د افغانستان لنډ تاریخ

لیکوال

اروابناد پوهاند عبدالحی حبیبی

ژباړن

الحاج عبدالودود کرزی

۱۳۷۸لمریز

Downloaded From AWK Library
awklibrary.com

بسم الله الرحمن الرحيم

کتاب پېژندنه

د کتاب نوم	:	د افغانستان لنډ تاریخ
لیکوال	:	پوهاند عبدالحی حبیبي
ژباړن	:	الحاج عبدالودود کرزی
سموونکی او کتونکی	:	محمد داود وفا
کمپوز او طرح د	:	حفیظ الله
کمپوزینګ	:	ایشیاسافټ، پېښور
د چاپ شمېر	:	۱۰۰۰ ټوکه
د چاپ نېټه	:	غبرګولی ۱۳۷۸ هـ ل
د چاپ ځای	:	سپنزر پرنٹرز (پرائیویٹ) لمیٹڈ کوئٹہ۔

د دې کتاب د چاپ ټول حقوق په ژباړونکي پورې اړه لري

اروانباد پوهاند عبدالحی حبیبی

لړ لیك

۱- د کتاب د لیکوال لنډ ژوند لیك .... (د)
۲- د ژباړونکي لنډ ژوند لیك .... (ی)
۳- خپلې خبرې .... (ل)
۴- د لیکوال سریزه .... (ن)

۵- **لومړی برخه**

د افغانستان تر تاریخ دمخه دورې ته یوه کتنه ۱
۶- تر اسلام دمخه تاریخي افغانستان ۱۳
۷- د پردیو هخامنشیانو واکمني ۵۰
۸- د سکندر یرغلونه ۶۲
۹- په آریانا کښې، مور یا لنډمهالې واکمني او بودایي لویه اغیزه ۷۱
۱۰- یونان باختري خپلواك سلطنت ۸۳
۱۱- ساکان، پارتیان او پهلوایان ۹۱
۱۲- کوشانیان ۹۹
۱۳- د کوشانیانو پایڅوړ او د هپتالیانو منځته راتګ ۱۱۴
۱۴- هپتالیان ۱۱۸
۱۵- افغانستان د اسلام د پیدایښت په وخت کښې ۱۲۷
۱۶- د افغاني فرهنګ تاریخي بنسټونه ۱۳۴

۱۷- **دویمه برخه**

افغانستان ته د اسلام راتګ او د خلفاوو دوره ۱۴۱

۱۸- د حضرت عثمان ؓ خلافت ۱۴۳

۱۹- د علي ؓ خلافت ۱۴۶

۲۰- اموي دوره ۱۴۸

۲۱- د عباسیانو واکمني ۱۵۸

۲۲- په اموي او عباسي دوره کښې د افغانستان ټولنیز او مدني احوال ۱۶۵

۲۳- **دریمه برخه**

خپلواکه اسلامي دوره ۱۸۱

۲۴- صفاریان ۱۸۶

۲۵- سامانیان ۱۹۶

۲۶- پښتانه واکمنان ۲۰۲

۲۷- فریغونیان ۲۰۴

۲۸- د ملتان لودیان ۲۰۸

۲۹- د تخارستان د باینجور کورنۍ ۲۱۲

۳۰- د غرستان شاران ۲۱۴

۳۱- د اندراب امیران ۲۱۶

۳۲- چغانیان امیران - آل محتاج ۲۱۷

۳۳- سیمجوریان ۲۲۰

۳۴- غزنویان ۲۲۳

۳۵- د سلجوقیانو او خوارزم شاهیانو واکمني ۲۴۰

۳۶- غوریان ۲۴۴

۳۷- خوارزمشاهیان ۲۶۶

۳۸- **څلورمه برخه**

د خوارزم شاه وروستنی ماتې او د چنګیز منځته راتګ ۲۷۳

۳۹- د چنګیزیانو په وخت کښې د کرت اولاده او افغاني امیران ۲۸۵

۴۰- **پینځمه برخه**

د هرات تیموریان ۲۹۶

۴۱- د کونړ حکمرانان او یو سفزیان ۳۰۶

۴۲- د هند تیموریان ۳۱۰

۴۳- **شپږمه برخه**

روښانیان ۳۴۴

۴۴- توخیان ۳۶۵

۴۵- ابدالیان ۳۶۸

۴۶- هوتکیان ۳۷۸

۴۷- سدوزیان ۳۹۰

۴۸- احمد شاه بابا ۴۰۵

۴۹- تر احمد شاه وروسته ۴۲۸

۵۰- **اوومه برخه**

محمد زایان ۴۴۰

۵۱- ټولنیزه او فکري اوضاع ۴۷۵

۵۲- اخځلیکونه ۴۹۳

د کتاب د لیکوال لنډ ژوند لیک

اروابناد پوهاند عبدالحی حبیبي د ۱۳۲۸هـ. قمري کال د ربیع الثاني پر ۱۷ مه (۱۲۸۷هـ.ل) د پنجشنبې په ورځ د کندهار ښار د بامیزو په کوڅه کښې زیږېدلی او په خټه کاکړ دی.

ده خپلې لومړنۍ زده کړې د کندهار په لومړنیو ښوونځیو کښې تر پینځم ټولګي پورې سرته رسولې دي. تر پینځم ټولګي وروسته په ۱۳۰۶هـ ل کال همهلته د لومړني ښوونځي ښوونکی وټاکل شو.

په ۱۳۰۷هـ ل د کندهار د "طلوع افغان" اخبار مرستیال وټاکل شو، چې بیا په ۱۳۱۰هـ ل کال د "طلوع افغان" اخبار بشپړه چلوونه ده ته وسپارل شوه، لس کاله پرله پسې یې د هغه اخبار د چلوونکي په توګه کار وکړ او هغه اخبار یې په ښه عالمانه توګه وچلاوه په تېره بیا یې د پښتو ژبې او ادب له پاره روښانه خدمتونه وکړل.

هلته یې د پښتو خو قلمي آثار، لکه د خوشال خان خټک کلیات او د عبدالقادر خان خټک دیوان تدوین، تصحیح، مقابله او له اوږدو سریزو سره چاپ کړل او هم یې د پښتو یو قاموس د "سپېڅلې پښتو" په نامه چې لس زره لغتونه لري له دري ژباړې سره ترتیب او خپور کړ. سربېره پر هغه یې د(تاریخچه پښتو) تر سرلیک لاندې د پښتو ادب مفصله تاریخچه او تذکره په دري ژبه و نیکله چې د طلوع افغان په اخبار کښې په پرله پسې ډول خپره شوه او د هغه اخبار له لارې یې د پښتو ژبې د ډېرو پخو لیکوالانو او شاعرانو همکاري جلب او هم یې نوي لیکوالان او شاعران وهڅول.

په ۱۳۱۹ هـ.ل کابل ته راوغوښتل شو او د پښتو ټولنې مشر وټاکل شو چې د مطبوعاتو د مستقل ریاست د مرستیال په توګه یې هم کارکاوه. د پښتو ټولنې تر مشرتابه وروسته په ۱۳۲۰ هـ.ل کال د پوهنې وزارت مشاور وټاکل شو. تر دې وروسته د ده په هاندو هڅه په ۱۳۲۳ کال په کابل پوهنتون کښې د ادبیاتو پوهنځی پرانیستل شو چې همدې یې

رییس وټاکل شو. په ۱۳۲۵ هـ ل کال د کندهار ولایت د پوهنې رییس او بیا په ۱۳۲٦ هـ ل کال په (چمن) کښې افغاني وکیل التجار مقررشو، په ۱۳۲۷ هـ ل کال چې د ملي شورا وکیلان ټاکل کېدل حبیبي صاحب په ملي شورا کښې د کندهار ښار د خلکو له خوا وکیل انتخاب شو، خو د وکالت دوره یې لا پوره نه وه چې په ۱۳۳۰ هـ.ل له خپلې کډې سره پاکستان ته لاړ. او په ۱۳۴۰ هـ ل کال (لس کاله وروسته) بیرته هېواد ته راستون شو. په ۱۳۴۴ هـ ل کال په کابل پوهنتون کښې د پوهاند په علمي رتبه د ادبیاتو پوهنځي استاد وټاکل شو.

په ۱۳۴۵هـ.ل (۱۹٦٦) کال د پوهنتون پراستادۍ سربېره د تاریخ ټولنې رییس هم شو.

په ۱۳۵۱ هـ.ل (۱۹۷۲) کال د عظمی صدارت د فرهنګی چارو مشاور وټاکل شو.

په ۱۳۵۲ هـ.ل کال بیا د ادبیاتو پوهنځي استاد شو، په ۱۳۵٦هـ.ل کال د ادبیاتو په پوهنځي کښې د ماستري د دورې استاد شو.

په ۱۳۵۷ هـ.ل کال د افغانستان د علومو اکاډمۍ علمي مشاور، او په ۱۳۵۹هـ.ل ۱۹۸۰ کال د افغانستان د اطلاعاتو او کلتور وزارت علمي مشاور شو.

سربېره پر دې "استاد" تر هېواد دننه او بهر په (۳٦) نړیوالو علمي او ادبي سیمینارونو کښې برخه اخیستې ده.

لوی استاد علامه عبدالحی حبیبي څه کم شپېته کاله د افغانستان د فرهنګ د خدمت له پاره شپه اوورځ پر ځان یوه کړې وه او داسې اثار یې افغاني فرهنګ ته وړاندې کړل چې له ستاینې نه یې قلم عاجز دی، استاد حبیبي په پای کښې د ۱۳٦۳هـ.ل کال د ثور پر ۱۹ په کابل کې مړ او همهلته ښخ کړای شو. موږ نه غواړو چې داستاد د ژوندانه پر ټولو اړخونو، علمي هڅو او د هغه پر ګڼو علمي خدمتونو رڼاواچوو، ځکه په دې اړه یوې لیکنې نه لیکنو، کتاب نه کتابونو، سیمینارنه سمینارونوته اړتیاده دلته، د "استاد" یوازې څوچاپ شوي آثار په لنډ ډول در پېژنو:

۱- د خوشال خټک ملغلرې (د خوشال خټک کلیات) سمون، مقابله، تعلیقات او مقدمه، کندهار ۱۳۱٦هـ.ل.کال

۲- د عبدالقادرخټک دیوان سمون، مقابله، تعلیقات او مقدمه، کندهار ۱۳۱۷هـ ل.کال

۳- پښتو او پښتونواله، کندهار ۱۳۱۷ هـ ل کال.

۴- پسرلنی سندره پښتو منظومه ۱۳۱۷هـ.ل.

۵- د احمدشاه بابا دیوان، سمون، مقابله او مقدمه کابل ۱۳۱۹ هـ.ل کال.

٦- پټه خزانه،تصحيح، تعليق او دري ژباړه كابل ۱۳۲۳، تهران ۱۳۳۵، كابل ۱۳۵۴ ه، كابل ۱۳۵٦ هـ ل كال

٧- د پښتو ادبياتو تاريخ (۲)ټوكه كابل ۱۳۲۵-۱۳۵۳ (لومړي ټوك)۱۳۳۸-۱۳۴۲ دوهم ټوك.

٨- پښتانه شعرا (۱) ټوك كابل ۱۳۲۰هـ ل

٩- ملتان كا لودي خاندان (په اردو ژبه) لاهور ۱۹۴۹ م كال

۱۰- د پښتو ادبياتو تاريخ، د ادبياتو پوهنځي د دريم ټولګي له پاره كابل ۱۳۴۷هـ ل كال

۱۱- د پښتو ادبياتو تاريخ د ادبياتو پوهنځي د څلورم ټولګي له پاره ۱۳۴۸هـ ل كال.

۱۲- د افغانستان پبنليك- كابل- ۱۳۵۳هـ ل كال

۱۳- د البيروني كتابنبود ، كابل ۱۳۵۲هـ ل.كال

۱۴- په اوسني پښتو شعر كښې د ژوند څپې ، كابل ۱۳٦۰هـ ل كال.

۱۵- د پير روښان د خير البيان مقدمه ، كابل ۱۳۵۳هـ ل. كال.

۱٦- د پښتو ادب په تاريخ كښې قصيده كابل ۱۳۵۷هـ ل.

۱۷- پښتو د تاريخ او لغت په رڼا كښې- كابل ۱۳۴۷هـ ل. كال

۱۸- د پښتو ژبې او ادب موقف د مركزي آشيا د خلكو په تمدنونو كښې (انګليسي) ۱۳۵۴هـ ل كال.

۱۹- د شيخ الاسلام عبد الله انصاري سيرت او شخصيت ۱۳۵۵ هـ ل كال

۲۰- د خوشال سوات نامه سريزه او نښلوني، كابل ۱۳۵۸هـ ل كال

۲۱- دامير علي شير فكري اوسياسي شخصيت، كابل ۱۳٦۰هـل كال.

۲۲- پښتو نثر ته كره كتنې كابل ۱۳٦۰هـ ل كال.

۲۳- آسماني نغمې او لاهوتي سرودونه- كابل ۱۳٦۰هـ ل. كال

۲۴- د سليمان ماكو تذكرة الاولياء سريزه، كابل- ۱۳٦۲هـ ل كال.

۲۵- وضع اصطلاحات پښتو، كندهار ۱۳۱۷هـ ل. كال.

۲٦- تاريخچه سبكهاى شعر پښتو، كندهار ۱۳۱۹هـ ل كال.

۲۷-تاريخچه شعر پښتو- كندهار ۱۳۱۴هـ ل كال

۲۸- مشاهير ابداليان (تر احمد شاه بابا د مخه)- كابل ۱۳۱۹هـ ل كال.

۲۹- غزنه، كابل ۱۳۱۵هـ ل كال.

۳۰- تاريخ افغانستان در عصر تيموريان هند، كابل ۱۳۴۲هـ ل كال.

۳۱- جوانمردان و عياران- كابل ۱۳۲۱هـ ل كال.

۳۲- سردار مهر دل خان مشرقي شاعر كندهاري كابل ۱۳۱۲هـل كال.

۳۳-طبقات ناصرى(په دوو ټوكو كښې)سريزه، مقابله،سمونه او نښلوني،۱۳۴۳هـ ل

۳۴- مورخان ګمنام افغانستان، كابل ۱۳۲۳هـ ل كال

۳۵- زرنج و احوال تاريخي آن، كابل ۱۳۱۳ هـ ل كال.

۳٦- تحقيقات راجع به ترجمان البلاغه، كابل ۱۳۳۰هـ ل كال.

۳۷- تحقيقات راجع به پټه خزانه ، كابل ۱۳۲۴ل كال.

۳۸- محقق كندهارى، كابل ۱۳۱۴هـ ل كال.

۳۹- تاريخ افغانستان بعد از اسلام ، كابل ۱۳۴۵ او ۱۳۵۷هـ ل كال

۴۰- خليلى نامه، درى ۱۳۳۴هـ ل كال

۴۱- پښتو و لويكان غزنه ،كابل ۱۳۴۲هـ ل كال

۴۲- طبقات الصوفيه امالي شيخ الاسلام خواجه عبد الله انصاري، سمون، مقابله، نښلوني او حاشيې، ۱۳۴۲ كابل.

۴۳- كتابهاي ګمشده تاريخ غزنويان ، كراچى ۱۳۳۸هـ ل كال.

۴۴- نواى معارك- مقابله، سمون او نښلوني كراچى ۱۳۳۷هـ ل كال.

۴۵- روابط ادبى سند با افغانستان ، كراچى ۱۳۳۷هـ ل كال.

۴٦- شاعر هير مند هارون خان افغان ، كراچى ۱۳۳۸هـ ل كال.

۴۷- جغرافيايي تاريخى افغانستان، كابل، ۱۳٦۲هـ ل كال.

۴۸- مادر زبان درى- كابل ۱۳۴۳هـ ل كال.

۴۹- صد ميدان خواجه عبد الله انصاري ترتيب او سمون، كابل ۱۳۴۲هـ ل كال.

۵۰- زين الاخبار ګرديزي، ترتيب مقابله، سمون او نښلوني، تهران ۱۳٦۳هـل كال.

۵۱- رهنماى تاريخ افغانستان كابل ۱۳۴۸هـ ل كال.

۵۲- نګاهى به سلامان و ابسال جامى كابل ۱۳۴۳هـل كال.

۵۳- رساله سه رشته طريقت خواجه ګان از جامى، كابل ۱۳۴۳ل كال.

۵۴ - تاريخ المختصر الادبيات البشتو (په عربي ژبه)، كابل ۱۳۵۷هـل كال.

۵۵- تاريخ مختصر افغانستان (۲) ټوكه - كابل۱۳۴٦، ۱۳۴۹ل. كال.

۵٦- متون ادبى- كابل پوهنتون، ۱۳۴٦هـ ل كال.

۵۷- لغته البشتو ،قاهره ۱۹٦۵ م

۵۸- تصوف- کابل پوهنتون، ۱۳۴۶هـ ل کال.
۵۹- تاج کابل شاه در کعبه، کابل ۱۳۴۸ل. کال.
۶۰- تاریخچه خط و نوشته های کهن در افغانستان، کابل ۱۳۵۰ هـ ل.
۶۱- هفت کتیبه قدیم، کابل- ۱۳۵۰هـ ل کال.
۶۲- فضایل بلخ، مقابله، سمون او نبنلوني- تهران ۱۳۴۹هـ ل کال.
۶۳- سواد اعظم، مقابله، سمون او نبنلوني- تهران ۱۳۴۸هـ ل کال ۰
۶۴- ظهیر الدین محمد بابر، کابل ۱۳۵۱ هـ ل کال.
۶۵_ اصل خلجیان افغان، تهران ۱۳۴۹ هـ ل کال
۶۶- شرح بیتین مثنوي ازمهر دل خان مشرقی ،ترتیب او سریزه- کابل ۱۳۵۲هـ ل کال.
۶۷- کتاب شناسي البیرونی (ترجمه و تکمله) کابل ۱۳۵۲، تهران ۱۳۵۲هـ ل کال.
۶۸- هنر عصر تیموریان، تهران، ۱۳۵۵ هـ ل کال ۰
۶۹- روضة الفریقین، سمون او نبنلوني، تهران ۱۳۵۹هـ ل کال.
۷۰_ فردوسي و شاهنامه، (ژباړه) ډیلی، ۱۹۴۲ - ع کال.
۷۱- انتخابی از حدیقه حکیم سنایي (انتقادي متن) کابل۱۳۵۶هـل کال.
۷۲- تعلیقات بر تاریخ تلفظ پشتو، کابل۱۳۵۶هـ ل کال ۰
۷۳- تاریخ بیداری سیاسي افغانستان، پېښور ۱۳۲۹هـ ل کال .
۷۴- تاریخ گویي به تعمیه در اشعار دری ، کابل ۱۳۶۰هـ ل کال.
۷۵_ منازل السایرین در دایره وجود، کابل ۱۳۵۵هـ ل کال ۰
۷۶- تحقیق بر تاریخ وفات سنایي، ۱۳۵۶هـ ل کال۰
۷۷- خودی و بی خودی در اندیشه اقبال، کابل۱۳۵۶هـ ل کال.
۷۸- مدرسه شاه شهید و غرجستان و ...کابل ۱۳۵۵هـ ل کال.
۷۹- شاعر اندیشه مولانا جلال الدین بلخی، ۱۳۵۳هـ ل کال.
۸۰- نامهای برخی از ایزدان کوشانی، کابل ۱۳۵۹هـ ل کابل.
۸۱- ادیان عصر کوشانی (انگلیسي)کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.
۸۲- زنده گی نامه ابن سینا، کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.
۸۳- شناختنامه میافقیر الله جلال آبادی، کابل ۱۳۵۹هـ ل کال.
۸۴- بابر در افغانستان (انگلیسي) مرانسه، ۱۹۸۰م.
۸۵- امیر کروړ و دودمان او، کابل ۱۳۶۰هـ ل کال.

۸۶- اشعارو دیوان تیمور شاه افغان، کابل ۱۲۱۳ هـ ل کال.
۸۷- درد دل (دري مثنوي)، کابل ۱۳۶۱هـ ل کال.
۸۸- جنبش مشروطیت در افغانستان، کابل ۱۳۶۴هـ ل کال .
۸۹- ادبیات جهان، د طلوع افغان اداره.
۹۰-افغان در تاریخ.
۹۱- امیر کروړ او د هغه کورنی، کابل، ۱۳۶۱ هـ ل.
۹۲- بلاد قدیم و تاریخي خراسان.
۹۳-په شلمه پېړۍ کښې د افغانستان هنر، کابل، ۱۳۶۰ هـ ل کال.
۹۴- تاریخ تجزیه شهنشاهي افغان.
۹۵- تاریخ افغانستان از آغاز دورهٔ اسلامي، لاهور.
۹۶- تاریخ سیاسي افغانستان.
۹۷- د کوشانیانو دین، کابل، ۱۳۵۸ هـ ل کال (انگلیسی).
۹۸- فضایل بلخ، ایران، ۱۳۴۹هـ ل کال.
۹۹- کشف شاهنامه قبل از دورهٔ مغل، کابل، ۱۳۶۲ هـ ل کال ۰
۱۰۰- کلید شاهنامه.
۱۰۱- نسب و زادگاه سید جماالدین افغاني، کابل ۱۳۵۵ هـ ل کال.
۱۰۲- نوموركي مؤرخین کابل ۱۳۵۹ هـ ل کال.
۱۰۳- افغان و افغانستان، د ح.ر ژباړه، د ساپي د موقوفاتو اداره، ۱۳۷۶ل، پېښور.

د ژباړونکي لنډ ژوند لیك

الحاج عبدالودود کرزی د الحاج جرنیل امیر محمد خان کرزي زوی د کندهار ولایت د کرز سفلی کلي اوسېدونکی دی، لومړنی زده کړې یې د کندهار د حاجي جمال کرز په لومړني ښوونځي کښې تر سره کړي او د ثانوي زده کړو د (نړ) سره کولو له پاره د کندهار ښار د احمد شاه بابا په لېسه کښې شامل شو. په ۱۳۴۱ کال کښې یې د بکلوریا د سند له تر لاسه کولو وروسته د ښوونکي سپیڅلې دنده پر غاړه واخیسته.

په ۱۳۴۲ کال کښې د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت له خوا د سردار پائنده خان ذاکر شریف د لومړني ښوونځي د سر ښوونکي په حیث وټاکل شو. دغه دنده یې پوره څلور کاله تر سره کړه.

بیا د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت له خوا د کندهار ښار د تیمور شاهي لومړني ښوونځي د سر ښوونکي په توګه وټاکل شو، تر یوه کال خدمت کولو وروسته د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت په وړاندیز د کندهار ولایت د اساسي دارالمعلمین د اداري مرستیال په توګه وټاکل شو چې سر بېره د دارالمعلمین پر اداري مرستیالتوب یې د عالي دار المعلمین د اداري مرستیال دنده هم سرته رسوله. نوموړي ددغه ماموریت په وخت کښې عالي دارالمعلمین د څوارلسم ټولګي د اجتماعیاتو څانګې د فراغت سند هم تر لاسه کړ.

تر څلور کاله خدمت کولو وروسته یې د ښوونې او روزنې د لوی مدیریت په وړاندیز د غذایي مرستو د مدیر په توګه په کار پیل وکړ. چې تر دوو کالو خدمت کولو وروسته مرکز ته تبدیل شو. بیا له بې سوادۍ سره د مبارزې په ریاست کښې د زراعتي حوزې د مدیر په توګه وټاکل شو چې د لوګر، پروان،سمنګان او ځینو نورو ولایاتو د لویانو د کورس درنه وظیفه دده

پر غاړه وه. چې په دغه وظیفه کښې تر یونیم کال خدمت کولو وروسته په ۱۳۵۵ هـ ش کال کښې د ښوونې او روزنې وزارت له خوا د غور ولایت د ښوونې او روزنې د لوی مدیر په حیث مؤظف شو چې د ۱۳۵۷ هـ ش د ثور تر کودتا پورې په همدغه دنده پاتې شو، وروسته یې د زابل ولایت د ښوونې او روزنې په لوی مدیریت کښې د مامور په صفت په کار شروع وکړه چې دغه دنده یې د زابل او کندهار په ولایت کښې د ښوونې او روزنې په مدیریتونو کښې تر ۱۳۶۲هـ ش کال پورې تر سره کړه څو چې په ۱۳۶۲ هـ ش چې د ۱۹۸۳ کال سره برابر دی له خپلې کورنۍ سره د پاکستان د کراچۍ ښار ته را مهاجر شو او تر دوه نیم کالو تیرولو وروسته امریکې ته ولاړ.

الحاج عبدالودود کرزي د ښوونې او روزنې وزارت په مربوطاتو کښې ۲۲ کاله خپله سپیڅلې دنده په ښه توګه سرته رسولې او د خپل ماموریت په وخت کښې یې د کندهار ولایت د ښوونې او روزنې د مدیریت، د کندهار ولایت او ښوونې او روزنې د وزارت د مقام له خوا د تشکر او تحسین افتخارات تر لاسه کړي دي.

نوموړي په ۱۹۹۵ م کال کښې د حج مبارکه فریضه هم ادا کړیده. ښاغلی الحاج عبدالودود کرزي، د افغاني فرهنګ د لوړتیا او پیاوړتیا له پاره تل هڅې کړي دي او له ګران هېواده یې خپلې هیڅ ډول مرستې نه دي سپمولي افغانستان یې په زړهٔ کښې هم، دی او په خوله کښې هم چې دده دا اثر ددغه ادعا یوه غوره ثبوت دی. زه په داسې حال کښې چې نوموړي ته د دغه درانه اثر مبارکي وایم د نور ښکلي او دراته خدمت کولو هیله ورته لرم.

په پای کښې دده او له ټولو محترمو لیکوالو څخه چې دافغانستان د نجیب ولس سره یې خپلې قلمي همکارۍ نه دي سپمولي د زړهٔ له کومې مننه کوم اود لوی خدای ﷻ له دربار څخه ورته زیات بریالیتوبونه غواړم.

په ښنتني مینه

عبدالرحیم کرزی

د زراعت لیسانس

د الحاج عبدالودود کرزي زوی

اروابناد استاد عبدالروف بېنوا په لمريز هجري ۱۳۵٦ کال کښې په پښتو ژبه اړولی او خپور کړی دی.

له يوې خوانه په هغه ژباړه کښې يو لوی څېرکی نه و ژباړل شوی او له بله پلوه يې چاپ شوې نسخې د ډېرو کمو خلکو لاس ته رسيدلې وې د همدې اړتيا له مخې ما ددغه کتاب د بيا پښتو کونې او خپرونې چاروته اوږه ورکړه او څو مياشتو په اوږدو کښې مې د کتاب ژباړه پای ته ورسوله. څرنگه چې هر چاپ شوی اثر يو څه کمي او غلطي لري، له همدې امله به گران لوستونکي په دې هکله ما وبخښي او د بيا چاپ له پاره به رانه خپلې گټورې لارښوونې او مشورې نه سپموي.

په پای کښې د کندهار ولايت د ښوونې او روزنې د پخواني لوی مدير فاضل استاد الحاج عبدالعلي خان د هغه مرستو ډېر ممنون يم چې هغوی له ما سره د کتاب د ژباړې پر وخت گاللي دي، د لوی خدای له درباره ورته د اجر غوښتونکی يم.

تاسې درانه لوستونکي د کتاب لوستو ته رابولم.

په ډوله مينه

الحاج عبدالودود کرزی

د امريکې متحده ايالت

جنوبي کلفورنيا

د ۱۳۷٦ / ۱ / ۱۰ مه

خپلې خبرې

تاريخ د اولسونو د پيژندگلوی غوره سند دی، ملتونه په تاريخ پيژندل کېږي او تاريخ دی چې موږ ته د تير مهال تجربې او پيښې روښانوي او ترڍې خايه يې رارسوي.
که تاريخ نه وای نو اوس به ډېر حقايق او واقـعيتونه تر خاورو لاندې وو او موږ به نه يوازې دا چې د هغوی له تېرو تجربو او کارنامو خبر شوي نه وای، بلکې د اوس مهال د ژوندانه په پېښو کښې به مو دا ډول بدلونونه،نه وو رامنځته شوي.

افغانسـتان هم يو له هغو سيمو څخه دی چې تاريخي پيښې او تجربې يې د نړۍ په تاريخ کښې ځلنده باب گڼل کېږي په دغه سيمه کښې له "تر تاريخ وړاندې " دور څخه زيات شمير اثار او اسناد راپاتې دي، دغه سيمه د نړۍ په تاريخي دوره کښې له غوره ارزښتونو څخه برخمنه گڼل کېږي.

همدا وجه ده چې د دغه سيمې د يو لنډ خو مستند تاريخ ليکلو زياته اړتيا رامنځته شوې ده، د دغه سيمې د تاريخ د روښانولو او ليکلو دنده د هر افغان ستره تاريخي وظيفه گڼل کېږي چې د نه ليکلو پر مهال به يې د خپل افغاني او ملي فرهنگ او کلتور درناوی نه وي کړي.

د نړۍ د دغه سترې تاريخي او ارزښتناکې سيمې يو لنډ او مستند تاريخ ښاغلي او پوه استاد اروابناد پوهاند عبدالحی حبيبي څه د پاسه ديرش کاله د مخه په افغانستان کښې ليکلی دی او هغه مهال د افغانستان تاريخ ټولنې په دوو ټوکو کښې خپور کړی دی؛ دا کتاب له هغه غوره ارزښتونو څخه برخمن کتاب گڼل کېږي چې څه ډول ددغه تاريخي سيمې د تاريخ ليکلو اړتيا ليدل کېږي.

دغه کتاب چې په دري ژبه خپور شوی په بشپړ ډول سره په تاريخي اسنادو او شواهدو بنا دی، هېڅ ډول بې سنده او افواهي خبرې په کښې نه شته او بايد چې د افغانستان تر ټولو غوره کتاب و گڼل شي. دغه کتاب د هغه ارزښت له امله چې لري يې د دويم ځل لپاره په پېښور کښې د افغانسـتان د مهاجرينو د سازمان له خوا هم خپور شوی دی. څرنگه چې کتاب په تاريخي شواهدو او اسنادو بنا و له همدې امله زياته اړتيا ليدل کېده چې بايد دغه کتاب په نورو افغاني او نړيوالو ژبو هم واړول شي، چې د همدغه ضرورت له امله

د لوی خدای په نامه

سریزه

زمونږ ګران هېواد افغانستان هغه سیمه ده چې تر تاریخ د مخه له لرغونیو دورو څخه بیا تر اوسه د مدنیتونو چینه، د فرهنګونو د تېریدو لاره او د انساني فکر او تهذیب زانګو وه او د تاریخ په اوږدو کښې* له دې فرهنګ زیږوونکي خاورې څخه ښه غښتلي دولتونه را پاڅیدلي دي او هم ددې خاورې خلکو په تاریخي کشمکشونو کښې تل خپله آزادي او ملي ښه ساتلې ده.

له څه مودې راهیسې زمونږ په چاپیریال کښې، چې زمونږ د لوی او ترقي غوښتونکي پاچا اعلیحضرت محمد ظاهر شاه په حکیمانه لارښوونو له نویو پرمختیاوو او رڼاګانو نه برخمن دی، کلکه اړه لیدله کیده چې د افغانستان د تاریخ لنډیز په یوه دوو ټوکو کښې له لرغوني زمانې څخه بیا تر اوسني عصره په داسې توګه ولیکل شي، چې هم بشپړ وي او هم لنډ او هم په تاریخي پېښو سربیره لازم تاریخي تصویرونه، نقشې، جدولونه او رسمونه ولري چې زمونږ د ښوونځیو زده کوونکي او عام خلك په آسانۍ سره وکړای شي چې په هغه کښې د خپل هېواد تېرې تاریخي پېښې ولولي.

تېر کال چې زه د افغانستان د تاریخ ټولنې په ریاست وګمارل شوم د هغه وخت د اطلاعاتو او کلتور وزیر ښاغلي محمد عثمان صدقي زمونږ د چاپیریال دغه ښکاره ضرورت څرګند کړ او ما هم په بیړه په دغه کار لاس پورې کړ او د افغانستان لنډ تاریخ مې ولیکۍ.

د دغه کتاب په لیکلو کښې مې په لویدیزو او ختیزو ژبو څو سوه ټوکه لیکل شوي کتابونه وکتل او د ټولو مطالبو حواله مې د کتاب په پای کښې ورکړه، خو د چاپ په وخت یو مشکل را پېښ شو چې ناچاره شوم هغه لمن لیکونه مې ایسته کړل او د څو بابونو په پای کښې مې د لازمو مراجعو نومونه ولیکل او هم د دغه ټوك په پای کښې به د ټولو مراجعو نومونه راوړل شي.

په دغه یادونه کښې زما مطلب دا دی چې ددې کتاب ټول مطالب مستند دي او موثق منابع لري، پر دې کتاب مې له خارجي او داخلي موثقو کتابونو څخه یو شمیر تصویرونه او رسمونه او توضیحي جدولونه هم زیات کړل. هیله من یم ګرانو هېوادوالو او هغو کسانو ته ګټور شي چې غواړي د افغانستان تاریخ په لنډ ډول ولولي.

لومړی ټوك تر اسلام وړاندې د لرغوني زمانې د چنګیز (۶۰۰ هـ) تر وتلو پورې او دویم ټوك د نورو اوو سوو کالو د خپلواکۍ د تر لاسه کولو پورې را اخلي(۱).

ددغه کتاب د مطالبو په برابرولو کښې زیار ایستل شوی دی چې پوره وي، خو لنډ او ګټور چې په راتلونکي وخت کښې د مفصل تاریخ لیکلو لار برابره شي او نمونه یې د "افغانستان بعد از اسلام" په لومړي ټوك کښې چې تېر کال خپور شوی دی لیدل کېږي په هغه کښې مې د افغانستان د اسلامي دورې د لومړي دوو سوو کالو مفصل تاریخ په زر صفحو کښې لیکلی دی. هیله من یم چې د ظاهرشاهي روښانه عصر د پوه پالنې په رڼا کښې ژر تر ژره دا هیلې تر سره شي.

پوهاند عبدالحی حبیبي

کابل جمال مېنه

د سنبلې لومړۍ ۱۳۴۶

۱- اوس دواړه ټوکه په یو ټوك کښې تاسو ته وړاندې کېږي. (ژباړونکی)

لومړۍ برخه

د افغانستان تر تاریخ د مخه دورې ته یوه کتنه

د مورخانو په اصطلاح هغه دوره چې انسان د لیک په موندلو نه و بریالی شوی، تر تاریخ دمخه دوره PRE HISTORIC بلل کېږي او تر هغې وروسته چې لیکدود را پیدا شوی تاریخي عصر دی، خو شرط دا دی چې د لرغونیو قومونو پاتې لیکل شوي اثار لوستل شوي وي. څرنګه چې تر اوسه ځینې لیکونه شته چې لوستل شوي نه دي نو له دې امله هغه په قبل التاریخ دورې پورې اړه لري او که کوم وخت ولوستل شول نو تاریخي مرحلې ته به ننوځي.

د شرقي هېوادونو تاریخي دوره یې عموماً تر میلاد دمخه د (۲۵۰۰) کال په شاوخوا کښې ګڼلې دي. دا ځکه چې د مصر او بین النهرین لوستل شوې لیکنې هم دومره عمر لري، خو په سند او هړپه کښې د موهن جودیرو موندل شوې لیکنې لاتر اوسه نه دي لوستل شوي او په تاریخي مرحله کښې شاملې نه دي.

په افغانستان کښې د "تر تاریخ دمخه اثار و" پلټنې له ۱۹۳۶ م کال څخه د اروپايي علمي هیئتونو له خوا پیل شوي او په نتیجه کښې یې تر

تاریخ دمخه د ډبرو د دورې اثار تر لاسه شوي چې د ډبرې د کارونې په دریمې دورې یعنې توږل شوې ډبرې او د خاورینو لوښو او فلزو د استعمال په دورې پورې اړه لري چې هغې ته د کلکولي تیک دوره وایي.

له دې علمي پلټنو څخه دا نتیجه تر لاسه کېږي چې دافغانستان او د افغانستان د ګاونډیو هېوادو په خاوره کښې د (۶۰۰۰) کلونو په شاوخوا کښې انسانانو مدنیت درلود، ځکه چې هم هغه مهال مرو ته نژدې د "انو" په سیمه کښې د مس کارونې آثار موندل شوي دي او تر تاریخي دورو دمخه آثار یې د افغانستان په ګاونډ کښې په دغو ځایو کښې موندلي دي:

۱ - د پنجاب په هړپه کښې:

یعنې د افغانستان د غرو په لمر ختیزو ډاګو کښې چې هلته د ودانۍ اوښار آثار لیدل کېږي.

۲ - موهن جودیرو:

د افغانستان ختیزې جنوبي خواته په سند کښې د ښار کوڅې او د بازار نخښې او حتی د اوبو پاخه لښتیان او په هره کوڅه کښې د فضله موادو له پاره د پخو خښتو کوچني خاکدانونه هم لیدل کېږي.

په دغه لرغوني ښار کښې د مورد رب النوع مجسمې، پاخه خاورین لوښې، د سرو او سپینو زرو ډول ډول ګېڼې او د هغو عصرونو د فلزاتو صنعتي نمونې او فلزي بتان تر لاسه شوي دي چې د هغه لرغوني ښار په اړوند موزیم کښې خوندي پراته دي. او په هغو ښکلیو اثارو کښې له عاجو څخه د پیل کوچنۍ مجسمې او د غتو او غښتلیو غویو انځورونه شته چې پر ځینو انځورونو لیکنې هم لیدل کېږي. خو لا تر اوسه یې څوک په لوستلو بریالي شوي نه دي.

د سند د وادۍ تر تاریخ دمخه مدنیت چې د افغانستان په ختیزه خوا کښې د هړپه او موهن جودیرو تر منځ یوزر میله (د بابل د تمدن د ساحې څلور برابره او د مصر د تمدن د پراختیا دوه برابره) په یو شکل او ډول خپور شوی و، د ودانیو د جوړونې شکل او د خاورنیو لوښیو او د کار د سامان او وسایلو په جوړښت کښې بیخي سره ورته دي او پوهانو ترې دا نتیجه اخیستې ده چې:

دا مدنیت د افغانستان د خاورې په ختیزه خوا کښې د سند وادۍ له سره بیا تر پایه خپور شوی، شمالي او جنوبي پایتختونه یې "هړپه" او "موهن جودیرو" دوه ښارونونه وو او تر بابل پورې یې د لویدیزو خاورو له تمدن سره اړیکې درلودې او حتی تر میلاد (۲۰۰۰) شاو خوا د مخه په بابل کښې د هندي تاجرانو یوه محله موجوده وه. له هغو آثارو څخه چې د بین النهرین په کیندلو کښې موندل شوي دي، څرګندېږي چې د سند وادۍ خلکو اعشاري، ارقام وزنونه او پیماني پېژندلې. د هغه ښار له آثارو څخه چې په هړپه کښې ښکاره شوي دي څرګندېږي چې معتبرو خلکو په دوو پوړیزو ودانیو کښې ژوند کاوه اود استوګنې زیاتو ځایونو د اوبو څاه ګانې، حمامونه او تر څمکې لاندې ګودامونه درلودل، حال دا چې عامه طبقه کارګران او کسبګران په کوچنیو دوو کوټو لرونکیو کورونو کښې استوګنه کوله، هر کور د یوه کوچني غولي په واسطه له بله کوره بېلېده او د دغو تر تاریخ دمخه خلکو ښارونوته نژدې ځینې کلاوې وې چې غالباً د غلې ګودامونه وو.

هغه کنډوالې چې د هړپه د تمدن له وروستیو مرحلو څخه نمایندګي کوي د هغه ځای د اوسېدونکیو بې وزلي او انحطاط رابښیي چې زیاتر و کورونو د سمڅو بڼه پیدا کړې وه او د ښارو جوړښت چې پخوا یې

نظم او ترتیب درلود بیخي ګډوډ شوی دی. پوهانو له دې څخه دا ډول نتیجه ترلاسه کړې ده:

۱- د دې ودانیو پر خلکو د غربي اریایانو یرغلونه پیل شوي او د دوی مدنیت یې را تیټ کړی و.

که څه هم د هړپه د لیکنو الفبا لوستل شوې نه ده، خو دا ثابته ده چې دا لیکدود تر آریایي مهاجرت دمخه دورې پورې اړه لري.

هغه ارابې چې اسانو کشولې په هغو خلکو پورې یې اړه درلوده چې په هندو اروپایي ژبو یې خبرې کولې خو د موهن جودیرو او هړپه د خلکو ګاډۍ غښتلیو او قوي غویو کشولې چې پلن او اوږده ښکرونه یې لرل او د دغو ښکلیو او غټیو غوایانو انځورونه پر موندل شویو مهرو، آثارو انځور شوي دي.

(لومړی او دویمه نومره عکس وګورئ)

۲ - دغه مدنیت ته ورته دا لړۍ د افغانستان په جنوب کښې د بلوچستان په نال او جاله وان لور لایي او همدا راز د سیستان په نادعلي او د ایران په ځینو جنوبي برخو کښې لیدل کېږي چې ځینې کړۍ یې تر بین النهرین پورې هم رسېدلې او پر هغو خلکو اړه لري چې د اریایانو تر هجرت دمخه، په هغو سیمو کښې میشت وو، څرنګه چې د دوی په لرغونیو آثارو کښې د مورد رب النوع په څېر مجسمې موندل کېږي، نو څکه کېدای شي چې دین، عقاید او فرهنګ یې هم سره ورته وي.

هغه آثار چې د بلوچستان د کوټې د شمال لویدیځ په څو میلۍ کښې یې د ګل محمد په کلا کښې موندل شوي دي پر دې دلالت کوي چې د هغې سیمې پخواني اوسېدونکي لا تر هغه وخته د خاورینو لوښیو په جوړولو نه پوهېدل او د ډبرو له چړو او د هډوکیو له ستنو او تېرو څوکو

لرونکیو تیږو په څېر الاتو څخه یې کار اخیست او د ودانیو او کورونو جوړول هم دود نه و، خلک څاروي روزونکي کوچیان وو چې په را وروسته وختونو کښې یې خاورین لوښي او ودانۍ جوړې کړې دي، چې لرغون پوهان یې د "ږوب د ناوې لوښي" بولي او پر هغو، باندې ځینې توري او هندسي انځورونه او د هوسۍ او بوک لرونکي غوایي تصویرونه انځور شوي، په کورو کښې یې د وزو ډېر هډوکي لیدل کېږي، چې د دوی پر ډېرو غوښو خوړلو دلالت کوي. د غلې د میده کولو له پاره یې ډېرین اونګونه درلودل، په داسې حال کښې چې د هغه مهال په موندل شویو آثارو کښې د اوسپنې اوزارونه لیدل کېږي، پر ځینو خاورینو لوښیو (T.A.W.V) ته ورته شکلونه شته چې د هغو په څېر بل ځای نه دي لیدل شوي. ځکه نو لرغونپوهان د هغو پر پېژندنه پته خوله دي، د دغه لرغوني مدنیت عمر د شپږو زرو کالو په شاوخوا کښې اټکل شوی دی.

همدارنګه د هړپه د سیمې دا تر تاریخ وړاندې مدنیت د هندوستان د کچهه تر جزیره نما پورې غځېدلی دی او پر ۱۹۵۴- ۱۹۴۰م د هغه ځای له زیاتو غونډیو څخه داسې اثار تر لاسه شوي دي چې د هړپه د مدنیت آثارو ته بېخي ورته دي، د کشفیاتو دا ساحه د راجکوټ ښار جنوبي خوا ته پرته ده.

خو د افغانستان په خاوره کښې تر اوسه "تر تاریخ وړاندې" څو مهم او غوره ځایونه شته:

۱- پر ۱۹۳۶م کال سراورل ستین او موسیوګیر شمن او هاکن د سیستان د نادعلي او زرنج د سروتار او کنګ په کلا کښې کیندنې وکړې، چې په هغه کښې ډېرین لوښي او ډول ډول وسلې او غشي او رنګه ښایسته شوي کودرې او د سپینو زرو غوړوالۍ او له هډوکیو څخه جوړ شوي شیان

کشف شوي چې پوهانو هغه په مرو کښې د "انو" او په لویدیځ کښې د کاشان او په جنوب ختیځ کښې د سند موندل شویو آثاروته ورته ګڼلي دي، له هغو څخه دا نتیجه اخلي چې د انساني مدنیت د دې دورې لویه صحنه د سند له وادۍ څخه نیولې بیا د نیل تر سیمې پورې د افغانستان په ګډون پراخوالی درلود.

موسیو ګیر شمن د "سرخ داغ" غونډۍ چې دېرش متره لوړ ده (۱۲) متره ژوره وکیندله او تر میلاد یوزر کاله د مخه د مدنیت آثار یې وموندل دي وایي:

که یوویشت متره نوره هم وکیندل شي کېدای شي چې تر میلاد څلور زره کاله دمخه خواوشا آثار وموندل شي. چې د سند د بین النهرین او مصر پخوانیو مدنیتونو ته نژدې دي، په دې خاوره کښې داسې پخوانۍ غونډۍ ډېرې دي.

۲ - تر تاریخ د مخه آثار چې تر دا مهاله په افغانستان کښې لټول شوي دي د کندهار لویدیزې خوا ته د پنجوایي او ارغنداو په وادۍ کښې د بدوان د غره له سمڅو او د یمراسۍ له غونډۍ څخه هم، تر لاسه شوي دي چې د سند، پنجاب او د بلوڅو د خاورې تر تاریخ دمخه مدنیتونو پورې اړه لري او د مورد رب النوع مجسمې موندل شوي دي.

په ۱۳۴۴ ش کال د کندهار شمال لویدیزې خوا ته ٦٦ کیلومتره نیرې د مونډیګک په غونډۍ کښې علمي پلټنې وشوې، چې دارغنداو په وادۍ کښې تر تاریخ دمخه د پېنځو زرو کالو پخوا د مدنیت د آثارو نماینده ګي کوي پوهان وایي چې د کندهار لویدیزې خوا ته د کشکنخود له وده چې اوس وچ شوی دی اوبه کېدلې او سر سبزې وې. دا غونډۍ چې درې زره کاله پخوا د وروستي ځل له پاره د استوګنې ځای و، اوس د جوي پېښو

له امله يو مخروط شکل لري، د هغې لارې پر سر پرته وه چې د رخد (ارغنداو)، پښين او سند د وادۍ خواته د هرات، فراه او هلمند د شاخوا خلکو د تېرېدو لاره وه او همداراز دا لار د ترنک اوغزني او د هندوکوش جنوبي سيموته رسېدله، مطلب دا چې د هلمند ؤادي يې د ارغنداو او ترنک له واديو سره نښلولې.

د مونډيګک غونډۍ تر ميلاد وړاندې د څلورزرم کال له پای څخه د لومړي زرم ق،م کال تر پيله پورې د ودانۍ پينځلس مرحلې تېرې کړې دي په آخره او پورتنۍ مرحله کښې يې د غلې ګودامونه وو چې پخسه يې ديوالونه يې درلودل، د غلې د ګودامونو ځايونه د يوه اوږده غولي په ډول وو چې د هړپه د مونډل شويو آثارو ګودامونو ته بېخي ورته وو، خو د هړپه تر ګودامونو کوچني وو، په کښته پوړ کښې يې د څارويو د ساتنې له پاره خونې وې. څرنګه چې د ګودامونو ودانۍ د نوموړي غونډۍ له درېو مختلفو طبقو څخه راوتلي دي، ځکه نو وايي چې دا ګودامونه د هغه مهال د انسانانو د استعمال له پاره په مختلفو زمانو کښې جوړشوي وو.

په لوړ پوړ کښې د ګودامونو د ساتندوی له پاره يوه کوچنۍ کوټه ليدل کېږي، چې په هغې کښې يو څه خاورين لوښي، ډبرين او د مفرغ برې (پيکانونه) او مچلوغزې او د هغوی د ختيو ګولۍ مونډل شوي دي او دا ورڅخه څرګندېږي چې د ګودامونو ساتونکيو دا وسايل د ګودامونو د ساتنې له پاره کارول. چې د دغو دفاعي څيزونو عمر له اوس څخه تر درېو زرو کالو (شاوخوا) اټکل شوی دی.

د غلې د ګودامونو تر ودانيو پخوا له مکعبو ډبرو څخه چت لرونکې خونې جوړې شوې وې چې د ودانيو په شمالي برخه کښې د خښتو ودانۍ هم شته. د ودانيو مخ ته يو ارت غولی دی چې خواوشايې يو څه

کوچنۍ خونې شته او د لوېي ماڼۍ نخښې هم ښکارې چې له اومو خښتو څخه په نيم مخرطي ډول ودانه شوې ده او د خښتو لوېې ستنې لري چې په سپين رنګ انځور شوي او اوس هم د دې ستنو بهرنۍ منظره له برمه ډکه په نظر راځي. په دې ستره ودانۍ کښې يو د مفرغ چاقو او د هډوکي لاستي او د ښکليو کودړو تيوتې او د ادېتا (ادې ـ مور) د خير او برکت د رب النوع يوه ماته مجسمه چې د بلوچستان او سند مونډل شويو مجسمو ته بېخي ورته دي له ډول ډول وسلو سره تر لاسه شوي دي.

په نورو غونډيو کښې د هغو خلکو د استوګنې د ځايونو نخښې شته چې پورتنۍ غونډۍ يې عبادت ځای و، په دې ودانيو کښې د نغري نخښې د هغه له اسبابو سره او يو څو اونګو نه او د هغوی دستې لاس ته راغلې دي، چې په غالب ګومان د دوا پلورلو دوکان ګڼل کېدای شي. په نورو خونو کښې د پخو خښتو تنور او نيم کاره توبري (پيکانونه) ليدل کېږي. د زياتو خونو بامونه شيوه ګي لري او په د باندنيو ديوالو کښې مستعمل توبري پيکانونه او مسي سرنېزې ايښودل شوي دي. په هغه هديره کښې چې په دې ودانيو پورې اړه لري اووه کالبوتونه (اسکليتونه) پيدا شوي دي. د مونډيګک د غونډۍ له کښته څخه لوړې خواته مختلفې طبقې داسې دي:

له ځمکې څخه پورته خوا ته تر نهم پوړ پورې د نيم کوچيتوب ژوندانه نخښې ليدل کېږي، چې د هغو له مخې ويل کېدای شي چې د هغه ځای لومړني اوسېدونکي تر څه وخته نيم کوچي مالداران وو او د کورونو ودانۍ يې هم پخسه يې وې، تر هغو وروسته تر درېو پوړيو پورې ودانۍ له اومو خښتو څخه بشپړې شوې وې، چې خاورين لوښي يې په کښته طبقو کښې ساده او ابتدايي دي تر هغې وروسته د لوښيو کودړې ښکلې کېږي. تر هغې چې د ختيو انځور شوي لوښي رامنځته کېږي، پر هغو کټوريو (جامونو)

چې پر پایو ولاړ دي د ښاریو، مرغانو، ګلانو او د جګو ښکرو لرونکي پسونه، تنځري (زریني زرکې) پیل مرغ او د (عشق پیچان) د پاڼو شکلونه لیدل کېږي. د ختو دا انځور شوي لوښي له اتم پوړ څخه وروسته زیات دي چې د "کوټې" خواوشا موندل شویو لوښو ته ورته دي مفرغي فلزات او مس له شپږم پوړ څخه پیل کېږي او هغه وخت چې د پینځم پوړ سکاره یې د کاربن "۱۴" له لارې و ازمویل نو د دې پوړ نېټه یې ۲۶۲۵ ق.م په شاوخوا کښې وټاکله. د موسیوکزال د تاریخ وړاندې دورو د متخصص په وینا دا غونډۍ تر پینځو زرو کالو ډېر عمر لري نو ځکه د سند تر موهن جودیرو پخوانۍ او لرغونې ده. (وګورئ ۴.۳ نومره عکسونه).

۳. د افغانستان په شمالي برخو کښې هم د تر تاریخ دمخه مدنیت آثار کشف شوي دي په دې مانا چې په شمال لویدیځ ګوټ کښې د مرو په انو کښې تر تاریخ وړاندې مدنیت نخښې تر لاسه شوي دي، همدا ډول د افغانستان په شمال ختیځ لور کښې د تاریخي آثارو بقایا شته چې د ۱۹۶۲م کال پر اکتوبر د ایټالوي لرغونپوهانو له خوا وموندل شول.

د هزار سم دبنته د هندوکوش په شمالي لمنو کښې د "۳۳۰۰" فوټو په لوړوالي او د "۱۶" کیلو مترو په اوږدوالي د سمنګان شمال لویدیځ لور ته پرته ده چې په لرغوني زمانه کښې هم د هند، کابل، بغلان، کندوز، بدخشان او چین لاره له همدې وادۍ څخه تېرېدله او همدلته د غره په ډېرو کښې هغه طبیعي سمڅې شته چې پخواني انسانان پکښې اوسېدل او هلته د ډبرین اوزېك سامان او ډېرې توږل شوې ډبرې کشف شوې دي. چې ځینې ودانۍ یې هم په هماغې زمانې پورې اړه لري، چې انسان تر سمڅو او ګارو بهر استوګنه کوله او بې ډوله ابتدایي دیوالونه یې "۱/۲۰" مترو لوړ جوړ کړي دي چې د هغو په منځ کښې له "۲۰" څخه تر "۳۷" مترو پورې د

ودانۍ بلاکونه لیدل کېږي، دغو ټولو ودانیو ۳۳۵ هکتاره ځمکه نیولې ده، د هزار سم له سینده د اوبو د کانال د غاړې له (۱۲۵) متره دیوال سره د اوبو رسولو نخښې هم ځرګندې دي.

د دغه ځای د ګارو په سمڅو کښې مثلث ډوله خونې لیدل کېږي چې لویې تاخچې لري او له ډبرو څخه دننه درې کنجه چوکۍ توږل شوې دي، د دیوالونو په جوړولو کښې یې د ډبرو له تختو څخه کار اخیستی دی چې د نغریو نخښې هم په کښې ځرګندې دي.

د هزارسم په سمڅو کښې کیندل شوي شکلونه او رسمونه لیدل کېږي چې د ایټالوي لرغونپوه هیئت د راپور لیکونکي په وینا داسې شکلونه د لویدیزې اروپا په تر تاریخ وړاندې آثارو کښې هم لیدل شوي، خو د هزارسم د آثارو انځورونه څلور ډوله دي، لومړی انساني شکلونه، دویم رسم شوي لاسونه، دریم د ښاریو شکلونه څلورم د راز راز شکلونو ګډون، چې ماناوې یې هم نه دي ځرګندې. "وګورئ ۵ ـ ۶ مه نومره عکسونه".

د تر تاریخ وړاندې زمانو پوهان د هزارسم د سمڅو دا شکلونه هغو شکلونو ته ورته او نژدې ګڼي چې په هسپانیا، ایټالیا، سویس او ایرلنډ کښې یې موندلي دي او داسې نتیجه اخلي چې تر تاریخ وړاندې. دا ډول شکلونه رسمول دود وو، د بېلګې په ډول:

ډ هزارسم د سمڅو له شکلونو څخه د پوښکۍ یو شکل دی چې نیمه دایره یې تشکیل کړې او هغه دایره بیا یو عمودي خط پرې کړې ده او له هغې څخه د انسان بدن مراد دی، چې بازوګان او شمزۍ یې ښوولي شوي دي او هغو شکلونو ته ورته دي چې تر تاریخ وړاندې د هسپانیا، ایټالیا او ایرلنډ په آثارو کښې هم لیدل شوي دي. (وګورئ ۷ مه نومره عکس).

د هزارسم په آثارو کښې دا ډول مشابه شکلونه ډېر دي چې د اروپا

له - تر تاریخ وړاندې لرغونیو آثارو څخه په پاتې شکلونو کښې ښوول کېدای شي.

تر تاریخ وړاندې په کلکولي تیك او توړلیو ډبرو د استعمال په دوره کښې د بدخشان لاجورد هم د یادولو وړ دي، څکه چې د کاشان د سیالك په غونډۍ، د سومر او بین النهرین په څمکو د مصر د فرعون توتن خامن په هدیره او هم په عیلام کښې د لاجورد د ډبرې راز راز نمونې موندل شوې دي او دا څرګندوي چې د بدخشان د لاجوردو ډبرو شپږ زره کاله پخوا شهرت درلود او استعمال یې تر مصر پورې هم رسېدلی، د دغه هېواد خلکو له نورو ختیزو او لویدیزو هېوادو سره لرغونې مدني اړیکې درلودل. (وګورئ اتمه نومره جدول).

تر اسلام دمخه تاریخي افغانستان

هغه مهال چې د تاریخي افغانستان په باب غږېږو موږ هغه ټولې سیمې په نظر کښې نیسو چې له افغانستان سره یې په تاریخي پېښو او د سیاسي، مدني او فرهنګي حوادثو په جریان کښې ګډون درلود او د ګډو تاریخي عواملو تر اغیز لاندې یې اوضاع یو بل ته سره ورته وه.

په دې جغرافیایي سیمه کښې د ایران د فلات ختیزه برخه د سند له سینده بیا د خراسان تر پایه (د امغان) پورې ختیځ او لویدیځ شامله ده او په شمال کښې هم د آمو شمالي برخې تر سمرقند او پامیره د غرو لمنې په کښې راځي او په جنوب کښې پر بحیره عرب تمامېږي دا سیمې عموماً ګډ تاریخ لري.

آریایان:

د "٢٥٠٠ ق.م" په شاوخوا کښې د آریایي سپین پوټکیو لوی ټولی په آریانا ویجه نومي هېواد او د امو په شمالي غاړو کښې د کوچیتوب او مالدارۍ ژوند تېراوه او چې شمېر یې ډېر شو نو د امو جنوبي سیمو او د باختر ورشو ته راوختل او د هندوکوش په شمالي او جنوبي لمنو کښې میشت شول. دغو خلکو د نفوسو او قبیلو د زیاتوالي له امله ختیزې خوا ته هجرت وکړ او د سند له سینده د هند شمالي ارتو سیمو ته تېر شول او په

هغه ځمکه کښې يې يو مدنيت جوړ کړ چې د "ويدا" په پخوانيو ځلورو کتابو کښې يې انعکاس ليدل کېږي له همدې امله يې "ويدي مدنيت" بولو چې د (۱۴۰۰ق.م) په شاوخوا کښې موجود و او په همدغو کتابو کښې د افغاني لويو قبيلو يوه برخه نومونه لکه پکت (پښتون) الينا (د لغمان او نورستان شمالي خلك)(۱) او نور راغلي دي او موږ له دغو کتابو څخه د لرغوني افغانستان د خلکو ژوند، ژبه، مدني او فرهنګي وضع معلوموﻻی شو.

ځلور ويده دادي: ريګ ويد، سام ويد، اتهرواويد، يجورويد، چې تر ټولو پخوانی ويد "ريګ ويد" دی او په هغه کښې د افغاني قبيلو، پاچاهانو، نوميالیو خلکو، غرونو او جغرافيايي ځايونو ډېر نومونه، راغلي دي.

ارينه ويجه:

ارينه ويجه چې په پښتو کښې تر اوسه "اويجه" د ټاټوبي او د استوګنې د سيمې په مانا کارول کېږي، د تاريخ پوهانو په وينا د پامير سيمې او يا د خوارزم شاوخوا او د خزر د "دريا چې" ختيځ ته ويل کېده، چې له هغې جغرافيايي سيمې سره نښتې ده چې موږ اوس څېړنه په کښې کوو.

ځرنګه چې د آرين خلکو (آرين د نجيب، کښتګر او کرونکي په مانا) د ژوندانه د دې دورې آثار لا تر اوسه نه دي تر لاسه شوي او تر تاريخ وړاندې زماني برخه ده، څکه نو د دوی د ژبې، د ژوندانه د ډول او د دين و هنر په اړه معلومات نه شته، ډاکټر ګوستاولوبون هغه آريايي لرغوني ژبه چې په ارينه ويجه کښې ويل کېدله د "آريك" په نامه ياده کړې ده.

۱. دا نوم د اليشنك او الينګار د درو په نومونو کښې ښکاره دی.

ويدي مدنيت:

د آرين خلکو تاريخي دوره له ويدي سرودوسره پيل کېږي او له همدې تاريخي سرچينې څخه موږ د آرين د خلکو افکار، عقايد د ژوندانه ډول او له افغانستان خاورې څخه د دوی د مهاجرت څرګندوو. د ژبپوهنې له پرتلې څخه دا ښکاري چې د افغانستان د ژبو او د ويدي او سنسکريت ژبو تر منځ ډېر ژبنی يووالی شته.

ويدي سرودونه په مختلفو زمانو کښې ترتيب شوي دي او په شفاهي توګه له يوې خولې بلې ته او له يوه نسله بل ته را نقل شوي دی او لکه چې اوسني ويد پېژندونکي پوهان وايي: د لوړو يادو شويو کتابو پر سرودو سربېره يوه برخه نور لرغوني سرودونه ورك شوي دي چې د ويد په خپل تعبير "پخوانيو زيشيانو" يعنې پخوا نيو پوهانو به ويل او يادا چې ځينې لرغوني سرودونه چې نوې بڼه ورکړل شوې ده هم موجود وو چې غالباً يې د افغانستان په ورشو او د آرين خلکو په هغه ژبه پورې اړه درلوده چې دوی لا د هند شمال د اوو سيندونو شاوخوا ته مهاجرت نه و کړی.

ځرنګه چې ويدي کتابونه، ويدي ژبه او مضامين اوستايي سرودو ته چې د سند په لوديزه ارته ورشو کښې پيدا شوي، بيخې ورته دي او بشپړ نژدېوالی ورسره لري، څکه نو ويل کېدای شي چې د ويدی د لرغونيو ورکو شويو سرودو زانګو همدا د افغانستان او باختر ورشو ده چې اوسنيو موجودو سرودونو يوه برخه به د هغو ورکو شويو سرودونو نوی ډول وي.

د لرغوني افغانستان له خاورې سره د ويدی مدنيت ډېره ټينګه اړيکه له دې څخه ښکاري چې د ويدي او سنسکريت پخوانی ډېرې کلمې په پښتو او دري ژبو کښې ريښې لري او ښايي چې دا ژبني ميراثونه له لرغونيو اريايي نيکونو څخه دغو اريايي ژبو ته پاتې شوي وي.

د بېلګې په ډول د "اريا" کلمه دوې علمي ماناوې لري:

د دې کلمې مانا ځينو په "اصيل" او "نجيب" کړې او ځينو بيا په "زارع" او کرونده ګر". څرنګه چې په پښتو کښې د "آره" کلمه د "اصل" په مانا راغلې ده او هم کله کله د "کرنې" او "بزګرۍ" مانا لري نو ځکه ويل کېدای شي چې د نسبتي نون په زياتېدو "آرين" (لکه پلن = پساده، تورن = شمشيری او نور) د کروندګر په مانا وي او څرنګه چې کرنه د خلکو په منځ کښې يو شريف کار او کسب و، نو ښايي چې تر هغه وروسته د "نجيب" او "شريف" مفهوم مجازاً ورکړل شوی وي.

ارين خلك چې هند ته ولاړل هغې ورشوته يې "اريه ورته" يا "آريه ورشه" وويل او دا کلمه تر اوسه په پښتو کښې د "ورشو" په ډول د ټاټوبي او د استوګنې د ځمکې او مرتع په مانا شته.

په پښتو کښې تر اوسه "سند" ته سيند وايي او دا کلمه په ويدي ژبه کښې "سندهو" ده.

د ريګويد په سرودو کښې د افغاني سيمې د ډېرو سيندونو يادونه شوې ده لکه سنده هو (سند) کوبها (کابل)، ګوماني (ګومل)، کرومو (کورم)، سويتی (سوات) ورکه (کونړ) رودونه او ګندهارد (کابل مجرا) او هرد ويتي = سرد سوتي (ارغنداو يا اراکوزی، چې اوس يې د پخواني نامه ريښه په دهراوت کښې ساتل شوې ده او بهالانه (د بولان دره).

په اتهرواويد کښې د بلخ نوم د "بلهيکه، په شکل ياد شوی دی، چې وروسته د مهابهارته په کتاب او د سنسکريټ په ادبياتو کښې "بهليکه" شو او ريښه يې له بهلي - بخدي څخه راوتلې ده.

همدارنګه په اتهرواويد کښې د ګنداريس (د ګندهارا اوسېدونکی) تر څنګه د منجوان غره ذکر شوی دی، چې همدا اوسنی منجان غر دی چې

د نورستان او بدخشان تر مينځ پروت دی.

په ويدي سرودو کښې د لسو اريايي قبيلو جګړه ياده شوې ده، چې د ويدا د کتاب تر ليکلو (۱۴۰۰ ق.م) دمخه دراوی (پنجاب پر غاړه شوې ده او په دې قبيلو کښې د افغانستان د خواوشا خلکو هم ډېر نومونه شته لکه الينا (د اليشنګ او الينګار خلك) او بهلانه (د بولان د درې خلك) او شېوا (د سند د غاړې خلك) او پورو (د ګندهارا د شاوخوا خلك) او پکتهه (پښتون).

له دې جملې څخه د "ريګ ويد" په دويم ټوك کښې د پکته د قبيلو او د هغوی د نوميالو کسانو او پاچاهانو څو وارد يادونه شوې ده، چې يو له هغو څخه پکتهه نامتو پاچا (تورروينه) (توروهونی = شمشېر باز) نومېده او د ارغنداو د هراوت (هرد ويتې) په وادۍ کښې د پنی، ډسه، پراوته او بريسه يه يادښت راغلی دی، چې اوس په افغاني قبيلو کښې برېڅ او پنی د کندهار په جنوب او د سيبي په وادۍ کښې شته او همداراز پخوانيو نومو ته د ډاسو (سليمانخېل) او پروت (الکوزی) د قبيلو بنسټ لا پاتې دی.

هغه اريايي نژاده خلك چې له اريانه ويجه څخه د هندوکوش شمالي او جنوبي سيموته راغلل، کوچيان وو او د چوپانۍ ژوند يې درلود. پر (۱۹۳۹م) سمرقند ته نژدې په "تل برزو" کښې پر خاورين لوښي يو تصوير موندلی شوی دی، چې هغه د ګيومرث (ګومرد - يا ګوپت شاه) د يو پخواني اريايي پاچا تصوير بولي، چې نيم يې سړی او نيم يې نر غويی دی او ګويشت د اوېستا په يوه برخه کښې هم شپون پاچا بللی دی له هغه څخه څرګندېږي چې دغو خلکو د کوچيتوب په وخت کښې هم پاچاهان لرل، کولا (کهوله) او کورنۍ د دوی د ژوند اساس و، چې له هغوی څخه بيا ډلې پيدا کېدلې او د "پتي" په نامه يې مشر لاره، بيا چې څو کوله (کهوله) سره

یوځای کېدل "ګرامه" یا "ویسه" ځنې جوړېده شاهي ټاټوبي ته یې "پور" وایه او دا درې سره کلمې تر اوسه د سړیو او ځایو په نومونو کښې شته لکه: باګرام، میرویس، شېرپور.

لومړنیو آریایانو مخکښې تر هغې چې هند ته هجرت وکړي کاست (ټولنیزه ډلبندي) یې نه پېژندله، خو هغه وخت چې په هند کښې د هغه هېواد له پخوانیو تور پوټکیو سره مخ شول، نو پر څلورو طبقو، برهمن (روحاني) کشتریه (جګړن) ویسیه (ښاریان او کسبه) او سودرا (ناملموس) وویشل شول چې دې اجتماعي طبقه بندۍ د دوی په وروستنیو تاریخي او ټولنیزو اوضاعو کښې څرګنده اغېزه درلوده.

په ویدي کتابونو او داریایي نژاد په نورو آثارو کښې داسې لیدل کېږي چې:

پاچاهي د مهاجرت له لومړنیو وختو څخه د دوی تر منځ موجوده وه او د ډول ډول ارباب انواعو پرستش یې کاوه او د "سبها" او "سمتي" په نومونو یې جرګې او د (سامانه) په نامه یې مېلې لرلې، پېغلو له زلمیانو او ښځو له نارینه و سره مینه کوله او د واده دودونه یې هم درلودل. د کورنیو افرادو د ډېرښت له پاره یې تل دعاوې کولې، د ښځو په ډلو کښې شاعرانې هم وې، چې ځینې سرودونه یې د ریګ وید په لومړي کتاب کښې ساتل شوي دي. دغو خلکو ورزشي لوبې، د اس سپرلیو اتڼ، نڅا او موزیك هم درلود او پر کرنه او مالدارۍ بوخت وو او د وړیو او څارویو له پوټکیو یې کالي جوړول، د پسونو او وزو رمې او دغو یو ګلې یې درلودې او د کورنیو شتمني یې د څارویو رمې او په تېره بیا د پیورو غواو درلودل وو. کله به چې د افغانستان غرو ته د "سُوما" د بوټي د رانیولو (اخیستلو) له پاره راتلل خپل غوایي به یې د خریدارۍ د واحد په توګه راوستل چې هغه ته به یې

پاسو (PASU) ویل چې د پیسې (پولی واحد) کلمه له هغه څخه راوتلې ده.

له صنایعو څخه یې د لرګیو تراشنه، فلز کاري، د ټوکرانو او پوزیو (بوریا) اوبدل، د خاورینو لوښیو جوړونه، فلزي تزئینات او د اربو جوړول زده وو.

خوراك او څښاك یې د غلو دانې، شیدې او نور لبنیات، د ښکار غوښې او د سوما او سوریا شیره وه.

د طبعي عناصرو عبادت یې کاوه لکه اورونا (د اسمان رب النوع) اندرا (د جګړې رب النوع) سوریا (لمر) اګنی (اور) سوما (غرني وابښه چې له هغو څخه یې مشروبات تیارول) ماروت (باد) او نور اود هر یو په نامه یې قربانۍ درلودلې، خپلو پوهانو ته یې "ریشي" ویل چې په پښتو کښې اوس ددې کلمې له ریښې څخه د رشه کلمه د خوی، خلق او پوهې په مانا لرو.

اوېستایي مدنیت:

د افغانستان د اریایي خلکو دویم مدنیت په بخدي (بلخ)، د هندوکوش په شمالي او جنوبي سیمو او د هلمند په وادۍ کښې و چې د (۱۲۰۰ ق.م) په شاوخوا کښې پیل شوی او له هغې دورې نه یو کتاب د اوېستا په نامه پاتې دی چې پېنځه بابه لري.

څرنګه چې په دې اړه زموږ د معلوماتو سرچینه د اوېستا د کتاب پاتې برخه ده نو ځکه دغه مدنیت او فرهنګ ته "اوېستایي مدنیت" وایو څرنګه چې دا فرهنګ په بخدي او افغانستان کښې زېږېدلی او را منځته شوی دی ځکه نو د دغه هېواد په تاریخ کښې ډېر زیات ارزښت لري. د اوېستا کتاب د افغانستان د لرغونیو خلکو مدني، فکري، او فرهنګي اوضاع په ښه ډول څرګندوي.

د اوېستا له کتابه څرګندېږي چې آريايي خلك د کوچيتوب، مالدارۍ او کډه پر شا ژونده مدنيت ته رسېدلي او په کليو او ښارو کښې مېشت شوي دي او د اقتصادي او ټولنيز ژوند په مراحلو کښې يې يوه نوې دوره پيل کړې ده.

په دې دوره کښې لومړی ځل په بلخ کښې پاچاهي را منځته شوه او د "يمه" (جم) په نامه يو پاچا د بلخ ښار ودان کړ او هم په دغو خلکو کښې يو ټاکلی ايين د مزد سينه = مزد يسنا (د خدای ستاينه) په نامه منځته راغی چې مدني او روحي قوانين او هدايتونه يې لرل، موسس يې زره توشتره = زردشت و چې د کورنۍ په نامه "سپتمه" يا "سپيتمان" يادېده (چې دا نوم په پښتو کښې دوی کلمې "سپين" او "تمه" يا "تمان" د نژاد په مانا دي).

د زردشت د تبليغ د رامنځته کېدو ځای بخدی (بلخ) او سيستان دی. (وګورئ نهمه نومره عکس).

د زردشت پلار پورو شاسپه (د زاړه آس خاوند) او مور يې "دوغدو" او د پلار له خوا نيکه يې پتير ګتراسپه نومېده د څلورو ورونو نومونه يې داوو:

رتوشتر، رنګوشتر، نوتريکا، نی وتيش.

د ده لومړنۍ ښځه چې نوم يې څرګند نه دی (د ايست واستره) مور وه او درې لوڼی يې لرلې د زردشت دويمه ښځه د دوو زامنو "هوره، چيتره اوراتت نره" مور وه، دريمه ښځه يې چې په لمر ختيزه ورشو او د بخدي په سيمو کښې کړې وه د جاماسپ (د ګشتاسپ وزير) د ورور (فره شه وشتره) لور وه او "هووی" نومېدله، د ده له زامنو څخه "ايسيت واتسره" د روحانيونو مشر و".

او "اوروتت نره" د بزګرانو لارښود او "هوره چيتره" د جنګياليو

افسر بلل کېده د ده د پيروانو درې ګونې ډلې، د زردشت د دغو درېو زامنو له خوا رامنځته شوې دي، درې لوڼې يې هم درلودې چې فريني، ثريتي، پيورو او چيستي نومېدلې.

د زردشت د ژوندانه زمانه په يقيني توګه معلومه نه ده، خو د زردشتي کتابونو د روايتو له مخې د (۶۶۰ق،م) په شاوخوا کښې زېږېدلی او پر شل کلنی يعني پر (۶۴۰ق.م) کښې منزوي شوي، پر ديرش کلنی يعني پر ۶۳۰ ق،م يې د لارښوونې ادعا کړې ده، پر ۴۲ کلنی يعني پر ۶۱۸ق،م کښې "ګشتاسپ" پر ده وګروهېد او د ده په عقيده شو او پر (۵۸۳ ق،م) په اووه اويا کلنۍ د تورانی "ارجاسپ" د يرغل پر وخت د بلخ په دوهه (آتشکده) کښې د تورانی "براتر کرش" په لاس ووژل شو، خو څېړونکي پوهان دا کلونه سم نه بولي، او د ده زوکړه يې د ۵۸۸ق،م په شاوخوا کښې ګڼلې ده.

زردشت له هغو لرغونيو کسانو څخه دی چې په لرغوني افغانستان کښې يې پر نوي اقتصادي بنسټ د يو اساسی او ژور رفرم بنسټ ايښی دی او د " ژ، دو مزيل" په وينا:

"ده خپل اقتصادي سيستم په داسې وخت کښې منځته راوړی دی، چې د اريايانو يوه ډله دکوچيتوب له حاله راوتل او کليوالي ژوند يې غوره کاوه."

په دې توګه چې د ښارويو د ځې نامعلوم ځايونه يې د هر ټبر او قوم له پاره د ځې په ټاکلو ځايو اليش کړل او په همدغه دليل يې غويي او غوا ته چې د خوراك او کرهنې يوازنۍ وسيله وه په درنه سترګه کتل او حيواني سرې په کليوالی تشکيلاتو او کرهنه کښې خاص اهميت موندلی و.

زردشت د يوه خدای (اهوره مزده - يوبادار) په يووالي او بې ساري

عظمت قایل شو او له پخوانیو خدایانو څخه یې چې آریایانو ورته عقیده درلوده مخ وګرځاوه، دی وایي چې:

"تر یوه خدای وروسته د نړۍ له پیله څخه دوه روحه شته، چې یو پر ښه لار او بل پر بده لار ځي او ټول ژوند یوه باطني جګړه ده چې د شر د قوتو پر ضد ادامه لري او په دې دایمي جګړه کښې رڼا او تیاره عقل او اهریمن یو له بل سره مقابل دی".

زردشت په خپل ایین کښې د څارویو قرباني او د سوما نشه راوستونکي شراب چې لرغونیو اریایانو درلودل، له منځه وړي دي.

دی وایي: "د (سوما) کثیف نشه کوونکي شراب څنګه له نېکۍ سره مرسته کولای شي. د بزګر سړي غوییی تر دې چې قرباني شي، ښه او ګټوره دا ده، چې د خپل خاوند په لاس کښې وي"

د زردشت په ایین کښې د آخرت پر ورځ، د اعمالو پر محاسبې، د ربښتیا پر برې، د درواغو پر ماته او د جنت، دوزخ، چنوات (صراط) د پله او د ملائکو پر وجود عقیده شته او آذر (اور) یې هم مقدس ګڼلی دی، چې د ټولو موجوداتو په کمون او د طبیعت په موالیدو کښې په ودیعت ایښود شوی او د ژویو (جانورانو) د ژوندانه جوهر او د باطني غریزي تودښت نغري دي، نو ځکه د زردشت پیروانو د آذر د نمانځنې له پاره دوهې (آتشکدې) درلودې.

د زردشت په ایین کښې د نیکۍ قوتونه دا میشه سپینه (همیشه سپین او مقدس) او ایزدان (دستاینی ور) په نامه شته، چې له هغې جملې څخه شپږ عامل قوتونه (موکلې ملکې دي، چې هر یو قوت د خپل صلاحیت په دایره کښې د نړۍ د چارو د اداري لپاره له بل قوت سره همکاري کوي، هر یو قوت د اهوره مزده (هرمزد) د یوه صفت مظهر او تلپاتې بلل شوی دی.

۱- وهومنه = بهمن (ښه انګیرنه - ښکه مننه) یا د ګلو او رمو او نورو ژویو (ژوندیو موجوداتو) ساتندویه پرېښته.

۲- اشه و هیشه   اردي بهشت (ښه نظم) د اور پرېښته.

۳- خشتره وییریه   شهریور (تسلط د فلزاتو او ښکلیو ډبرو ساتندویه پرېښته).

۴- سپېنته ارمیتي   سپیدار مذ (د روح سپېڅلتوب او تواضع)د ځمکې ساتندویه پرېښته.

۵- هیوروتات   خر داد (روغتیا) د غښتلتوب، کورو او اوبو، موکله پرېښته.

۶- امیریتات= امر داد (ابدي ژوند او بقا) د کرهڼو واښو او د څړ ځایو پرېښته.

د مزده یستا د پیدایښت په سر کښې د دی شپږو ملایکو پر سر یوه ملکه د سپینته مینیو (سپین عقل) په نامه ولاړه وه، چې تر هغې وروسته یې پر ځای "اهوره مزده" او کله هم "سره اوشه" (سروش   د خیر هاتف) دریدله.

د خیر، نیکۍ او رڼا د قوتو په مقابل کښې د شر، بدۍ او تیارې قوتونه هم موجود وو، چې د ټولو مفاسدو او شرارتو مشر "انګره مینیو" (اهریمن) و، او په اوېستا کښې یې د شر او تیارې دا ټول قوتونه د "دیوه" په نامه یاد کړي او د خیر د ملائکو په مقابل کښې یې د شر او بدۍ شپږ موکلان د کماریکان په نامه داسې تصور کړي دي.

۱- اکه منه: د هومنه په مقابل کښې د ناپاکۍ انګیرنې (یا مننې) په مانا د شرارت او نفاق او بدۍ ښکار ندوی.

۲- ایندره: د اردی بهشت په مقابل کښې د بدعت دوره او د خلکو ګمراه کوونکی روح.

۳- سیوروه: د شهریور په مقابل کښې د بې نظمۍ ښکارندوی او د ګړ بړ دیو.

۴- نا او نګ هیي تیا: د سپیند ارمذ په مقابل کښې د تور او نافرمانۍ ښکارندوی.

۵- تیوروی: د خرداد په مقابل کښې د ورانۍ فساد، لوږې او تندې دیو.

٦- زیی ریش: دامر داد په مقابل کښې چې د تیو دوی شریک دي.

کله هم ایشمه د (خشم) دیو د سروش په مقابل کښې د هغو دیبانو اووم عدد بشپړوي، چې د ناشکرۍ او عصیان ښکارندوی دي.

زردشت خپل ایین پر دریو اخلاقي او حیاتي بنسټو بنا کړی دی او هغه دادي:

هو مته (ښه منل) هو ختـه (ښه ویل) هو ورشته (ښه کول) او په دې ډول د زردشت پیروانو ښه منل، ښه ویل او ښه کول د خپل عمل اساس ګرځاوه، او خپله انګیر نه ، خپله ژبه او خپل عمل یې په یو شان له ماناوي او مادي ککړتیا څخه خوندي ساتل، د بدني او روحي پاکوالي، د رښتیا، سموالي، مېړانې، سخاوت او ټولو ښو اخلاقو مراعات یې کاوه، دروغ او تور منع و او د مزدیسنا هر پیر و په دې مامور ګڼل کېده، چې اور و اوبه او ځمکه د ناپاکیو له ککړتیا څخه و ساتي، ځکه نو دوی ځمکه د مړو د جسدو له ککړتیا څخه ساتله او خپل مړي یې نه ښخول بلکې په ازاده هوا کښې یې په لوړو ځایو باندې اېښودل چې د هوا مرغان یې و خوري او له منځه ولاړ شي.

د زردشت ایین چې د پیدا کېدو او روزني ځای یې د دنیا ډېر لرغونی پایتخت بخدي = بلخ و، د اوېستا د کتاب په وسیله تبلیغ شو، چې

تفسیر یې په پهلوي (زند) ژبه راغلی دی او هغه ژبه چې اوېستا پرې لیکل شوې، له ویدي ژبې سره ډېر نژدیوالی لري، د اوېستا کتاب د اسکندر تر یرغل دمخه (۸۱۵) فصله او (۲۱) نسکه یاکتابه لرل خو سکندر د غوایي (۱۲۰۰) پوستونه چې پر هغو اوېستا کتاب لیکلی و، وسېزل او تر سکندر وروسته چې بې بیا هغه کتاب راټول کړ (۳۴۸) فصله لاس ته ورغلل، چې پر همهغو (۲۱) نسکو وویشل شو او دویسټ نومې انګریزي عالم په حساب دې ټولو (۲۱) نسکو (۳,۴۵۷,۰۰۰) کلمې درلودلې، چې اوس له هغو څخه یوازې (۸۳,۰۰۰ کلمې) شته، له هغې شرح څخه چې انګریزي ختیځپوه براون کړې ده، داسې څرګندېږي چې د اوېستا باختري اصل له منځه تللی او هغه څه چې اوس پاته دي، یوازې څلورمه برخه یې ده په دې تفصیل:

۱ - یسنا (پرسته او جشن): چې دیني سرودونه دي او (۷۲) فصله لري.

۲ - ویسپرید (سروران): د دعا او اورادو مجموعه ده، چې له (۲۳) څخه تر (۲۷) پورې فصلونه لري.

۳ - وندیداد (د شیطانانو دفع کوونکی): د اوداسه، استغفار، توبې او نور دیني احکام لري او (۲۲) فرګرد (بابونه) دي .

۴ - یشت (نمونځ اوستاینه): د خدای او ملایکو ستاینه ده او (۲۱) بابه لري.

۵ - خورده اوېستا (کوچنۍ اوېستا): چې د (۳۵۰ م) په شاوخوا کښې آذربد مهر اسپند تالیف کړې ده او دعاوې، نمنځونه او مناجاتونه په کښې دي.

د اوېستایي مدنیت په دوره کښې چې له (۱۲۰۰ ق ،م) څخه پیل شوې ده، لومړی وار په بخدي کښې شاهي نظام منځته راغی او اوېستا وایي

چې "يمه" دا هوره مزده په امر يوه "واره" ودانه کړه، چې اوږده او سور يې د يوه اسپريس (اس ځغلولو د ميدان) په اندازه و او په هغه کښې يې راز راز ځناوران لکه پسونه، غوايان، سپي، مرغان او نورو ساتل او هم يې د يو هاتره (ميل) په اوږدوالي د اوبو ځای وکيندئ او په هغه وارد کښې په مخصوص ترتيب بازارونه، کوڅې او کورونه جوړ کړل، خو په هغه ښار کښې يې ناروغانو، درواغ جنو، بدخويو، پيسانو او ليونيانو ته ځاي ورنه کړ".

په دې ترتيب د بخدي په "وارد" کښې د آريايي مدنيت لومړی ښار ودان او لومړی مرکز تاسيس شو او همدا د "واره" اوېستايي کلمه ده، چې په سنسکريت کښې "وهاره" شوی ده، او په دري کښې "بهار" ځني جوړ شوی دی، چې پر هغه ځای تر اسلامي لومړی پيړی پورې "د بلخ نوبهار" ودان و.

د اوېستايي مدنيت په زمانه کښې چې آريايي خلکو د هندوکوش په شمالي لمنو کښې کليوالي ژوند ته لاس ورته کړ، کلي او ښارونه يې ودان کړل او د کوچيتوب له دورې څخه په کورو کښې د اوسېدو حال ته راواوښتل دا هغه ګام و، چې د مدني مراحلو د لوړتيا او اقتصادي تحول په لار کښې واخيستل شو، همدامهال و، چې شاهي نظام هم منځته راغی او د بخدي پاچهانو چې د اوېستا په يشتو کښې د "پره ذاته" په نامه ياد شوي دي يعنې پيشداديانو په خپل سلطنتي نظام کښې نظم، داد او نياو (عدل) منځته راوستل، د اوېستا په تعبير د بخدي دغو پاچهانو د رب النوعی مقام هم درلود او څنګه چې په ويدي سرودو کښې هم د دغو پاچهانو يادونه شوې ده، ځکه نو د دې شاهي کورنيو زمانه تر تاريخ دمخه عصرته چې آرين خلکو د هندوکوش له شمالي سيمو هجرت نه وکړ - رسيدای شي.

خو په اوېستا کښې يو لوی پهلوان (د ګيومرث له اولاد څخه) چې

هيوشينګه نوميد، په "پره ذاته = پيشداد" ملقب و، يعني لومړی قانون ګذار او دا د دري ادبياتو همهغه هوشنګ دی، چې د البرز په غره کښې يې د ناهيد (اناهيتا) د رب النوع له پاره قرباني کولې او له ديبانو سره جنګېده، او پر اوو هېوادو يې پاچهي کوله.

د د ينکرد په دريم کتاب کښې داسې راغلي دي چې: "د کرهنې او د هکانيه = دهقانی دود او د مالکيت اصل همدغو پيشداد يانو منځته راوړي دی او بيا وروسته هوشنګ د يهوپتيه (دالبيروني په وينا د هوفذيه) يعنې د حکومت او پاچهی او د خلکو د ساتنې اصل ايجاد کړی دی" له دغه روايت څخه پوهېدای شو، چې د اوېستايي دورې مدنيت د ويدي د اوايلو او کوچيتوب سره توپير درلود - په دې مانا چې دا وخت د ښکلي بخدي خلکو په کرهنه او آبادی، د کليو او ښارو په ودانی لاس پورې کړی و، د کوچيتوب او بدويت د ژوند له اقتصادي مرحلې څخه، د هکانيه او د مځکې مالکيت ته او حتی تر هغه يوې لوړې مرتبې "د هيوپتيه" (د حکومت او سلطنت ايجاد) ته رسېدلي و او هوشنګ پر يوې خورا ارتې ورشو او ځمکې حکم کاوه او د ديبانو او کوډګرو او بد ذاتو سره چې د مدنيت ورانوونکي او د کليوالو کروندګرو دښمنان وو جنګېده.

تر هوشنګ وروسته بل پيشدادي پاچا "تهمورث" دی چې په اوېستا کښې د "تخمه او روپه" په نامه ياد شوی او په ازينه ونت (وسله وال) ملقب و، دی يې د اوو هيوادو پاچا د "ويونګهان" زوي د "اينګهت" لمسی او د هوشنګ کړوسی ګڼلي دی، چې ديرش کاله يې د خپل وزير "شيدسپ" په کومك په نياو (عدل) او انصاف حکومت وکړ ده ته "ديوبند" هم وايي، دا ځکه چې ديبان او هريمن يې بند کړي وو او هم يې ځينې داسې مدني کارونه وکړل، چې په نوې اقتصادي مرحله کښې ورته اړتياوه، لکه د وړيو وريشل،

د کالیو سکښت او ګنډل، د څارویو اهلي کول او له اس، غاتري، اوښ غوایي او خره څخه ګټه اخیستل، لیك او لوست منځته راوړل.

د کریستن سین په وینا: "تر تهمورث وروسته یې ورور جمشید پاچاشو او لومړي ځل یې د نوروز جشن جوړکړ، ادوي د اوېستا په تعبیر "د ښو ګلوخاوند" و، چې د القب په اوېستا کښې هوثوه (په پهلوی کښې هورمنګ) راغلی دي.

ده دري خویندې د "یمګ " او "اری‌نوك" او "سنګهوك " په نومو درلودلي (په شهنامه کښې : ارنواز - او شهرناز).

د اوېستا یې مدنیت دوري او د آریایي نژادو شاهي کورنیو او نومیالیو کسانو او پهلوانانو په اړه تر اسلام دمخه او وروسته د پخوانیو کتابونو روایتو د زمانو په تېرېدو یوه داستاني بڼه پیدا کړې ده او په دغو کتابو کښې دا اساطیر په مختلفو ډولو راوړل شوي دي، خو موږ دلته زیار باسو، چې ترځپله وسه د نومړیو داستانو تاریخي اړخونه ولټوو.

په ویدا کښې د پیشدادي ستر پاچانوم (یمه) Yama په اوېستا کښې "ییمه "Yima پهلوی کښې "یم " Yam او په دری کښې "جم " ذی، چې صفت یې په اوېستا کښې خشیته Xshaeta په پهلوي کښې شیت Shet او په دری کښې "شید" راغلی او "جمشید " یې بولی، یعنی ځلیدونکی جم. د جم پلار په اوېستا کښې ویوهونت Vivahvant دی؛ چې وروسته بیا ویونګهونت = ویونګهان په ویونجهان معرب شو، زوی یې یمه = جم دا هوره مزده له خوا د خلکو ساتندوی او پاچاو ټاکل شو چې د خلکو د ودانی او هوسایی له پاره زیار وباسي، ده ته یوه لکړه، یو غمی، یوه توره، یوکټوری (جام) او د یوې زرین تیش (غاښور) ورکړ شو، چې د ده د شاهی لومړی نښان وی او له تیش څخه د ځمکې په کرلو او کرهڼه کښې کاروا خلې، د خلکو او څارویو د نسل

په ډېر ولو کښې زیار وباسي، د بخدي "واره" ودانه کړي او هغه ځای چې په اوېستا کښې د لوړ و بیرغو لرونکی (ښکلی بخدي) بلل شوی د خپل ځان او نورو ښاري خلکو ټاټوبی وټاکي.

د بخدي پاچا " یمه" لومړی پاچا دی چې د مدنیت او ښاریتوب بنسټ یې ایښی او ټولنیز ژوند یې ترتیب کړی دی.

کرنه، څاروي روزنه، کار، د اوسپنې ویلول، د کالیو اوبدل، د وسلو او جواهر کارونه، د لښکري طبقې ټاکل، ختګري او د فلزاتو او درملو کارول یې دود کړل او په خپل لومړي شاهي پایتخت ښکلي بخدي کښې یې مدنیت جوړ او خپور کړ. د فرانسوي څېړونکي بنونسیت په وینا: دی هغه آریایي شخصیت دی چې د اسلام تر منلو دمخه د نورستان د خلکو په منځ کښې د "ایمیرا" Imra په نامه تر ټولو ارباب انواعو لوړ او ستر رب النوع ګڼل کېده او د هغې سیمې په مرکزي معبد کښې چې هلته یې د قربانیو دودونه پر ځای کول د ده مجسمې درولې وې.

په ۹ یسنا کښې له دریمې ترپنځمې فقرې پورې وایي! "د جم د پاچاهی پر مهال تودوالی، سوړوالی، زوړوالی، مړینه او رخه (رشك) په دنیا کښې نه وو" او د ۱۹ یشت په ۳۱ - ۳۸ فقرو کښې داسې راغلي دي چې: "د جم په پاچاهی کښې د نرۍ ژوندون په خوښی او خوشالی تېرېده د رنځ او ناورین نخښې نه وې" په اوېستا او د عرب او عجم په نورو تاریخي کتابو کښې، د جم او پیشدادي پاچاهانو کیسه د ډېر لرغونتابه له امله افسانوي بڼه غوره کړې ده او څرنګه چې یې د جم پاچاهي د هر راز هوسایی او ارامی، نیاو "داد" او ښېګڼې سر چینه بللې ده څکه یې نو هغه څوك چې د خیر، خوښی او ښېګڼې ددې سر چینې دورانولو وسیله شوی اژۍ دهاکه (اژدها - ښامار) بللی دی. او دا سړی" بیوراسپ" د "اروند اسپ" زوی (ګیو

مرث دګر شاه = غرشاه) له اولادې څخه و، چې مور يې او ذاك (ودك) د جم خور وه او بيو راسپ دلسوز رواسونو د خاوند په مانا دی او څنګه يې چې ګړندی اسان درلودل، نو ځکه يې ورته" تازی" ويلی دي، چې په همدې سبب ځينو مؤرخينو دی تازی او له عربي نژاده ګڼلی دی.

وايي چې دی د (بوړې) پر ځمکه راپورته شوی دی او په دغه نامه تر اوسه يو ځای د افغانستان جنوب ختيځ ته په ږوب کښې شته.

څرنګه چې عربو دا نوم معرب کړی او ضحاك يې ورته ويلی دی، ځکه يې نو نوموړی عربي نژاد بللی دی او هم څرنګه چې سامي نژادو له آريايانو سره سيالي درلوده، ځکه نو هر عنصر چې د نوي تشکيل شوي مدنيت او د بخدي پاچاهۍ ته خطر پېښاوۀ هغه له پردي نژاده باله او لکه آرايي نژاده تورانيان، ضحاك بيوراسپ يې عربي نژاده ګڼلی دی.

د طبري او البيروني په څېر ځيني دقيق مؤرخان وايي: عربانو ضحاك عربي نژاده او عجميانو عجمي انګيرلی دی.

څرنګه چې د افغاني تاريخي ښار و، ځايونو او سړيو په نومونو کښې (لکه د غوري شاهانو د کورنۍ ستر نيکه ضحاك او په باميان کښې د ضحاك ښار) دد غه نامه ريښه شته او مورخان هم د ده نسبت لړۍ اريايي نژاده ګيومرث ته رسوي اودی د جم خوريی بولي، نو دا خبره چې عربي نژاده و، له منلو څخه ليرې ښکاري.

په هر حال د اوېستا د اشارو له مخې بيور اسپ اژي دهاکه د ښکلي بخدي پر مدنيت يرغل وکړ او څرنګه چې ايزدي فر (د سلطنت پر تم يا ځلا) د برياليتوب د مارغه په څېر له جم څخه جلا شوی و، اژي دهاکه پرده بری وموند او د ده هېواد يې ونيو او دی يې په اره دوې ټوټې کړ.

دې تازي (تازنده) ضحاك د رام ميشت د ۱۹ فقرې له مخې د کوی

رينتا په نامه يوه ټينګه ماڼۍ او شاهي تخت او زر ينه چترۍ درلوده او د اسلامي دورې په دري ادبياتو کښې ده ته "ضحاك ماران   مار دوش اژدها) ويلی شوی دي.

د اوېستا له مخې تر جم وروسته ايزدي فر (د سلطنت ځلا) پر "تراتينه" (په پهلوي کښې فريتون   فريدون) د پورتورا "پورګاو" پر زوی چې د جم له اولادې څخه و وځليده چې پلار يې د اثويه (اثفيان   ابتين) په نامه هم ياد شوی دی، د دې کورنۍ خلك کروندګر وو چې د زياترو له نومونو سره د ګاو کلمه (په اوېستا کښې ګتو) راغلې ده.

فريدون د اوبو د رب النوع اناهيتا له پاره سل اسان، زر غويي او لس زره پسونه قرباني کړل. څو چې پر شريراژي دهاکه بريالي شو او هغه يې وواژه او د جمشيد دوې خويندې "اري نوك" او شنګهوك چې ضحاك بنديانې کړې وې لاس ته راوستلې.

د اژي دهاکه په مقابل کښې د خلکو د خوځښت داستان چې د فردوسي په شاهنامه کښې د هغو خدای نامو له روايتو څخه را اخيسته شوی چې تر اسلامي دورې د مخه وې، داسې دي چې: يوه پښ (آهنګر) چې کاوك "کاوه" نوميده، د خپلې اهنګرۍ خرمن د نېزې پر څوکه د بيرغ په څېر وترله او خلك يې په ځان راټول کړل او د اژي دهاکه په مقابل کښې وپاريدل او د هغه د تېريو پر ضد پورته شول او دا هم هغه د کاويان بيرغ دی چې تر ډېر وخت وروسته پورې د اريايي خلکو د برې سمبول و.

فريدون په دې هڅه او خوز ښت کښې د پاريدلو خلکو مشر و او ده پر ضحاك باندې د خپل برې په ياد د نو روز د جشن په څېر "د مهرګان د جشن" بنسټ کښېښود ديبان يې پر سرو ټکول او جهان يې ونيو.

د آريايي اولسو په داستانو کښې يو بل ته ورته روايات شته چې

وايي:

فریدون د ایرینه ـ توئیرینه او سیئریم مینه هېوادونه پر خپلو درو زامنو ارج (ایرج) او توچ (تور) او سرم (سلم) ووېشل، خو سلم او تور د ایرج سره رخه (رشك) درلوده او دی یې په ناځوانه ډول ووژلو. تر هغې چې د منوش چیترو (منوچهر) په نامه د ایرج زوی پیدا نشو او د ایرج کسات یې وکیښو.

د دې استان په څېر د درو زامنو کیسې نورې هم شته لکه د زردشت د درو زامنو او د تارژي تائوس سکایي د درو زامنو او د درو پینتني ورونو (غرغښت ـ بیټنی ـ سړبن) کیسې چې د کلژ دوفرانس د استاد ژرژردومزیل په وینا پخوانۍ اریایي ټولنه له دریو ډلو:

روحانیونو، جګړنو او ثروت موندونکو څخه جوړېده او د پخواني هند اساسي کاستونه هم بر همنان ـ جګړن نجیبان او څاروي پالونکي کروندګر و، د زردشت له دریو زامنو څخه هم مشر زوی روحاني، دویم زوی جګړن "او دریم چوپان و او د اګرده کیسې پر پخواني اریایي قومونو کښې سره ورته دي.

په هر حال منوچهر د ایرج کسات واخیست، سرم او تور یې ووژل او د آریایي نژادو صحرا نشینو توراني یر غلګرو خلکو مخه یې ونیوله، د ده په وخت کښې لوی پهلوانان لکه قارن کاوه زوی او نریمان اوزال ورستم رامنځته شول چې د آرینه خمکه یې د دښمنانو له شره ساتله.

تر ده وروسته د اوېستا په وینا نو تره (نوذر) د ده زوی پاچا شو چې توراني افراسیاب تر دریو جګړو وروسته هغه ونیو او ویې واژه خو له هغه څخه د نئوتریان = نوذریان په نامه لوی کهول پاتې شو، چې داستانونه یې په اوېستا کښې راغلي دي.

د نوذر تر وژنې وروسته "اوزوه" د توماسپه زوی (زو = زاب = د

توهماسپ زوی = تهماسپ) د فریدون له اولادې څخه تر پېنځو کالو پورې حکومت وکړ چې هوښیار او عادل سړی و، د دې نامه ریښه په "زابل" او زوب کښې شته، دده د پهلوانانو په مرسته له تورانیانو سره جنګونه وکړل څو په پای کښې یې د آمو سیند تر خپل منځ ویش (برید) وټاکی.

د زاب تر مړینې وروسته د هغه زوی کرشاپه Kereshaspa (یعنې د ډنګراس څښتن) پر تخت کښیناست، چې لسم پیشدادي پاچا و، نهه کاله یې حکومت وکړ د ده تر مړینې وروسته افراسیاب د توراني شنګ په فرمان د هغه پر هېواد یرغل وکړ او د کرشاسپه د داستان له ختمه سره د پیشدادیانو داستاني تاریخ هم پای ته ورسېد، خو دلته باید دا وویل شي چې دا کرشاسپه د زاب زوی له اوېستایي نامتو پهلوان، کرشاسپه نریمان څخه جلا وي، ځکه چې کرشاسپه نریمان د ثریته (ثریت = اثرط) زوی د سیستاني سام له کهول څخه و چې د فریدون د پاچاهۍ په پای او د منوچهر د کار په پیل کښې زړور او بوډا و هم اصلاً یو له پهلوانانو څخه دی، نه له پیشدادي شاهانو څخه.

د کاوي = کیان کهول:

"کوي" یا کاوي په ویدي ژبه او اوېستا کښې د (پوه، پاچا، امیر) په مانا دی، چې د اوېستا له مخې "کوي" د پهلوي (کي) د بلخ او د اوسني افغانستان شاوخوا د پخوانیو پاچاهانو له لقب سره یو ځای و، خو د دې هېواد لویدیزې خواته نه استعمالېده.

د کوي = کي کلمه د بلخ د هغو پاچهانو د نومو په سر کښې ګورو چې د پیشدادیانو تر کهال وروسته پاچهۍ ته رسېدلي دي او د دې ځمکې شاهي پرتم (شاهي فر) د کوئنم خورنو Kavaenem-xvreno په نامه په دوی اړه

لرلي دی.

په دري ژبه کښې یې "کی" په "کیان" جمع کړی دی او دا کهول یې په شاهنامه او نورو کتابونو کښې "کیان - کیانیان او کیاني" یاد کړی دی.

د اوېستا له مخې د دې کورنۍ لومړی پاچا کواته Kavata نومېده، او ده ته یې کوی، کواته (کی قباد) وایه، چې د سیستاني پهلوان رستم د پلار په غوښتنه د البرز په غره کښې (د بلخ سهیل ته) پر تخت کښیناست او دې د خلکو د هوسایۍ، ارامۍ او نیکمرغۍ سبب شو، عادل پاچا و، پینځلس کاله یې پاچاهي وکړه، فردوسي دی د فریدون له توکم څخه ګڼلی دی. تر کیقباد وروسته په اوېستا کښې د کی اپیوه - کی - ارشن - کی بیرشن - کی پشین نومونه هم راغلي دي، چې د ده اولاد دی، خو د هغه په باره کښې راغلي افسانې کمزورې دي او پخوانیو کتابو کې هم زیات شهرت نه لري.

تر کیقباد وروسته یې زوی "کوی اوسن Kavi - Usan " (کیکاوس) د بخدي پر تخت کښیناست، چې د اوسن مانا هیله یا خوښي ده. ده له غیر وادریایي پردیو عناصرو سره چې د حماسي روایاتو له مخې د اوسني ایران په شمال کښې د مازندران په ځنګلو کښې اوسېدل جنګونه وکړل او پر هغوی یې برې تر لاسه کړې. په اوېستا کښې هغه خلکو ته (دیبان) ویل شوي دي.

اوېستا وایي چې غښتلي او زورور کوي اوسن (کیکاوس) د ارزیفیه Erezifya د غره پر سر (اناهیتا، د اوبو رب النوع) لپاره سل اسان او زر غوایي او لس زره پسونه ددې لپاره خیرات کړل چې د پاچاهانو ستر پاچا شي.

څرنګه چې نوموړي غر د پوهانو د څېړنې له مخې د خراسان شمال ختیځ خواته په بلخ کښې و او کیکاوس پر هغه اووه هسکې ماڼۍ جوړې

کړې وې، څکه نو د ده داستان هم سر تر پایه (د افغانستان په تاریخ او خاورې پورې اړه لري).

دی له لویو پاچاهانو څخه شو چې (د هغه مهال د کشف شوې نړۍ) پر اوو هیوادو یې حکومت کاوه او د اوشنر oshnar په نامه یې یو پوه وزیر درلودئ چې په اوېستا کښې یې د پورو جیره Pura-Jira په صفت یاد کړی دی یعنې ډېر پوه او هوښیار (په پښتو کښې: پوره = څیر = کامل دقیق).

په اوېستا کښې کیکاوس ته ځینې غلطۍ او خطاوې هم منسوبې دي، لکه د همدې پوه وزیر وژل او د ځمکې د ساتندوی غوایي له منځه وړل او اسمان ته د ختلو هڅه. له همدې امله کیاني پرتم (کیاني فر) له ده څخه وګرځېدئ او توراني افراسیاب ورباندې غالب شو او دده هیواد یې ویجاړ کړ، خو چې روت ستخمک Rot - Staxmak "رستم" سیستاني پهلوان لښکر جوړ کړ او افر اسیاب یې وشاړه.

د بلخ له کیاني پاچاهانو څخه یو بل "کوی سیاورشن "Syavarshan" (سیاه نر) و، چې تر کیکاوس وروسته پاچا شو او د بلخ واکمن پاچا و، چې د آمو تر ها خوا (توران) کښې له آریایي یرغلګرو قبیلو سره په یوه جګړه کښې وژل شوی دی او دی د کیکاوس زوی ګڼل شوی، چې په پهلوي او دري ادبیاتو کښې د سیاوخش = سیاوش په نامه شهرت لري.

سیاوش ایرینه ویجه ته نژدې، یوه لویه کلا د کنګ دژ (KANGHA د = اوېستا) په نامه ودانه کړه چې د جمکر د واره په څیر دویم آریایي مرکز و او ده په توران کښې د توراني پاچا افراسیاب لور چې فرنګیس نومېدله ماندینه کړه او له هغې څخه هئو سره وه "Hausravah = کیخسرو" وزیږېد. چې تر پلار وروسته یې د پاچاهۍ تخت ونیو او د پلار د خون اخیستو په غرض له تورانیانو سره د خپل ننګیالي سپه سالار هئومه Haoma په ملګرتیا یې

افراسیاب او د هغه ورور کیریسه وزده (چې په شاهنامه کښې: کرسیوز راغلی) په ځنځیرو کښې وپیچل او وېې وژل.

اوبستا وایي: کله چې کیاني پرتم (کیاني فر) په خسرو پورې اړه پیدا کړه نو دهغه په مرسته یې لوی کارونه وکړل، زور او قوت، مینه او ښکلا، برم او پرتم دده په برخه وو او د کیاني شاهنشاهۍ هیوادونه یې بیرته سره ونښلول، چې له همدې امله په اوستا کښې د خشتري هن کریمو Xshathrai - Hankeremo یعني د هېوادونو نښلونکی او یو ځای کوونکی، د شاهنشاهۍ د رامنځته کوونکي په صفت یاد شوی دی.

تر کیخسرو وروسته په بخدي کښې یوه ډله پاچاهان رامنځته شوي دي، چې د نومونو په پای کښې یې د "اسپه" کلمه راځي او دا بیخي باختري نسبت دی، ځکه چې د بلخ ورشو د آس پخواني روزنځای و او ددې مځکې آریایي نژادو سپرو، په جنګونو، یرغلونو او د دښمنانو په مخنیوي کښې تل له دې اهلي ځاروي ځنې کار اخیست، ددې سیمې د خلکو تر منځ له پخوا زمانو بیا تر اوسه، د اسانو د ګلو روزنه او د سپرلۍ ورزش دود لري تر دې چې ځینو پوهو مؤرخانو لکه دینکر، په خپل پخواني تاریخ کښې، د بلخ د پاچاهانو یو کهول د "اسپه پاچاهانو" په نامه یاد کړی دی، خو په حقیقت کښې دا پاچاهان د هم هغو کیانیانو پایښور دی.

له همدې ډلې پاچاهانو نه هغه څوک چې تر کیخسرو وروسته د بلخ د پاچاهۍ پر تخت کښیناستلی، په اوستا کښې ائوروت اسپه Aurvat Aspa (= کې لهراسپ) یاد شوی دی چې د ګړندي اس په مانا دی او نسب یې کیقباد اومنو چهرته رسیږي، د فردوسي په وینا د مهر د میاشتې د مهر پر ورځ (د میزان په ۱٦ مه) یې د پاچاهۍ خول پر سر کښیښوو او په بلخ کښې یې د "آذر برزین" په نامه یوه دوهه (آتشکده) جوړه کړه، د ساساني وختو

په نورو روایتو کښې وایي چې: ده د خپل یو سپه سالار بوخت نرسیه (معرب یې: بخت النصر) په ملتیا پر اورشلیم یرغل وکړ او هغه یې وران کړ، او جهودان یې تیت کړل، د ژوند په پای کښې یې پاچاهي خپل زوی ویشتاسپه (Vishtaspa = ګشتاسپ، د توریدلي آس په مانا) ته پرېښووه او پخپله د بلخ په نوبهار ننوت، وېښتان یې پرېښوول، د خدای په ستاینه بوخت شو او د زردشت دین یې ومانه، چې په پای کښې د توراني ارجاسپ په یوه حمله کښې ووژل شو.

ویشتاسپه (ګشتاسپ) لوړ همته پاچا، د ګړندیو آسانو خاوند د زردشت موید او پیرو او مزدا پرست او کیاني فر لرونکی، رښتیا کوونکی او پاك تومنه سړی و، پر خپلو توراني دښمنانو یې بری ومونډ او هم یې وزیر جاماسپه داوستا له مخې شریف بډای، هیوادوال او پوه بریالی او د زردشت د لور میړه و، چې د زردشتي آئین تر منلو وروسته یې د هغه په خپرولو زیار ایستلی و او دده زوی سپینتوداته Spento - Data اسفندیار چې تخمه Taxma "= تهم = زړور" یې صفت و او د ویشتاسپه ورور چې زئیري وئیري Vairi -Zairi "زریر" نومېده هم هغه کسان دي چې د زردشتي قانون په خپرولو کښې یې زیار ایستلی دی، د اوستا په هغه نسخه کښې چې په اتمه میلادي پېړۍ کښې په پهلوی ژبه کښل شوې او په سمر قند کښې ترلاسه شوې ده، داسې وایي چې:

زردشت د ګشتاسپ په امر د خپل کتاب دوولس زره نسخې د سروزرو په څپر کو ولیکلې او د "ورهران" په اتشکده کښې یې کښېښودلې، چې دا معبد، اسفندیار د بلخ بامیك په نوازك کښې ودان کړی و، همدارنګه په آذر فربغ (د موبدانو اتشکده) او آذر برزین مهر (د کرونده ګرو اتشکده) هم ګشتاسپه ته منسوبې دی، چې دا دوهمه اتشکده یې د ده په وخت کښې

له خوارزم څخه د کابلستان دروشن Roshn غره ته راوړه او د عربو تر فتوحاتو (۱۷۱ هـ) پورې لا هم پاتې وه.

د زریر زوی بستوئیری Bastawairi د بست ښار ودان کړ او هلته یې ډېر ژر خیراتونه وکړل او هم یې د سلطنت مخالفان چې هلته وو له منځه یوړل.

تر اسفندیار وروسته له دې کورنۍ څخه د ځینو نورو پاچاهانو نومونه اخستی شوي دي لکه "و هومن سپیندااتان" (بهمن اسفندیاری) او لور یې "همای" او "د اراب" د هما زوی. دا پاچاهان له سیستان او هلمند په وادۍ کښې داستانونه لري، ځینو مؤرخانو دا پاچاهان له هخامنشي پاچاهانو سره ګډ کړي دي.

اوستایي پهلوانان:

د اوستایي فرهنګ په دوره کښې سر بېره پر دغو شاهي کورنیو چې مخکښې یادې شوې د ځینو لویو پهلوانانو کورنۍ هم په دې تاریخي زمانه کښې راغلې دي چې ددوی په نامه اریایي حماسي روایتونو کښې ځانګړې کتابونه وو، دا کورنۍ زیاتره په اوسني افغانستان او د خراسان په سیمې پورې اړه لري. خو د زمانو او نسلونو په تېرېدو د دوی تاریخي پېښنو داستاني بڼه موندلې او په دې پهلوانانو پورې یې ځانګړې کارونه تړلي دي. چې ددې افسانوي روایتونو له منځه یوه برخه تاریخي واقعیتونه لکه د پاچاهانو د کورنیو تاریخي پېښې لاس ته راتلای شي.

ډېر نامتو او لوی پهلوانان د سیستان له خاورې څخه پورته شوي دي، چې د اوستا له روایتونو او د نورو پهلوي کتابونو له مخې د دوی نژاد

د بخدي هم هغه "یمه جم - جمشېد" پاچاته رسېده او ده د زابلستان د پاچا کورنګ لور ماندینه کړه چې له همدې نژاد نه سام نریمان پیدا شو، چې زوی یې د ویښتو د سپینوالي په سبب د "زال زر" په نامه یاد شو او د پلار له پلوه د سیستان پاچاهي ورکړای شوه، دی د کابل د مهراب شاه پر لور "رودابه" چې د ضحاك له نسله وه مین شو او هغه یې خپله ښځه کړه. چې له هغې څني رستم وزېږید، چې د خپل وخت ترټولو پهلوانانو غښتلی، زورور و؛ کك، کوهزاد (غرزی - غلجي)، یې چې له زال څخه یې خراج اخیست وواژه، خو په پای کښې د بهمن په وختو کښې د خپل ورور شغاد په دوره او چل څاه ته ولوېد او د خپل آس رخش سره په هم هغه څاه کښې مړ شو.

زال سر بېره پر رستم او شغاد یو بل زوی د " زوارهٔ" په نامه هم درلود چې لوی پهلوان و، د هغه دوه زامن فرهاد او تخار(تخوار) مشهور دي.

له رستم څخه فرامرز ته، سهراب، جهانګیر او ګشسپ بانو او زر بانو پیدا شول او له سهراب څخه چې د پلار له لاسه وژل شوی و د "برزو" په نامه یوزوی پاتې شو، تر برزو ورسته شهریار وزېږید، چې ددې پهلوانانو په نامه بېل بېل کتابونه شته، لکه فرامرز نامه، برزونامه، شهریارنامه، بانوګشسپ نامه، جهانګیرنامه او سام نامه. همدا راز د فردوسي په شاهنامه کښې هم د دوی داستانونه راغلي دي.

د رستم زال او تخوار داستان په افغانستان کښې تر اسلام وړاندې له پخوا زمانونه شهرت لاره او تر اوسه یو څو ځایونه، د تخت رستم په نامه (په سمنګان کښې) د رستم غونډۍ د زال کلا، (تخارستان) د کك کهزاد کلا د رستم آخور (په فراه کښې) شته چې ځینې دانومونه له اسلامي فتوحاتو وروسته د عربو په تاریخونو کښې هم راغلي دي او حتی د نورو ملتونو په تاریخونو کښې لکه د موسی خورنی ارمنی په تاریخ کښې له (۵ - ۸ مې

پېړۍ پورې) هم درستم نوم راوړل شوی دی.

د دې دورې بله کورنۍ چې په زړورتیا او پهلوانۍ کښې یې شهرت درلود "کاوه" کورنۍ ده چې دمخه یې یادونه راغلې ده او د ضحاک د ظلمونو او ستمونو په مقابل کښې یې د خلکو یو ډلیز غورځنګ رامنځته کړی و، له هغه نه یو زوی د "قارن کاوګان" په نامه پاتې شو چې د فریدون او ایرج او منو چهر په وختونو کښې یې له افر اسیاب سره د کیقباد په جنګونو کښې ډېره مېړانه او زړورتیا ښودلې وه.

دا کورنۍ د اشکانیانو او ساسانیانو تر دورې پورې د کارن په نامه پاتې وه او حتی تر دریمې هجرې پېړۍ پورې یې خپل برم او قوت ساتلی و.

د پهلوانانو بله کورنۍ د نو ذریانو کورنۍ ده چې نوذریان د منو چهر د زوی "نوتر" له اولادې څخه وو. دې کورنۍ ته په اوستا کښې نئو تئیر یانه Naotairyana ویل شوې ده او توسه (طوس) د نوتر زوی چې نوم یې خراسان د طوس د ښار په نامه کښې پاتې دی د کیانی وخت له لویو پهلوانانو څخه و چې د وایسه که Vasesaka پرزامنو یې بری وموند، د نوتر بل زوی "ویسه "چې په اوستا کښې دویسته یؤرو Vistauru (او په پهلوی کښې ویستخم = په دري کښې ګستهم) یاد شوی دی چې مزدیسنا د آئین ډېر دښمنان یې وژلي دي او زر اسپ هم د طوس د زوی له دې کور څخه ګڼل شوی دی.

همدا ډول د کاوس زو ی فریبرز (په پهلوی کښې برزی فره) او د لهراسپ زوی زریر او د زریر زوی بستور (په اوستا کښې بسته وئیره) او د ګشتاسپ زوی اسفندیار او د وزیر جاماسپ زوی ګرامي (په پهلوی کښې ګرامیک کرت) ددې پیر هغه شهزاد ګان او نجیب زاد ګان دی چې په داستانو کښې د پهلوانانو په څېر یاد شوي دي او د روایتي کیسو له اړخه

ددوی تاریخي وجود پېژندل کېدای شي، هریو د بخدي او خراسان په لرغونیو تاریخي داستانو کښې نوم او نښان لري.

افغانستان او اوېستایي سیمې:

د اوېستا په دریم کتاب وندیداد کښې د هغه مهال د معلومې ځمکې شپاړس سیمې یادې شوي دي ځینې یې په اوسني افغانستان یا پخواني خراسان کښې دي، همدارنګه د اویستا په ریښتو کښې د هغو غرونو او سیندونو نومونه راغلي چې ټول په دې هېواد کښې دي. د بېلګې په ډول:

۱- ایرینه ویجو (هغه سیمه چې په پامیر یا امو ته نژدې په خوارزم کښې ده).
۲ - سغده (د آمو په شمال کښې سغد)
۳ - مورو (د مرغاب مجرامرو)
۴ - بخدي (بلخ)
۵ - نیسایا (په شمالي خراسان کښې نسا)
۶ - هرای وه (هرات)
۷ - وایکرته (کابل)
۸ - اورود (رود د پختیا ولایت او سلیمان غر)
۹ - هری ویتي (ارغنداو او ده هراوت)
۱۰ - ای تومنه (هلمند)
۱۱ - ره ګه (د بدخشان راغ = د پښتو: رغه)
۱۲ - هپته هندو (سند).

چې دا ټولې سیمې په افغانستان او یا د افغانستان په ګاونډ کښې پرتې دي. همدارنګه په اوستا کښې سیامکه (سیاه کوه = تور غر) یو پاړی سینه (د ګوربت تر الوتنې هسك غر ـ هندوکش) سپیته ګونه ګیری (سپین غر) او نور غرونه او سپندونه یاد شوي دي چې له دې هېواد سره د او ستا کتاب د ترتیبوونکیو آشنایي راښیي.

ایزدان او ارباب انواع:

سره له دې چې زردشت یو نوی سم شوی قانون رامنځته کړ او لکه چې د مخه وویل شول د شریرو قوتونو د مقابلې لپاره یې د خیر او ښیګڼې شپږ ملکې وټاکلې، خو بیا هم د هغو ارباب انواعو اغیزه چې د ویدي د وخت لرغونیو اریایانو لرله بیخي له منځه نه وه تللې، یوازې د ویدي د لوی رب النوع "وارونه" پر ځای "اهوره مزده" ودرېد چې مانایې پوه بادار (سرور) واو دا نوم زردشت "د یو خدای" لپاره وټاکه او هغه آریایي خدایان (دېوان) چې تر هغه وخته یې لا په هندوستان کښې د خدایې مقام درلود د زردشت په آئین و قانون کښې متروك او پرېښوول شول. ځکه نو د "دیو" کلمه چې تر زردشت د مخه د خدای په مانا وه د "بلا، غول او ګمراه کوونکي" مانا پیدا کړه او له هغه وخته خدای پرست ته "مزدیسنا" او مشرك او د باطل دین پیرو ته "دیویسنا" وویل شو، خو سره له هغه هم د "دیو" کلمې په ټولو اریایي اولسونو کښې (له زردشتیانو پرته) خپله اصلي مانا ساتلې ده او د هندوانو په نزد تر اوسه هم "دیوه" د خدای په مانا دی.

"زیوس" د یوناني لوی پروردګار نوم و، چې لاتیني "ډیوس" او فرانسوي "ډیو" او د پښتو "ډیوه" (د څراغ او رڼا په مانا) له دې ریښې څخه

دي.

د ویدي دورې په آریایانو کښې "اګني" د اور رب النوع او خدایي ځری (قاصد) و، چې په اوېستا کښې "اوترو" او "اترش" او په پهلوي "اتور = اتر" او په دري کښې "اذر = آتش" اوپه پښتو کښې اور دی او په زردشتي ایین کښې یو عنصري ایزد او د هوره مزده زوی ګڼل کېږي. چې لمبه یې د خدایي رڼا ښکارندویه (نماینده) ګڼلې کیده او د پرستنې په ځایو کښې یې د محراب پر ځای ځلانده اورغالي (اتش دانونه) جوړ کړي وو.

اوېستایي بله رب النوع اوبه دي چې په ویدي دوره کښې هم "اپام نپات" (د اوبو زوی) یاد شوی دی او څرنګه چې د بخدي اریایي نژادو د خپل هېواد په زړه کښې له لوی سیند څخه ډېرې ګټې اخیستې وې نو ځکه د اوبو له پاره یې د "اناهیتا" په نامه رب النوع پیژندله او په خپله دغه سیند ته یې اردوی ـ سوره Ardvi - Sura ویل، چې د اوېستا ابان یشت د همدغه رب النوع ستاینه ده او څېړونکي دا رب النوع د مور ـ ادیتا په رب النوع پورې تړي، چې د هغې مجسمې مو تر تاریخ دمخه آثارو کښې ولیدلې، په راوروستیو زمانو کښې د دغه نامه وروستی برخه اناهیته = ناهید په مجرد ډول پاتې شوی چې د اوېستا په آبان یشت کښې د یوې ښکلې نجلۍ په بڼه راغلې ده، چې طلایي خول او زرین کمیس لري او په باختر نومي کتاب کښې د راولنسن په وینا د باختر په ښار کښې د اناهیتا مشهور عبادت ځای و چې د اوېستا په پینځم یشت کښې دابشکلې ښځینه رب النوع د نارینه و د نطفې او د ښځو د رحمو د تصفیه کوونکې او د زیږېدنې د روزونکې او میندو ته د ښو شیدو د بخښونکې په صفت ستایل شوې ده. (وګورئ لسمه نومره عکس).

د اوېستا یو بل عنصري ایزد "واته" په غښتلي او ګړندي متخلص

و او دا کلمه په دري او پښتو کښې "باد" او په ويدي دوره کښې "وايو" Vayu وه چې د دښمن له سپاهيانو سره د جګړې په اړو دوړ کښې او يا پر تهذيب او دين باندې د پرديو خوني ستمګرانو او يرغلګرو د تيري په وخت کښې او يا د يوه سړي د نيولو پر مهال چې په دروغو او خيانت د دښمن په لاس نيول شوی، له دغه عنصري رب النوع څخه مرسته غوښتله کيده، دی غښتلی، جګړن، ټينګ پر ځای ولاړ، د ارت ټټر خاوند او د سم او رسا نظر څښتن و. دا رب النوع د کنشيکا تر عصره (د ۱۲۵ م پر شاه و خوا) ددغه کوشاني پاچا پر سيکو د ځغاستې په حال کښې د يوه ږيرور سړي په بڼه کيندل کيده، چې هغه يې په کوشاني دري ژبه "واد" بللی دی.

الماني څېړونکي "ګيګر" يوه ډله اوېستايي ارباب انواع د ستور ود يزتو په نامه ياد کړي دي، چې له هغو څخه يو "ميتره" Mithra د نور او رڼا ښکارندوی و چې د "وارونه" رب النوع د سترګې حيثيت يې درلود او په اتفاق يې د نړۍ نظام او د رښتينولۍ قانون ساته، د دومزيل په وينا: "اين ميثره مهر= مير (په پخوانۍ دري اوپښتو کښې) د تړون (عهد) خدای او دځمکې دارتو ورشو ګانو څښتن او درښتينولۍ ساتندوی بلل شوی دی. چې پر شريرانو او تړون ماتوونکيو بېرحمه او پرستايونکيو مهربان دی. د څارويو او د کرنې دمحصول او د باران اوبرکت زياتوالی له ده دی."

مهر چې رڼا راپيدا کوي، د اهريمنانو سخت رقيب، د آسمان ډيوه او د اهوره مزده سترګه ده، چې داوېستاله مخې: "اهوره مزده د هره برزتي (البرزياپامير) غره پرڅوکه هغه ته ټاټوبی جوړ کړي، چې هره ورځ پرځلانده او روښانه بګۍ چې څلور سپين جنتي اسان يې کشوي له ختيزه راخيژی او دمهر رب النوع دا اوېستايي تصوير له سپينو اسانو او بګۍ سره کټ مټ د باميان د پينځه ديرش متري بت د طاق پرچت انځور شوی او تر اوسه شته،

د دغو لرغونيو آريايي عقيدو اغيزې په راوروسته زمانو کښې د لويديزې اسيا تر پايه خپرې شوې او دلمر (مهر) ناهيد او نورو پرستنه د اوېستايي ثقافت له مرکز د (بخدي) له سيمو څخه هر لورته خپره شوې ده.

پر مهر (هور) سر بيره سپوږمۍ (ماوګه) هم د شپې ډيوه او واښوته وده ورکوونکې ګڼله کيده، چې هغې ته يې د څارويو د روزنی له امله ګئو چيتره Gao Chitra ويل.

په دغو عنصري يزتو او ستوريو کښې د تيشتريه (تېر=) ستوري د باران شيندونکی او داسماني چينو پرانستونکی، چې د چينو، ويالو او سيندو او به يې زياتولې، وو.

په اوېستايي قانون کښې بې له شپږو، روحاني امشاسپندانو چې دمخه مو ياد کړل، د نورو مو کلو پرېښتو نومونه هم ياد شوي دي چې څو يې دا دي:

ارشتات= رشن (د عدل او نياو پرېښته) ورتره غنه (بهرام = د بري پرېښته) سره اوشه (Sraosha) سروش = د اطاعت اوقانون پرېښته) اشهی وګهوي (د اخلاقي نظم اوپرهېزګارۍ ساتندويه)

ژبې، ادبيات او له افغاني ژبو سره د هغو اړيکې:

په تېرو دوروکښې مو د افغانستان د لرغوني مدنيت پردريو دورو، (تر تاريخ دمخه ،ويدې دوره، او اوېستايي دوره) باندې ډيره لنډه توضيح وليکله او ومو ويل، چې دتاريخي دورې له سره يوازې، دوه ليکل شوي آثار:" ويدا، اوېستا" پاتې دي.

د مقايسوي ژبپوهنې له مخې د دې دواړو ژبو اثرونه په افغاني ژبو

ار. د افغانستان په ځايونو او نومونو کښې څرګند دي او زياتره لرغونې کلمې اوس هم په هم هغه خپلو تاريخي ماناو کارېږي او ژوندي دي. په تېره بيا پښتو ژبې او د افغانستان د شمال ختيځ د غرو ځينو لهجو داسې تاريخي مواد زياتره ساتلي دي، د بېلګې په ډول يوازې د څو کلمو شرح راوړو:

آرين: د "ار" له ريښې څخه چې د اصيل او نجيب ياکروندګر په ماناو په پښتو ادب کښې "اره" د اصل اوبنسټ يا کرنې په مانا راغلى چې په پاى کښې د نسبتي (ن) په نښلولو "ارين" ترې جوړ شوى او د اصيل يا شريف کروندګر مانا يې پيدا کړې ده.

ايرينه ويجه: د هندوکوش د شمال سيمو ته تر هجرت دمخه د ارين لرغونى تاتوبى چې مانايې دشريفانو تاتوبى او ځمکه ويل کېده او دا ويجه کلمه د کندهار په پښتو کښې تر اوسه د ځمکې او تاتوبي په مانا کارېږي.

آريه ورشه: هند ته مهاجرو اريايانو خپلې پخوانۍ ځمکې ته اريه ورشه (ورته) ويلې او په کندهار کښې تر اوسه د غر ارتې ځمکې ته "ورشو" وايي، چې د لرغونيو اريايانو د څاروي پالنې او کوچيتوب له ژوند سره بېخي زيات پيوستون لري.

واته: په اوېستا کښې د باد رب النوع و، چې شرحه يې مخکښې ولوستل شوه دا تورې په يغنوبي لهجه "وات" او په پښتو او درې "باد = واد" دى حال دا چې د ايران په نائيني او سيونډې لهجه کښې خپل ويدي شکل ته نيژدې (وا= باد) او په سمناني کښې "ويه" او په زازا کښې: "وايه" دى.

ريشي: ويدي کلمه د ستايونکي، ژبور او وياند په مانا ده، په پښتو کښې د "وراشه" خبره" او "رشه" اخلاق ريښنه لري.

سيندهو: ويدي کلمه ده، چې په پښتو کښې تر اوسه دسيند کلمه شته.

سومه هومه: مشهور وابنه چې په پښتو د "اومه" په بڼه شته.

چهند اواشلوك : دنظم په مانا چې د پښتو په پخواني ادب کښې کټ مټ په خپله ويدي مانا راغلى دى.

برهمن: په پښتو برمن (د برم = جلال ، ځښتن).

کشتري: په پښتو (کښ + توری) د شمشير باز په مانا چې د پير روښان په خير البيان کښې (تور+ کښ) راغلى دى.

ويسيه: په پښتو "ويسا" د اعتماد او باور په مانا راغلى دى.

شو دره: په پښتو "سوډر د بې تهذيب او وحشي ناپوه په مانا" دى. او داسې نورې ډېرې ويدي کلمې په پښتو ژبه کښې ژوندى دي او کارېږي، همدا ډول تاسې دا داوېستايي دورې په مباحثو کښې ولوستل چې دا ژبه له پښتو سره ټينګه او غښتلې اړيکه لري.

نو ځکه موږ پښتو ژبه د سنسکريت او اوېستاخور بولو، چې په غږو قواعدو او تورو کښې له دواړو ژبو سره ګډه ده، مګر لرغوني درې ژبه ښايي چې په خپله دافغانستان په خاوره کښې له او ستاخخه راپيدا شوي وي چې موږ به دا موضوع په راتلونکيو بحثونو کښې مفصله وڅېړو.

په ويدي سرودونو کښې چې د هغه عصر يوازيني لرغونى ادبي اثر دى د هغه عصر د پوهو ريشيانو او ژبورو خبرې او سرودونه رانقل شوي، چې په هغو کښې يوه ډله آريايي ژبورې شاعرانې ښځې هم شته. د بېلګې په ډول د ريګويدا دلومړي کتاب په ۱۱۷ سرود او د شپږم کتاب ۳۹-۴۰ سرود کښې د شهزادګۍ ګهوچه Ghocha سرودونه را نقل شوي دي او هم د لوپا

موده، Lopamudra، ماماته Mamata، اپاله، انداني، ساسي او ويشو وره سرودونه په ريګويدا کښي ليدل کيږي چي دهغه وخت شاعراني وي او موږ دلته د هغه وخت د تخيل، بيان او خبرو د طرز د ځرګندولو له پاره د ريګويد د لومړي کتاب ۱۱۷ سرود د ګريفت ترجمه راوړو (۱) چي شهزادګۍ ګهوچي ويلي ده:

يه د سهار ستوريو! ستاسي بګۍ چي تر خيال ګړندۍ ده او زړورتيز اسان يي کشوي د خلکو لورته رازغلي چي د پاکانو ټاټوبى ولټوي.

چيرې ځئ؟ اى زړه ورو پهلوانانو، دلته زموږ ټاټوبي ته راشئ، تاسي اى د عجيبو کارنامو څښتنانو ونده مو راويوست چي د بري او برم څښتن لکه خالص زر چي ښخ وي، لکه هغه ځوك چي د تباهۍ او فنا په غيږ کښي پروت وى، لکه هغه لمر چي په تورتم کښي پټ وي.

يه د سهار ستوريو! تاسي د خپلو زياتو قوتونو په مرسته هغه لرغونى ميړه شيه وانه مو د زلميتوب غيږې ته وسپارئ! تاسي يه ناستيانو! خپلي بګۍ وګمارئ چي دلمر لور له ټول هغه برم سره چي لږيي پورته کړئ، تاسي يه هغو کسانو چي تل زلميان ياست، له خپل لرغونې دود سره سم مو "توركا" راياد کړ او په خپلو غنم رنګو اسانو چي په ګړنديو وزر والوزى (بهوجيو) مو د سيند د ځپو له منځه راوويوست.

يه د عجبو کارنامو خاوندانو! ځمکه مو يوې کړه او وربشي مو وکرلي، انسان ته مو دغذا شيره ورکړه او دښمنان مو په خپله برغو (کرنا) له منځه يووړه اوليري مو وغورځول او اريه ته موزيا ته رڼا او ځلا ورکړه،

۱- دا سرود ګران پوه ښاغلي عبدالرحمن پژواك پر ۱۳۲۲ هـ. ل کال په انګريزي ژباړلى او د اريانا مجلې په "٦ مه ګڼه" کښي خپور شوى دى.

چي د اسمان پرښندو خپره شوه.

يه ستوريو! زه له تاسي نه مرسته غواړم، يه د سهار ستوريو، زما نيازونو ته د مهربانۍ په سترګو وګورئ، يه ناستيه يانو! ماته له اولاده سره زياته بډاينه او ثروت راکړئ.

ستاسي د زړورتيا ستري کارنامي چي په لرغونيو وختونو کښي مو تر سره کړي دي خلکو ته ښکاره دي هيله کوم، يه د سيك او قوت خاوندانو! زما دعاوي به هغه وخت تاسي ته وويلى شي چي زړور او قوى زامن مي خو او شاته ولاړوي.

زه سو ماته خطاب کوم، چي تر ټولو ماته نژدې دى، دهغه ځاى زموږ په اروا کښي دى له هغه ځني غواړم چي زما ټول ګناهونه وبخښي."

* * *

د اور درب النوع اګني په ستاينه کښي يو سرود چي مدو چندس دوشوه متره زوى د ګايتري په بحر کښي په (۹) بيتونو کښي ويلى دى، شته چي څو بيته يي دا دي:

زه اګني چي روحاني ښکارندوى دى ستايم، دى د نمانځنې په وخت کښي روڼ دى، اود نمانځنې په بدل کښي بډايي بخښي.

اګني د لرغونيو او اوسنيو پوهانو دستاينې وړ دى ځکه چي ده ديوان ځاى ته راوستل.

يه اګني! يوازې هغه ستاينه چي په هغو کښي مانع پيښ نه شي او ته يي له هرې خوا خوندي وساتې، داسي ستاينه نو خداى مني.

يه اګني په اسانه رسيږه لکه پلار زوى ته او زموږ د ښېګڼې له پاره له موږ سره اوسه!.

* * *

اوس د ویدي د دغه سرود ترڅنګ د اوېستا څو سروده چې د زردشت له خبرو څخه دي راوړو، په (۳۰) یسنا کښې وايي:

"سترو خبرو ته غوږ ونیسئ! په روښه اندیښنه ورته وګورئ د "درواغ اورښتیا" د دوو ائینو تر منځ توپیر وکړئ! تر هغه دمخه چې د اخرت ورځ راشي، هر څوك دي په خپله خپل دین غوره کړي، ودې شي چې په پای کښې به مراد ته ورسیږو، هغه دوی همزولي توکي چې په پیل کښې دخیال په عالم کښې څرګندی شوې یوه یې په اندیښنه ویلو او کولو کښې د نیکۍ توکه وه او بله یې د بدۍ. اوپه دې دوو کښې باید یوه سړی نیکي غوره کړي نه بدي، هغه وخت چې همدا دوه توکه سره یوځای شي نو ژوند او مړینه تړې پیدا شوه همدا لامل دی چې په پای کښې د درواغجنو ډیر بدځای (دوزخ) او د رښتینو ډیر ښه ځای جنت په برخه کیږي."

په ۵۳ یسنا کښې وایي:

"یه مېړه کونکیو نجونو! او یه زومانو! دادی د رښیم او خبروم مو، نصیحت مې په زړه ومنئ!

د سپېڅلتوب او پاکۍ په ژوندانه پسې د غیرت ملاوتړئ او ورپسې زیار وباسئ تاسې هر یو باید په ښه کار کښې یو تر بل دمخه شئ او په همدې ډول خپل ژوند خوښ تېر کړئ.

د پردیو هخامنشیانو واکمني

هغه څه چې مو تر اوسه ولیکل زموږ د هېواد د تاریخ تولې هغه پېښې دي چې د وخت په تېرېدو له کیسو سره یو ځای شویدي، خو د دې سیمې د کلتور یوه برخه ده او په هغو زمانو پورې اړه لري چې تر ځمکې لاندې لټیونې لا د هغو په ترلاسه کولو نه دي بریالی شوي. خو په دیني کتابو کښې لکه ویدا، اوېستا او نورو خدای نامو او په ملي روایتونو کښې پرله پسې رانقل شویدي.

د آریایي نژادو ملتو تر منځ چې له باختره یې ختیځ او لویدیځ خواو ته هجرت کړی دی او د آریانا (لرغوني افغانستان) له خاورې بهر یې مدنیتونه او حکومتونه جوړ کړي. د دوی له یوې برخې سره د تاریخ او سیاست له مخې اړه لري، په دې مانا چې د دوې سیاسي او فرهنګي نفوذ دومره غوړیدلی و چې اثر یې دافغانستان تر خاورې پورې رارسیدلی و.

د بېلګې په ډول د ایلام آریایي نژاده خلك چې مدنیت یې تر تاریخ وړاندې په لویدیزې اسیا پورې اړه لري اوپه پای کښې له سامي نژاد سره ګډ شوي دي، زمونږ په لرغوني فرهنګ کښې مخامخ اغیزه نه لري. اوهم میتاني تېرونو چې د مدنیت آثار یې د کوچنۍ اسیا په بوغاز کوي د هیتي (پتریوم) په پای تخت کښې پیدا شوي او د (۱۴۰۰ ق.م) په لویدیزو اریایانو پورې اړه لري، دوی د افغانستان پر اوسېدونکیو اریایانو مستقیماً اغېزه نه

درلوده، خو په اوومه قبل المیلاد پیړۍ کښې د " ماد" قوم چې اریایي نژاده اواریایي ژبې تېرو اوپه اسوري ډېر لیکونو کښې د دوی هېواد د "امادای" په نامه یاد شوی د اوسني ایران د سیمې په شمال کښې پیدا شو، چې د دوی شاهي مرکز هګمتان "د هیرودت: اګماتان = همدان" و، د هیرودوت په وینا له (۷۰۱ ق م) کال څخه تر (۵۵۰ ق.م) پورې څلورو مادي پاچاهانو حکومت کړی دی:

۱. دیوکس Deiocas = دهیاکو = دهکان د فرورتس زوی (۷۰۸ ۶۵۵ق.م) د (۵۰) کالو په شاوخوا کښې.

۲. فره اورتس د دیوکس زوی (۶۵۵-۶۳۳ ق.م) ۲۲ کاله (د داریوش ډبرلیك: فرورتیش).

۳. هووخ شتر (= کواکزار = سیاکزار یوناني (۶۳۳=۵۸۵ ق. م) ۴۸ کاله.

۴. استیاګس Asteyages (اژدهاك) د هووختشر زوی (۵۸۵- ۵۵۰ ق.م) چې تر ۳۵ کاله پاچاهۍ وروسته دده په وخت کښې د "ماد" دولت پای ته ورسېد او ځای یې هخامنشیانو ونیو.

د افغانستان په تاریخ کښې د مادي شاهانو دوره او د دوی مدنیت، څکه د اهمیت وړ دی چې د هیرودت په وینا فرور تیش د مادویم پاچا، د ارین استوګنو ټولې ختیزې ځمکې د باختر او جیحون تر غاړو پورې نیولې وې، له همدې امله د دوې د تمدن آثارو، تشکیلاتو، معمارۍ، ژبې، حجارۍ، مجسمه جوړولو، مهر او رڼاپرستۍ، څرنګه چې یې د هخامنشي ددورې په تمدن باندې اغیزه کړې وه، د اریانا په دې ختیزه برخه کښې به یې هم اثر پرایښی وي. حتی دارمستتر د فرانس ستر پوهاند پښتو ژبه هم مادي ژبې ته نژدې ګڼي او هیرودت وایي چې دماد خلکو سپي ته "سپاکو"

ویل چې دا کلمه په اوسنۍ پښتو "سپي" ده چې له تانیث تصغیر سره ورته " سپیکو" ویل کېدای شي، همدارنګه یوه ډله څېړونکي پوهان وایي چې زردشت له ماد څخه باختر ته تللی و، څرنګه چې د مغ ډلې (روحاني مادیانو) د لمر پرستۍ مذهب په کوډو او جادوګرۍ لړلی و، زردشت وغوښتل چې اصلاحات راولي نو باختر ته لاړ او دلته یې بریالیتوب په برخه شو.

بنایي وویل شي چې هخامنشي پاچایانو له ماد څخه ډېر څه زده کړل او د هخامنشی دورې زیات ترتیبات مادي دورې ته ورته او د هغې دورې بشپړیده و، چې دماد دولت له منځه ولاړ په سیاست او ژوند کښې کوم بنسټیز بدلون رامنځته نه شو.

حتی په ځینو مواردو کښې په صراحت ویل کېدای شي چې د هخامنشي پارسیانو اقتباس د ماد له خلکو و. د مثال په توګه هیرودوت او سترابو لیکلي دي، چې پارسه خلکو د کالیو ډول د "ماد" له خلکو څخه زده کړی دی.

کراستي خولۍ، لستوني لرونکي چوخه، تیز ارغواني، تك تور، سره کالي او تنګ لستوني، ترزنګنو پورې د څرمنې کوټ (تنزیب)، د څرمنې لوړ پروتوګ، تنۍ لرونکی کوښې چې جګې خوکې یې درلودې، د کراستي ګردې خولۍ، ترزنګانه پورې خت، ملاوستونی (کمربند) خنجر له تیکي سره، د لینډۍ پوښ، خول، ریزه او راز راز وسلې هغه شیان دي چې د (ماد) له خلکو څخه اقتباس شوي دي.

په هر حال د "ماد" دولت د "هو و خشتر" په وخت کښې خپل اوج ته رسېدلی و او له عربي دولتوسره یې اړیکي درلودل د لیدي پاچا "الیات" لور د "ماد" ملکه وه او همدارنګه د اژدهاك خور د بابل ملځه ګڼله کېده.

د "ماد" په عصر کښې د اریایي خلکو یوتبر چې "پارسوا" نومید

له شمال څخه جنوب ته ولاړ او پر هغه ځمکه میشت شو، چې وروسته د همدغه ټبر د نامه له امله "پارس" وبلل شو، له آسوري کتیبو څخه څرګندېږي چې له (۷۰۰ تر ۶۰۰ ق،م) پورې د پارسوا امیران د اسور تابع وو او د مادي پاچهانو له کهاله څخه فرورتیش (۶۵۵ - ۶۳۳ ق،م) پارس د ماد تابع کړ.

د پارسي شپږو قبیلو په منځ کښې چې په ښار کښې اوسېدل، یوه هم "پارساګاد" وه چې مشرېې هخامنش (۷۰۰ - ۶۷۵ ق،م) نومید او د ده له نسله د هخامنشیانو په نامه دغه پاچهان وزېږېدل:

(شجره په مخامخ پاڼه کښې وګورئ)

مورخان د دې تابلو پرجوړښت اختلاف لري ځینو یې یو څو نومونه نه دي راوړي، خو هغه څه چې د "ایران باستان "ترتیب کړي، تر نورو معقول ښکاري، چې دلته یې له ځینو زیاتو تشریحاتو سره راوړل شوه.

هخامنشي پاچهانو له (۷۰۰ ق،م) څخه د ایالتي امیرانو په توګه د مادي پاچهانو تر اداري لاندې په ایلام کښې حکومت کاوه، او د "ماد" وروستنی پاچا ستیاګس چې یو ناپوه سړی و، خپله لور "ماندانه "Mandane یې دویم هخامنشي کمبو جیه ته ورکړې وه، چې د هغې له نسه لوی کوروش (سیروس) وزیږېد او هغه د ستیاګس پرضد پاڅېد او له منځه یې ورك کړ پر (۵۵۹ ق،م) کال یې د یوې لویې شاهنشاهۍ بنسټ کښېښوو چې د ایران د فلات ټولې ځمکې په کښې راتلې.

که څه هم کوروش د هخامنشي کورنۍ اووم پاچا ګڼل کېږي، خو د دغه، کهاله لومړنی لوی بریمن (فاتح) دی او وروسته تر هغه چې لویدیځ خواته یې د مدیترانې تر غاړو پورې هېوادونه ونیول، د پارس ختیځ خوا ته یې مخه وکړه، ورنه کانه (ګرګان)، پرثوه (پارت)، اریا(هریو- هرات) چې پایتخت یې ارته کنه (Artacana) و، زرنکه (=درنګه درنګیانه = اوسنی

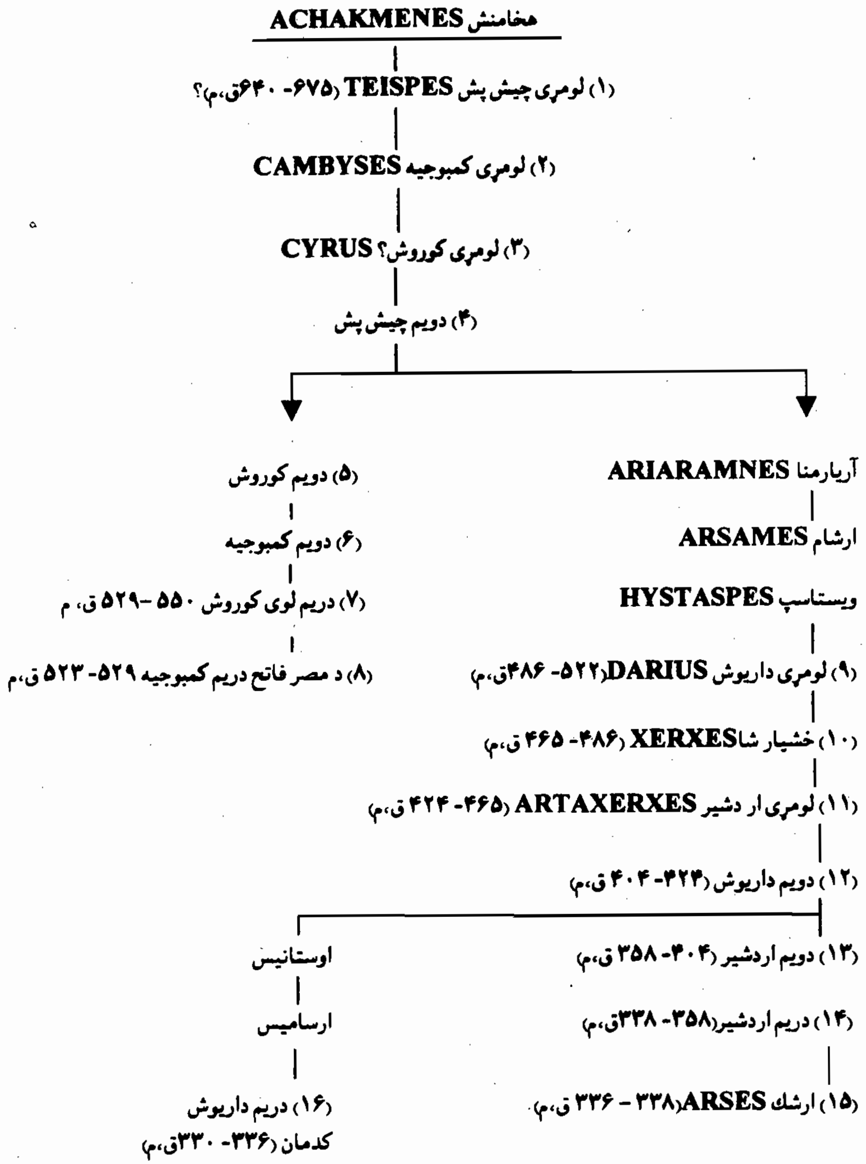

(د ۵۳ مخ مربوط)

سیستان) د اتیماندروس (= هیتومنت = هلمند) د سیند پرغاړه، هاور وتیش (- هرووتی = اراکوزی = ارغنداو)، د کوفن (کوبهه = کابل) د سیند ناوه، داوپیري سینه (= پارو پامیزاد = هندوکوش) غرونه، دوگز که (غزنه)، د گندهاره ولایتونه (له ننگرهاره د سند ترغاړې پورې)، باخترش (بکتریه = بلخ) د سکاهومه ورگا (پامیر) تر غرو پورې او همدارنگه یې د آمو هاخوا ته سوگودو (سغد) تر (اور کسارتس) (سیر دریا)، د خیوه او هوارزمه (خوارزم) او مرگیانا (مرو) ډاگونه او دښتونه له هخامنشي هېواد سره وتړل .

د گندهارا په ناوه کښې د خیبر درې ختیزې خواته د سیروس له آثارو څخه د یوې آتشکدې پاتې برخه ده، چې د پېښور د گزیتیر (د ۱۹۳۱ چاپ) له مخې د آتشکدې دا پاتې برخه په سوابۍ کښې د مردان د ضلع "شهباز گړی" شمال ختیځ ته ۱۲ میله لیرې په "اسوته " کلي کښې د یوو لسو فتیو په لوړوالی په یوه دایره کښې چې شپیته فتیه پیړوالی (قطر) لري پرته ده، او بنسټ یې پرشنو ډبرینو پایو اینبوول شوی دی، چې د هرو دوو پایو ترمنځ یو تش ځای شته، پوهان وایي چې د اور پرستو دغه معبد دیرش دروازې درلودې او په یوه میاشت کښې هره ورځ له یوې دروازې څخه ورننوتل چې ټولې دیرش دروازې کېدې هره دروازه د دوو ډبرینو پایو ترمنځ وه.

سیروس (کوروش) پر (۵۲۹ ق،م) کال په یوه جگړه کښې وژل شوی او یا په طبیعي مړینه مړ دی او دریم کمبوجیه چې د ده پرځای کښیناست د ده فتوحات یې پسي تعقیب کړل، چې د مړیني پروخت یې هېواد له خورالویو او ارتو هېوادو څخه و تر هغه وروسته لومړی داریوش د دغه کهاله نهم پاچا پر (۵۲۲ ق،م) پر تخت کښیناست، چې په یوه کال کښې یې د کمبوجیه پرتول هېواد برې وموند او له یونان څخه ترهند پورې یې پردې لویه

ځمکه حکومت کاوه، او د مدنیت په خپرولو، لوړو مانیو ودانولو، د هېواد والی (مملکت داری) د اصولو په وضع کولو، د لارو په جوړولو او د لښکر په سمبالولو کښې یې زیار ویوست او پر ۴۸۶ ق - م کال مړ شو. د هخامنشي سلطنت د مدنیت او فرهنگ اثار په افغانستان کښې هم خپاره شول. په پارس، شوش، مصراو د الوند په غره او نورو ځایو کښې د داریوش ځیني لیکنې او کتیبې پاتې دي، چې په میخي لیکدود په پخواني فرس، ایلامي، آسوري، مصري، بابلي او شوشي ژبو لیکل شویدي. "د پخوانی فرس میخي خط {۴۲} نخښې درلودې."

د دغو لرغونیو اثارو ډېرې مهمې لیکنې هغه دې چې د پارس په نقش رستم او بیستون کښې له داریوش څخه پاتې دي، په هغو کښې داریوش د هغو هېوادو نومونه لیکلی دی چې دده تر واکمنی لاندې وو، هغه څه چې زموږ د هېواد په تاریخ پوری اړه لري دادي:

۱- پرتوه Parthava (خراسان او گرگان)

۲- باختریش Baxtrish (بلخ) چې شمال ته یې آمو او لویدیځ ته یې مرگویه (مرو) او ختیځ ته یې د سیتي له قومو څخه یو قوم د ماساژت په نامه و او پایتخت یې زری اسپه بنایي چې اوسنی بلخ و.

۳- سوغوده Sughuda (سغد) د اوسني سمرقند سیمې.

۴- کرمانیه Karmania (کرمان= د پارسه او گدرزي او پرثوه تر منځ).

۵- گدزری Gedrosie (د افغانستان جنوبي سیمي تر سمندره پورې).

۶- زرنگه Zaranka (زرنج = سیستان).

۷- هره یوه Haraiva هرات.

۸- او ارزامیه Uvarazmiy (خوارزم).

۹- گداره Gadara (د کابل رود او پېښور).

۱۰- هیندوش Hindush (سند).

۱۱- ته ته گوش Thattagush (د هرو دوت سته گید = شیتك د کوهاټ، بنو او خټکو سیمې).

۱۲- سکه هومه ورکه Saka-Homa-Varka (د هومه راکښته کوونکي ساکه یان- غالباً د پامیر په شاوخوا کښې).

۱۳- سکه تیگر خئوده (د تیره خول خاوندان ساکه یان).

۱۴- سکه تیه تر دریا (د سیندها خوا ته ساکه یان).

۱۵- مکه (مکران).

۱۶- هراووتیش Harauvatish (اراکوزی = ارغنداب).

د داریوش ارت هېواد ټول "۳۱" ساتراپی (ولایتونه) لرل، چې په هغو کښې د ټول اوسني افغانستان پورتني ولایتونه او شیرمه ځمکې شاملې دي او د گندهارا ولایت ته په بابلي او ایلامي لیکنو (کتیبو) کښې (پاره او پره ازانه) یعنې تر غرو ها خوا ایالت ویلی شوی دی، خو د هغو وختو د وضعیت جزیات تر اوسه په تفصیل سره څرګند نه دی یوازی همدومره ویل کېدای شي، چې له ۵۵۰ق.م یعنې د داریوش له راتلو څخه بیا تر (۳۳۱ق.م) پورې چې هخامنشي شاهنشهي د سکندر په لاس له منځه تله، د افغانستان خاوره د هخامنشي لویې شاهنشهي برخه وه او حتی د سند د هاخوا پنجاب یوه برخه هم ورپورې نښتې وه، نو ځکه د هخامنشي او هندي مدنیت په یو ځای کېدو سره د هخامنشیانو له رسمي آرامی لیك څخه خروشتی لیکدود د ناوې د خلکو په ژبه کښې د فاتح او مفتوح کلتور له ګډون څخه منځته راغی او د هند د موریه کهاله پاچهانو (۳۲۳ - ۱۹۰ق.م) د هخامنشي صنعت او معمارۍ د سبك پیروي کړې وه.

هیرودت (۴۲۵ ق.م شاوخوا مړ) د افغانستان په ختیزه ځمکه د اریونس د پاچاهۍ د دورې په اړه ښه اطلاعات راکړي دي، چې له هغې جملې څخه په ۴۴۴ کتاب کښې لیکي:

"د اریوش، دریاب ته د سند رود د ګډیدود ځای کشفولو له پاره یو یوناني امیر البحر چې سکیلاکس Skylox نومېد او د {کاریاندار} د ملك و، له څو باوري کسانو سره په بېړۍ کښې کیناوه، او د هغه کار له پاره یې واستاوه د اډله د کسپاتو رس له ځمکی (ښاره) او د پکتویك Paktuike له ځمکې وخوځېده او دریاب ته ورسېده".

همدارنګه دغه لرغوني مؤلف په ۳ - ۱۰۲ کتاب کښې د کسپاتورس ښار د پکتویك په هېواد کښې بللی او وایي چې دا خلك د ژوند دود او دستور له پلوه باکتریانو ته ورته او ډېر جګړن دي.

ډېرو څېړنکیو پوهانو د هیرو دوت "کسپارتورس" او پکتویك له اوسني پېښور او پښتون سره تطبیق کړی دی، دا ځکه چې تر هیرودوت د مخه هم مشهور جغرافیا پیژندونکي هیکاتایوس Hecataus د (۵۰۰ ق.م) په شاوخوا کښې کسپاتورس په ګندهاره کښې بللی و، چې همدا پېښور او ګندهارا دی.

هیرودوت د اووم کتاب په ٦٦ - ٦٧ - ۸۵ - کښې د "خشیارشا" د جګړنو فهرست راوړي او په هغه کښې یې ګنداریوی Gandarioi او دادیکاي Dadikai چې د باکتر وسلې یې درلودې، دپکتویس (د پوستین اغستونکیو لیندۍ، ویشتونکیو او خنجر لرونکیو) په نامه یاد کړي دي، او هم یې د ساګارتیوي Sagartioi د کوچي قبیلو یادونه کړې ده، چې ژبه یې پارسي او کالي یې نیم پارسي او نیم پکتوان Paktuan وو او اته زره سپاره یې لښکر ته ورکول مؤرخانو ګنداریوي د ګندهارا خلك او د ادیکا تاجیك او پکتویس او پکتوان پښتون بللي دي، زه د هیرودوت ساګار تیوي همغه د داریوش د بهستون ساګارتي بولم، چې (د غور له جنوبي) ساخر - ساغر- سره تطبیقیږي، او ښینو بیا په سپك احتمال هغه شرخبون "= خربنبون = د مطلع السعدين خرشوانی = د قندهار د پښتنو یوه قبیله" بللې ده.

د داریوش د بهستون له لیکنې (کتیبې) څخه د ده په عصر کښې د دغه هېواد د اوضاعو په اړه ډېر ښه معلومات لاس ته راځي، او له دې څخه چې د بهستون په کتیبه کښې د ولایتو شمیر ۲۳ او په نورو کتیبو کښې ۳۱ دی معلومیږي، چې کله کله به د هخامنشي ترلاس لاندې ځینو هېوادو بلوا کوله او له نورو تر لاس لاندې هېوادو سره به نه ګډېدل، لکه چې د ساګارتیوي د ولایت نوم یوازې د پارس د بهستون په کتیبه کښې راغلی او په نورو کتیبو کښې نه شته.

د بهستون د کتیبې په (۲ ستون - ۲ بند) کښې وایي:

"هغه وخت چې داریوش په بابل کښې و. پارت (خراسان)مرو، تته ګوش او سکائیه بلوا کړې وه، د پارت بلوا د داریوش پلار ویشتاسپ غلې کړه، دی له فروتیش سره په "ویش پاوزات" نومي ځای کښې وجنګید او هغه یې مات کړ. په ساګارتي کښې (که یې ځای د خراسان خواته وټاکل شي) هم د چیتره تخم .Chitrataxm په مشرۍ بلوا شوې وه، چې داریوش د تخمسپاده Texmaspada په مشرۍ یو لښکر ورواستاوه او چیتره تخم یې ونیو، چې داریوش ته یې راووست، د هغه غوږ او پزه یې پریکړه، سترګې یې ور وویستلې او غرغره یې کړ (۲ ستون ۱۴ بند) د خراسان په مرو کښې هم فراده Frada نومي سړي بلوا وکړه، چې داریوش د باختر والي "د ادرشیش" د هغه دفع ته وګماره، دادرشیش مرویان رعیت او ټول باختر غلی شو (۳ ستون ۳ بند).

هغه وخت چې په پارس کښې " وهی یزدات " یاغی شوی و نو ده یو لښکر د رخج هره خواتیش ته = د ارغنداو ناوې ته واستاوه او د رخج والي ویوانه Vivana یې وشاړه، خو دا والي په کندهار کښې د داریوش له لښکر سره یو ځای او د "وهی یز دات" د لښکر مقابلې ته ووت او په هغه جګړه کښې چې دانامکه د میاشتې پر۱۳ ورځ د کاپیش (کاپیشکانه) په کوټ

(کلا) کښې وشوه، د یاغیانو لښکر مات او ترهغه وروسته یې د (کندهار) د ګندوم Gandum په سیمه کښې د ویخن د میاشتې پر "۷مه" ورځ بیا همدغه یاغي شوي لښکر ته ماتې ورکړه، د یاغیانو مشر له لږ شمېر سپرو سره و تښتېد، دی د (کندهار) د ارشاده په کلا کښې د ویوانه په لاس کښېووت او ووژل شو او په دې ډول درخج ایالت د داریوش د هېواد برخه شوه.(۳ ستون ۱۳ بند).

دا پېښې د ۵۲۲ ق،م د سپتامبر له ۲۹مې څخه د ۵۲۰ ق،م د مارچ تر لسمې پورې منځته راغلې دي.

د هند د نیولو لپاره د داریوش د جنګي سفر بیان داسې لیکل شوی دی:

دی د سند له سینده پورې ووت؛ سند او پنجاب یې ونیول او یوناني سکیلاکس یې د عمان سیند ته واستاوه، چې هر کال به ډېر سره زر له هنده پارس ته رسیدل په دې توګه د هند او غربي هېوادو ترمنځ تجارتي روابط ټینګ شول، او له همدې شلم ایالت څخه هر کال ۳۶۰ تالانه سره زر (تخمیناً ۲۵ ملیونه افغانۍ) د باج په توګه هخامنشي دربارته رسیدل.

د پارس د تخت جمشید د داریوش په هدیره کښې د هخامنشي دولت د تابع شویو خلکو تصویرونه کښل شوي دي، چې د نورو دیرشو ملتو په جمله کښې دا نومونه هم شته: پارتی (خراساني) هراتي، باختري، سغدي، خوارزمي، زرنګی (سیستاني) رخجی (قندهاري) ته ته ګوشي (پختیا د سند ترغاړې پورې) ګنداري، هندي، او ساګارتي. داخبره هم څنې ښکاري چې د اوسني افغانستان خلکو د پنځمې ق،م پیړۍ په شاوخوا کښې د خپلو ځایو او ولایتو په نومو شهرت درلود. (وګورئ ۱۲ مه نومره عکس).

داریوش په خپل پایتخت شوش کښې یوه ماڼۍ جوړه کړې وه، چې کتیبه یې په درو ژبو "پارسي، ایلامي او بابلي" کشف شوې او په هغې کښې

هم د افغانستان د ولایاتو د خلکو یادونه شوې ده.

دی وایي: ددې ماڼۍ چندڼ لرګی له ګنداره طلایي له باختره، د لاجورد ډبري یې له سغده، فیروزه یې له خوارزمه او پیلغاښ (عاج) یې له هند او رخجه او د څیړۍ (بلوط) لرګي یې له ګنداره څخه راوړل شوي دي، چې داټول ځایونه په افغانستان او د هغه په شاوخواکښې دي.

داریوش خپل ارت هېواد چې په هغه کښې له راز راز نژادو څخه ۴۸ ډوله خلك د راز راز ژبو، ادیانو او اخلاقو سره اوسېدل په دېرشو ستراپۍ (ولایتو) ویشلی و، چې هلته محلي حکمرانانو هم د خپلو عقایدو له آزادۍ سره ژوند کاوه او هر ولایت د خشترپاون (د ولایت د ساتندوی) په نامه یو اعلی حاکم درلوده، چې له هخامنشي درباره مقررېده او ولایت یې د یوه دبیر او یو لښکري مشر په مرسته اداره کاوه.

سردبیر به تل مستقیماً مرکز ته اطلاع ورکوله، د امنیت مسوول ارګ پت و. ځری تونونه (چاپارخانې) لارې او میلمستونونه (مهمانخانې) یې درلودل. په هر ولایت کښې خشترپاون مالیې ټولولې، پلې او سپاره لښکر یې درلودل، اوولس زره تنه دولتي غښتلي لښکر د "جاویدان" په نامه و. هیرودوت د هر ولایت د مالیې اندازه هم لیکلې ده، چې له هغې جملې څخه د افغاني او ګاونډیو ولایتو مالیه داسې وه:

۱ - د هخامنشي اووم ایالت: چې ستاګیدی، ګندهاره، دادیك، اپریدي پکښې وو ۱۷۰ تالان (د لسو ملیونو افغانیو په شاوخواکښې)

۲ - دوولسم ایالت باختر او نور اړوند ځایونه ۳۰۰ تالان (۱۸ ملیونو افغانیو شاوخوا پورې).

۳ - څوار لسم ایالت چې ساګارتي زرنګي (سیستاني) پکښې اوسېدل د عمان د جزایرو د غاړو تر خلکو پورې ۶۰۰ تالان (د دېرشو ملیونو افغانیو په شاوخوا کښې)

اوس د افغاني سیستان ویش ته نژدې: یو لرغونی ښار کشف شوی دی، چې د هخامنشي دورې په مدنیت پورې اړه لري او له ده څخه هم څرګندېږي، چې سیستان په هخامنشي هېواد کښې داخل و. (وګورئ ۱۳ مه نومره عکس).

۴ - پارت - خوارزم - سغد - هرات ۳۰۰ تالان (د ۱۸ ملیونو افغانیو په شاوخوا کښې)

۵ - هند او سند - ۴۶۸۰ تالان (د یوسل او شپېتو ملیونو افغانیو په شاوخوا کښې) دا د ختیزو ولایتو د مالیو اندازه وه، خو د داریوش د وخت د دولت ټوله مالیه یې "۵۶۰، ۱۴" تالان - نوي ملیونه طلایي فرنکه = ۴۵۰ ملیونه افغانۍ) بللې ده.

د اولف کرو په وینا: د هخامنشي کهاله کوروش، لومړی داریوش، خشیارشا، او دویم داریوش په ګندهارا کښې مستقیماً حکم چلولی دی، چې د ختیزو ایالتو پایتخت کسپاتورس (پېښور) او پیوکیلاوتس (چارسده) و، او لکه سرد او یدهوګرث چې د سکندر په کتاب کښې وایي: "د ګوګمل په جګړه کښې چې د دریم داریوش او سکندر تر منځ پېښه شوه، د یوناني مؤرخ اریان له فهرست سره سم پښتانه او د هندوکوش د غرو خلك د داریوش په لښکرو کښې شامل وو "چې له دې څخه هم له دغه هېواد سره د هخامنشیانو اړیکې څرګندېږي.

د سکندر یرغلونه

د هغو لویو تاریخي جریانو په سلسله کښې چې ترویدي او اوېستايي فرهنګ او د هخامنشي مدنیت تر اغېزو وروسته یې د افغاني فرهنګ په جوړولو او زموږ په هنر او پخواني فکري جوړښت کښې ډېر زیات او ځرګند اثر کړی، یو هم د افغانستان پر خاوره د سکندر مقدوني لښکرکشی دي، چې د دغه هېواد د فرهنګ، ژوندانه، فکر او مدنیت لرغوني جریان ته یې ځرګنده اوښتنه او نوې بڼه ورکړې ده او د افغانستان په تاریخ کښې دا پېښه خاص اهمیت او ډېرې ژورې اغېزې لري، ځکه چې زموږ پر سیاست، د ژوندانه پربڼه، فکر، ادب، هنر او زموږ د فرهنګ پر ټولو خواوو یې دومره ژور او تغییر ورکوونکی اغېز کړی، چې پخوانی لاره یې بېخي پرې اېښې ده.

سکندر د یونان په شمال کښې د مقدوني پاچا دویم فلیپ زوی و، چې پر ۳۵۶ ق،م کال د پلا په ښار کښې زېږېدلی دی، پلار یې فلیپ د دریم امین تاس زوی او مور یې المپیاس د مولوس د پاچا، "نی اوپ تولم" لور وه، د یوناني اساطیرو له مخې سکندر د پلار له خوا هرکولس او د مور له خوا "اشیل" د یونان افسانوي پهلوانانو ته رسېږي. همدا چې پلار یې پر (۳۳۶ق م) په یوه مېله (جشن) کښې د یوه یوناني له خوا ووژل شو، نو پر هم هغه کال پر شل کلن عمر د یونان پر شاهي تخت کښېناست.

دا مهال د هخامنشي کهاله تخت دریم داریوش "کدمان" ته رسېدلی و، چې د هېواد چارې د ده د یوه ګوتو هوني وزیر "باګواس" په لاس کښې وې په خپله کدمان لټ، بېکاره او ناراسته سړی و ځکه نو سکندرته - چې د جهان نیولو اراده یې درلورده - د هخامنشي د ارت هېواد نیول اسانه کار ښکارېده، او له ۸۰ زرېز لښکر او جنګي بېړیو سره د دار دانل تر آبنا راپورېووت او پر "اسیا" یې یرغل وکړ.

دریم داریوش هم ۸۰ زره عسکر لرل، چې یو څه یې یوناني اجیر سپایان وو او د دوی قوماندان هم یوناني (میمنین) نومی و، خو د ګرانیك، ایسوس او ګوګمل په درېو جګړو کښې یې کلکه ماتې وخوړه، سکندر هخامنشي ښکلي پایتخت "تخت جمشید" ته اور واچاوه، داریوش پارت (خراسان) ته وتښتېد او د (۳۳۰ ق م) کال په جولای کښې د پنځوسو کالو په عمر دامغان ته نژدې د باختر دوالي "بسوس" او درخج او در نګیانا (کندهار او سیستان) د حکمران (برسینتس) له خوا ووژل شو.

سکندر د داریوش د نیولو له پاره پر خراسان یرغل وکړ همدا چې هغه یې وژلی وموند د هغه وژونکي یې غرغره کړل او د ختیزو سیمو نیولو ته یې مخه وکړه.

دا وخت بسوس باختر ته ورسید، هلته یې د پاچهۍ اعلان وکړ او د سکندر د مقابلې له پاره یې په هڅو لاس پورې کړ بر سنتس هم ځان سیستان ته ورساوه او ساتی بارزانس له اریا (هراته) په دغه دفاعي تړون کښې ګډون وکړ، خو چې سکندر سوزیان (طوس) ته ورسېد، د هرات حکمران هغه ته ښه راغلاست وویل، بیانو د بسوس د ترټلو او نیولو له پاره باختر ته وخوځېد، چې د ده په غیاب کښې د هرات خلك د همهغه بارزنس په مشرۍ پاڅېدل او د یوناني لښکرو مشر اناکسیب یې په هرات کښې

وواژه، سکندر چې د هراتیانو له دغه ملي پاڅون نه خبر شو، ژرارتاوکوانا ښار ته ستون شو او د ساتي بارزانس او هغه د فدا کار لښکر مقاومت یې "چې په یوه ځنګله کښې یې مورچه نیولې وه "ځنګله ته د اور اچولو له امله مات کړ ده د یوناني لښکرو د ساتلو او استوګنې له پاره د اریا سکندریه ښار ودان کړ چې همدا اوسني هرات دی او د هغه حکمراني یې ارزاسس (ارشك) ته وسپارله.

هرات چې د سکندر لاس ته ورغی، نو د فراه له لارې یې پرزرنګ (سیستان) یرغل وکړ او د ۳۳۰ ق،م کال د اکتوبر پر میاشت یې په سیستان کښې د خپل لښکر ستر قوماندان فیلوتاس د پارمن یو زوی او هم د خپل ګارډ سردار دیمتریوس یې چې ځنې ویریده ووژل او له هغه ځایه ختیځ خواته، دایتي ماندر (هلمند) د غاړې د اورګیتي "ګرمسیر" د نیولو له پاره چې تیرې داس یې حکمران و، هغه هېواد یې له ګډ روزیه (بلوچستان) سره ونیو او د هغه ځای پایتخت یې چې ارياسپ نومېده ونیو.

سکندر د هلمند له ناوي څخه د اراکوزی (ارغنداو) ناوي ته ولاړ او د ۳۲۹ق،م پر دوبي یې اوسني کندهار ته نژدې د اراکوزي سکندریه ښارودان کړ او دغه عسکري کوټ یې د یوناني سپایانو قرارګاه کړ او هم یې د هغه ځای له خلکو عسکر واخیستل او (ممنن) یې د هغه ولایت والي وټاکه.

دا وخت که څه هم سکندر دری لوی ولایتونه لکه آریا (هرات)، د رنګیانه (سیستان) او اراکوزی (کندهار) نیولي وو، خو د هراتیانو ملي مشر ساتي بارزانس د باختر له پاچا "بسوس" څخه دوه زره عسکر کومك واخیستل او په اریا (هرات) کښې یې د خپلواکۍ بیرغ پورته کړ؛ سکندر خپله یوه لویه پوځي قوه دار ته بازیوس، ایری ژیوس او کارانوس په مشرۍ

د هرات د ملیون د مقابلې له پاره واستوله او د پارت والي چې فراتافرون نومېد، له دغو مشرانو سره یو ځای شو او د هرات ملي قواوې یې له هرې خوا محاصره کړې، چې په یوه سخته جګړه کښې ساتي بارزانس د ایری ژیوس له لاسه ووژل شو او د هرات مقاومت هم پای ته ورسېد.

تر هغه وروسته سکندر د کابل او د پاروپامیزاد د غرو د نیولو خوا ته مخه کړه او د ۳۲۹ق.م د نوامبر پر میاشت د ژمي په سر کښې کابل ته راغی، بیا د کابل د شمال خوا "کاپیسا" ته وخوځېد او چاریکار ته نژدې یې په هوپیان کښې د قفقاز سکندریه ښار ودان کړ.

د ۳۲۹ق،م د پسرلي په پای کښې سکندر له خپل لښکر سره د قفقاز له سکندریې څخه وخوځېد او د اندراب له لارې د هندوکوش تر غرو (د یوناني قفقاز تر غرو) تېر شو او د باختر د حکمران بسوس پر لښکر یې چې اته زره باختري وسله وال وو یرغل وکړ، خو بسوس په لښکر کښې د مقاومت متره و نه لیده، د باختر سیمې یې ورانې او خوراکي شیان یې له منځه یوړل، د آمو له سینده د سغد خوا ته تېر شو او باختر د سکندر لاس ته ورغی چې ارته بازیوس یې د هغه حکمران وټاکه، ازچیلاس یې له ساتندویو عسکرو سره هلته پرېښوو او په خپله کیلیف ته نژدی د آمو تر سینده پورېووت، د قرشي یا اوسني شهر سبز په شاوخوا کښې بسوس لاس ته ورغی، ماراکنده (سمرقند) یې ونیو او هلته یې د تانائیس سکندریه ښار ودان کړ چې اوسنی خجند دی.

په سغد یانه کښې هم د سکندر پر لښکرو سختې حملې وشوې، نو ځکه سکندر مقدوني پر کولائوس له دریو زروسپایانو سره هلته پرېښوو، باختر ته راوګرځېد، او چې دلته را ورسېد د هرات والي ستازانور یې دربار ته راغی او د هرات پخواني والي ارزامس او د پارت والي برانس یې چې د

بسوس له خوا مقرر شوي وو، د اوسپنې په ځنځيرو كښې تړلي راوستل، بسوس يې په غونډه كښې محاكمه كړ او ويې واژه (۳۲۸ق.م).

دا مهال نولس زره هوسا او نوي عكسر له يونانه د سكندر له لښكر سره يو ځاى شول او ده دمرګيان (مرغاب) په ناوه كښې يې د هغه ځاى وطني حكمران اريميازيس په دار وځړاوه. د مرو په سيمو كښې يې د سرخس او مروچاق كلاوې ودانې كړې او بلخ ته راوګرځېد، د لارې پر سر يې په ميمنه، اندخوى، شبرغان، او سرپل كښې څلور پوځي كوټونه (حصارونه) جوړ كړل، بيا تر امو پورې ووت او په مراكنده (سمرقند) كښې له خپلو لښكرو سره يو ځاى شو.

د سپيامنش د باختر يو جنګيالي او زړور مېړه چې په هغو سيمو كښې يې له سكندر سره جګړې كړې وې او د څه وخت له پاره له ميدانه وتلى و، بيا په باختر كښې ډګرته راووت او د يونان په عسكرې مركز زرياسپه كښې يې د سكندر د لښكر مشر پيتون Petton ونيو، خو د سكندر له خوا كراتيروس له سپيتامنش سره ونښت او هغه يې له هغه ځايه ويوست، خو لږ وخت وروسته چې سكندر له سغديانه څخه را وګرځېد، همدغه سپيتامنش له دريو زرو سغدي او باختري سپرو سره د ده مخ ته ودرېد، سكندر د دغه توريالي له مېړانې څخه په عذاب شو او د باختر والي ارته بازيوس يې چې د سپيتامنش په ملګرى تورن و ګوښه كړ او د هغه پر ځاى يې مقدوني امينتاس Amyntas وټاكه چې د عسكرى جنرال كوانس په ملاتړ باختر وساتي خو بيا هم د باختر سپيتامنش ورباندې يرغل وكړ، چې د خپلو ملګريو د خيانت له كبله ووژل شو (۳۲۷ق.م) په دې ترتيب د وطنپالو باختريانو مقاومت پاى ته ورسېد او زيات ملي مشران د سكندر له لاسه نيست او نابود شول. يو له هغو مشرانو څخه هوخيارتس Oxyates نومېد، چې

له خپلې كورنۍ سره غره ته ختلى و خو مقدوني لښكرو ورباندې يرغل وكړ او دى يې د خپلې خورا پيمخې لور روښانې Roxana سره چې يونانيانو په خپل ګړدود ركسانه بللې ده، سكندر ته راووست او ده دا ښكلې باختري پېغله د ۳۲۷ ق.م په پسرلي كښې مانديښه كړه، خو د يوناني لښكرو مشران له باختري پېغلې سره د يونان پاچا په واده خوښ نه وو. يو له هغو ناخوښيو څخه ستر پوځي مشر "كليتوس" و، چې د ۳۲۷ ق،م پر پسرلي د مستۍ په يوه مجلس كښې چې په باختر كښې جوړ شوى و، د سكندر له لاسه ووژل شو.

همدا چې د باختر او سغديانه په سيمو كښې د سكندر دوې كلنې جګړې پاى ته ورسېدې، نو هند ته د تګ فكر ورپيدا شو، ديرش زره باختري زلميان يې په خپل لښكر كښې راغونډ او د ۳۲۷ ق،م په پسرلي كښې له خپلو (۱۲۰) زرو پليو او "۱۵" زرو سپرو سره چې (۷۰) زره يې اسيايي خلك وو، د هندوكوش له لارې د هند خواته مخه وكړه او امينتاس يې له لسو زرو پليو او دريو زرو او پينځه سوو سپرو سره په باختر كښې پرېښوو.

سكندر د پارو پاميزاد د خاواك درې له لارې كاپيسا ته واوښت، نيكاتور يې د هغه ځاى حكمران وټاكه او د كابل د ناوې حكمراني يې تيرياسپ Tyriaspes ته وسپارله، دى د درونټې له لارې د كونړ ناوې ته ورغى او له هغه ځايه اسمار، باجوړ او جندول ته لاړ، خو د لارې په هره برخه كښې خلكو جګړې ورسره وكړې.

په هغه جګړه كښې چې د كونړ له اسپيزو (غالباً اوسنيو يوسفزيو) سره يې وكړه څلويښت زره بنديان او دوه سوه او دېرش زره غوايي يې په چور او چپاو ونيول او هغو لښكرو چې د هفستيون او پر ديكاس په مشرۍ د

کابل سیند له لارې د ټکسیلا د پاچا "امپهي" په لارښوونه د پېښور او چارسدې او ویهند د سیمو د نیولو له پاره استول شوي وې، هغه سیمې یې ترسنده ونیولې .

سکندر د کونړ په سیمو کښې تر باجوړ پورې د پښتنو له خورا کلك مقاومت سره مخامخ شو، د هغو سیمو په جګړو کښې دوه ځله ټپي شو او ده هم تر بري وروسته ښارونه وران او بندیان یې تر تېغ تېر کړل. خو ځرنګه چې دا سپیزي امیر د سواست (سوات) د ناوې په یوه ښار کښې مقاومت کاوه. نو تر سرکاڼيو، چمر کنډ او ناوګۍ تیر شو او د ګوري (پنجګوره) له لارې چکدرې او د سوات ناوې ته ورسید، خو ښاره یې ونیول او ډېرې قبیلې یې ایل کړې، د یوناني مورخ آریان په وینا (د ۱۷۵م شاوخوا) په وینا، دلته د اساکي نوس Assakenos په نامه خلك اوسېدل او مرکزي ښار یې مساګه Massaga نومید، چې اوس یې د کټګله د درې او وچ خوړ تر منځ کنډوالې لیدل کېږي، همدا چې دلته ۷۵ زريز نوی ملي لښکر د مدافعینو ملاتړ ته راورسېد، خورا سخته جګړه ونښته او سکندر دوی د مراګه په ښار کښې ځلور ورځې کلابند او ټول یې له منځه یو ورل، تر هغه وروسته یې داور، او بازیرا (اوسنی بریکوټ) ښارونه هم ونیول د مهابڼ، (او رنوس) دغره لمنو ته وخوت چې د اټك د شمال په ډېرش میلۍ کښې پرتې دي، اوسي کوستوس یې د هغې سیمې والي وټاکه او مقدوني نیکاتور د انډوس د لویدیزې ناوې حکمران شو.

د (۳۲٦ ق،م) پر فروری، سکندر پر هغه پله تېر شو، چې کېدای شي د اټك په شاوخوا کښې یې پر سند ترلی و او د ټکسیلا تر ښاره چې د دغه هېواد لوی دارالعلم و او دراولپنډۍ د شمال لویدیځ په لس میلۍ کښې د مرګله د کوتل په لمنه کښې پروت و، پر مخ ولاړ، د ټکسیلا پاچا امپهی

Omphis یې چې له سکندر سره یې روغه وکړه بېرته په هغه ښار کښې د خپل ستراپ (والي) په توګه وټاکه، له هغه ځخه یې پېنځه زره جګړن واخیستل او د ۳۲٦ ق،م د مې تر میاشتې د جیلم غاړې ته ورسید ، د همدغه کال پر جولای د هند د پاچا پوروس (فور) سره ونښت، خو هغه غاړه کېښوده، ده هم بېرته پر خپل ځای پرېښوو او په خپلهٔ دبیاس تر غاړې پر مخ ولاړ خو لښکرو یې بلوا وکړه، د هند په توده خاوره کښې یې له نور پر مختګ ځخه غاړه وېېچله او سکندر یې بېرته را ګرځېدو ته اړ ویست، ده هم خپلې لښکرې پر دریو برخو ووېشلې: لومړۍ برخه یې د کراتیروس له لښکر ناروغانو سره د بولان، کندهار او سیستان له لارې واستوله. دویمه برخه چې ۱۲ زره سپایان او دوه زره ماڼو ګان وو د نیارکس په مشرۍ له سلو کښتیو سره د دریاب له لارې واستول شوه، او دریمه برخه چې په خپله سکندر ورسره و، د سند پر لویدیزه غاړه ملتان ته ورسېده خو دهغه ځای خلکو خورا سخته دفاع وکړه، ان تر دې چې په یوه جګړه کښې سکندر ټپي شو، له همدې امله یې ټول ووژل همدا راز د سند دناوې په پای کښې د اتیازرو په شاوخوا کښې خلك ووژل شول، د ۳۲۵ ق،م جولای میاشت وه چې سکندر له خپلو ملګریو سره د اوسنۍ کراچۍ شاوخوا (د اسلامي دورې دیبل) ته ورسېد، د یوې سمندریزې سکندریې بنسټ یې هلته کېښوو او له هغه ځایه د ګدروز یا (بلوچستان د افغانستان د جنوب) له لارې پارس ته ولاړ او چې بابل ته ورسېد ۳۲۳ ق،م د جون پر ۱۳ مه شپه پر ۳۲ کلنۍ د ملاریا په ناروغۍ مړ شو، د اریانه پر خاوره دده یرغلونه او د دغه ځای د خلکو د مقاومت وخت له ۳۳۰ تر ۳۲٦ ق،م پورې ټول ځلور کاله و "وګورئ **١٤** مه نومره عکس".

د اریانا په ختیزه برخه کښې (د انډوس لویدیځ ته) تر نیکاتور

وروسته يو سړی د فيليپس په نامه والي شو، همدا چې هغه پر ۳۲۴ ق،م کال د يوناني عسکرو له لاسه ووژل شو، تر هغه وروسته وايودموس د ټکسيلا د خلکو په ملاتړ د انډوس له لوېديځ څخه د خپل ترون رسی وشلوله او چې سکندر مړ شو، د هند پاچا پوروس (فور) د انډوس برنۍ ناوه ونيوله خو پر ۳۱۷ق.م د ايو داموس له خوا ووژل شو او په خپله ايو د اموس هم هند پرېښوو او د ده له تګ سره په ختيز هند کښې يونان واکمني پای ته ورسېده.

په آريانا کښې، موريا لنډ مهالې واکمني او بودايي لويه اغېزه

د سکندر له مړينې سره سمه د ده پراخه امپراتوري هم ړنګه شوه، د ده لويو افسرانو د شام په طرابلس کښې يوه غونډه وکړه او په هغې کښې يې د سکندر هېواد په خپلو منځو کښې سره ووېشه. د اريانه جنوبي ولايتونه يعنې ارا کوزي (د ارغنداو ناوه) او ګدروزي (مکران) سيبير تياس Sibyrtias ته وسپارل شول، په اريا (د هريرود په ناوه) او په درنګيانه (د هلمند په ناوه) کښې قبرسی ستساندار Stasandar واکمن شو، بکتريانه (باختر) او سغديانه (سغد) ستاسانور Stasanorته ورکړ شول او هو خيارتس Oxyartes د سکندر د ماندينې روښانې پلار د آريانه د مرکزي سيمې (پارو پاميزاد او د کابل ولايت) حکمران شو.

خو د آريانه ختيز ولايتونه چې بريدونه يې تر ټکسيلا پورې رسېدل د هندي شهزادګانو او يوناني جنرالانو تر منځ د کشمکش په حال کښې پاتې شول او همدا چې دغه هېواد ته د يوناني لښکرو راتګ او په باختر کښې د هغو د پاتيو کسانو پاچهۍ دوام وکړ، دلته يوناني فرهنګ، هنر، فکر او عقايدو اغېزه پرېښې وه، دا اغېزه چې د دغه هېواد د خلکو له فرهنګي بقاياو سره ګډه شوې وه، د ختيځ له خوا له يوې بلې ډېرې مهمې پېښې سره مخامخ شوه او هغه په هند کښې د موريا د لوی سلطنت جوړېدل و.

که څه هم د آریانا په ختیزو برخو کښې د موریا واکمنۍ له سیاسي پلوه ډېر دوام نه درلود او دلته د یونانو باختري خپلواك سلطنت منځته راغی، خو په دې لنډه موده کښې د موریا پاچهانو او د بودا د دین مبلغانو د ادیانت د آریانه په ختیځ کښې خپور کړ، چې دلته بیا په یوه فرهنګي آیذ و ګلاس او د ثقافت او عقیدې د یو ځای کېدو په ځای کښې، درې مهم عنصره سره ګډ شول او د دغه هېواد د فرهنګ په تاریخ کښې یې یو مهم باب چې د "ګریکو بودیك" په نامه یادېږي پرانیست. دا دیانت او هنر په افغانستان کښې زرکاله نور د اسلام تر راتګ پورې پاتې شو، چې مهم عناصر یې دا وو:

۱ - باختري یا د دغه هېواد خپل کورني فرهنګي، هنري او عقیدوي عناصر.

۲ - یوناني صنعت، عقیده او فکر چې د ۳۳۰ ق، م په شاوخوا کښې له سکندر سره پیل شوی وو.

۳ - بودایي هنر، فرهنګ او دین له خپلو هندي آثارو سره چې د موریا له واکمنۍ سره یو ځای راغلل.

په هند کښې د موریا د سلطنت مؤسس چندراګو پتا (یوناني: سندروکتس) دی، چې د ننداکه شاهي کهاله یوې شهزادګۍ ته چې میوره (طاوس) نومیدله منسوب و، او دی د کشتر یانوله طبقې او د راجپوت (شهزادګانو) له تبر څخه و، چې پر ۳۲۴ ق،م پاچا او تر ۲۴ کاله پاچهۍ وروسته پر ۳۰۰ ق، م مړ شو او زوی یې بیندو ساره Bindusara چې د "دور دهرا" ملکې له نسه و، د ده پر ځای کښیناست د موریانو پایتخت د هند د پتالي پترا (پتنه) ښار و.

چندراګو پتا د "نندا" سپه سالارو، ده د ټکسیلا د بهرهمنانو یو

مشر چانه کیه Chanakya (په سیاست، ټولنیزو علومو او اقتصاد کښې د ارتهه شاستره کتاب لیکوال) چې وروسته د ده وزیر شو، له ځانه سره یې ملګری کړ او دمګده پاچا او پاچهي یې له منځه یو وړه او د ګنګا او سند تر منځ یې د یوه لوی سلطنت بنسټ کېښوو چې اداري او مدني منظم تشکیلات یې لرل ځکه نو دی یوازې یو، بریالی سپاهي نه، بلکې یو هوښیار او ځیرك سیاست مدار هم بلل کېږي.

چندراګوپتا د خپل هېواد لویدیز بریدونه د سند تر غاړو وغځول.

د سکندر ځای ناستو یونانیانو غوښتل چې سکندر نیولې ځمکې بېرته لاس ته راولي، نو هغه وخت چې سیلیو کوس ملقب په نیکاتور (بریالی)، د بابل واکمن شو، پارس او پارت یې ونیول او پر (۳۱۱ق،م) یې آریا بکتریا هم فتح کړه او پر ۳۰۵ ق،م د کابل له لارې ختیځ خواته ولاړ او د سند تر رود پورېبوت نو د هغه سیند پر ختیزو غاړو د چندراګو پتا له لښکرو سره مخامخ شو، خو چې نیکاتور خپل بده (حریف) ډېر غښتلی ولید نو روغه یې ورسره وکړه، خپله لور یې ورکړه او د ۵۰۰ پیلانو په بدل کښې یې ګندهاره، اراکوزیه‌ګدروز یه - اوپارو پامیزاد، چندراګو پتا ته پرېښوول، او په باختر کښې یې هم د یودوتس حکمران وټاکه.

د چندراګوپتا او سیلیوکوس تر روغې وروسته د هند او باختر اړیکې پراخ شول او د هند تجارتي مالونه تر پخوا ډېر د کابل او بلخ له لارې د خزر بحیرې بندرو ته یووړل شول. سیلیو کوس خپل یو پوه جنرال میګاستینیس Megastenes د موریا دربارته د سفیر په توګه واستاوه او هغه یو کتاب د هند د حالاتو او د موریا د پاچهۍ په اړه لیکلی و، چې اوس نه شته، خو ستر ابو او د یونان نورو مورخانو په خپلو کتابو کښې د هغه کتاب ځینې مطالب راوړي او ساتلي دي. د دغه سفیر په وینا چندرا ګوپتا شپږ سوه

زره پلي، دېرش زره سپاره او نهه زره پيلان لرل. د ده په شاهي کمپ کښې څلور سوه زره تنه وو، په دې توګه د اريانه د خاورې نيمې برخې د هندوکوش تر جنوبي لمنو پورې په ده پورې اړه درلوده او دا لومړی ځل دی چې د هندي اريايانو فرهنګي او سياسي اغېزه له ختيځ څخه د انډوس لويديزې خاورې ته د هندوکوش تر غره پورې رسېدلې ده.

چند راګوپتا چې پر ۳۰۰ ق،م کال مړ شو، د ده زوی بيندوساره، د اميتره ګهاته Amitraghata (دښمن وژونکي) په لقب د پلار پر تخت کښيناست، ده له يوناني اميرانو سره دوستانه سياست غوره کړ او د ګندهاره، پارو پاميزاد او اراکوزي له لارو يې د سيليو کيدانو له هېواد سره تجارتي اړيکې ټينګ کړل او کله چې سيليو کوس نيکاتور پر (۲۸۰ق،م) د ۷۸ کلنۍ پر عمر مړ شو، دده زوی انتيا کوس سوتر Antiachos-Soter د ده پر ځای کښېناست نو ده د ۳۰۱ ق،م پر شاوخوا (دی ماکوس) پتنې ته د بيند وساره دربار ته د سفير په توګه واستاوه.

د موريا پاچهۍ او يونانيانو تر منځ فرهنګي اړيکې له همدغه وخته پراخ شوي وو او دا هڅه د هند او يونان د ګډ مدنيت د تاسيس پيل وګرځېده، سر بېره پردې له هند سره د سمندر له لارې هم تګ، راتګ کېده لکه چې پتروکليس Patrokles د سيليو کوس افسر او د هغه زوی د هند سمندر له لارې سفر وکړ او ښه جغرافيايي معلومات يې راغونډ کړل چې وروسته پليني او استرابو ګټه ترې اخيستې وه.

د موريا پاچهانو له يوناني سيليو کيديانو سره دومره خپلوي درلوده چې د هند د پخواني سياسي تاريخ مولف ليکي: "بيند وساره انتيا کوس ته وليکل چې ماته يو حکيم، خواږه شراب او وچ اينځر رانيسه او راويې لېږه، انتياکوس په ځواب کښې ورته وليکل: زه به اينځر او شراب درولېږم، خو د

يونان په قانون کښې د پوهانو پلورل ممنوع دي.(!)"

د اموريايي پاچا د يونان علومو او ادب ته ډېر سرابښ و او د ده پر وخت هنديانو د يوناني هومر اشعار په خپله ژبه ژباړلي او ويل به يې.

وراهه ميهرا Varahamihara په خپل کتاب بريهت سمهيته Samhita - Brihat کښې د يوناني آسمان پېژندنې معلوماتو ته په درنه سترګه ګوري او څنګه چې دا اوضاع د ګريکو- بوديك مدنيت پر پيل رڼا اچوي، موږ يې دلته په لنډه توګه راوړو، چې د افغانستان ګريکو - بوديك مدنيت ښه وپېژندل شي.

د هند دا يوناني دوسته پاچا "بيند وساره" پر ۲۷۳ ق،م تر ۲۷ کاله پاچهۍ وروسته مړ شو او زوی يې چې اشوکا نومېد، د خپل وزير رادها کوپتاپه مرسته پر خپلو ورونو بريالی شو او د موريا پاچاهۍ پر تخت کښېناست، دی بې شکه د هند ستر پاچا و، چې پر ټوله سرتره وچه او د افغانستان د خاورې پر يوه برخه يې د ارغنداو تر غاړو پورې سلطنت کړی دی.

اشوکا په پيل کښې يو جګړن او ويني بهوونکی سړی و: د بنګال خليج پر غاړه د کالنګه په جګړه کښې يې يو لك تنه ووژل او ۱۵۰ زره يې بنديان ونيول، خو هغو زړه لړزوونکيو فجايعو چې ده په دې خونړۍ جګړه کښې د سر په سترګو وليدې چې تر سلو زرو پورې انسانان له لوږې مړه شول، د ده پر روحيه او شخصيت باندې يې سخته اغېزه وکړه او دی يې د بودا دين د روغې او سلامتۍ د فلسفې پر خوا واړاوه. پر ۲۶۰ ق،م کال يې د بودا دين رسماً ومانه او د هغه تبليغ او خپرولو ته يې ملا وتړله، تر هغه تاريخ وروسته د ده د پاچهۍ دوره دروغې، امن، د ديني ودانيو، د خيريه چارو د پراخوالي، د بودايي بودتونو(معابدو)، لارو او مسافر خانو ودانولو

او د مذهبي دساتيرو د خپرولو دوره وه او دی چې دخپل ارت هېواد هر ځای ته ورسېد، هلته يې پر ډېرو په مختلفو ژبو د بشر پالنې او حتی د ځناورانو او ژويو دنه آزار ولو نصيحتونه وکيندل، چې تر اوسني وخته هم پاتې دي. دا ډېرين فرمانونه د هغې دورې پر اوضاعو ښه ډېره رڼا اچوي.

په ګندهارا او د افغانستان په ختيزه برخه کښې چې جنوباً تر کندهاره رسېږي، د بودايي ستوپو زيات آثار شته، چې دهاغو تاريخي ودانيو يوه برخه تر اوسه پيژندلې شوې ده او د ټولو شمېرل مشکل دي.

وايي چې اشوکا د خپل هېواد په شمال کښې څلور لويې ستوپې ودانې کړې چې يوه يې د پېښور د بالا حصار پر غونډۍ پرته او تر (۹ هـ کال) د هيون تسنګ تر عصره پورې هم په همهغه خپل برم پاتې وه. د هيون تسنګ په وينا دا ودانۍ يې له ښکليو ډېرو او انځور شويو لرګيو څخه ودانه کړې وه، چې د فاهيان په وينا په سپينو او سروزرو ښکلې شوې وه موسيو فوشه وايي چې دا هغه ستوپه ده چې "د سترګې سوغات" نوميدله او بودايانو عقيده درلوده چې دلته بودا خپله سترګه قرباني کړې وه.

همداراز د اوسنۍ چارسدې ختيزې خواته د "کنيز که" پر غونډۍ داشوکاودانه کړې ستوپه وه چې د هيون تسنګ تروخته هم په همدغه نامه مشهوره وه او دی وايي چې د استوپه په پرله پسې عصرو کښې د څلورو بوداګانو د قوانينو د تبليغ ځای و.

د بودا دين او په افغانستان کښې د هغه خپريدل:

سره له دې چې د افغانستان خلکو ته د ويدي او برهمني پخوانيو او زړو عقيدو بايخوړ چې د هېواد په ختيزو سيمو کښې يې رواج درلود ورپاتې و، د هېواد په شمال اولويديز و سيمو کښې د زردشت آيين او

اوپستايي مزد يسنا هم رواج درلود، خو هغه وخت چې پر ۲۶۰ ق،م اشوکادبودا د دين تبليغ او خپرولو ته ملا وتړله دغو عقيدو او ائين آن زر کاله وروسته هم د هېواد په ختيزو او شمالي سيمو کښې پوره دود وموند او هېواد د دغه ديانت دودې زانګو شوه چې د فکر، هنر او فرهنګ له پلوه يې ددې خاورې د خلکو په ژوندانه کښې ژورې اغېزې وکړې.

« بوده"د دغه دين موسس دساکيا ټبر د کشتر يه او جګړني طبقې يو شهزاده و، چې د ساکيا مونی (دسا کياد د ټبر يوه) په نامه معروف شو او پر ۵۶۳ ق،م کال د نيپال د کپې لاواستو په ښار کښې زيږېدلی و او پر ۲۹ کلنۍ يې خپله کورنۍ او د شهزادتوب ژوند پرېښو و.

تر ۵ - ٦ کالو ګوښه کښېنستلو (انزوا) وروسته يوه شپه چې ډېره روښه وه (بدهـ) يعنې روڼ او ويښ وبلل شو د خپل دين په تبليغ کښې يې زيار ويوست؛ د هند پاچهان يې خپل دين ته راوبلل او وروسته تر هغه چې د هند زيات خلک يې بودايي کړي وو پر ۴۸۳ ق،م د اتيا کالو په عمر په کوچي نګره کښې مړ شو. (وګورئ ۱۵ مه نومره عکس).

څنګه چې د بودا دين يوه تياره فلسفه نه درلودله، نو د ده د مړينې پر کال په باجا ګره کښې د بودا د پيروانو يوه مذهبي غونډه وشوه، د ده دريوتنو نامتو ملګريو انانده،يو پالي، او کاسيابه دده خبرې او وينا وې راټولې کړې او له هغو څخه يې د تری پيتکه Tripitaka (دری ټوکری ګلان) په نامه د بودايي قوانينو مجوعه جوړه کړه.

بودايي ديانت داشوکا د سلطې د نفوذ له امله د هندوکوش له جنوبه تر کندهاره خپور شو او د بودايي دين دريمه لويه جرګه د اشوکا په قيادت او د لوی عالم" موګالی پوتاتيسا" په مشر تابه جوړه شوه، چې په هغې کښې د مذهبي احکامو پر ترتيب او تدوين سر بيره داسې پريکړه وشوه چې يوه

بودايي ډله مبلغان لرې هېوادوته ولېږل شي د دغو هېوادو اولېږل شويو مبلغانو نو مونه، اشوکا د خپل جلوس پر ۱۴ کال(۲۵۶ ق.م) په ۱۳ لمبر ډبرين فرمان کښې کيندلي دي، له هغه څخه څرگندېږي، چې څو تنه بودايي مبلغان چې مجهان تيکه، مدهيان تيکه، دهه مراکهيه ته، او مهار کهيته نومېدل، گندهاره او د آريانه ختيزو سيمو ته را استول شوی دي، دا مبلغان چې د دوتا Douta په نامه بلل کيده، د (۲۵۸ ق.م) په شاوخوا کښې د بودايي دين په تبليغ بوخت وو او په همدغو وختو کښې انتيا کوس د سيليو کوس زوی د باختر پاچا و، چې د ده نوم يې د اشوکا په ډبرينو فرمانو کښې "انتيا که" ليکلی دی.

د موريا وروستی حکمران چې په دغه وخت کښې يې پر کابل حکومت کاوه، سوفاگازنس دی، چې د باختر د پاچا ايوتيديموس د واکمنی تر پيلڅ يې هم په گندهاره او د کابل په لويديزه سيمه کښې نفوذ درلود، ايوتيديموس چې په باختر کښې خپلواک پاچا شو ده د هندوکوش جنوبي خوا ته لښکرويوست او په کابل کښې يې د موريا نفوذ ته خاتمه ورکړه او تر هغه وروسته د هندوکوش جنوب سيمې هم د باختري يونانيانو د خپلواک سلطنت برخې شوې.

د افغانستان په خاوره کښې د موريا سياسي نفوذ ډېر لنډو، اشوکاپر (۲۳۲ ق.م) کال تر څلوېښتو کالو پاچهی وروسته په تکسيلا کښې مړ شو د ده په کهاله کښې يو مقتدر پاچا نه و، چې د ده پر ځای کښيني او د ده ارث سلطنت وساتي، نو ځکه د افغانستان په خاوره کښې د دوی د نفوذ ځنځير هم وشليد، خو هغه دين چې اشوکاله ځان سره رواړی و، د هغه له فکري، هنري او فرهنگي آثارو سره تر زرو کالو پورې پاتې شو.

و مووېل چې بودا ځان په فلسفي مسايلو کښې نه و پېچلی، خو

پيروانو يې د ده وېناوته د الهياتو بڼه ورکړه چې د زماني په تېرېدو سره دا دوه لوی مذهبونه ځنې جوړ شول:

لومړی، مهايانه: يعني لوی مذهب(يون = يانه = په پښتو کښې د تگ رفتار او مذهب مانا لري) چې د هند په شمال، تبت او چين کښې تر ژاپون = جاپانه خپور شو او د ځای د پراخوالي او د قومو د ډېروالي په سبب ډېر تاويل پکښې پيښ شو، د دغه مذهب پيروانو تبليغ مهم باله او ويل به يې: هر فرد د کل جزو دی چې هغه انسان نومېږي او بيا دغه انسان د هغه لوی کل جزو دی چې د دهرمه (کېش) او عمل تر قانون لاندې راغلی دی، نو څوک چې غواړي د شر له لومې وژغورل شي، له نورو دې نه بېلېږي زيار ايستل بايد مجموعي وي نه انفرادي او دا ډول زيار انسان بودی ستوه Bodhisattva ته رسوي او د دې کلمې مانا د ژوندانه هغه دانشمندانه حالت دی، چې د نورو په خدمت کښې تېر شي. نو انسان دوه مقصده لري، يو د پوهې زده کړه او بل بې له خپل ځانه پر بل مهرباني او د بل خدمت.

دويم، هينه يانه Hina-Yana: (کوچني مذهب) نومېږي، چې تابعان يې په جنوبي هند کښې دي. دوی پر فردي زيار تکيه کوي او کتابونه يې زياتره په پالي ژبه دي، حال دا چې د لوی مذهب کتابونه په سنسکريټ ژبه ليکل شوي او لکه چې چيني زايرانو د مسيحي عصر تر پيل وروسته په افغانستان کښې ليدلي دي، د دغه ځای په بودايي معبدو او ښارو کښې د بودايي دواړو مذهبو تابعان وو.

بودا خپل دين پراوو اصولو: سپېڅلي عقيده، سپېڅلي اراده، سپېڅلي وينا، سپېڅلي رفتار، سپېڅلي روزي، سپېڅلي زيار او سپېڅلي پاملرنه بنا کړی و او ويل يې:

هر چا چې پردغو اوو اصلو عمل وکړ له قيودو پاکېږي او خپل فکر

په یوه مخصوص ټکي کښې چې د خواهشو له ځنځیره بشپړه آزادي ده متمرکز وي، هغه وخت نو تر څلورو نورو مقامو تیرېږي:

۱ - درشتیا پیژندنې په لار کښې څېړنه.

۲ - د حقایقو په پوهېدلو کښې تفکر.

۳ - ژور تفکر او سکون.

۴ - بشپړ سکون او توازن چې "نروانه" (فنا) نومیږي.

د فرانس نامتو محقق فوشه د بودا دین د خپریدو د سببونو په اړه وایي: د آریانا د ختیزو سیمو خلکو چې تل د بېرحمو یرغلگروتر پښو لاندې ژوبلیدل (د هخامنشي اسکندر او چندراگوپتا د یرغلو تر لیدو وروسته) دا دین چې له وینو تویولو بیزار و او د خود گذرۍ او ښه نیت توصیه یې کوله له خپلې سلیقې سره سم وموند او کروند گرویا کسبگرو خلکو هغه په آسانۍ ومانه.

د بودا د دیانت پراختیا د اشوکا په توجه دې درجې ته رسېدلې وه چې دغه پاچا (۸۴۰۰۰) مذهبي ودانۍ یعنې ستوپې (توپ افغاني مقامي کلمه) جوړې کړې وې، چې د دغو ستوپو شکل په کابل او کاپیسا کښې توپیر پیدا کړی او لوړې شوې دي، یعنې د ستوپې تنکاچه (سکو) څلور کنجه شکل موندلی او لوي والی یې زیات شوی؛ د کنبد او تنکاچې تر منځ یوه استوانه یې برخه اضافه شوې ده او د گنبدې لوړه څوکه د شیروانی په شکل لیدل کېږي. خو د اشوکا د عصر ستوپو چې هندي خصوصیات یې درلودل، د آریانه خاورو ته لږ سرایت کړی دی.

د اشوکا د وختو پاتې لیکنې چې د بودایي نصیحتو له مجموعې څخه دي د ټکسیلا تر ډبرلیکونو وروسته پر دوو ډبرو لیکلې پاتې دې، چې یوه له مانسهرې څخه لس میله لرې دایبټ اباد شمال ته د پکهلی د ناوې په

مدخل کښې او بله یې د سوابۍ پر لویه لار د هوتي مردان ختیز خواته اته میله لرې په شهبازگړهی کښې پرته ده، چې دواړې لیکنې په پراکریت ژبه او خروشتهی لیکدود دی، حال داچې د اشوکانوړې ټولې لیکنې په هند کښې په براهمو لیکدود دي چې د لرغوني هند د نورو سیمه ییزو لیکدودو پیل دی. د اشوکا د همدغو اخلاقي فرمانو یوه بله لیکنه د لغمان او ننگرهار ترمنځ د درونټې په تنگي کښې وه چې پر درې کونجه غونډې ډبره په ارامي ژبه لیکل شوې او اوس په کابل موزیم کښې ده خو ډېر تاوان ورپېښ شوی چې څولیکې یې-چې د ځارویو د نه وژلو په اړه دي-اوس هم ښکارې.

د همدغه پاچا یوه بله مهمه لیکنه پر ۱۳۳۷ ل کال له خاورې څخه راووتله، دا لیکنه د کندهار په زاړه ښار کښې چهل زینې ته نژدې د غره پر یوه کاڼي په یوناني او آرامي دوو ژبو او دوو لیکدودونو موندل شوې ده، چې پورتنۍ برخه یې په یوناني ژبه ۱۳ نیمې کرښې او کښته برخه یې په آرامي ژبه ۷ نیمې کرښې دي، چې د ټولې کتیبې اوږدوالی ۵۵ سانتي او سور یې له ۴۵ څخه تر ۵۰ سانتیو پورې دی پر هغې هم د څینو نورو کتیبو په څیر د اشو کانوم پیوداسس لیکلی شوی دی (وگورئ ۱۶ مه نومره عکس).

د دغه ډبرلیک له کتنې څخه پوهېږو، چې د اشو کا د بودایي کېدلو پر لسم کال یعنې پر ۲۵۰ ق،م لیکل شوی دی او په دغه وخت کښې د موریا نفوذ او بودایي دیانت تر کندهاره خپور و او د ده زیاتره اخلاقي بنسټونه تطبیق شوي وو . حال دا چې په نورو ډبرلیکونو کښې د همدغو بنسټونو د عملي کولو توصیه کوي. د کندهار ډبرلیک د یوناني لیکنې ژباړه دا ده:

"پیوداسس پاچا د لسوکالو زیار ایستلو په پای کښې انسان ته اخلاقي اصول ورزده کړل او له هغه وخته یې د ټولې ځمکې خلك لا ښه دیندار

او لابنه نېکمرغه کړل، پاچا د ښارویو له وژلو څخه ځان وژغوره، نورو ښکاریانو او کب نیوونکیو خلکو له ښکار او کب نیولو څخه لاس واخیست او د مور او پلار په نمانځنه یې لاس پورې کړ، نو تر دې وروسته به په دغه ډول ډېر ښه ژوند ولري.

له دې ډېرلیك څخه څرګندېږي چې تر میلاد دمخه د دریمې پېړۍ په منځ کښې په افغانستان کښې یوناني او آرامي دواړه ژبې او لیکدودونه وو، د یوناني ثقافت اغیزه دومره غښتلې وه، چې په کتیبو کښې یې لومړی ځای یوناني ژبې او لیکدود ته ورکړی و، دا هغه عصر ته نژدې و چې په باختر کښې یونان باختري خپلواك دولت جوړېده، حال داچې د بودا د دین اغېزه اویوناني فرهنګ د اراکوزی تر سکندر یې (زاړه کندهار) پورې رسېدلې وه خو کټ مټ په همدغو وختو کښې د هخامنشیانو له بقایاو څخه آرامي لیکدود هم په دغه سیمه کښې و.

یونان، باختري خپلواك سلطنت

هغه وخت چې سکندر باختر ونیو نو "پارسي ارته باز یوس" یې پر خپل ژوندانه د دغه ځای حکمران وټاکه، دی تر لنډې مودې وروسته مړ شو او د ده ځای امین تاس "د نیکو لاوس" زوی ونیو. د آریان په وینا د سکندر تر مړینې وروسته قبرسي "ستاسا نور" د باختر او سغد حکمران و او چې "سیلیو کوس" په هند کښې له "چند راګوپته" سره روغه وکړه (۳۰۲ ق،م) د باختر حکمران هم ده ته غاړه کښېښوده، هغه وخت چې "سیلیو کوس" بابل ته ستون شو، باختر تر پنځوسو کالو پورې د ده د کهاله تر لاس لاندې پاتې شو چې په باختر او بخارا کښې یې ډېرې سیکې موندل شوي دي، ده د باختر ځایي خلك په خپل لښکر کښې اخیستي وو.

د سیلیدوکي کورنۍ د دریم پاچا په وخت کښې چې دویم "انتیو کوس" نومېد، د شاو خوا حکمرانانو په مصر کښې د هغه له جګړه ییزې بوختتیا نه په ګټې اخیستلو سره، د ده له اطاعته سر وغړاوه او له هغې جملې څخه د باختر خلکو له هغو یونانیانو سره لاس یو کړ چې په دغه هېواد کښې له باختري ادابو او فرهنګ سره اشناشوي وو، نو د خپلواکۍ اعلان یې وکړ. دا وخت په باختر کښې دیودو توس = تهیودوتوس Diodotos حکمران و، ده د ۲۵۶ ق،م په شاوخوا کښې د آزادۍ غوښتونکیو باختریانو په ملاتړ په باختر کښې د خپلواکۍ پاچهۍ اعلان وکړ چې حدود یې تر سند، مرو او

هندوکوش غره تر لمنو پورې رسېدل او دا چې ده باختریان د نورو له تسلط ځخه ژغورلي او کورنی آزاد حکومت یې جوړ کړی و، نو ځکه "منجی" لقب ورکړ شو.

د دیو دوتوس یوه سکه شته چې پر یوې خوا یې د دویم انتیوکوس څېره او پر بل مخ یې د ده د کهاله ساتندوی رب النوع "زیوس" له دوو، وازرو سره لیدل کېږي. له دې څخه څرګندېږي چې ده د باختر د خپلواکۍ تر اعلان د مخه د "انتیو کوس سیلیوکي" په نامه د سپینو زرو سکه خپره کړې او بیا یې تر خپلواکۍ وروسته د باختر په دارالضرب کښې خپله سکه د پاچا په توګه پر سرو زرو وهلې ده. دا د سرو زرو سکه چې په پاریس کښې ده پر یوه مخ یې د دیو دوتوس څېره او پربل مخ یې د جوپیتر (داسمان، تالندې او برېښنا درومی رب النوع) لوڅ لغړ شکل دی، چې په پښو کښې یې یوه ګربته (عقاب) هم کښېنل شوې او د سکې پر څنډه "بازیلیوزد یو دوتوس" لیکلی شوی دی یعنې دیو دوتوس پاچا (وګورئ ۱۷ مه نومره عکس). د لومړي "د یودوتوس" له کهاله یوازې د ده یوه زوی چې "دویم دیو دو توس" نومېد د پلار تر مړینې وروسته (له ۲۵۰ تر ۲۳۰ ق،م شاوخوا) په باختر کښې حکومت کړی دی، چې ده د شاهي سیلیو کیانو د اقتدار پر خلاف د پارت له دولت سره ښه اړیکي او هم آهنګي درلوده او ځنګه چې د پارت د دولت موسس "ارساس" هم د باختر له خلکو څخه و، نو "دویم دیودو توس" له ده سره د دوستۍ تړون او ښه روابط لرل او د ده د پاچهۍ په وخت کښې د هریرود او د هرات ښار هم د باختر په قلمرو کښې شامل شو او سغدیانې ته هم له باختره حکمران استول کېده.

د لومړي دیو دو توس د کهاله پاچهي دېره پاتې نه شوه او د دویم دیوتوس یو امیر چې ایو تیدیموس Euthydemus نومېد او د سغدیانې حکمران

یاغي شو، د باختر پاچایي وواژه او دی په خپله د باختر خپلواك پاچا شو (د ۲۲۰ ق،م شاوخوا) (وګورئ ۱۷ مه نومره عکس).

د باختر ایوتید یموس په وخت کښې د شام یوناني پاچا "دریم انتیو کوس" د لوېدیځ له خوا د پارت پر دولت یرغل او پارتي پاچا "تیری داد" یې مغلوب کړ او د ۲۰۸ ق،م په شاوخوا کښې یې د باختر خواته مخه وکړه، له دې خوا ایوتیدیموس له لسو زرو باختري سپرو سره د اریوس (هریورود) پر غاړه له انتیو کوس سره ونښت، خو چې مقاومت یې ونه کړای شو نو بیرته باختر ته راغی، او د باختر په پایتخت "زریاسپ" کښې تر دوو کالو پورې کلابند پاتې شو (د دغه ښار موقع د مرو او اندخوی تر منځ ګڼل شوې ده) په دې موده کښې "دریم انتیو کوس" درنګیانه او اراکوزیه هم ونیول، خو چې زریاسپ یې ونه نیولای شو، او دواړې خواوې ستړې شوې وې، نو هغه وخت چې د باختر شهزاده "دیمتر یوس" دروغې د خبرو له پاره ده ته راغی، ده خپل لور ورکړه، او تر روغې وروسته د کابل او اراکوزیه لوېدیځ خوا، د خپل سلطنت د قلمرو لورې ته وخوځېد(۲۰۵ ق،م).

ایو تید یموس تر هغه وروسته د هېواد د اداري په یووالي کښې زیار ویوست، او د کابل د ناوې حکمران "سوفا ګازتوس" یې د ځان تابع کړ او شمال ته تر پامیر ها خوا تر چیني ترکستان او ختن پورې پر مخ ولاړ او لوېدیځ ته یې مرورود، هرات او طوس ونیول، او خپل زوی "انتي ماکوس" یې د هغو سیمو حکمران وټاکه، د جنوب له خوا تر اراکوزیه او درنګیانه پورې یعنې د آریانه ټوله خاوره د ده د پاچهۍ د قلمرو برخه شوه، بل زوی یې "دیمتریوس" ددغه ولایت حکمران و، چې دغه ټول ارت هېواد د یوناني جغرافیونو په اصطلاح زر ښاره درلودل دا مهال د باختري یونانیانو د دولت فرهنګي او تجارتي روابط له هند او غربي چین سره ټینګ وو، "وایو

تیدیموس" لومړی پاچا دی چې د ده په عصر کښې باختري هنر مندانو او صنعت کارانو ددغه ځای هنر او صنعت هند ته سوغات یووړ، درا ولنسن په وینا: له یوې خروشتهي کتیبې څخه ثرګندېږي چې یوناني باختري هنر مندان په دغه عصر کښې هند ته تللي او د هند په هنري آثارو کښې يې خپله هنري اغېزه پرېښې ده. د باختري "ایوتیدیموس" د پاچهۍ دوره له ۲۲۰ څخه تر ۱۹۰ ق،م پورې ګڼل شوې ده. چې د ده تر مړینې وروسته يې زوی "دیمیتریوس Demetrius" پاچا شو (وګورئ ۱۸ مه نومره عکس) او دی د هند په خاوره کښې د ټکسیلا تر نیولو وروسته د ګجرات تر کڅو او کاتیا وار او د موریا تر پایتخت پټنه پورې پر مخ ولاړ چې دا پر مختګ د ده د دوو لویو جنرالانو "اپلودوتوس" او "منامندر" د زیار نتیجه وه، "مناندر" د کابل په شمال او پیان کښې زیږېدلی و او اولادو يې د ۱۰۰ ق،م تر شاوخوا پورې په هند کښې پاچهي کوله.

"دیمتر یوس" د ۱۷۵ ق،م په شاوخوا کښې له هند څخه باختر ته راوګرځېد، خپل دریم زوی "پانتالئون Pantaleon" يې دارا کوزي او سیستان حکمران وټاکه او بل دویم زوی يې د باختر حکمران و.

هغه وخت چې د اراکوزی حکمران پانتالیون مړ شو، ځای يې دده څلورم ورور "اګاتو کلیس Agathoicles" ونیو (وګورئ ۱۹ مه نومره عکس).

دیمتریوس او د ده پر ځای ناستو حکمرانانو په خپل قلمرو کښې ډېرې سکې وهلې دي او همدغه پاچا داراکوزی "دیمترماس" (کلات) او ایو تیدمیا (سیالکوټ) او د سند دیمتریاس (پټیاله) او ته او فیلیا (د سند په دلتا کښې) ښارونه ودان کړل، چې دویم ښار د ده د پلار په نامه او څلورم ښار يې د مور په نامه نو مول شوی دی.

دیمتریوس د خپل ژوندانه په پای کښې له خپلو لښکرو سره په هند

کښې بوخت پاتې شو، نو ځکه پر ۱۸۱ ق،م کال د باختر له یونانیانو څخه یو سړی چې ایو کراتیدیس Eukratides نومېد په باختر کښې پورته شو، د پاچهۍ اعلان يې وکړ او سکه يې ووهله، چې په هغې کښې يې ځان باز یلو زمیګا لیوس (لوی پاچا=هندی مهاراجه) وباله (وګورئ ۲۰ مه نومره عکس) او چې دیمتریوس د خپل تاج او تخت د بیرته موندلو له پاره زیار ویوست، ځای يې ونه نیو او مړ شو. ایوکراتیدیس په باختر کښې دیو نانی پاچهانو د درېیمې سلسلې بنسټ کېښېښوو تر ۱۸٦ ق،م پورې د آریانه د ختیزې سیمې له حکمران "مناندر" سره وجنګید، چې د آریانه ټوله خاوره يې ونیوله، خو له لوېدیزې خوا د پارت پاچا د ده د هېواد لوېدیز ایالتونه ونیول او هغه اختلاف چې د "دیمتر یوس" او "ایو کراتیدیس" د کورنیو تر منځ پیدا شوی و، د باختر سلطنت يې کمزوری کړ او د ۱۳۵ ق،م په شاخوا کښې د هغه سلطنت مرکز د هندو کوش له شماله کاپیسا ته یووړل شو. هیلیوکلیس Heliokles د ایو کراتیدیس زوی چې د ۱۴۷ ق،م په شاوخوا کښې پاچا شوی و، د باختر وروستنی یوناني پاچا ګڼل کېږي، چې د هندوکوش د شمال سیمو تر پرېښنولو ورسته يې خپله پاچهي د ګند هارا د ولایت تر پایه (تر ټکسیلا او جیلم پورې) غځولې وه. (وګورئ ۲۱ مه نومره عکس).

تر"هیلیو کلیس" ورسته يې نورو لسوتنو ځای ناستو حکمرانانو پر کابل، ګندهارا او پنجاب حکمراني کړې ده، چې د ۳۰ ق،م په شاوخوا کښې د کابل له وروستنیو یوناني پاچهانو څخه "انتیال کیداس" "امین تاس" - "هرما یوس" - زیات شهرت لری (وګورئ ۲۲ مه- ۲۳ مه - ۲۴ مه نومره عکسونه). د باختر یوناني پاچهانو د سقوط علت د ساکا او سیتي قبیلو منځته راتګ دی، چې دا پاچهي يې د ق.م د لومړۍ پېړۍ پر لومړۍ نیمايي پای ته ورسوله، او په دې ترتیب د دوی واکمني تر دوه نیمو سوو کالو

وروسته ختمه شوه. په دې موده کښې د"دیو دوتوس" له وخته د ۱۰۰ ق،م تر شاوخوا پورې د دوی ۳٦ پاچهانو او یوې ملکې په افغانستان او هند کښې واکمنې کړې ده، یوناني فرهنګ او هنر یې په آریانه او هند کښې خپور کړی دی، چې په دې موده کښې د ارباب انواعو پرستنه، یوناني صنعت، افکار، فلسفه، ژبه، لیکدود او نور فرهنګي مظاهر د آریانه په ټوله خاوره کښې له محلي او بودايي فرهنګي عناصر وسره ګډ شول، او د یونانو باختري او ګریکو بودیك خاص فرهنګ منځته راغی، چې د اسلام تر راتلو پورې یې اغېزه درلوده.[1]

د دانیل شلوم برژه (په افغانستان کښې د لرغون پېژندنې فرانسوي مشر) په وینا: د هیلنسم نفوذ په افغانستان کښې تر اوومې پېړۍ پورې دوام درلود چې نښې یې په دوه ډوله لیدل کېدای شي: لومړی د هنر له لارې او دویم د لیکدود له لارې. د اسلام تر راتلو دمخه په اوومه پېړۍ کښې د دغه هېواد هنر لادګریکو بود یك د مشهور هنر یوه وروستنۍ څانګه وه، خو د لیکدود په اړه ښایي وویل شي، هغه وخت چې د چین نامتو زایر "هیون تسنګ" پر ٦۳۰ م کال یعنې په عربو کښې د اسلام د لمر راختو پروخت له باختره تیرېده، دلته د الفبا ۲۵ توري وو چې ۲۴ توري یې بې شکه یوناني وو او یو د (ښ) غږ یې چې په پخوانۍ دري کښې و، خو په یوناني کښې نه و، پر زیات کړی و او هغه د PX توري یعنې د ش + خ مجموعه توری = ښ دی.

هغه دوه یوناني ډبرلیکونه چې پر ۱۹۵۸ او ۱۹٦۳ کلو په کندهار کښې موندل شوي داشوکا هغه اخلاقي موعظې دي چې په ټول هند کښې په هندي ژبو کیندل شوي دي، خو د دغو ډبرلیکونو اهمیت په دې کښې دی، چې د ارغنداو په ناوه کښې آرامي ژبه او لیکدود د اشو کاتر وختو (۲۵۰

ق،م شاوخوا) پورې ثابتوي او لکه چې یونان پېژندونکي پوهان وايي د دغو دوو ډبرلیکونو یوناني متنونه د یوناني فیلسوفانو او خطیبانو لکه افلاتون او ارستو د ژبې سارې ګڼل کېږي او وینو چې د ق،م پر دریمې پېړۍ په کندهار کښې د فکر او لیکنې ژبه همهغه ده چې په آتن یاد میلیت په ښارو کښې رواج وه او حتی د کتیبو د کیندنو ډول هم د یوناني کلتور یووالی ښيي او څرګندېږي چې دا ځای د یوه یوناني مورخ په وینا د مسیحي عصر په پیل کې دیونانیانو تاټوبی و، (د کندهار ډبرلیك (۱٦) لمبر عکس دې وکتل شي). سربېره پردې تر ۱۹٦۱م کال وروسته فرانسوي لرغون پېژندونکیو د یوه یوناني ښار (آی خانم = سپوږمۍ مخي مېرمن) په کنډوالو کښې د همدغه یونان باختري مدنیت ډېر ښه آثار موندلي دي. دا ښار د افغانستان او شوروي اتحاد پرویش د افغانستان د خاورې په هغه برخه کې پروت دی چې هلته آمو او کوکچه سیندونه سره ګډېږي او ډېرې کنډوالې لري چې دا کنډوالې د دواړو سیندو پر غاړه پر دوو ټاکلیو برخو وېشل شوي دي: یوې خوا ته یې یوه لوړه غونډۍ ده چې د جنوب له پلوه د کوکچې پر سیند حاکمه ده او ددې شل متره غونډۍ بلې خواته آمو سیند بهېږي او هم ددې غونډۍ پر سر لوی استحکامات شته چې د دغه ښار بالاحصار دی او یو حصار یې د برج او خندك سره د لیندۍ په شکل درلود او د ښار په منځ کښې یې له شمالي دروازې څخه جنوبي دروازې، خواته ۱٦۰۰ متره واټ ایستل شوی و، چې کوڅې یې هم لیدل کېږي (وګورئ ۲۵مه نومره عکس ـ د ښار نقشه).

په دغه لرغوني ښار کښې یې د مدنیت نخښې موندلي دي، چې هغه باید "دګریکو باختر" خاص مدنیت په نامه یاد کړی شي، چې د منځنۍ آسیا د صحرا نښینو د یرغل له امله له منځه تللی دی. خو کنډوالې یې د

لوړې معمارۍ طرز راښیي، چې په پخو خښتو او ډبرینو ستنو د مرکزي لوېې ماڼۍ ودانۍ جوړې شوې دي، دامانۍ یو اوږد غولی لري او هم په ماڼۍ کښې د شنې، ژیړې، سرې او تورې رنګ امیزۍ نخښې شته. هغه خښتې چې په دې ماڼۍ کښې کارول شویدی هره ضلع یې ۴۵ سانتي او پنډوالی یې له ۱۲ څخه تر ۱۵ سانتیو پورې دی، د دغه ښار اوبه د ویالې له لارې د کوڅو لوړو برخو او حتی بالاحصار ته رسېدلې، چې د کوکچې سیند له ۲۰ کیلو متره واټن څخه را بهیدلې. ښار درې برخې درلودې، چې یوه برخه بالاحصار، بله برخه تر حصار را کښته او درېیمه برخه ارګ دی. په جنوب لوېدیزو برخو کښې د خلکو د اوسېدو ځای، د ورزش ودانۍ او بازارو نه وو، له دې ورزشګاه څخه د هرمس(دپهلوانۍ رب النوع) مجسمه لاس ته راغلې ده، چې د کشف شوې ډبرلیك له مخې هغه یوه یوناني "تریباه کوس"، د استراستون نومي هرمس او هرکول وقف کړې وه.

بله لیکنه چې د دغه ښار د خلکو د فکر او فلسفې ښکارندویه ده، هغه د یوه یوناني "کي نه آس" د قبر د اوږ ده سندوخ کتیبه ده چې "کلا ارك" "د اپی فراد یوس" زوی په آی خانم کښې پر هغه سندوخ کینلی او پر هغه قبر یې ایښې ده چې مطلب یې دا دی:

"په کوچینوالی کښې ښه روزنه واخله! په زلمیتوب کښې خپلې غوښتنې (خواهشات) اداره کړه! په پاخه سن کښې سم کاری اوسه! پر زوړ والي ښه ناصح شه! او د ژوندانه په وروستیو ورځو کښې پوه شه چې څنګه بې افسوسه مړ شې!"

دا قیمت بها وجیزه د هغه وخت د خلکو د فکر او اخلاقو د بهیر ښه ښکارندویي کوي.

ساکان، پارتیان او پهلوایان

د هخامنشي پاچهانو په ډبرلیکونو کښې ولیدل شو، چې د ساکه قبیلې د آمو ها غاړې ته د پامیر په شاوخوا کښې د هومه راوړونکیو یا د ګړندیو ساکانو په نومو د هغو پاچهانو تر اداري لاندې اوسېدلې او د پارت (خراسان) له لارې د زرنګه ـ د رنګیانه ځمکې ته راتېرې شوې خپل نوم یې سکستان ـ سیستان ته ورکړی و او هم یې د هندوکوش په شمالي سیمو او باختر کښې ژوند کاوه، چې بیا له دې ځایه لوېدیځ او ختیځ خواو ته خپرې شوې او د دوی پېښې د آریانه د تاریخ برخه ګڼل کېږي.

موسیوهاکن په خپل کتاب کښې چې "په افغانستان کښې د فرانسې د لس کلنو کیندنو نتیجه" نومېږي وایي: "صحرانشین ساکان تر عمومي مهاجرت دمخه په باختر کښې یونانیانو ته راتلل او د سرتېرو په ډول نوکران کېدل د دوی ځینې مشران لوړو ملکي او عسکري رتبو ته رسېدلي وو چې د هغوی له جملې څخه هرا یوس (Heraius) د یونانو باختري د وروستیو پاچهانو په تقلید سکه وهلې، او داسکه یې "هاکن" په تاشقرغان کښې موندلې وه. دا قبیلې له باختر څخه د هریرود ناوې او له هغه ځایه د هلمند او ارغنداو ناوو ته راښېوه شولې او د پاچهۍ په جوړولو یې لاس پورې کړ چې د دوی د هېواد وېش ختیځ پلو ته د بولان شاوخوا ته د سند تر ناوې پورې هم رسېدلی و او هغه یې "کی ـ پن - Ki ـ Pin" بللی دی او د ساکه له

دې قبیلو څخه چې د ارغنداو او کښته سند په ناوو کښې اوسېدل یوه سرې چې مایوس (Mayos) نومید د ۷۲ ق،م په شاوخوا کښې د "بازیلیو زباز یلیون میګا لیوس مایوس" په عنوان یعنې "لوی شهنشاه مایوس" سکه وهلې ده او د خپل هېواد وېش یې تر ټکسیلا پورې رسولی دی، چې یوه ډبرلیك یې په ټکسیلا کښې پر مسي غاب کشف شوی چې نېټه یې (۷۸ ق،م) ده، له دې څخه معلومېږي چې د ختیز پنجاب د یوناني پاچهانو نفوذ د مایوس په لاس له منځه تللی دی او اووه زره سکې یې په یوناني او خروشتي لیکنو موندل شوي دي.

تر مایوس نومې وروسته د ده له پاتې کسانو څخه دوه نور هم د سکو له مخې پېژندل شوي چې یو یې ازیس AZES (د۵۰ ق، م په شاوخوا کښې) او بل ازیلیسیس AZILISES دی. دوی په یوه عصر کښې اوسېدل او د دواړو پر سکو باندې په یوناني خط "لوی شاهنشاه" لیکل شوي دي. داسې سکې هم لیدل شوي دي چې د دواړو پاچهانو نومونه یو په یوناني خط او بل په خروشتي لیکل شوي دي (وګورئ ۲۶ مه نومره عکس).

هغه وخت چې دغې ګرځندویې کوچی قبیلې د آمو د بهیدو جنوب ته د باختر په سیمو کښې له پکهت. پښت او پښتنو سره ګډې شوې د ساکه نوم یې په دغو پښتنو کښې پرېښوو، چې په زابل او کابل کښې د پښتنو د سهاك قبیله او په هلمند کښې ساکزي (سکزی) تر اوسه د دغه نامه ربښه لري، د دوی نورې قبیلې په خراسان کښې د هریرود له ناوې څخه د خزر بحیرې تر کڼو پورې د پارت په نامه میشته شوې او خمکه یې هم د دوی په نامه یاده شوه، ځنګه چې له خپل اصلي ټاټوبي باختر څخه د هریرود ناوې ته تر دامغان (د خراسان یوه برخه) پورې تللې وې نو د ژوستن په وینا د پارت په نامه مشهورې شوې چې پارت په سکایي ژبه تبعید شوي ته وایي او دوی

هم له باختره هجرت کړی و.

"سر او لف کرو" انګریز افغان پېژندونکی د ګندهاره د ساکانو حکمرانانو په نومو کښې له پښتو سره ډېر شباهتونه موندلي او لیکي چې د ساکي حکمرانانو دا نومونه پښتو ته نژدې دي: سپاله که دمه Dama-Spalag (سپاله = سپاه) + (ګه ـ د تجلیلی تصغیر نخښه) + (دمه = جلال ـ برم) چې ټوله جمله د "مجلل سپاهی" په مانا ده.

بل نوم سپاله هوره Spala-Hura دی: (سپاله = سپاه+ هوره = اور یا هور) د اور سپاهي یا لمر سپاهي او بادرڼا سپاهي په مانا ده.

همدارنګه د چستنه Chastana نوم همدا د پښتو "څښتن" د مالك او خاوند په مانا دی.

او که موږ پارت ـ پارتهوه د ژوستن په وینا "تبعید شوی" او "مهجور" وبولو، نو په پښتو کښې یې اوسنی شکل "پردی Pradia" یعنی بیګانه او مهاجر دی. یا به د پښتو (پرته) PRATA وی (د دریم حرف په زور کښې) چې دغه هم دلیری مانا لري لکه چې وایي: له مخه مې پرته شه یعني لېرې شه. یا پلانی پرتې وایې یعنې له عقله لېرې خبرې کوي.

داسې ښکاري چې سیستان ته د ساکه قبیلو لومړنې مهاجرتونه تردې وختو ډېر پخوا پېښ شوي دي: د موسیو فوشه په وینا لوی کوروش (۴۵۰ ق،م) د سیستان د نیولو په وخت کښې دا "ساکان" د دوی د ښو خدمتو په سبب "ښه کړونی ـ نیکو کردار" (په یونانی کښې ایو یرګت (Evergetes) بلل همدا خلك د(۳۳۰ ق،م) په شاوخواکښې پر همدې ځمکه اوسېدل، چې سکندر هم دوی نازولي وو او ښه نرمه رویه یې ورسره درلوده (وګورئ تمدن ایراني کتاب).

د (۲۵۰ ق،م) په شاوخوا کښې بلخی ارساس ـ ارشك ـ اشك د "فري

یاپت" زوی له خپل ورور "تیرداد" سره لوېدیځ خواته لاړ، د پارت یوناني حکمران فریکلیس یې وواژه او داشکاني سلطنت بنسټ یې کېښېښوو، په یوناني او خروشتی دواړو ژبو یې سکه ووهله، او خپل ځان یې بازیلیوزبازیلیون (شهنشاه) وباله، چې منځته راتګ یې د ۲۴۹ ق،م په شاوخوا کښې او پایتخت یې اوسني دامغان ته څېرمه و، داشکاني پاچهانو سلسله ده ته منسوب ده، د سترا بو په وینا دی تر دوو داخلي جنګو وروسته د خپل نیزه وال له لاسه ټپي شو او د هغه ټپ له امله پر ۲۴۷ ق،م کال مړ شو. پر ۲۴۸ ق،م کال دده زوی تیرداد د دویم اشك په نامه پر تخت کښیناست ښه غښتلی مدبر پاچا و، تر بابل پورې یې فتح وکړه او ختیځ خوا د باختر شاوخواته ورسېد، خو له باختر یوناني پاچا دویم "د یودوتوس" سره یې د سیلیوکي دولت په مقابل کښې روغه وکړه او د یووالی لاس یې ورکړ، دی چې زوړ شو مړ شو، او پاچهي یې له ۲۴۸ څخه تر ۲۱۴ ق،م پورې وه.

نور اشکاني نامتو پاچهان دادي:

۳ - ارتبان: اردوان (۲۱۴ تر ۱۹٦ق،م) د تیر داد زوی چې د ده په وختو کښې "دریم انتیو کوس" پر پارت حمله وکړه او باختر ته راتیر شو.

۴ - فري یاپت د اردوان زوی (له ۱۹٦ تر ۱۸۱ ق،م).

۵ - لومړی فرهاد د فري یاپت زوی (له ۱۸۱ تر ۱۷۴ ق،م) د باختري د یمتریوس معاصر.

٦ - مهر داد د لومړي فرهاد ورور(۱۷۴ - ۱۳٦ق،م) لوی او هوښیار پاچا و، چې د باختري یونانیانو غربي ولایتونه او مرو یې ونیول، اراکوزی، کابل او سند یې لاس ته راوستل او د پارت د هېواد وېش یې د سند تر سینده ورساوه. خو سره له دې هم د ده حکومت مشروطه و، د شورا دوه

مجلسونه یې لرل چې د دوی په غوښتنه یې کار کاوه.

۷ - دویم فرهاد د مهر داد زوی(۳۱٦ - ۱۲۷ ق،م) ده ساکه قبیلې خپلې مرستې ته وبللې چې له انتیو کوس یوناني دولت سره په جنګ کښې له ده سره مرسته وکړي خو ساکا نو په چور او چپا ولاس پورې کړ، او فرهاد له دوی سره وجنګید، خو چې فرهاد ووژل شو، او پارتیانو ماته وکړه.

۸ - ارتبان (دویم اردوان)(۱۲۷ - ۱۲۴ ق،م) دی د دویم فرهاد تره او د فري یاپت زوی و، چې د دویم فرهاد تر مړینې وروسته د پارت پر تخت کښېناست دی د تخار له خلکو سره چې د باختر یوه برخه وه ونښت، په یوه جنګ کښې د لاس پرمونډ ټپي او له همدې امله مړ شو، پارتیان پرشاشول، همدا وخت و چې ساکانو درنګیانه (سیستان) ونیو، او هغه یې په خپل نامه سګستان (ـ معرب یې سجستان) وباله او ان د کابل تر نیولو ورسته د هند خواته هم تیر شو او هلته یې د هندوساکه یا هندو سیتهین دولت جوړ کړ.

همدارنګه ګرځنده صحرایي سپین پوټکیو آریایي قبیلو (هون) د شمال له خوا یرغل وکړ او د ۱۲۷ ق،م په شاوخوا کښې یې باختر او تخار ونیو او د هغه ځای یونانیان یې جنوب ختیز خوا د کابل او سند لوري ته وشړل، او دا ټولی صحرایي قبیلې (ساکه، تخار، هون) شمالي آریایي خلك وو، چې د ژیړ پوستو له توکم (نژاد) څخه نه وې، بلکه د دوی ژبه ـ څیرې ـ بڼې بیخې اریایي دي د تورن فان کشف شوي آثار دا مطلب ښه څرګندوي.

۹ - دویم مهر داد دارتبان زوی(۱۲۴ ـ ۷٦ ق،م) لوی پاچا و، چې په خپل ۴۸ کلني سلطنت کښې پر ساکانو او سرکښو قبیلو بریالی شو او د باختر او سیستان یوه برخه یې ونیوله او د خپل سلطنت وېش یې همالیا غروته ورساوه.

خو لوی مهرداد د پارت د دولت پایتخت له خراسانه د دجلې غاړې

ته یووړ او دار منستان اوروم له دولتو سره په جنګو بوخت پاتې شو، نو ځکه تر هغه وروسته دپارت د دولت پیښې په آریانه پورې اړه نه لري، او زموږ د تایخ برخه نه ده. داشکانیانو له سلسلې څخه تر پینځمې میلادي پیړۍ پورې په ایران، ارمنستان او د لویدیزې اسیا په مختلفو برخو کښې ډیر پاچهان پاچهۍ ته رسېدلي دي، خو زموږ له هېواد او زموږ له خلکو سره یې اړه نه لرله خو څلورم اشك (څلورم فرهاد) پر ۳۳ ق،م کال ظلم او تیری وکړ او خلکو پر هغه بلوا وکړه، دی ختیځ خوا ته وتښتېد او هغو ساکانو ته ورغی چې په باختر، سیسات رخج او نور وځایو کښې اوسېدل او له دې ځایه بېرته خپل هېواد ته لاړ.

د ساکانو او پارتیانو له ګډو ځانګو څخه چې په جنوبي افغانستان او غربي هند کښې یې پاچهي کړې ده، یوه، ځانګه هم د پرتهوا - پهلوا ده چې د دې ځانګې د سیاسي تشکیلاتو او اداري لومړی ځای سګستان او اراکوزي (د هلمند او ارغنداو ناوه) ده، ددې ځانګې د خلکو واکمنې د میلاد په لومړۍ پیړۍ کښې تر تکسیلا پورې رسېده او هغه وخت چې اپولو نیوس APOLLONIOS پر ۴۳ ـ ۴۴ م کال د تکسیلا د لیدو له پاره راغی، هلته له دې خلکو څخه یوه یوویشت کلن پاچا د فراوتیس Phraotes (فرهاد) په نامه پاچهي کوله.

د سیستان او اراکوزي د پهلوا د خپلو اکو پاچهانو د لړۍ مؤسس ونونیس Vonones نومیده، په سکو کښې د لوی شهنشاه په عنوان یاد شوی او د ۱۲۰ ق،م په شاوخوا کښې یې پاچهي جوړه کړې ده، سکې یې په یوناني او خروشتهي لیك دي او پر ځینو سکو یې د خپلوانو او تابعانو نومونه هم لیکل شوي لکه "سپه له هوره" ورور یې Spalahora او سپه له ګادمه Spalagama وراره یې، سپه لی ریزا Spalirisa بل ورور یې نو ځکه ویل

کېدای شي چې د سا که پهلوا د کورنیو افرادو په دې خاوره کښې یو بل ته نژدې په یوه عصر کښې په ګډه حکمراني کوله، د ونونیس دا خپلوان د هېواد په مختلفو ځایو کښې د ده نایب السلطنه ګان وو (د ۱۱۰ ق،م په شاوخوا کښې) (وګورئ ۲۷ مه نومره عکس) د دې سلسلې بل لوی پاچا ګندو فاریس Gandophares یا اندوفیریس دی (۱۹ ـ ۴۸م) چې په سکو کښې شهنشاه - ژغورونکی نه ماتیدونکی او دیندار معرفي شوی دی او هم د پېښور شمال ختیز ته د تخت بایي په ډبرلیکونو کښې (۱۰۳م) ګودو هره Guduvhara هم دا پاچا ګڼلی شوی چې له سیستانه یې تر سند و پنجاب پورې واك درلود، ځینو مورخانو د اوسني کندهار نوم پخوانی ګندوفارو ده ته منسوب بللی دی چې په دی نامه کښې د "فر" تاریخي کلمه د برم او جلال په مانا شته او مانا یې "برم ګټونکی" دی، که موږ دا نوم په پښتو واړوونو" ګونده فر" د اساسي جلال او برم مانا ورکوري او موږ وینو چې د آریانه د کوشاني پاچهانو پر سکو یې هم د "فر" توری لیکلی دی.

د لرغوني هند د سیاسي تاریخ لیکونکی د تخت بایي د ډبرلیك له مخې د ګندو فاریس د پاچهۍ وخت ۴۷ م کال ټاکلی او وایي چې دا کال نه مسیحي روایاتو سره هم سم دی په دغه اساس نو دغه پاچامزدي (زردشتي) دین لاره، خو د حضرت مسیح شاګرد او په هند کښې د هغه د دین "مبلغ سنت توماس" د ده دربارته واستول شو او پاچا د مسیح دین ومانه چې په مسیحي روایتو کښې د ګندو فوروس په نامه یاد شوی دی، له همدې سببه ده په ځینو سکو کښې له خپل نامه سره ددیوه ورته Deva-Varta صفت یعنې دین دارهم لیکلی دی.

. د لرغوني هند په سیاسي تاریخ کښې لیکی چې: له ګندو فاریس سره هم دده ځینې خپلوانو په حکمرانی کښې ګډون لاره، چې یو له هغو څخه

د ده ورا ره ابداګاسیس Abdagases د افغانستان په جنوب کښې، اوله جنرالانو څخه یې اسپاورمن Hspavarman اوسسه (چچ) او له حکمرانانو څخه یې سپیدنه Spedana اوسته وستره Satavastra په ټکسیلا کښې وو.

د ګندو فاریس تر مړینې وروسته د ده ارت هېواد د ده د څای ناستو تر منځ پر کوچنیو برخو وویشل شو(د ۵۰م شاوخوا) چې د هغو له جملې څخه سنه باریس Sanabares په سیستان کښې، پاکوریس Pakores او سسه په ګندهاره او لودیز پنجاب کښې حکمرانان وو، د دوی سکې په یوناني او خروشتي لیکدودونو له ټکسیلا څخه لاس ته راغلې دي، د پهلوا له همدغو شاهزادګانو څخه اورتاګنس هم دسکو له مخې پېژندل شوی دی، چې دی یې همهغه ګودا . ګاد د ګندو فاریس ورور بللی دی، چې د میلاد د لومړۍ پېړۍ په دویم نیمایي کښې یې حکمراني کوله، د چارسدې په خروشتي ډبرلیکونو کښې یې نوم "ګادسا" دی چې څینو دا نوم د ګندو فاریس د قبیلې نوم هم ګڼلی دی، په دغه صورت کښې نو د مهابن د لمنو د پښتنو د "ګدون" د قبیلې نوم هم راپه یادوي چې د چچ (همهغه سسه) د څمکې په شمال کښې پرته ده، عربي مؤرخانو دانوم په "صصه" معرب کړی و.

(وګورئ ۲۸ مه نومره عکس).

کوشانیان

هغه قبیلې چې د (۱۶۵ق.م) پر شاوخوا یې له اریایي ساکانو او سیتانو سره د وینې او توکم (نژاد) ګډون لاره، د بنې، څېرې جګو پوزو او نور څرګندو ژبنیو څانګړتیاوو له مخې د ختیز شمال له آریایي نژاد څخه ګڼل کېږي او چینیانو دوی یوچی yuach-chi بللي دي چې له خپل پخواني ټاټوبي څخه چې د ختیز چین خوا ته و، راووتلې او د آمو سیند شمالي سیموته راغلې. دوی د هغه څای ساکان په باختر کښې د آریانه ختیزو سیمو او د هندوکوش جنوب ته وشړل چې تر ۱۲۷ ق،م وروسته تر هنده پورې هم پرشا شول او څای یې یو چیانو ونیو.

پر ۱۳۸ ق،م چې د چین امپراتور ووتی Wou-ti (۱۴۰ - ۸۷ق،م) د هیوانګ نو د قبیلو له یرغلو او حملو څخه وربېد، نو خپل یو سفیر یې د چانګ-کین Tchang-kien په نامه یوچیانو ته واستاوه چې له ده سره مرسته وکړي، خو هغوی مرسته ورنه کړه، د دغه سفیر په وینا د آمو په جنوبي سیمو (باختر او بدخشان) کښې د تاهیا (تخار) خلک اوسېدل او د یوه بل چیني مورخ سیو - ماتسین Seu-Matsien (د ۹۰ ق،م شاوخوا) له لیکنې څخه هم څرګندېږي چې یو چیانوتر (۱۲۵ ق،م) پورې لا د آمو په شمالي سیمو کښې ژوند کاوه، او د آمو جنوبي خواته را شیوه شوي نه وو.

یوچي خلك د (۷۰ ق.م) په شاوخوا کښې تر آمو را پوریوتل، او د تخاریانو (تاهیا) په مرسته یې باختر ونیو، تر هغه وروسته د یوچي او تخار تر منځ ګډون راغی، او یو غښتلی او ممتازتکم (عرق) یې منځته راوست چې د کوشي Kushi کوی شانګ ـ کوشان نامتو قبیله د دغو خلکو له پینځګونو قبیلو څخه وه. د "کوچي" اوسنی کلمه په پښتو او دري دواړو ژبو کښې ددې ریښې نمایندګي کوي. د چین د یوه مورخ د یادوني په اساس د کوشیانو مشر چې کیو ـ تسیو ـ کیو ـ kieu-Tsiu-Kieu نومېد د نورو څلورو قبیلو مشران یې د ځان تابع کړل او په خپله دی" د کوی شانګ پاچا"په نامه وپېژندل شو، له همدې وخته په تاریخ کښې د کوشان کلمې د یوچي ځای ونیو، د دغه تېر لومړي نامتو پاچا د چین د لیکونکیو په وینا همدا کیو ـ تسیو ـ کیو(ـ کوجوله کره کد فیزیس (Kujula-kara-kadphises (د ۴۰م شاوخوا) و، چې پارتیا (خراسان)، کابل او کاپیسا یې ونیول او د غزني په شاوخوا کښې یې د پوتا Pauta خلك هم د ځان تابع کړل چې د فرانسوي"واله د وپوسن" په وینا دا خلك پښتانه وو.

کوشان شاه د خپلې پاچهۍ په اوږده موده کښې وکړای شول چې د یوناني او پارتي پاچهانو پاېخور(بقایا) له منځه یوسي؛ د آریانا په ټوله خاوره کښې خپل نفوذ ټینګ کړی او دافغانستان د خورا سترې امپراتورۍ بنسټ کښېښودي. دي د ۷۸ م په شاوخوا کښې پر ۸۰ کلنۍ تر ۳۸ کالو پاچهۍ وروسته مړ شوی دی، تر اوسه پورې یوازې د ده راز، راز مسي سکې پیدا شوي دي، چې یوناني او خروشتي لیکنې لري، دده نوم په یوناني کښې " کوزولا کده فیس" دی چې دده القاب یې "دیندار،د آسمان زوی، شاهنشاه" لیکلی دی (وګورئ ۲۹ مه نومره عکس).

د ستر کوشانشاه لومړي کد فیزیس تر مړینې وروسته یې زوی دویم

ویمه ـ کد فیزیس Wema-Kadphises د ۱۱۰م تر شاوخوا پورې حکمراني وکړه او پر ۸۰ کلنۍ وفات شو. (وګورئ ۳۰ مه نومره عکس). دی لومړی کوشانی شهنشاه دی چې د خپل هېواد وپش یې ختیز خواته د ګنګا تر غاړو پورې رسولی و. خو چې د چین د پاچا در بارته یې خپل استازی (سفیر) واستاوه او د هغه لور یې ځانته وغوښتله او دا غوښتنه یې رد شوه، نو پر ۹۰ م کال یې اویا زره سپاره د خپل نایب (سی Si) په مشرۍ د پامیر له لارې ختیز چین ته د یرغل له پاره ولېږل او د چینی جنرال پان ـ چاو په لاس یې ماتې وخوړه، د چین امپراتور Ho-Ti هو ـ تي ته یې کلنګ(باج) ورکړ، خو تر هغه وروسته یې درومن له امپراتورۍ سره خپل اړیکي ټینګ کړل او پر ۹۹م کال یې خپل استازی د روما امپراتور "تراجان" دربارته استولی و، او له هغه هېواد سره یې تجارتي او فرهنګي راوابط درلودل، چې دده، د عصر په سکو کښې درومن د سکو جوړولو د هنر پیښې (تقلید) څرګندې دي او پر هغو باندې دستر کوشانشاه د یوه پوتره Deva-putra (خداوند زاده) القاب لیدل کېږي چې دفغ پور(فغفور) د لقب مانا ده، دده مړینه د ۱۱۰ م کال په شاوخوا کښې ګڼلې شوې ده. تر ده وروسته په تاریخ کښې ۲۰ کاله خلا شته چې په دې موده کښې له لرغونیو آثارو او سکو څخه تر اوسه د یوپاچا وجود نه دی څرګند شوی ځینی د سوتر میګاس (لوي ژغورونکی) سکې په دې خلا کښې ځایوي، خو غالب اټکل دادی چې دا سړی په هند کښې دویمه نایب السلطنه و.

په هر صورت د لویو کوشانیانو شهنشاهي د ۱۲۵ م یا د ۱۴۴م په شاوخوا کښې یو چاته ورسیدله چې کنیشکه Kanishka نومېد، او بنایي چې د کد فیزیس له کورنۍ سره یې د خپلوۍ روابط هم درلودل، خو دی دیوه لوی کهاله موسس دی چې د میلاد د دریمې پیړۍ تر منځ پورې یې زموږ په

هېواد کښې پاچهي کړې او خپله واکمني يې په هند کښې هم پراخه کړې ده.

د کنیشکه د شهنشاهۍ مرکز په ژمي کښې پوروشاپوره (پېښور) او په دوبي کښې د کاپیسه بګرام و، چې د هېواد ختیز ویش يې د هند تر بنارس رسیده او د لوېدیځ خواته په پارت پورې نښتی و، د شمال لوري ته يې کاشغر، یار کنډ او ختن هم ونیول د چین له امپراتوره يې يرغمل واخیستل؛ بودایي دین يې ومانه؛ د اشوکا غوندې يې د هغه دین تبلیغ او خپرولو ته ملاوتړله؛ د بودایانو څلورمه لویه دیني جرګه يې چې پينځو سوو پوهانو برخه په کښې اخیستې وه د کشمیر په سرینګر کښې د هغو اختلافاتو د لیرې کولو له پاره جوړه کړه چې د هغه دین د روحاني طبقو تر منځ پیدا شوي و، په بودایي دین کښې بدعتونه او پساتونه پېښ شوي وو، او پر خپل اصالت پاتې نه وو، هر پلوته بېلې بېلې ډلې منځ ته راغلې وې نو په دې جرګه کښې چې د کنیشکه د دربار پوهان او د ګندهاره علما هم په کښې و، د اووم بودايي پیشوا د ګندهاره د لوی عالم واسو میتره Vasumitra په مشر تابه جوړه شوې وه داسې فیصله وشوه چې دهینه یا نه Hina - Yana د کوچنۍ بګۍ - کوچني مذهب لرغونی مذهب چې د بودا تر مړینې راپه دې خوا يې پېنځه پېړۍ رواج موندلی و. تعدیل او اصلاح شي، او دا مذهب چې د سپېڅلي تقوا او نفس د تهذیب سپار ښتنه يې کوله د مهایانه Maha-yana په لوی مذهب تعدیل شو، چې د ناګار جونه Nagarjuna نومې عالم له خوا ترتیب شوی و. په بودايي لوی مذهب کښې چې ورسته يې په ختیزه آریانه کښې هم رواج وموند، د کوچني مذهب د اخلاقي سپېڅلیو د ساتیرو پر ځای داسې ښوول کېده چې یو سړی باید د بود یستوه Bodhisattva روښانه شوي راتلونکي بودا مقام ته لوړ شي، او هم د بودا د پېنې یا نورو نخښو ښوولو پر ځای باید د ده ټوله او بشپړه مجسمه لکه د آریانه نور ارباب انواع چې

د یونانو باختري په صنعت کښې يې رواج و، ونمانځل شي.

د هند د جنوبي ژبې "پالي" پر ځای دې د سنسکریت ژبه مذهبي ژبه شي، په همدې سبب پخواني کوچنی مذهب جنوبي مذهب، او مهایانه د شمال مذهب ګڼل کېږي. هغه وخت چې لوی کوشانشاه بودايي دین ومانه، نو پر خپلو سکو يې چې پخوا د آریانه نور ارباب انواع کښل د بودا بشپړ صورت وکیښ، په دې توګه نو د لوی مذهب طرفدارانو وکړای شول چې خپل ځانونه له کوچني مذهب څخه بېل او په ماوراء الطبیعه مسالو کښې خپل عقاید او د بودایت په عالم کښې د ژوندانه دساتیر خپاره او د خپلو نویو ګروهو تفسیرونه بشپړ کړي، په هغه زمانه کښې د کنیشکه تر دربار پرته بل داسې دربار چې په متبحرو پوهانو عالمانو ډك وای نه شو لیدل کیدای چې په هغه کښې دلوی مذهب پر موسس "ناګار جونه" سربېره نور پوهان هم وو، لکه: ((اسوه ګهوشا Asvaghosha د حماسیاتو او هسکو ډرامو لیکونکی د بودهه چریته مؤلف او ساري پوتره پره کره نه، د طبي علومو ستر لیکونکی چره که، د دربار دیني مشاور پارسوا، سنګهه رکشه، او سدره سنه (هغه مبلغ چې کنیشکه يي بودايي دین ته واړا وه.))

د کنیشکه په وختو کښې د ده په ټول ارت هېواد کښې خوړا ډېر بودايي معبدونه او سنګارامې ودانې شوې چې له هغې جملې څخه دهیون تسنګ په وینا یو د "شا- لو- کیا" معبدو، چې چیني يرغملانو ودان کړی و، په هغه کښې يې د مها کاله د لوی بت په پښو کښې خزانه هم ښخه کړې وه چې که دا سنګهارا مه ورانه شي بیرته يې په هغو پیسو ودانه کړي. اوس د دغه لوی بودايي معبد نښې بګرام ته دوه کیلو متره ورڅیرمه د شترك پر غونډۍ (پوزه شترك) کښې ښکاره شوي او هلته انځور شوې ودانۍ او ښکلې مجسمې له ځمکې راوتلې دي.

د دويم لوی معبد آثار چې کنيشکه خپل ژمني تاتوبي پېښور ته نژدې ودان کړی و، د شهرشاهي جنوب ختيز ته د ۱۵۰ فټه جګ معبد کنډوالې دي، هغه يې په خوارا عظمت د بودا د کچکول Patra-Chity د ساتنې له پاره ودان کړی و، د دغه معبد په ارندو ودانيو کښې د اووسو په شاوخوا کښې بودايي راهبان اوسېدل. د هيون تسنګ په وينا دا کچکول وروسته کندهار ته وړل شوی و (چې پر ۱۳۰۴ ش کال د کابل موزيم ته راوړل شو) وايي چې د بودا دا کچکول په شپږ مې ميلادي پيړۍ کښې هغه وخته چې شاه کيپين (کابل) ګندهاره ونيو کندهار ته يووړل شو.

دغه معبد ته نژدې سل فټه جګه د پيپل ونه ولاړه وه چې د هغه وخت د خلکو په عقيده بودا د هغې تر سيوري لاندې کښېنستلی و، او همدلته يې د بودايي دين روزونکي شهنشا، کنيشکه د زېږېدو پيشګويي کړې وه. همدارنګه کنيشکه، د دې مقدسې ونې جنوب ته يوه لويه ستوپه جوړه کړه چې د فاهيان په وينا د ۴۷۰ فټو په شاوخوا کښې لوړه، او په قيمتي جواهرو ښکلې شوې وه؛ چې اوس يې آثار د پېښور جنوب ته نيم ميل ليرې د "شاه چې ډهيرۍ" په شپږ ګزه غولې کښې پيدا شوي دي؛ او ډاکټر سپونر پر ۱۹۰۹ کال د هغې ستوپې له کنډوالې څخه يوه فلزي انځور شوې سندوخچه کشف کړه، چې پر هغې د کنيشکه ولاړ تصوير کښلی شوی و، او په سندوخچه کښې د بودا مقدس آثار وو، چې دلارډ کرزن له خوا د برما بوداپانو ته ورکړل شوه د هغې سندوخچې يوه مهمه ليکنه داسې ژباړل شوې ده:

"دآګيسله Agisala خدمتګار مهاسينه په سنګهارامه کښې د کنيشکه د ويهاري د کار څارندوی" په هر صورت کنيشکه د افغانستان د کوشانيانو له سترو پاچهانو څخه دی (وګورئ ۳۱ مه نومره عکس). چې د

ده له راتلو سره په دې خاوره کښې د اداري يو مرکزي واك او د مدنيت او فکر پيدا کيده منځته راغله او څنګه چې دده شهنشاهي ۲۲ کاله ګڼل شوې ده، نو څکه دده مړينه د ۱۵۱م په شاوخوا کښې اټکليدای شي چې په دغه وخت کښې به دی د ختن په سيمو او د چين او سغد ترمنځ په غرو کښې مړوي.

د کنيشکه تر مړينې وروسته د ده هېواد د ده د زامنو تر منځ وويشل شو، او واسيشکه Vasishka زوی يې چې د هند په ماتوره کښې نايب السطنه و دده پر ځای کښيناست، که څه هم دده کومه سکه لاس ته نه ده راغلې خو ماتوره ته نژدې په يوه ډبرليك کښې چې د کنيشکه د سلطنت پر ۲۴ کال ليکلې شوې ده، او هم په دوو نورو ليکنو کښې چې دده د جلوس پر ۲۶ - ۲۹ کلو پورې اړه لري، دده د زوی نوم ليکل شوی دی او له دې څخه ځرګنديږي چې دی د ۱۴۵ څخه تر ۱۶۰ پورې په هند کښې حکمران و، چې زوی يې هم د کنيشکه په نامه يادېده او ده ته يې دويم کنيشکه وايه، اباسيند ته نژدې د آرا په ډبرليك کښې د ده نوم په څرګند ډول په خروشتي ليکدود" واجشکه پوتره کنيشکه" يعنې واسيشکه د کنيشکه زوی ليکل شوی دی.

همدارنګه کنيشکه يو بل زوی د هوويشکه Huvishka په نامه درلود چې د کنيشکه د جلوس د ۳۳ کال په شاوخوا کښې دده د شهنشاهی د ختيز ولايت حکمران و، خو د جلوس د ۴۰ کال په شاوخوا کښې (=۱۶۹م) د مهاراجه د يوه پوتره (خداوند زاده شهنشاه) په نامه ياد شو او څرګنده ده چې تر دې دمخه يې بشپړه خپلواکي نه درلوده. خو وروسته يې سکه وهلې ده او داسې معلوميږي چې ده په هند کښې او دده وړه دويم کنشکه په آريانه کښې پاچهي کړله، مګر د پاچهی په ۵۱ کال (د ۱۸۰ م شاوخوا) د

هوویشکه نفوذ تر کابل پورې رسېده، هغه ډېرلیك کښې چې د وردګو په خوات کښې لاس ته راغلی دی، دی د مهاراجه (شهنشاه) په عنوان بلل شوی دی او له بګرامه هم د ده ډېرې سکې کشف شوې دي، په دې توګه د ده د هېواد ویش ختیځ خواته تر کشمیره او د هند تر ماتوره پورې رسېده، ده په ماتوره کښې یو شاندار معبد پخپل نامه ودان کړی و، پرسکو یې هم په یوناني لیکدود "شانن شا او ویشکی کوشان" یعنې شاهنشاه هویشکه کوشان لیکلی شوي، په کشمیر کښې یې د "هوشکه پوره" ښار ودان کړی دی، او د ده د مړینې کال یې د ۱۸۲ م شاوخوا کښې لیکلی دی.

د دغه کهاله بل شهزاده واسوشکه Vasushka دی چې په هندي آثارو کښې یې واسودیوه Vasu-Diva بللی دی، ده په هند کښې د ۱۸۲ م په شاوخوا کښې پاچهي کوله، خو آریانه ته یې نفوذ، نه و رارسیدلی، پرسکه یې په یوناني لیکدود د "شاناناشا ـ یاشانن شا ـ شهنشاه" عنوان شته، خو ترده وروسته مود دې کهاله بل پاچا نه دی پېژندلی.

د لویو کوشانیانو دوره د ۱۲۵ م په شاوخوا کښې د کنیشکه له جلوسه پیل او د ۲۵۰ م په شاوخوا کښې پر واسوشکه ختمیږي، چې په اټکلي ډول یوه پېړۍ او د پېړۍ څلورمه شي. په دې دوره کښې زموږ د هېواد ویدی او اوېستایي لرغوني فکري او فرهنګي مبادي د هخامنشي ـ یوناني ـ هندي او بودایي مدنیتو له آثارو سره ګډ شوې، او د شمالي توراني آریایانو د ساکانو وسیتي تهذیبي عناصر هم په کښې داخل شول او یو ډېر غښتلی افغاني فرهنګ یې منځ ته راوړ، چې د دین نمانځنې له مخې یې بشپړه آزادي درلوده، له سپیڅلي او رمز دیسنایي اتشکدو سره بودایي ستهو یې ولاړې وې چې کنیشکه او زامن یې د بودایي دین ټینګ روزونکي او نمانځونکي وو، خو بیا هم د کوشانیو په ټول ارت هېواد کښې د نورو

ادیا نو معبدونه او نمانځونکي هم وو. لکه د بغلان د مهاذړ په معبد کښې، چې د کشف شوي ډېرلیك له مخې د کنیشکه په وخت کښې جوړ شوی او بیا د ۱۶۰م په شاوخوا کښې یعنې د کنیشکه د جلوس د ۳۱ کال په پسرلي کښې یې ترمیم کړی دی د مقدس اوراو د زردشتي معبد آثار پیدا شوي دي او د هغه معبد ترمیم کوونکی نوکونزیکی نومېد چې د ماریګ Marig له کورنۍ څخه و چې د فرانسوي څېړونکي مریك په وینا دا فامیلي نوم د دوو ورونو له نامه سره د وردګو د خوات په خروشتي ډېرلیك کښې هم راغلي دي، حال دا چې د بغلان د مهاذړ په معبد کښې د اور نمانځنې آثار او د خوات په ډېرلیك کښې د بودایي دین نخښې څرګندې دي او دا معبد د کنیشکه د جلوس پر ۵۱ کال د (۱۸۰م) شاوخوا ودان شوی دی، د دواړو ترمنځ یوازې شل کاله واټن شته دی.

په هغه عصر کښې د دیني عقایدو د آزادۍ بل مظهر دادی: په ټکسیلا کښې چې د بودایي تهذیب مرکز و، د اتشکدې د ودانۍ دیوالونه شته چې ۱۵۸ فټه اوږدوالی او ۸۵ فټه پلنوالی لري او د ستنو د جوړښت او معمارۍ سلیقه یې یوناني ده، دا څرګنده ده چې د یونانو باختري د مدنیت تر څېړېدو وروسته جوړه شوې ده، پردې سربېره هلته اتشکده، بودایي معبدونه او برهمني بود تون هم و، چې البته د هر دین پیروانو په آزادۍ سره د خپل دین مناسك پر ځای کول.

د ژبې او لیکدود له مخې هم کوشاني فرهنګ څکه غني و، چې په سکو او د معبدو په ډېرلیکونو کښې یې یوناني، برهمني او خروشتي لیکدود استعمالاوه او د بغلان د مهاذړ په ډېرلیك کښې په پخوانۍ تخاري دري ژبه داسې مطالب لیکل شوي چې پښتو ته ډېر نژدې دي، خو په خروشتي لیکدود کښې یې سنسکریټ او پراکریتو ژبې هم استعمالولې،

همدارنګه د هغه وخت په افغانستان کښې د برهمني ليك نخښې هم ليدل کېږي او هغه ليکدود چې د کوشانيانو په عصر کښې د يوناني الفبا له تغييره منځته راغلي ځينو څېړونکيو پوهانو هغه "يونانو کوشاني" ليك بللی، چې تر ميلادي پېړۍ او د هيون تسنګ د راتګ تر مهاله پورې لاو، او له کيڼې خوا څخه ښی خواته ليکل کېده چې (۲۵) توري يې درلودل(وګورئ ۳۲ مه نومره عکس).

په هغو اسنادو کښې چې د بغلان د سره کوتل د کوشاني او کنيشکه (د ۱۳۰م د شاوخوا) د معبد له کيندنو څخه لاس ته راغلي داسې ځرګندېږي چې کوشانيانو د دغه هېواد د افکارو، فرهنګ او صنعت په جوړښت کښې چې هغه ته د ګريکو بوديك تر دورې وروسته د "افغاني فرهنګ" يوه ټاکلې او ځانګړې دوره ويل کيدای شي، ځرګندې کارنامې کړي، چې له هغې ډلې څخه د شاه نمانځنې ځانګړی قانون دی چې د بودايي او زردشتي (سپيڅلې اور) د افکارو د پايځوړ له عناصرو سره يې په خپلو معبدو کښې د پاچهانو مجسمې او بتان هم ايښي دي موږ د دغه آيين پايځوړ (بقايا) د اسلامي دورې په سر کښې د غزني او باميان د دروازې په مزګت کښې ګورو چې د لويك د کهاله وروستنی پاچا د خپل لوی نيکه لويك مجسمه د بت ماتوونکيو مسلمانانو له وېرې د سپينو زرو په تابوت کښې ايښې او په هغه مزګت کښې چې پخوا د شاه پرستۍ خاص معبدو په څمکه کښې ښخه کړې ده. دا مطلب د غزني په تاريخ کښې راوړل شوی و.

فرانسوي موسيسو فوشه وايي چې: "کوشاني صنعت ددې دورې له ابتکارو څخه بلل کيدای شي، ځکه چې د دې دورې د سټوپو نوعيت د آشوکا د زمانې له ودانيو څخه په ډېره آسانۍ بيلېږي او د آشو کاسټوپې د ايران د فلات لوړو ته نه دي راغلي، خو د کنيشکه او د ده د ځای ناستو کسانو

سټوپو په آسانۍ سره هند ته لار پيدا کړې ده، او ان د نوي پايتخت پوروشا پوره (پيښور) د ختيځ په شاوخوا کښې د کوشان امپراتور خورا لوی بود تون ودان کړی دی."

د کتور هرمان ګويتز چې د هند په اړه د څېړنو الماني استاد دی د کوشاني دورې د هنر په اړه وايي:

"يوناني هنر د هندي هنر شکل ته تغيير ورکړ او د ګندهارا د آرټ مکتب بنه يې پيدا کړه، خو دغه هنر ته بايد لږ د يوناني او بودايي طرز پراخوالی وويل شي، بلکې اصلاً د ايران ختيز خوا (آريانه) د طرز پراخوالی دی چې ورسره سم يې د جنوب ختيز ساکانو د قبيلو او کوشانيانو تر حکمرانۍ لاندې پراختيا موندلې ده، تر ۳ ـ ۴ پېړۍ پورې لکه د کشمير د هروان په معبدو کښې چې ليدل کېږي بيخې خالص هنر پاتې شوی د دغو خلکو يرغل د يونان بلخ او هند دولتونه له منځه وړي دي، او داسې هنري منځته راوړی چې د ايران د فلات په ختيز پورې اړه لري او د لوېديز ايران او هخامنشي له هنر څخه اخيستل شوی نه دی."

په دې ډول نور د افغانستان د کوشاني دورې مدنيت ددې خاورې يو خاص تمدن او په دغه هېواد کښې زيږېدلی فرهنګ دی چې د ودانۍ جوړولو، هيکل توړلو، مجسمه جوړولو، ژبې، سکې وهلو او کاليو اغوستلو د هنرو له مخې بيخې افغاني خصوصيت لري، د مثال په توګه، سره له دې چې د دغو پاچهانو پر سکو په يوناني، خروشتي او هندي ژبو او ليکدودو ليکنې شوي خو بيا هم د دري، تخاري ژبې کلمات چې د همدې اوسنۍ ژبې مور ده هم ليدل کېږي لکه شا(ـ شاه)، شاناناشا (ـ شهنشاه) او فر (ـ برم او عظمت) چې د پخوانۍ دري ژبې کلمات دي، د کوشاني مدنيت ډېر ښه ښکارندوی د بغلان د نوشاد د مهادژ د مندر (معبد) کنډوالې دي، چې په

سره کوتل کښې له ځمکې څخه راوتلي او د زردشت د مقدس اور د نمانځنې خورا لوی ځای و، هلته لیکنې، مجسمې، سکې او د پخوانیو ودانیو دوهې (اتشګاه) آثار کشف شوي دي.

په دغه لرغوني معبد کښې پر یوه ډبره د لیکل شوي مضمون درې نسخې لاس ته راغلې، چې اصلي او یقیني نسخه یې د معبد د پورتنیو کنډوالو له خاورو څخه را ویستل شوي، دا یوه هواره شاخه ده چې کین اړخ یې ۱۲۷ سانتي متره، ښی اړخ یې ۱۱۰ ـ پورتنی اړخ یې ۱۳۲ ـ او لاندینی اړخ یې ۱۲۵ سانتي متره دی، پر هغې (۲۵) لیکې چې (۹۴۷) شکسته یوناني توري او (۱۶۰) کلمې لري لیکلې شوي دي (وګورئ ۳۳ مه نومره عکس).

د معبد په کښته پوړ کښې یې د یوې لوېې ځا کنده موندل شوې چې دیوالونه یې په منظم ډول په ډبرو راپورته شوی، د دیوال د دغو ډبرو تر منځ د مسطحو ډبرو ټوټې پیداشوې چې پر هرې ټوټې په همهغه شکسته یوناني لیکدود لیکنې وې، همدا چې د ډبرو دا ټوټې ځنګ تر ځنګ سره کښیښوول شوې نو څرګنده شوه چې د دغو ټوټو لیکنې د ځینو کلمو په لږ املايي اختلاف همهغه د پورتنۍ شاخې مضمون و، د ډبرو دا ټوټې (۲۱) وې چې په مختلف سور او اوږدوالي د ډبرلیک دویمه نسخه ځنې جوړېږي، او(۲۷) لیکې لري، چې د لیک او املا د ښکلا له مخې دویمه درجه ګڼل کېږي، خو دریمه نسخه د ډبرو پر (۳۲) ټوټو په (۲۷) لیکو کښې لیکلې شوې چې لیکدود یې ډېر بې تناسبه او ناوړه دی، په املا کښې یې هم ځینې کلمات له هغو نورو دوو نسخو سره توپیر لري داچې دا (۵۳) لیک لرونکې د ډبرو ټوټې یې ولې د ځاپه دیوال کښې کارولې دي؟ د دې پوښتنې ځواب تر اوسه څرګند نه دی دا درې واړه نسخې د کابل په موزیم کښې شته، د

ډبرلیک له مضمون څخه څرګندېږي چې د بك لنګ (بغلان) اصلی بنسټ ایښوونکی کنیشکه و (د ۱۳۰ م شاوخوا) دغه نامتو او بریمن بګ شاه (لوی پاچا) د بغلان مالیز (مهادژ او مندر) (معبد) ودان کړی و، چې هغه بې نوشاده هم باله، خو د کنېشکه تر مړینې وروسته (د ۱۵۱ شاوخوا) د دغه معبد اوبه وچې شوې، نو ځکه د مقدس اور نمانځونکي له دغه ځایه لاړل، او معبد یې پرېښوو، ځو چې د کنشکه د عهد د ۳۱ کال د پسرلي د حمل (نیسان) پر میاشت (د ۱۶۰ م شاوخوا) هغه وخت چې شاه بغپور لویك بوسر د شېزو ګرګ اروابناد (مرحوم) زوی د کوشاني شهنشاهۍ تر اثر لاندې په دغه هېواد کښې حکومت کاوه، د هغه وخت یو سړی چې "نوکونزوك" نومېد او د خداوند او ایومن نوبخت (پاچاو د هغه د وزیر) په فرمان یې د ماریګ د کورنۍ د کنارنګی منصب لاره، د نوموړي نویك بوسر له خوا فریستار آب (د اوبو رسولو مامور) و، بګ لنګ ته راغئ، او د هغه نوشاد او مندر د بیرته ودانولو له پاره یې ځا وکینده او د هغه بنسټ یې په ډبرینو خښتو کښیښوو او په هغه پوري یې یو ارت غولی هم ونښلاوه؛ چې تر اوبو پیدا کېدو وروسته، د نوشاد معبد بیا استوګن او ودان شو، او اور نمانځونکي هلته راغونډ شول.

د ډبرلیك په پای کښې ځو تنو چې د هغه مندر په بېرته ودانولو کښې یې ونډه اخیستې وه لاسلیك کړی دی چې نومونه یې دادي:

بورزو مهر ـ کوز ګاشکي پور ـ نوکونزیکي، کنارنګ ماریګ، ایمن نوبخت، مهره من، بورزو مهر، پورا مهره من.

هغه ژبه چې په یوناني لیکدود ددې مهمې تاریخي ډبرې په لیکنه کښې کار ځنې اخیستل شوی دی بې له شکه د همدې اوسنۍ دري ژبې پخوانی شکل دی چې د ګډو توریو او ګډ ګرامر د استعمال له مخې له پښتو

سره خورا زیات نژدیوالی لري، د مثال په توګه: آب - فریستار آب(د اوبو ر سولو مامور)، شا (شاه)، بګ لنګ (بغلان)، بګ شا (لوی شاه)، مالیز (مهادژ) انند (په پښتو د بهره ور په مانا) سا (ځا)، ناموبرګک (نامور) کرد (د کاف په زیر د کردن. کړنې له مصدر څخه د ودانولو په مانا) فروګرد (پوره کدر. پوره کړ. تمام کرد) تادي (په پښتو د تلوار په مانا) ستا د (د لومړی توری په سکون. ایستاد) ایر (د آتشګاه په مانا چې په وزیری پښتو کښې هم تر اوسه "ایر" د "اور" په مانا دی او ایرې خاکستر ته وایي) فري (فرا) خودي (خدای) بګ پوهر (فغفور) الو (په پښتو او دری کښې اروا) ایوک او دوهیرس (. یودیرش)، نیسان (حمل) ما (ماه. میاشت) مال (په پښتو مهال د وخت په مانا دی) کند (د کندن. کیندل مطلقه ماضي) نوشال (نوشاد) فرومان (د لومړي توري په سکون. فرمان).

د فرانسي هیئت کیندونکي پوهان وایي: دا لوی او له برمه ډک معبد په وروستیو زمانو کښې د خورا مدهش اور لګیدو له امله نړېدلی دی، لکه چې د ودانۍ په مرکزي شبستان، کوشکنو او برنډه کښې د ایرو پنډې طبقې شته او هم د نوشاد په دواړو اصلي او فرعي اتشکدو کښې د اور لګیدلو نخښې لیدلې کېږي، ښایي دا اور د (۲۴۰ م) په شاوخوا کښې د ساساني لومړي شاپور د فتوحاتو په وختو کښې په قصدي او عمدي توګه لګېدلی وي.

د نوموړي ډبرلیک له کتنې او څېړنې څخه دې نتیجې ته رسېږو چې په لومړۍ او دویمه میلادي پیړۍ کښې دري ژبه په همغه لرغوني شکل په تخارستان او کوشاني دربار کښې د لیکنو او دفتر ژبه وه، حال داچې په همدغو وختو کښې په لوېدیز او شمالي ایران کښې په پهلوي ژبه خبرې کېدې او دیني او درباري ژبه وه، پر یوه مهال په دوو ختیزو او لوېدیزو

دربارو کښې د دوو ژبو له دغه نژدیوالي څخه پوهېږو چې دري ژبه له پهلوي ژبې څخه زیږېدلې نه ده او له لوېدیځه ختیځ ته نه ده راغلې، بلکې د افغانستان وطني ژبه او له پښتو سره یې ریښه یوه او نژدې ده.

څنګه چې د یوې ژبې د پیدایښت مرحلې په آني او ارتجالي توګه نه دي نو باید وویل شي چې پخوانۍ دري ژبه د ساکانو او کوشانیانو تر مهاجرت دمخه هم په تخارستان کښې وه، خو د یونانیانو له تسلط سره یوناني ژبه پر دمخه شوه او د سکندر د اخلافو د دربار، دفتر او سکې ژبه وه، هغه وخت شمالي آریایي نژاده قبیلې تر آمو سینده راپورې وتې او په تخارستان او باختر کښې مېشتې شوې او بیا یې ټوله آریانه تر لاس لاندې کړه، دغه وخت به نودري ژبه د دربار او لیکنې ژبه ګرځېدلې وي، چې همدا ډبرلیک د هغې رسمي ځای ا و شهرت ثابتوي.

د کوشانیانو پایځوړ اود هپتالیانو منځته راتلګ

تر کنیشکه پاتې کسانو د ۲۲۵م کال تر شاوخوا پورې حکومت وکړ، بودايي دين هم په دې دوو پېړیو کښې بیخي دود شو او مخ پر خپرېدو و. خو د دغه دین منفي او فنايي روحيي د کوشانیانو له عسکري تابه او هغه قوت سره جوړښت ونه کړ چې د لښکرو پر متو او فتوحاتو یې تکیه درلوده، او همدا روحیه د ساساني قواو په مقابل کښې د کوشانیانو د ماتې سبب شوه، ځکه نو خلك له دغه دین څخه واوښتل او بیرته خپل برهمني دين ته وګرځېدل، ان د "اګني پورانه" په وینا هندو مفکرانو د کوشانیانو له پاره بودايي دين منل د هغو د پاچهۍ د زوال لامل بللی و.

پر ۲۲٦م کال اردشیر بابکان د ساسان لمسی په پارس کښې يو ډېر غښتلی سلطنت جوړ کړ، د ده تر مړينې وروسته یې زوی شاپور پر (۲۴۰م) کال پر ځای کښیناست، داسې معلومیږي چې د ساساني سلطنت ویش تر پېښوره رسېدلی او دا ښار اردشیر د (۲۳۰م) په شاوخوا کښې نیولی و.

د شاپور په ډبرلیك کښې چې د (۲٦۰-۲۷۳م) تر منځ د پارس په نقش رستم کښې کینل شوې ده د پشکی باوره (پېښور) ښار د ساساني پاچهۍ ختیز وېش بلل شوی او هم د ابګان ABGAN کلمه یاده شوې چې بې له همدغه اوسني "افغان" څخه بل څه نه وي. ځنګه چې دواسو د یوه د ۲۲٦م کال ډبرلیك هم لاس ته راغلی او دا د هغه پر برهمنیتابه والي دلالت

کوي. نو څرګنده ده چې د کوشانیانو پایځوړ (بقایا) بېرته برهمني دين ته اوښتي وو، په همدغو وختو کښې ساساني نفوذ تر پېښوره رسېدلی و، چې د دوی په تعبیر هغه وخت یې د افغانستان هغو سیمو ته چې تر ساساني نفوذ لاندې وې "کوشان شهر" وایه او د (۲٦۵ م) په شاوخوا کښې دغه ساساني حکومت تر هغه وخته دوام درلود چې سپینو هونانو له تخارستانه خپل فتوحات د هندوکوش جنوب ته تر زابل، سند او کشمیره خپاره کړل.

مګر هغو شهزادګانو چې د کوشاني نسل پایځوړ ته منسوب وو، داو سو دیوه (۱۴۵ ـ ۱۷٦م) تر عصر وروسته د آریانه په لرې غرو او رغو کښې حکمراني کوله، چې ځینو د اسلامي دورې تر دريو سوو کلو پورې هم په دغه هېواد کښې خپل موجودیت ساتلی و، له دوی څخه یوه خپله لور دویم ساساني هرمزدته (۳۰۱ ـ ۳۰۹م) واده کړې وه، له هندي منابعو سره سم، د یوه پوتره، شاهانو خورا ښکلي کوشاني شاهي، سوغاتونه د هند سمودره ګوپتاته استولی وو (د ۳۲۵ م شاوخوا) د کوشاني پایځوړ له دغو شهزادګانو څخه یو چې کیداره Kidara نومېد د څلورمې میلادي پېړۍ په منځ کښې پر ګندهاره تر کشمیره حکومت کاوه (وګورئ ۳۴ نومره عکس)، چې په همدغه نامه څو نور کسان هم پېژندل شوي دي د چیني سرچینو په اساس د هغوی پایتخت هم پېښور و، دوی په چیني نامه" کی ـ تو ـ لو" بلل کېدل، او د ژوان له قبیلو سره یې جګړه درلوده او له باختره وتلی په کابل او ګندهاره کښې یې يو سلطنت جوړ کړی و د دوی په وختو کښې دښیښې جوړولو صنعت د آریانه سوداګرو په واسطه په چین کښې وده کړې وه.

د کیداره له سکو څخه داسې څرګندېږي چې په لومړ ی سر کښې تر ساساني اغېزې لاندې و خو وروسته خپلواك شوی دی، د دې سلسلې دویم پاچا "پیرو" نومېد چې د "کیداره" زوی و او د ساساني واکمنۍ تر اغېزې لاندې یې سکه وهله، د ده سکې په برهمي او پهلوي دواړو خطوشته،

له دې څخه معلومېږي چې په همدغو وختو کښې د ساساني مدنیت نفوذ خپور شوی او د ساساني وخت پهلوی لیك دود و.

الماني څېړونکي مار کوارټ درومن د یوه منصبدار په حواله وايي ساساني دویم شاپور د (۳۵۰م) او (۳۵۸م) تر منځ له خیونیانو او کوشانیانو سره چې په کابل، زابل، تخار او باختر کښې اوسېدل، جګړې کړې دي، ددې قبیلو مشرګرومیاتس Grumbates و، چې شاپور پر (۳۵۸م) ورسره روغه وکړه، دې قبیلو درومنیانو په جګړه کښې له شاپور سره مرسته کوله او داسې اټکل کېدای شي چې د ۳۵۶م په شاوخوا کښې کابل د شاپور لاس ته ورغلی و، څکه چې پر همدغه کال د کابل قاضي القضاة "سلوك" په تخت جمشید کښې یوه ډبرلیك لیکلې او په هغې کښې دعا کوي چې شاپور دی کابل ته روغ رمټ راوګرځي. له دې څخه څرګندېږي چې په دغه کال ساساني شاپور له کیداریانو سره د ګندهاره په ولایت کې جنګک کاوه، ښکاري چې دا سیمه یې تر (۳۵۶م) پخوا نیولې وه، کیداره په ګندهاره کښې سکه وهلې ده، چې د کنیشکه د عهد پر ۲۳۹ کال د ۳۶۷م په شاوخوا کښې وه.

د کیداریانو نفوذ تر تالقانه او د مسرو روډ تر ناوې پورې رسېدلی و، چې په دغه ځای کښې یې د بهرام له زوی دویم یزد ګرد سره (۴۳۹ - ۴۵۷م) چې ساساني پاچا و، جګړه وکړه او پرشا یې وشاړه، پاچا د خپل ژوند تر پایه په همدغه جګړه کښې اخته پاته شو، تر ده وروسته یې زوی پیروز (۴۵۹ - ۴۸۴) زیار ویوست چې کیداریان د ځان تابع کړي، خو دوی ورته تینګ شول، پر دغه مهال پاچهي کنګ خاس kungkhas د کیداره زوی ته رسېدلې وه، چې ساساني پاچا د خپلې خور په ورکړې سره هغه ته د روغې وړاندیز وکړ، خو بریالی نه شو کنګخاس هم ګندهاره ته راوګرځېد. د کیداریانو پایتخت په لومړي سر کښې کاپیسا و، چې بیا وروسته د نورو قبیلو د فشار په اغېزه پېښور ته یووړل شو، د دوی د سپینو زرو او مسو

سکې لاس ته راغلي دي چې د کیداره پر خول نوې میاشت لیدل کېږي، ږیره نه لري، غوږوالۍ یې پر غوږ دي، په برهمي لیکدود وربانديې "کیداره کوشان شاه" لیکلي دي او د سکې پر بل مخ یې یو اورتون له دوو ساتندویو سره چې د هر یوه توره په لاس کښې ده ښکارېږي.

بل کیداري پاچا چې (د۳۷۵م شاوخوا) شاوخوا په پېښور کښې د پاچهۍ، پر تخت کښیناست همغه "پیرو" دی چې د ده پر سکه نیم تنه تصویر او د پاچهۍ د نخښې فیته له دوو ښکرو سره چې ښي. او کیڼې خواته کاږه دې لیدل کېږي، کوچنې بریتونه لري او د ږیرې پر وېښتانو یې مرغلرې خړېږي، غاړه کې. او غوږوالۍ لري او پر اوږو یې دوېټه هم شته او په برهمي لیکدود وربانديې "پیروشا" لیکل شوي دي.

د سکې پر شا یو اورتون له دوو توره لرونکیو ساتندو یو سره لیدل کېږي. د کیداریانو له ټولو کشف شویو سکو څخه څرګندېږي چې دوی بودایان نه، بلکه اور نمانځونې وو.

د "پیروشاه" له کلماتو څخه ښکاري چې د دوی ژبه همهغه د بغلان له معبد څخه د کشف شوي ډبرلیك پخوانۍ دري ژبه وه.

(وګورئ ۳۵ مه نومره عکس)

تر پیروشاه وروسته بل کیداري پاچا ورهران Varahran (بهرام) هم حکومت کړی چې سکې یې کټ مټ د پیرو شاه سکوته ورته، او قوي احتمال دادی چې د بامیان شیران او غرجستان شاران چې تر اسلامي عصره پورې یې د افغانستان په زړه کښې حکومت کړی د همدغه کیداري کهاله پایځوړ وي ـ ناصر خسرو قبادياني هم د غزنويانو په عصر کښې ویلي وو.

استاده بد به بامیان شیری بنشسته بعز دربشین شاری

هپتالیان

د پینځمې میلادي پیړۍ په پیل کښې د کوشانیانو او کیداریانو پایځوړ خپل ځواک د دوو لویو امپراتور یو تر منځ چې ختیځ ته یې د هندي ګوپتایانو امپراتوري او لوېدیځ ته یې د پارس د ساسانیانو شهنشاهي وه - بایلود، خو د خپلې ازادۍ او ملي موقعیت ساتنې له پاره یې د دغو دواړو لویو قوتو تر منځ خپل شتوالی ساته.

د ۴۲۵ م کال په شاوخوا کښې د آریایي نژاد سپین رنګي قبیلې چې چینیانو "یې - تې - لی - دو" یونانیانو او رومیانو افتهالیت Ephthalites یا خیونیت Chionites، پارسیانو خیون یا هون Hion یا Hun، په پهلوي، عربي او دري ژبو یې هیتال، هیطل، هیفتال یا هیاطله او د سنسکریټ په هندي سرچینو کښې یې شوته هونه (سپین هونان) بللي دي، د منځنۍ آسیاله ځمکو د هندوکوش شمالي سیمو تخارا او باختر ته د آمو تر سیند راپورې وتې، چې چینیان دوی له هونان هیونګ - نو څخه بیخي جلا بولي او هم بیزانسي مورخ پرو کوپیوس یې چې د هپتالیانو هممهالی دی پر (۵۶۲م مړ)، دوی په دې سبب له ژېړ پوستو وحشیانو څخه بېل بولي، چې د دوی بنه سپینه او هم تر هغوی مهذب وو، آن د چیني مؤرخانو په وینا د دوی ژبه هم مغولي یا ترکي نه وه او ښایي چې د ترکي او آریا نه له لهجو څخه یوه ګډه ژبه وي چې د خان - هون نوم یې له همدې ګډون څخه اخیستی دی او

اصلاً همهغه یو - چې ده.

دغو هپتالي خلکو پر ۳۶۰م کال له شماله د جنوب خوا ته تګ پیل کړی او څنګه چې کوشاني کیداریان د دوی د یرغل په ګواښ پوه شول، نو له ساسانیانو څخه یې مرسته وغوښته، خو ورته ټینګ نه شول. لکه چې وویل شول د ګندهاره سیمو ته پر شاشول - خو هپتالیانو چې نوم یې د بدخشان په یفتل او د غزني د جغتو په هفتاله کښې تر اوسه پاتې دی تر ۴۲۵م کال پورې ټول باختر ونیو او له دغه ځایه یې لوېدیځ خوا ساساني دولت ته ګواښ پیښ کړ، د جنوب ختیځ پلوته یې د کابل، ګندهاره او زابل سیمې ونیولې او د افغانستان غښتلی هپتالي دولت یې جوړ کړ.

هپتالیان هم لکه کوشانیان، کیداریان او ساکیان د دغه هېواد له نورو آریایي نژادو وګړیو او پښتنو سره ګډ شول دوی چې په خپله هم سپین نژادي آریایان، اریایي ژبي او د آریایي فرهنګ خاوندان وو، نو په افغانستان کښې یې یو غښتلی او واکمن نژاد منځته راوست، چې د دوی د پاچهانو جګې پوزې او بنې کټ مټ د پښتنو قبیلو زلمیانو ته ورته وې. د دغه نامه ریښې په تاریخ کښې په لاندې ډولو په بېلابېلو ژبو کښې پاتې دي، چې په دغه ډول اوښتي دي:

هپتل

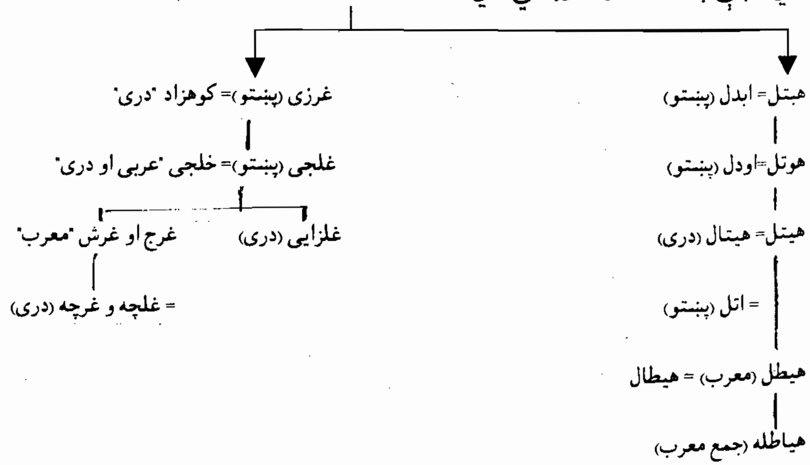

او موړ ګورو چې دا نوم د اودال Odal په شکل د ۱۹ مې پیړۍ تر لومړیو پورې د توریوښو (اوسنی نورستان) په قبایلو کښې تر اوسه شته، دا خلك تر هغه وخته چې په خپل پخواني دین وو او مسلمان شوي نه وو، تر دوی د لاندې ناوونو ټولو خلکو ته اودال ویل. دغه ټکی میسن انګریز چې د امیر دوست محمد خان د پاچاهۍ پر مهال په کابل کې و، د سیاه پوش کافرانو (نورستانیانو) نه اورېدلی و او د خپل سیاحت په یادښتونو کښې یې لیکلی و.

یفتلیان په ټول افغانستان کښې له مروې تر کشمیره خپاره شول او دلته یې ډېر ځواك ومومند.

د هپتالي لښکرو لومړۍ جګړه پر ۴۲۷ م د پارس له ساساني پاچا بهرام ګور سره وه. هپتالي خاقان له خپل دوه سوه پنځوس زریز لښکر سره د مرغاب او مرو رود په سیمو کښې له هغه سره وجنګېد چې په دې جګړه کښې مات او ووژل شو. بهرام ګور د هغه مرصع او زرین خول د آذر بایجان اورتون ته ډالۍ کړ او خپل ورور نرسي یې د لوېدیزې آریانه د سیمې نایب السلطنه وټاکه.

پر ۴۳۸ کال د بهرام ګور زوی دویم یزد ګرد پر ساساني تخت کښېناست، دی څو ځل له هغو هپتالیانو سره چې د ګرګان د شمال په چول او په تالقان کښې اوسېدل ونښت، خو په پای کښې یې ماته وکړه او پر ۴۵۷م کال مړشو، ترده وروسته چې لومړی فیروز (۴۵۷ ـ ۴۸۴م) پاچا شو، د هیاطله مشرتوب هغه پاچا ته رسېدلی و چې اخشونوار (خشنواز) یا اخشوان نومېد، دا وروستی کلمه په تخاري ډبرلیکونو او سندي متنو کښې د پاچا په مانا ده. هپتالي (یفتلي) او ساساني دولتونه د خراسان په شمال کښې سره ونښتل چې په نتیجه کښې پیروز مات او د تالقان سیمه یې دوی

ته پرېښووه، له اخشوان سره یې تړون وکړ چې د پارس دولت به تر دغه ویش تېری نه کوي، تر دوو کالو پورې به پارس هپتالیانو ته خورا زیات کلنګ(خراج) ورکوی او دپارس دید شاه زوی کواذ (قباد) به هم د یرغمل په توګه ورکړي.

خو پیروز د دغه تړون پر خلاف تر څه مودې وروسته پر هپتالیانو یرغل وکړ "په نوموړې حرکت کښې سپهبد بهرام ورسره موافق نه و، همدا وه چې د پارس سپایان د خراسان د شمال په بیابانو کښې تباه شول، او په خپله پیروز هم ووژل شو (۴۸۴م) لور یې د اخشوان لاس ته ورغله چې هغه یې ماندینه کړه؛ د هپتالیانوا کمني له مرو روده تر هراته خپره شوه او ساساني دولت یې باج ته غاړه کښېښووه.

په دې توګه اخشوان وکړای شول چې د آریا نه خاوري یووالی د هریرود له مجرا څخه د کابل او هلمند تر ناوو پورې ټینګ کړي او داسې یو غښتلی دولت منځته راولي، چې د پارس ساسانیانو یې خراج ته غاړه ایښې وي.

هغه مهال چې د هپتالیانو پاچهي په ټوله آریانه کښې ټینګه شوه، د دوی قبیلې په زابل کښې سره یوځای شوې، نو د زابلي پاچهانو په ډبرلیکونو کښې هپتالیانو، ځانته جابوله Jabula یا جیووله Jauvla یعنې زابلي ویلي دي.

د پیروز تر وژلو وروسته یې ورور ولاش (بلاش) پاچا شو، خو تر څلورو کالو وروسته د ده د وزیر "زرمهر" په زیار د پاچهۍ له تخته راپرېووت او ړوند کړی شو. پر ۴۸۸ م کال کواذ (قباد) د پیروز زوی چې د شهزادګۍ په دوره کښې له هپتالیانو سره یرغمل پاتې و، او له دوی سره یې دوستانه اړیکي لرل د ساسانیانو پر تخت کښېناست او د ایران دولت هپتالي

دولت ته خراج ورکاوه، لکه چې دولاش، کواذ او لومړي خسرو پر کشف شو طلايي سکو باندې په کوشاني هپتالي ليکدود ليکنې شته، نو د مارکوارټ په وينا (په ايران شهر ٦٢ کښې) دا سکې يوازې هپتاليانو ته د خراج ورکولو له پاره وهل کيدې.

د هپتاليانو اړيکي له کواذ سره دوستانه وو او آن هغه پيغله چې د هپتالي اخشوان له ملا او د پيروز د لور له نسه وه د کواذ ماندينه شوه، همدا چې د کواذ پاچهي د دښمنو له خوا وګواښېده، دی يې د مزدکي دين د منلو له کبله بېواکه کړ او پر ځای يې ورور زمياسپ په پاچهۍ ومانه، نو کواذ د افغانستان هپتالي دولت ته پناه راوړه، او پر ۴۹۹ م کال د هپتالي لښکر په مرسته بيرته د پارس پر تخت کښيناست.

لوی هپتالی اخشوان تر ۴۶۰م وروسته د خپلې پاچهۍ په نيمې پېړۍ کښې چې (۴۰) ايالته يې لرل او د پارس له ځمکو څخه نيولې تر ختن، چين او هند پورې خپره وه، لوېديځ خواته يې د ساسانيانو غښتلې پاچهي تر لاس لاندې کړه او ختيځ پلوته يې د هند ګوپتايان پر سر ټکولي وو، ساساني پاچهان بلاش، کواذ او نور يې د ځان تابع کړی او خراج يې ځنې اخيست. تر اخشوان وروسته هپتالی مشهور پاچا توره منه Turamana نومېد (توره من په پښتو د تورې او من د کلمو څخه جوړ شوی چې توره د شمشير په مانا او من د فاعليت توری دی ـ تورمن يعنی شمشيري) چې د هند نيولو هڅه يې وکړه؛ د هند ګوپتا دولت يې وريږداوه او خپل هندی پايتخت يې په سکله Sakala (د پنجاب په اوسني سيالکوټ) کښې وټاکه.

په هند کښې دوو ډبرليکونه د دغه هپتالي (زاولي) توره من نوم ياد کړی، يو يې په سکهر او بل يې په کور کښې، چې "مهاراجه توره منه ساه جاوله" يعنې: "توره من شاه زاولي پاچا" يې بللی دی. له دغه ډبرليک څخه

ځرګندېږي چې د (۵۰۰م) پر شاوخوا د توره من د پاچهۍ په لومړيو کلو کښې د ده واکمني پر هند خپره شوې ده.

د توره من مړينه د ۵۲۰ م په شاو خوا کښې اټکل شوې چې تر ده وروسته يې زوی ميهيره کوله Mihirakula د زابلي هپتاليانو د شهنشاهۍ پر تخت کښيناست او د ده د پاچهی په پېنځلسم کال (د ۵۱۷ م په شاوخوا کښې) د ده نوم د هند د ګواليا په ډبرليك کښې ياد شوی دی، ده خپل فتوحات د هند تر منځه رسولي او نوم يې سوچه پښتو دی: مير (لمر) ـ کول ـ (کهول) کورنۍ يعنې د لمر له کهاله، چې د بدخشان په يوه ليکلې دري تذکره کښې يې نوم په دري مهر پور ترجمه شوی دی، ده د هند سيمه ييز شهزادګان او د ګوپتا کورنۍ پاڅوړ د ځان تابع او باج يې ځنې اخيست او کشمير يې هم ونيو. دی هغه پاچا دی چې د کاسماس Cosmas په کتاب کښې (د ۵۴۷ شاوخوا) د ګولاس Golloss په نامه ياد شو دی چې لښکرو يې له دوو زرو جګړنو پيلانو سره پر هند يرغل کړی او بلخ، باميان او باد غيس يې پوځي مرکزونه وو.

د ميهيره کوله پاچهي د (۵۴۲ م) تر شا وخوا پورې له ويرجنو جګړو او وينو بهېدو سره دوام درلود، د هندي او چيني بودايانو او د بيزانتي راهب په آثارو کښې چې هغه مهال يې شمالی هند ليدلي و، دده، د دهشت او وينو بهولو يادونه شوې، تر دې چې د 'هند شهزادګانو لکه بهانه ګوپتا د بنګال له سيمه يز امير "د ګو په راجه" او نورو اميرانو سره لاس يو او پر (۵۱۰م) کال يې په يوه سخته جګړه کښې "ميهيره کوله" مات کړ او د کشمير خواته يې وشاړه تر هغه وروسته د ۵۲۸م په شاوخوا کښې د مرکزي هند راجه "واسو د هارمن" د نورو راجګانو په ملاتړ هپتالی لښکر له هنده

وویست "مهیره کوله" د(۵۴۲) کال یاد (۵۵۰) کال پر شاوخوا مړ شو خو نکلونه یې تر ډېرې زمانې پورې په کشمیر کښې پاتې وو.

په پېښور موزیم کښې درې هپتالي ډبرلیکونه شته چې د وزیرستان په توچي کښې میندل شوي، پر دغه ډبرلیکونو په یوناني او منګولي لیک دود لیک شوی، خو تر اوسه نه دی لوستل شوی.

د پېښور موزیم ۴۱ مه نومره ډبرلیک سربېره پر یوناني او منګولي لیک، په کوفي لیک د الله او محمد کلمې هم لري؛ همدارنګه دوه هپتالي ډبرلیکونه د کندهار د شمال د روزګان په شالي دره کښې په لویو لویو ډبرو لیدل کېږي چې په یوه ډبره په یوناني لیک د "بګوس شاه زاول مهرزی" یعنې "زاول مهرزی لوی پاچا" لیکل شوی دی، دا پاچا هم باید همدا میهیره کوله = مهرزی = مهرپور وګڼو، د ډبرلیك الفاظ دري او پښتو ریښې لري.

د میهیره تر مړینې وروسته هپتالي دولت کمزوری شو او د "خسروانو - شېروان" (۵۳۱ - ۵۷۹م) پر مهال ساساني لښکرو له لوېدیځ خوا او تورکي قبیلو له شمال پلوه پر هپتالیانو یرغل وکړ او په هغه جګړه کښې چې دغو ملګریو ځواکو په سغد کښې له هپتالیانو سره وکړه پر ۵٦۸م کال یې دوی له پښو وغورځول. فردوسي هم په شاهنامه کښې د هپتال د ماتې یادونه کړې چې موخه یې همدا هپتالیان دي. دا مهال هپتالي دولت رسماً له منځه لاړ او په افغانستان کښې د کوشاني، هپتالي او ترکي کورنیو سیمه ییز امارتونه تراسلامي دور پورې پاتې شول، چې وروسته په وښوول شي.

د هپتالیانو د ژبې او فرهنګ آثار په افغاني ژبو (پښتو-دري) او نورو کښې پاتې دي چې یوه نښه یې د {"خان"} لقب تر اوسه پورې د هر افغان له نامه سره تړلی ښکاري. په هند کښې هم هر افغان په دغه نامه

یادېږي او تور خان او مهر ګل هم په پښتو کښې ډېر مروج نومونه دي. همدارنګه د اولس (ملت)، جرګه (د شورا مجلس)، یرغل (ایلغار) لغتونه په پښتو او دري کښې او د سهاك (ساکه)، خلجي (غلجي) او ابدالي (هپتالي)، کشاڼي (کوشاني) او میروس (مهرویسه = مهرد کوله - د لمر له کهاله) او نور نومونه په افغانستان کښې د ساکیانو، کوشانیانانو او هپتالیانو له مهاله را پاتې دي.

داسې ښکاري چې هپتالیان بودایان نه وو او د خپلو فتوحاتو په وخت کښې یې ډېر بودایي معبدونه وران کړل او د هغه دین پیروان یې ووژل.

هغه وخت چې هیون تسنګ پر ۹هـ کال افغانستان ته راغی، د ګندهاره په ولایت کښې یې ډېر خلك او شهزادګان ولیدل چې د خپلو معبدو په ترمیم اخته وو، چې دا بودایي معبدونه د دد تر راتګ دمخه وران شوي وو، همدا چې پر (۵۲۰م) سانګ - یون چیني ګرځندوی ماوراء النهرته ورسېد، هلته یې ولیدل چې هپتالي پاچا د کراستی تر کېږدۍ لاندې د سرو زرو پر تخت ناست او له خپلو څلوېښتو هېوادو راوړلی شوي سوغاتونه یې منل، د هندوکوش په جنوب کښې د بودا د دین دښمن او ورانوونکی همدا "مهره کوله" و.

د هپتالیانو پر سکو چې له هډې - کابل غوربند او نورو ځایو څخه موندل شوي د دوی د پاچهانو څېرې له جګوپوزو، غاړګیو او د مرغلرو د غوږوالیو او تاجو سره ښکاري چې د کوچیانو بڼو ته ورته دي او هم یوناني، پهلوي، سنسکریټ لیکنې ورباندې شته، د سکې پر بل مخ د اورتون شکل له دوو غشیو لرونکیو ساتندویانو سره لیدل کېږي، له دې څخه په خپله څرګندېږي چې دوی اتشکدې او رڼاته درناوی درلود، او څنګه چې ددغه مهال د سوریا (لمر) د معابدو آثار د خیر خانې په کوتل کښې هم موندل

شوي دي او د زور (سور) او زون لوی معبد د هلمند ها خواته په زمینداو رکښې د اسلامي فتوحاتو تر عصره پورې هم و، نو ویل کېدای شي چې هپتالیانو د اور او لمر رڼا نمانځله او بودایت یې له منځه وړی.
(وګورئ ۱۱ مه نومره عکس)

افغانستان د اسلام د پیدایښت په وخت کښې

د میلادي اوومې پېړۍ په لومړۍ نیمايي کښې چې د اسلام لمر د بطحا له څنډې څخه راخوت، د افغانستان هېواد د محلي حکمرانانو تر اداري او د ختیز او لوېدیز ادیانو تر اغېزې لاندې و. د هېواد لوېدیزه سیمه سیستان، هرات او د هغه شاوخوا د ساسانیانو د دورې تر سیاسي، ادبي او دیني نفوذ لاندې وه، چې ژبه یې پهلوي او دین یې زردشتي و. خو په منځنۍ غریزه سیمه، زابلستان او د کابل سیند د ناوې په ګندهارا، دارغنداو ترنک په ناوو کښې د هندوکوش د غرو تر لمنو، د هغه شمال ته او د سند تر غاړو پورې د کوشانیانو او یفتلیانو د پایڅوړ د داخلي حکمرانانو کورنیو او د دغه هېواد نورو خلکو حکومت کاوه، چې بودايي او برهمني دینونه یې لرل، د دوی ثقافت، دین او ائین بېخي محلي بڼه موندلې وه، داسې ښکاري چې د میلادي پېړیو له پیله په دغه هېواد کښې د عقیدې او نمانځنې خپلواکي وه، هرې خواته د راز راز دیانتو معبدونه ودان وو، او په میلادي لومړنیو پېنځو پېړیو کښې د ګریکو بودیك صنعت، مدنیت، ګډ تمدن او ادیان د خپل تقاطع او نښتون په ځای کښې یعنې د ټکسیلا او د هلمند د ناوې د سیمو تر منځ او شمالاً تر بلخ او تخارستان پورې موجود وو، د

افغانستان خلکو د دغه ګډ مدنيت په موندلو کښې لاس درلود، تر اوومې پېړۍ او د اسلام د دين تر راتلو پورې په هېواد کښې بودايي - زردشتي - لمر پرستي - شيوايي - مسيحي - نسطوري ديانتو او د ځينو ارباب انو اعواو محلي معبودانو نمانځلو دود لاره.

د هغه مهال ليکدودونه خر و شتهی - پهلوی - سره دا ناګري سنسکريټ، يوناني منګولي وو، چې د دغه هر يوه ليکدود نخښې له ځمکې څخه موندل شوې دي.

د همدغه عصر له ژبو څخه دری (تخاری) پښتو، پهلوی او پراکريت ژبې وې چې د هغوی د تاريخي رواياتو او آثارو د کتنې له مخې يې په افغانسان کښې څرك موندلای شو.

چيني او بودايي ګرځندوی هيون تسنګ چې پر ۹هـ کال افغانستان ته راغلی و، د دغه هېواد د ختيز او شمالي سيمو د خلکو ټولنيز سياسي او فکري اوضاع په تفصيل سره ليکې، او وايي: په دې سيمو کښې د بودايي لوی او کوچني مذهب دواړو پيروان خورا ډېر وو او په زياتو ښارو کښې د دغو دواړو مذهبو معبدونه ودان وو، هرې سيمې يو حکمران درلود، چې د مرکزيت د نشتوالي له امله او د ملوك الطوايفی د اغېزې له کبله ددې سيمو ټولنيز، سياسي، اقتصادي او فکري اوضاع دومره ښه نه وه، اوپه ديني چارو کښې او هام او خرافات ګډ شوي وو.

هيون تسنګ د پېښور، هډې، لغمان، کاپيسا، باميان، غزني، بلخ او د هندوکوش د نورو شمالي ښارو د بودايي معبدونو په تفصيل سره نوم اخلي او چې پر ۲۴ هـ کال چې له هنده بېرته را ګرځېد د کاپيسا د جنوب په ۲۳ ميلۍ کښې يې د ارونا په غره کښې د اسماني روح (سونا) معبد ليدلی او وايي چې دا معبد د زابلستان سونا ګير ته ورل شوی و او دا همغه د

زميندا ور د زرو (زون) غره بودتون (پرستشګاه) وه، چې د البلاذري په وينا پر ۳۰ هـ کال د اسلامي فاتح عبدالرحمن بن سمره له خوا تسخير او د سرو زرو ياقوت سترګی بت يې مات کړی شو.

د دې دورې بل مشهور بودتون د کابل شاهي بهار بودتون و، چې هيون تسنګ د کابل د شمال د يو څو شاهي معبدو يادونه کړې ده او د کابلستان يو لوی بودتون غالباً د هندوکوش د اوسني شيبر په شاوخوا کښې و (شيبر هم د شابهار لنډيځ دی) چې عرب مورخ يعقوبي هغه د غوربند او د باميان د سرخ بد (سارخود) په سلسله کښې ياد کړی او وايي چې پر ۱۷٦هـ کال د فضل بن يحيی برمکي له خوا تسخير او بت يې وسيزل شو.

د دې دورې د معلوماتو مهمه سرچينه د چيني بودايي زايرانو ليکنې دي چې د بودايي بودتونو (معابدو) د زيارت له پاره راتلل، او له هغې جملې څخه پر ۳۹۹ م کال شي فاهيان، پر ۵۱۷ - ۵۱۸م سونګ ين، (له ٦۲۹ څخه تر ٦۴۵ هيون تسنګ پر ٦٦۰م وانك هيون - تسو - سفير، پر ٦٦۴م هيون تچاو او پر ۷۵۱ م وو کنګ د افغانسان ځمکه ليدلې ده او ښه معلومات يې را ټول کړي او ليکلي دي.

هيون تسنګ چې د هجري لومړنۍ پيړۍ په لومړۍ نيمايي کښې د افغانستان د ښارو اوضاع په ځير او بصيرت سره ليکلې، په هر ولايت کښې يې له ملوك طوايف څخه د يوه پاچا اود کشتريانو له طبقې څخه يو لښکر ښوولی دی، تر هغه وروسته د عربو مورخان او جغرافيا ليکونکي هم وايي چې په هره سيمه کښې په بيل نامه حکمرانان وو، چې له هغې جملې څخه: سجستان شاه، مروشاه - ققص شاه، مکران شاه - کابلان شاه - قيقان شاه - داوران شاه - قشميران شاه نخشبان شاه - کنار نشاپور - مرو ماهويه - د سرخس راذويه - دا بيور دبهمنه - د نسا ابراز - د غرجستان برزاينده - د

مرورو د کیلان - د زابلستان فیروز - ترمز شاه - شیربامیان - د سغد فیروز د فرغانې اخشید، دیو شار گوزگان خداه، ختلان شاه یاشیرختلان، بخارا خداه د سمرقند طرخال، د سیستان اور خج او د اور رتبیل - د هرات او پوشنگ او د باغیس برازان - دماوراء النهر کوشانشاه - د غرجستان شار د بادغیس او تخار نیزك - د تخاریبغو - د سور او غور جهان پهلوان - د غز یې او گردیز لویك دی - چې فردوسي د مهراب کابلي او سام او زال زابلی د کهاله خواره نکلونه لري.

د غزني لویکان لرغونی کهول و، چې د یوه نیکه نوم یې د بغلان په ډبرینه لیکنه کښې لویك بوسر راغلی دی او د ۱۶۰م په شاوخوا کښې د کوشانیانو فریستار آب (د اوبو رسولو وزیر) و، د دغه کهاله پایخوړ په گردیز او د غزني په دربار کښې د یعقوب لیث او سلطان مسعود تر وختو موجود و.(۱)

بل مشهور کهول د زابلی رتبیلانو دی، چې له کابل شاهانو سره یې خپلوي او خپښي درلوده او پر زابل یې له غزني څخه تر سیستانه حکومت کاوه، د بیهقي په وینا شهرستان رتبیل د ارغنداو پر غاړه په کوهك کښې و چې د ډېرلیکونو عربو هندی او چیني مورخانو د یادونې له مخې د دغه کهاله ډېر شاهان پیژندلی شوي دي، دوی افغانستان ته د اسلامي لښکرو د راتگ پر وخت له اعرابو سره جگړې او مقاومتونه وکړل، څو چې د ۲۵۸هـ په شاوخوا کښې د یعقوب لیث صفاري له خوا له منځه ولاړل.

بل غښتلی او نامتو کهول د کابل شاهانو، چې پر لومړی اسلامی

(*) د تفصیل لپاره وگورئ "افغانستان بعد از اسلام" ۳۱/۱ او "لویکان غزنه"، کابل، ۱۳۴۸هـ.ل.

پیړۍ او د عربو د فتوحاتو په وخت کښې یې له کابله تر پنجابه حکم کاوه، د البیروني په وینا د برهتگین له اولادې څخه دی چې د دغه کهاله د وروستني پاچا لکتورمان د پاچهی په وخت کښې د هغه وزیر کلرد تاج او تخت یې ونیو. سامند، کملو بهیم، جیپال، انندپال، او ترو جنپال د ده له اولادې څخه برهمني پاچهان دي.

د البیروني پر روایت سربېره د کابلشاهانو ځینې نومونه د دوی له هغه سکو څخه چې لاس ته راغلي څرگندیږي لکه خودویه که - سپاله پتي پدمه - ونکه دیوا.

د تاریخ سیستان مؤلف، د ۳۶ هـ په شاوخوا کښې د کابلشاهانو د دوو نورو پاچهانو نومونه یادوي چې لوی کابلشاه د کوچني کابلشاه تر ماتې وروسته د عبدالرحمن ابن سمره په مقابل کښې مقاومت کاوه او ۲۸ زره وسله وال او پیل لرونکی لښکر یې درلود.

عربي مورخ الیعقوبي یو کابلشاه د "خنجل" په نامه یادوي، چې د ۱۶۴هـ په شاوخوا کښې د المهدی بن منصور عباسي همهالی و.

دا کابلشاهان د کابل تر پرېښودو وروسته د اسلامي فتوحاتو په اثر د پېښور - ویهند - ټکسیلا او پنجاب خواته پرشا شول، سلطان محمود دوی د سند د سیند له غاړې ویهند څخه ها خوا وشړل او د (۲۹۰ هـ) په شاو خوا کښې د کشمیر پاچا "گوپاله ورمن" هم د سوات د پېښور د شمال مردان مخکې له دوی څخه ونیولې، د دوی پایخوړ تر (۴۹۰ هـ) پورې په کشمیر کښې د شاهي پوتره (شهزاده) په نامه اوسېدل(۱).

(۱) راجه ترنگیني ۸ - ۳۳۳۰. او د تفصیل لپاره "افغانستان بعد از اسلام" وگورئ.

په همدې دوره کښې د افغاني محلي اميرانو يوه کورنۍ د نيکې = ملکانپکي شاهانو په نامه هم د هغو سکو له مخې پېژندلې شوې چې له غزنې څخه لاس ته راغلي او د يفتلي او کوشاني محلي اميرانو پايځوړ به وي.

د هندوکوش په شمال کښې هم ځينې پاچهان د تګينانو په نامه وو، چې نيزك، شاد او جبغويه له تخارستانه تر بادغيسه حکومت کاوه، عربي مؤرخان پر (۹۱ هـ) کال د عربي فاتح قتيبه پر وړاندې د نيزك کلك مقاومت په تفصيل سره راوړي.

د باميان شيران هم د دغه عصر واکمنه کورنۍ وه، چې تر ۹هـ وروسته د هيون تسنګ د سفر په وختو کښې او بيا ورپسې پر ۱۶۴هـ کال يې هم واکمني درلوده او د منصور عباسي (۱۳۶ - ۱۵۸هـ) په وخت کښې لومړنی شېر باميان مسلمان شوی و چې د ده زوی حسن د ۱۷۶هـ په شاوخوا کښې ژوندی و.

په غور کښې هم د سوريانو کهاله چې د هغې سيمې ځايي خلك وو، حکومت کاوه، چې سوری ماهوي د (۳۵هـ) په شاوخوا کښې د حضرت علی معاصر و او د (۳۶هـ) په شاوخوا کښې شنسب د خرنګ زوی، د (۱۳۰هـ) په شاوخوا کښې امير پولاد، (له ۱۳۹ څخه تر ۱۵۴هـ) پوري جهان پهلوان امير کروړ د امير پولاد زوی، او د (۱۶۰هـ) په شاوخوا کښې امير ناصر د امير کروړ زوی، د (۱۷۰ هـ) په شاوخوا کښې امير بنجي د نهاران زوی، د (۲۵۳هـ) په شاوخوا کښې، امير سوری د محمد زوی د دغه کهاله له قدماوو څخه بلل شوي دي (*) چې د غور پاچهانو کورنۍ هم دغه کهاله ته منسوب ده.

*: د دې کورنۍ تفصيل په "افغانستان بعد از اسلام" کښې تر ۱۰۹/۱ مخ وروسته وګورئ.

په دې توګه د افغانسان خلکو د اسلام د پيدايښت په وخت کښې د دغو پاچهانو تر حکمرانۍ لاندې د ګڼو اديانو - افکارو او فرهنګو تر منځ ګډوډ ژوند کاوه، که څه هم د دوی ديني ژوندون وروست او په چتياتو ککړ، خو له خپلې ملي بنې، آزادۍ او فرهنګ سره يې مينه درلوده.

د افغاني فرهنګ تاریخي بنسټونه
تر اسلام دمخه او وروسته

دا سرلیك د تاریخ له مخې خوندور تحلیل او په زړه پورې شرح لري.

په دې ماناچې موږ ټول هغه فکري او مدني خوځښتونه چې د تاریخ په لمنه کښې د افغانستان په خاوره کښې راغلي دي، "افغاني فرهنګ" بولو، دا فرهنګ د افغانستان د تاریخ له لرغونیو وختو یعنې د ۱۴۰۰ ق، م په شاوخوا کښې له "ویدي" دورې څخه پیل شوی او بیا تر هغه وروسته د" اوېستا" په دوره کښې یعنې د ۱۲۰۰ ق،م په شاوخوا کښې ادامه لري، په دې دوره کښې آریایي خلك په بلخ کښې د بدوي او کوچیتوب له ژوندد ښاري ژوند او مدنیت‌ته رسېږي. زره تشتره (زردښت) په همدغه هېواد کښې د مزدیسناد دین او د ژوند د دریو بنسټو: "ښه انګېرل، ښه کول، ښه ویل" په تبلیغ خوله پرانېزي او د پیشدادیانو او کیان شاهي کورنۍ د انساني مدنیت په زانګو "ښکلي بخدي" کښې د خپل سلطنت او شاهی برم (فر) بنسټ ږدي.

تر دې وروسته زموږ د هېواد په لویدیزو سیمو کښې د آریایي خلکو هخامنشیانو، اشکانیانو او ساسانیانو مدنیتونه منځته راځي او خپل ځانګړي او فرهنګي بنسټونه په دې سیمو کښې خپروي څو چې د هخامنشي

دورې په پای کښې یوناني اسکندر له ۳۳۱ څخه تر ۳۲۳ ق،م پورې د ایران له لارې پر افغانستان یرغل کوي او دا فتح د یوناني ژبې، اداري، سیاست، هنر، لیکدود او نورو فرهنګي مظاهرو اغېزه افغانستان ته راولي. پر ۲۵۰ق،م کال په باختر کښې د یوناني باختري سلطنت بنسټ ږدي چې د میلادي عصر تر سره یې دوام وکړ او د افغانستان د یوناني او باختر ځانګړي فرهنګ او مدنیت په جوړښت کښې یې چې لرغوني ویدي او اوېستایي ریښې یې درلودې ځرګنده اغېزه وکړه.

د دویمه میلادي پېړۍ په لومړیو کښې - دافغانستان کوشاني لوی پاچا کنشکا د لویو کوشانیانو د سلسلې بنسټ کښېښوو او د بودایي دین په منلو، خپرولو او تبلیغو لوېې د افغانستان مدنیت او فرهنګ ته یوه ځانګړې ښه او مرتبه ورکړه.

د کنیشکا پایتخت په دوبي کښې د کابل په شمال کښې کاپیسا، او په ژمي کښې پېښور و، ده د مهایانه بودایي لوی مذهب په ټول افغانستان، د آمویه شمالي سیمو او هند کښې رواج کړ او لویه کوشاني شهنشاهي یې جوړه کړه.

د کوشانیانو په دوره کښې چې تر څلورمې میلادي پېړۍ پورې یې دوام درلود د افغانستان د داخلي مدنیت او فرهنګ ځانګړې ښه له یوې خوا د زردښتي له پخوانیو هېوادنیو عناصرو څخه، او له بلې خوا د هند له بودایي آثارو او یوناني مواریثو څخه جوړه شوې وه.

له هغو اسنادو څخه چې په دغو وروستیو وختو کښې د بغلان د سره کوتل د کوشاني معبد له کیندلو څخه لاس ته راغلي داسې ځرګندیږي چې کوشانیانو ددغه هېواد د خاصو افکارو او فرهنګ په پیدایښت کښې چې وروسته ورته د "ګریکوبو دیك" په نامه یوه خاصه افغاني دوره ویل

کېدای شي څرګندي کار نامې سرته رسولې دي.
فرانسوي لرغون پېژاند او څېړونکي "موسيوفوشه" کوشاني صنعت
د کوشاني دورې له ابتکاراتو څخه بللی او وايي: د دې دورې د ستوپو ډول
د آشوکا د زمانې له ودانيو څخه په ډېرې آسانۍ بېلېدای شي. که وغواړو
چې دا نوی سبك د اروپا له مذهبي ودانيو سره بيان کړو بنايي ووايو چې د
آشوکا سبك (په فرانسه کښې له ١٠ پېړۍ څخه تر ١٢ پورې) د ستوپو رومي
سبك او د کنيشکا سبك د ګوتيك سبك دی چې په فرانسه کښې له ١٢ پېړۍ
څخه تر ١٥ ميلادي پېړۍ پورې موجودو.
د آشوکا ستوپې هېڅکله د ايران فلات ته نه دي راغلي، خو د
کنيشکا او د هغه د ځای ناستو پاچهانو ستوپې په ډېرې آسانۍ سره هند ته
لار موندلې ده. آن د کوشان امپراتور د نوي پايتخت پورو شاپوره (اوسني
پېښور) جنوب ختيځ خواته خورا لوی بودتون (معبد) ودان کړی دی.
دغه بودتون څو واره اور اخيستی و او اوس يوه کنډواله ده، خو موږ
د چيني مسافرانو د يادښتونو د لوستلو په نتيجه کښې وکړای شول چې
اصلي خطونه يې وپېژنو، چې د دې کنډوالې په آثارو کښې د معجزې په
توګه د بودايي له سپېڅليو شيانو څخه يو شی چې د کنيشکا تصوير او
لاسليك ورباندې شته راپاتې او موندل شوی دی.
آلماني ډاکټر هرمان ګويتز چې د هند په اړه د څېړنو استاد دی د
کوشاني دورې د هنر په باب وايي: يوناني هنر د هندي هنرو د ډول په بدلون
پيل وکړ او د ګندهارا بنه يې ومونده، خو ډېر څېړونکي په دې عقيده دي
چې نوموړی سبك بايد د يوناني او بودايي طرز پراخوالي ته لږ منسوب وبلل
شيء بلکه دا د آريانا "ختيځ افغانستان" د هغه طرز پراختيا ده چې د جنوب
ختيځ د سکايانو او کوشان د قبيلو تر واکمنۍ لاندې خپور شوی دی، په دې

ډول په کشمير کې د ګوپتا تر دورې (٣ - ۴ ميلادي پېړۍ) پورې لکه چې
د هروان د بودايي بودتونو (معبدو) له کنډوالو څخه څرګندېږي يو بېخي
سوچه هنر پرځای پاتې شو او د دغو خلکو يرغل د يونان او بلخ او د يونان
او هند دولتونه له منځه يوړل او هند ته يې تازه عناصر راوستل چې نور يې
نو په لوېديځ ايران او د هخامنشي په نفوذ اړه نه درلوده او د ايران د فلات
په شمال پورې تړلي وو. (ميراث ايران ١٥٣)
د کوشاني دورې کلتور، تمدن او هنر د خپل بشپړتابه او انحطاط
مرتبې تېرې کړې او د اسلامي دورې تر پيل او د عربو د لښکرو تر نفوذ
پورې راورسېدل چې بيا يې په اسلامي لومړۍ پېړۍ او د ٦٥٠م په شاوخوا
کښې خپل ځای يو بل ګډ مدنيت او فرهنګ ته پرېښوو، چې هغه ته د
افغانستان د لومړۍ اسلامي دورې فرهنګ وايو.
اسلامي او عربي عناصر چې په تر اسلام دمخه پخواني مدنيت او
فرهنګ کښې ورګډ شول، هغو ته يې بېخي يوه نوې تازه بڼه ورکړه چې
وروسته بيا دوی د همدغه خراسان او افغانستان له خاورې د شمال او ختيز
خواته تر چين او هند پورې خپاره شول.
په همدې سبب د افغانستان خاوره د جغرافيايي اقليم او وضع له
مخې بايد په پخوانيو پېړيو او وختو کښې د ګډو شويو فرهنګو د پيدايښت
ځای وبلل شي او له همدې اړخه پروفيسور تاينبي د تاريخ انګريز فيلسوف
په خپل نوي کتاب کښې چې "د اکسوس او جمنا تر منځ" نومېږي دې نتيجې
ته رسېدلی چې د افغانستان خاوره يو Round - About يعنې د فرهنګو د
انشعاب ټکی او د خلا مرکز او څلور لارې و، چې د څو زرو کالو په تېرېدو
يې چې څه په خپله درلوده او څه چې له باندې ورته رارسېدلي و، خپل
شاوخوا هند، ايران، ماوراءالنهر او مرکزي آسيا ته خپاره کړي دي.

د لومړۍ اسلامي پېړۍ پر لومړۍ څلورمه (د ۲۴هـ) په شاوخوا کښې د عربي بريالېو لښکرو فتوحات د خراسان او مرو تر منځ او له سيستانه د ارغنداو تر ناوې پورې رارسېدلي وو او همدا وخت دی چې افغانستان په تېره بيا په جنوبي جبهه کښې د اسلامي بريالېو عسکرو د عربي نوي دين، افکارو، ثقافت او ژبې د تېرېدو لار وګرځېده او دا ټول فرهنګي مهم توکي په افغانستان کښې دوې پېړۍ له پخوانۍ تهذيبي او ثقافتي بڼې سره ګډ شول او بيا په ګډه د "سند" د مهران تر څنډو پورې پر مخ ولاړل، دا مطلب له هغې ليکنې څخه زباتېږي چې په عربي او سنسکريټ ژبو پر يوه ډبره ليکل شوي او دا ډبره د شمالي وزيرستان په توچي کښې لاس ته راغلې چې د ليکنې نېټه يې (۲۴۳هـ ۸۵۷م) د جمادی الاولی مياشت ده.

توچي ناوه له غزني او ګرديز څخه د هند خواته د فاتحانو او د تجارتي کاروانو د تېرېدو لار وه او ښکاره ده چې اسلامي ژبه او ثقافت د (۲۰۰هـ ۸۱۵م) په شاوخوا کښې هغه ځای ته رسېدلی و.

اسلامي فرهنګ ځانګړي عربي عناصر درلودل چې د خلفاء راشدينو او امويانو په وختو کښې پر همغو خالصو عربي بنسټونو باندې ولاړو او مهم اجزاء يې داسې سوچه عربي دودونه او د قران او د اسلام د حضرت پيغمبر ښوونې وې چې توحيد ښه اخلاق د افرادو او ټولنې ټولنيز فرايض يې څرګندول.

دربيم هغه نوي عناصر چې مسلمانانو د مصر، روم، پارس او خراسان څخه د لښکر کښيو، سوداګريو، ادبي او فرهنګي اړيکو په ترڅ کښې اخيستي وو او په تېره بيا تر ۱۳۲هـ کال وروسته چې د امويانو د واک کمبله ټوله شوه، خراسانيانو په بغداد کښې د عباس کورنۍ خلافت جوړ کې چې له دغه انقلابي حرکت سره اسلامي فرهنګ ځانته نوې ښه وموندله او د

عباسيانو د دورې په مدنيت او فرهنګ کښې ډېر خراساني عناصر ننوتل ډېر ژر يې په ډېر ځواک د خراسان ټولو فرهنګي، فکري او عقلي بنسټونو ته په عربي ثقافت کښې ځای ورکړ.

دا وخت په افغانستان کښې يو ځانګړی اسلامي افغاني فرهنګ رامنځته شو، يعنې تر اسلام دمخه دورو، د فرهنګ پر پخوانيو بنسټونو اوس يوه نوي مبدا زياته شوه او هغه د قرآن او اسلام اغېزه وه چې د افغانستان له هېواده د مدنيتونو د يوې لارې په توګه د هند، ماوراءالنهر او چين خواته هم تېره شوه.

اوس خراساني اسلامي فرهنګ يوه بېله ښه موندلې وه په دې مانا چې خراسانيانو له خپلو فرهنګي پخوانيو دودونو سره سره د اسلامي مدنيت بنسټونه هم منلي وو، دغو خراسانيانو د خراسان او د عباسي خلافت سياسي، ټولنيز، اداري او علمي مرکزو په تيره بيا بغداد ته مخه وکړه او په ټولو فرهنګي برخو کښې يې ښه څرګند فعاليت وکړ، د بلخ د برمکيانو نامتو کهول چې د خراساني او افغاني فرهنګ په زانګو کښې روزل شوی و، په عباسي هېواد کښې يې د اداري علم او فرهنګ واګې په لاس کښې ونيول. ددغو خلکو په زيار اسلامي نقلي او عقلي علومو وده وکړه. د خراسان مشهور ښارونه له نيشاپور او مرو څخه نيولې تر هرات زرنج، بلخ، بست، بغشور او نورو پورې د اسلامي علومو افکارو او فرهنګ د روزنې ځايونه وګرځېده، ډېر خراساني موالي عربي کورنيوته ننوتل او خپل افکار او ثقافتي روايتونه يې د عربو دنيا ته ولېږدول او د خراساني او عجمي فرهنګ اغېزه د بغداد د عباسيانو په دربار او د عباسي ارت هېواد په نورو ښارو کښې تردې درجې وه چې ځينو خلفاو خراساني ښځې په نکاح کړې او د بغداد د څو تنو غښتليو خلفاوو، ميندې له همدې خلکو څخه وې.

اسلامي خراساني فرهنګ چې په همدغه افغاني ښارو او خراسان کښې روزلی شوی و دومره وده ومونده او دومره لوړ شو چې حتی عربي ژبیو شاعرانو هم خراساني مضامین او افکار او کلمات خپل ژبې ته ورننه ایستل. څنګه چې خراسان د منځنۍ آسیا پر څلور لارې پورت و، نو له لودیځه، ختیځ ته او له ختیځه لوېدیځ ته د افکارو د انتقال ځای وګرځېد. مثلاً ابن ندیم د سمنیه (بودائیانو) او د هغو لاربنود بوذاسف د حالاتو د بیانولو پر مهال له یوه کتابه نقل کوي چې هغه یوه خراساني سړي لیکلی و او له دې څخه هم څرګندېږي چې خراسانیان د افغانستان او د هغه د ګاونډیو خاورو خلك عربو ته د هندي افکارو د ورولو وسیله وه. څکه نو ښایي په لنډه توګه وویل شي چې زموږ په دغه هېواد کښې تل افغاني فرهنګ موجود و، که څه هم د زماني له تېرېدو سره یې بڼې او صبغې بدلون کړی دی خو ددې ګذرګاه افکارو اندېښنو او مدنیت تل خپل افغاني هویت او تشخص ساتلی دی (۳۶مه نومره: وګورئ د دغه مخ اړونده نقشې).

اخځلیکونه:

افغانستان بعد از اسلام لمړی توك، آریانا انتیکوا، تاریخ افغانستان لومړی او دویم توك، تاریخ افغانستان (د سرپرسی سایکس)، پټانان (د اولف کیرو)، خروشتي ډبرلیکونه (د ستین کونو)، مادر زبان دري.

د اخځونو د بشپړې پېژندنې لپاره د کتاب په پای کښې اخځ لړ وګورئ.

دویمه برخه

افغانستان ته د اسلام راتلګ او د خلفاوو دوره

د اسلام له پیدایښت څخه لا د یوې پېړۍ څلورمه برخه نه وه تېره شوې او ستر خلیفه حضرت عمر﵁ د اسلامي خلافت پر مسند ناست و، چې د عربو زړه ور او جهان نیوونکي لښکر د پارس د ساسانیانو زړه شهنشاهي له پښو وغورځوله او ساساني وروستني پاچا درېیم یزدګرد د جلولا تر جګړې (۱۶هـ کال) او د نهاوند تر جنګ (۲۰ هـ کال) وروسته خراسان ته راغی او د ماوراءالنهر له خاقان څخه یې مرسته وغوښتله؛ خو څه لاس ته ورنه غلل.

د اسلام خلیفه حضرت عمر، احنف د قیس زوی په یزدګرد پسې وګماره او احنف د خراسان ځمکه په روغه ونیوله. دا مهال د افغانستان د لوېدیزو سیمو او د غور ساتندوی په مرو کښې ماهوي سوري و، چې د فردوسي او طبري په وینا د خراسان حکمران ګڼل کېده. د عربو حکمدار احنف چې په یزدګرد پسې و، یزدګرد په مرو کښې ماهوي سوري ته پناه یوړه ماهوي د ماورای آمویه له واکمنو سره دیزدګرد د اړیکو له ټینګیدو څخه وویرېد او یزدګرد یې د یوه ژرندګرې په لاس وواژه (۳۱هـ = ۶۵۱م) او خپله واکمني یې د فردوسي په وینا تر بلخ، هرات او بخارا پورې پراخه کړه، د ده د لښکر سپه سالار کرسیون بخارا ونیو.

دا سوري کورنۍ د محلي اميرانو خورا نامتو کهول دی. خو احنف، ماهوي سوري هم له خراسان او مرو څخه د جيحون هغې خواته وشاړه او د ژوند تر پايه د مروالرود په څلور فرسنګۍ کښې يې د خلافت له خوا د خراسان پر يوه برخه حکومت کاوه، خو د ماهوي له ماتې سره د سوري اميرانو کهول له منځه لا نه ړو چې وروسته به يې مفصل ذکر راشي.

د جنوب له خوا هم د عربو بريالی لښکر د البلاذري په وينا د خراسان تر دروازو طبسين (د طبس تر کلا او د کرين تر کلا) پورې رسېدلی و، چې د افغانستان د اوسني ګرمسير په لويديځ بريد پورې نښتی دی او د هغه لښکر مشر عبدالله د بديل خزاعی زوی و.

د فاروقي عهد په پای کښې (۲۲ - ۲۳ هـ کال) د عربو د لښکر يوې برخې د عبدالله بن عامر په مشرۍ د کرمان ترنيولو وروسته پرسجستان (سيستان) باندې هم يرغل وکړو، او د سيستان ساتندوی د زرنګ (معرب يې زرنج) په ښار کښې چې د سيستان مرکز و ځان کلا بند کړ، خو دا چې د اسلام لښکر د کندهار او هند (سند) تر شاوخوا پورې پرمخ ولاړ نو ځکه د زرنګ ساتندوی روغه وکړه او زرنګ د مسلمانانو لاس ته ورغی، او هغه لښکر چې له سيستانه ختيځ خواته پرمخ تللی و، د ارغنداو په ناوه کښې د رتبيل له لښکر سره (چې د مخه يې يادونه شوې ده) ونښت، او هغه يې وواږه، چې البلاذري يې د هېواد ارتوالی د "هياطله" په نامه تر هراته يادوي (۲۴ هـ - ۶۳۳ م).

د حضرت عثمان ؓ خلافت

(۲۵ - ۳۵ هـ)

په عثماني وخت کښې تر (۲۵هـ) کال وروسته اسلامي فتوحات د افغانستان په خاوره کښې پر مخ ولاړل او د عربو د لښکر مشر عبدالله بن عامر تر کابله راورسېد، دا ښار يې کلابند او تر سختې جګړې وروسته يې ونيو، خو د کابل خلکو د عربو د لښکر تر راتګ وروسته بيا د خپلواکۍ بيرغ پورته کړ او تر نورو پينځو کالو پورې يې د محلي پاچهانو تر واکمنۍ لاندې خپلواک ژوند کاوه.

د حضرت عثمان له خوا احنف د قيس زوی په مرو کښې تر هراته، خبيب د قرة اليربوعي زوی په بلخ او تخارستان کښې او عبدالله د عمير ليثي زوی په سيستان کښې حکمرانان وو، چې په ټول افغانستان کښې د عربو د لښکرو پر خلاف بلوا پيل شوه، خو په کابل کښې د سيستان حکمران، ياغيان له منځه يووړل او کابل يې بيا ونيو، مجاشه د مسعود زوی چې د کرمان حکمدار و د قفص (د کوچ - کفچ او اوسنی کوچې) قبيلو او د افغانستان د جنوب د ګرمسير له بلوڅو سره ونښت او تر خونړيو جګړو وروسته يې هغه ايل کړل (د ۲۹هـ - ۶۴۹م شاوخوا) د شمال له خوا هم احنف د قيس زوی او د هغه ملګريو (تر ۳۲هـ - ۶۵۲م) کال پورې ټول بلخ او

تخارستان ترسمنګان پورې له یاغیانو پاك كړ او ډېره موده يې په بلخ، مروالرود، ګوزګانان او تالقان (د افغانستان په شمالي ولایاتو) کښې جګړې وکړې او پر همدغه کال یې د مروالرود له محلي شهزاده بازان سره چې د دېرش زریز لښکر په ملاتړ جنګېده، په قصر احنف کښې جګړه وکړه هغه یې له منځه یووړ، خالد د عبد الله زوی هم هرات، بادغیس، غور او خراسان ونیول او د سرخس سیمه بیز ساتندوی راذویه پناه وغوښته او د هرات او بادغیس او فوشنج له اسلامي حکمدار سره یې تر جزیې او یو ملیون درهمو منلو وروسته روغه وکړه. پر (۳۲هـ) کال هراتي قارن له څلوېښتو زروتنو سره د عربو پر خلاف پورته شو، خو دا سړی هم د نیشاپور د عربي حکمران عبدالله د خازم د زوی له خوا تر سختو جګړو وروسته وځپل شو.

د (۳۰هـ، ۶۵۰م) کال په شاوخوا کښې د خلیفه له خوا ربیعه د زیاد زوی سیستان ته راغی او د پهره (فهرج) زالق (جالق) تر نیولو وروسته تر هیلمند پورېوت او د زرنج درې میلی ته يې په (زوشت) کښې سخته جګړه وکړه او د سیستان ساتندوی یادهقان اپرویز (یاایران د رستم زوی) د روغې له لارې ور وړاندې شو، زرنج يې مسلمانانو ته وسپاره، خو ربیع پر مخ ولاړاو تر سنارود او قرینن پورې يې چې د رستم دآس اخور و، ونیول او همداسې تر خواش (خاشرود) او بست پورې ورسېد، مګر سیستانیان تر هغه وخته تابع وو، چې ربیعه هلته و او چې دوه کاله وروسته له هغه ځایه ووت، د سیستان خلك بیا وښورېدل او د ربیع نایب يې چې په زرنج کښې و له هغه ځایه وشاړه، ځکه نو د خلافت له خوا دا وار د پیغمبرﷺ له نامتو اصحابو څخه یو تن چې عبدالرحمنؓ د سمره زوی نومېد حسن بصري او ډېرو فقهاو سره زرنج ته واستول شو، ده پر (۳۳ هـ ۶۵۳م) کال هغه ښار بند کړ او د

سره زرنج ته واستول شو، ده پر (۳۳ هـ ۶۵۳م) کال هغه ښار بند کړ او د
هغه ځای ساتندوی اپرویز (ایران) اطاعت ته غاړه کښېښوه، دوه ملیونه درهمه او دوه زره نابالغه مریان يې ومنل، عبدالرحمن د اسلامي فقهاوو په مرسته د اسلام په خپرولو پیل وکړ، خو پر دغه وخت د حضرت عثمان د شهادت خبر سیستان ته ورسېد، نو عبدالرحمن له خپلې خوا امیر د احمر زوی په زرنج کښې پرېښوو او په خپله د بصري خواته ولاړ، دا مهال د سیستان خلکو بیا د عبدالرحمن له غیابه ګټه واخیسته او پر امیر يې بلوا وکړه، دی يې له هغه ځایه وشاړه او په دې توګه سیستانیانو بیا وکړای شو چې د عربي حاکمانو د اطاعت له کړۍ څخه خپلې غاړې وباسي.

ماهوي کوفې ته ولاړ او د اطاعت غاړه یې کېښېښووه، حضرت علي ده ته فرمان ورکړې چې: د خراسان بزګران او سالاران دې ده ته جزیه ورکړي. خو خراسانیانو بلوا وکړه، ځو چې جعده د هبیره مخزومي زوی (چې مور یې هانی د ابو طالب لور وه) د دوی د ځپلو له پاره راغی، مګر دغه سړي هم خراسان ونه نېولی شو.

د علي﵁ خلافت

(۳۵ـ۴۰ هـ)

حضرت علي﵁ په خپل خلافت کښې عبدالرحمن د جروالطایي زوی د سیستان حاکم وټاکه او پر (۳۶هـ - ۶۵۶م) کال یې سیستان ته راواستاوه، دا سړی په یوه جګړه کښې چې د حسکه د عتاب زوی سره یې وکړه ووژل شو، عبدالله د عباس زوی چې د بصرې والي و، څلور زریز لښکر د ربعي بن کاس په مشر تابه د ابن عتاب د سرکوبۍ له پاره راولېږه.

ربعي ابن عتاب یې وواژه او سیستان یې ونیو، د ثاغر بن دعور او حارث بن مره په مشرتابه تر قیقان (د بلوڅو اوسنی کلات) پورې پرمخ ولاړ.

شلو زرو قیقانانو سخته جګړه وکړه او تر خونړیو جګړو او کلابندیو وروسته په داسې حال کښې چې په زرو تنه یې د مسلمانانو په لاس کښې بندیان وو، نور تیت او پرک شول (۳۸هـ - ۶۵۸م کال).

پر ۳۶م کال د عربو یو لښکر د عبدالرحمن بن سمره په مشرتابه د سیستان او ارغنداو د ناوې له لارې پرمخ ولاړ او کابل یې ونیو، په دې جګړه کښې په خپله کابلشاه ګډون درلود، خو په پای کښې یې د عربو لښکر ته ځان وسپاره.

همدا راز د حضرت علي﵁ د خلافت په وخت کښې د مرو ساتندوی

اموي دوره

(۴۱ -۲۳۱ هـ)

پر (۴۰هـ ٦٦٠م) کال چې حضرت معاویه د ابو سفیان زوی د حجاز له بني امیه څخه واك ونیو او پر اسلامي هېواد یې برې وموند نو ده اسلامي لښکر د خراسان شمالي او جنوبي خواو ته پر دوو جبهو وخوځاوه، په شمالي جبهه کښې د هرات خواته قیس بن الهیثم سلمی، بادغیس او فوشنج ونیول بلخ ته ورسېد او د هغه ځای د نوبهار بودتون (معبد) یې وران کړ. د ده ترلاس لاندې حاکم "عطاخشك" د بلخ پر درو سیندو درې پلونه جوړ کړل، چې د عطا په پلو مشهور وو، تر هغه وروسته تر (۴۵هـ - ٦٦۵م) کال پورې د بلخ په شاوخوا کښې عبدالله د خازم زوی په هرات، بادغیس، فوشنج او قادس کښې نافع د خالد زوی او په تالقان، فاریاب او مروالرود کښې قیس د الهیشم زوی، په مرو کښې امیر د احمرزوی او د خراسان په نورو برخو کښې حکم د عمرالغفاري زوی د اموي دربار له خوا امیران وو، او پر (۵۱هـ - ٦٧۱م) کال چې ربیع د زیاد حارثي زوی د خراسان والي شو، پنځوس زره عرب یې د آمو پردې غاړه میشت کړل او تر هغه وروسته سعید د عثمانﷺ زوی د خراسان والي وټاکل شو، چې د عربو لښکر یې د لومړي ځل له پاره

د آمو پورې غاړې ته وخوځول. تر سعید وروسته عبدالرحمن د زیاد زوی د خراسان حکمران شو، چې د معاویه تر مړینې پورې همدلته و.

د معاویه تر مړینې وروسته د یزید له خوا اسلم د زیاد زوی د خراسان په امیرۍ وټاکل شو، ده د یزید تر مړینې وروسته مهلب د خراسان امیر کړ، خو چې دی له هغه ځایه ووت خلکو پر مهلب بلوا وکړ، ځکه نو سلیمان د یزید زوی پر مرو، تالقان او ګوزګان او عبدالله د خازم زوی د خراسان پر نورو برخو امیري وموندله. پر دغه مهال د عربي مشرانو تر منځ شخړه پېښه شوه او عبدالله خپل زوی موسی پر خپل ځای کښېناوه او په خپله یې په هرات کښې بني ربیعه او بني تمیم کلابند کړل، تر یوه کال جګړې وروسته چې اته زره تنه ووژل شول هرات یې په زور ونیو او خپل زوی ته یې وسپاره (تر ٦۴هـ - ٦٨۳م وروسته).

عبدالله د خازم زوی د عبدالملك اموي تر وختو پورې په خراسان کښې پاته شو او پر (۷۲هـ - ٦۹۱م) کال وکیع د عمیره زوی د خلیفه له خوا وټاکل شو، چې عبدالله ووژني، ده هم د عبدالله سر پرې کړ او پر خراسان واکمن شو، خو پر (۷۸ هـ - ٦۹۷م) کال خراسان د عراق د والي حجاج له خوا مهلب ته وسپارل شو، مهلب تر مروالرود راتېر او تر بلخ پر مخ ولاړ، او له هغه ځایه تر آمو پورې ووت، تر دوو کالو پورې په ماوراء النهر کښې په جګړه بوخت و بیا بېرته بلخ ته راوګرځېد.

پر ۸۲هـ کال چې مهلب د مروالرود په زاغول کښې مړ شو حجاج دده زوی یزید بن مهلب د خراسان په حکمرانۍ وګماره او تر هغه وروسته یې ورور مفضل د ابي صفره زوی د خراسان امیر شو، ده پر (۸۵هـ - ۷۰۳م) کال بادغیس ونیو او پر (٦٨هـ - ۷۰۵م) کال د عربو نامتو بریالی قتیبه د مسلم زوی له سیستانه راوګرځېد او حجاج خلیفه عبدالملك ته منځګړی شو څو

چې قتيبه يې د خراسان حکمران وټاکه، قتيبه مرو ته راغی او له هغه ځايه يې بلخ، تالقان او تخارستان فتح کړل، په بلخ کښې يې ډېر مريان ونيول، او تر هغه وروسته يې په ماوراءالنهر کښې په خپلو فتوحاتو لاس پورې کړ، قتيبه خراسان، تخارستان او بلخ د خپلو لويو لښکري سوقياتو مرکز وټاکه او هر وخت چې د ماوراءالنهر له پر له پسې يرغلو څخه را ګرځېد په بلخ، مرو او خراسان کښې يې خپل ځواك نوی کاوه (۸٦ تر ۹٦هـ پورې) قتيبه کلك او کروړ سړی و، چې د خراسان په ولايت کښې يې د تخارستان تر پايه پورې ټول مخالف عناصر د ۵۳ زرو تنو لښکر په واسطه له پښتو وغور ځول او و يې ځپل، د افغانستان د شمالي سيمو له مدافعينو څخه يو هم بادغيسی نيزك دی، چې د تخارستان د يبغو امير له خوا حکمران و (۸۴هـ) دی څه وخت د آمو د دواړو غاړو په فتوحاتو کښې د قتيبه ملګری و، خو چې د بلخ نو بهار ته ورسېد د خپلواکۍ بيرغ يې پورته کړ، د بلخ مروالرود تالقان، پارياب (اوسنۍ ميمنه) او ګوزګانان (اوسنی سرپل) خلك يې د قتيبه پر خلاف له ځان سره کړل او له کابلشاه څخه يې هم د مرستې ژمنه واخيسته.

قتيبه د راتلونکي کال (۹۱هـ) په پسرلي کې له بلخ څخه پر تخارستان يرغل او په تالقان کښې يې د نيزك له لښکر سره جګړه وکړه، نيزك ماته وکړه، قتيبه دده لښکر پوپنا کئ د نيزك ملګري يې تر څلورو فرسخو پورې په دار وځړول، د نيزك دوه زامن يې ووژل؛ په خپله نيزك په بغلان کښې خپل مرکز ته راستون شو، او قتيبه سمنګان ونيو، نيزك يې تر دوو مياشتو په "دژکزر" کښې کلابند کړ، خو وېې نه نيولای شو، په پای کښې يې سليم نومی د روغې له پاره نيزك ته ولېږه او نيزك يې په بې ځايه وعدو قتيبه ته بوت خو هغه نيزك او د ده دوه ورېرونه شول او عثمان له ۱۲ زرو ملګرو سره ووژل او په دې توګه يې د افغانستان په ټولو شمالي ولاياتو

کښې سرغړونې له منځه يوړې (۹۱هـ - ۷۰۹م) خو قتيبه د اموي سلطنت د مرکز او وليد بن عبدالملك مخالف شو او په خراسان کې يې په بغاوت لاس پورې کړ، اموي دربار تر ډېر زيار وروسته دی د خپل لښکر د يوه مشر و کيع نومي په لاس وواژه (۹٦ هـ - ۷۱۴م) تر قتيبه وروسته تر ډېرې مودې پورې څه مهمه پېښه ونه شوه، خو خلك تل د بني اميه مخالف وو او غوښتل يې چې خلافت بېرته آل رسالت ته په لاس ورشي، څنګه چې بني اميه د بني هاشم او د امامت له کورنيو سره دښمني درلوده نو ځکه حضرت يحيی د زيد زوی (د علیؓ له اولادې) له کوفې څخه د بلخ په نيت راوخوځېده، د بلخ امير چې د اموي دربار ګمارلی سړی او نوم يې عقيل د مفضل زوی و، دی ونيو او بندي يې کئ، خو په دغه وخت کښې (۱۰۵هـ-۷۲۳ع) اموی هشام مړ شو او وليد د يزيد زوی د خراسان امير نصر سيار ته ليك واستاوه چې يحيی خوشې کړي، خو يحيی تر خوشې کېدو وروسته په ګوزګان کښې له اويا تنو سره د اموي لاسپوڅيو ګوتو ته ورغی او تر يوې سختې جګړې وروسته شهيد شو (د ۱۲۵هـ د برات مياشت) د ده مړی د ابو مسلم تر منځته راتګ پورې پر دار و.

د (۱۰۷هـ - ۷۲۵م) تر شاوخوا پورې پر نورو پېښو سربېره په غور او غرجستان کښې د خراسان د عربي حکمران اسد د عبدالله د زوی پرمختګ او د غرجستان د محلي حکمدار "نمرون" او د غور له خلکو سره د ده جګړه وه، چې په دې جګړه کښې د دې سيمې بنوربښت آرام او په نمرون يې اسلام ومانه.

خو په جنوبي جبهه کښې:

پر (۴۳ هـ ۶۶۳م) کال معاویه بیا عبدالرحمن بن سمره د دویم ځل له پاره د سیستان د حکمدار په توګه راواستاوه، نوموړي تر ۴۴هـ کال پورې ددې سیمې ټولې ناآرامۍ آرامې کړې او تر هغې وروسته د بست او کش (د کندهار کشک نخود) او د داور (د هلمند پر غاړو زمینداور) او رخج (اراخوزیا)، د ارغنداو د ناوې) خواته پر مخ ولاړ او د زور غره ته (د زمینداور او غور تر منځ) او د هغه ځای لوی بودتون ته ورسېد او هغه لوی د سرو زرو بت چې سترګې یې د یاقوت وې د عبدالرحمن په لاس مات کړی شو، تر هغه وروسته عبدالرحمن د زابل او ترنك ناوې ته تر غزني او کابل پورې ولاړ، دا ښار یې تر کلابندۍ وروسته د منجنیق د ډبرو په ویشتو ونیو او تر څه مودې هلته پاته شو. په دغو جګړو کښې پر ۴۴ هـ کال یو فاضل صحابي ابو رفاعه عبدالله عدوي تمیم د اسید زوی (او په بل روایت ابوقتاده العدوی) په کابل کښې شهید شو، چې قبر یې په کابل کښې مشهور دی. پر همدغه کال ابن سمره یو لښکر د فارس الفرسان مهلب د ابي صفره د زوی په مشرتابه ختیزو ولایاتو ته ولېږه، مهلب له کابله تر پېښوره پر مخ ولاړ، او کابلشاه یې چې په لار کښې یې د او وژنده پیلانو په قوت (چې له هر پیل سره څلور زره سپاره وو) په خپله دفاع کوله مات کړ، اوبنه او لاهور یې د سند د سیند ښي غاړې ته د مردان په ناوه کښې ونیول، بیا نو عبدالرحمن، مهلب د سپه سالارۍ په منصب سرلوړی کړ او ده د سند ها غاړې ته ګام واخیست او تر ملتان تېر شو، قندابیل (ګندها بهیل د بلوچستان د کلات په شاوخوا کښې د قصدار په پېنځه فرسخۍ کښې پروت دی) او قیقان (کلات) یې ونیول چې دا د خیبر ها خواته د کابل له لارې د عربو لومړی لښکر کشي وه.

پر (۴۶هـ) کال ربیع الحارثی د سیستان والي شو او پر (۴۷هـ) کښې یې پر بست او رخج (رخذ) یرغل وکړ، د رتبیل (د زابلستان د پاچا) سره ونښت او هغه یې مات کړ. ربیع په زابلستان او د ارغنداو په ناوه او سیستان کښې د خراج او محاسبې دیوان پرانیست، او دا هېواد یې د حسن بصري په مرسته تر اسلامي اداري او قوانینو لاندې راووست، تر هغه وروسته پر (۵۱هـ - ۶۷۱م) عبدالله د ابي بکره زوی سیستان ته راغی، د هغه ځای د ګبرګانو (زردشتیانو) سره ونښت او بیا تر بست رخج او کابل پورې پرمخ ولاړ، له رتبیل سره یې جګړه وکړه خو په دوو ملیونو درهمو یې ورسره روغه وکړه په دې توګه رتبیل غاړه کښېښووه او دی بېرته سیستان ته ولاړ.

پر (۵۹هـ-۶۷۹م) کال د معاویه له خوا عباد د زیاد زوی د سیستان حکمران وټاکل شو، دی هم له هیلمنده تېر، تر کندهار او کابله ورسېد، همد عباد د معاویه د وختو تر پایه د سیستان حکمدار و، هغه وخت چې یزید د شاهۍ پرتخت کښېناست، عباد له (۲۰) ملیونو درهمو او نورو مالو سره چې د کابل له غنایمو څخه یې د سیستان په خزانه کې راټول کړي و، بصرې ته ولاړ، او د (۶۲ هـ - ۶۸۱م) کال په لومړیو میاشتو کښې یې یزید د زیاد زوی د سیستان په امیرۍ او ابو عبیده د زیاد زوی یې په سپاه سالارۍ وګمارل شول او سیستان ته راغلل، دا مهال بیا د افغانستان خلکو د کابل د پاچا په مشرۍ پر عربي ګمارل شویو بلوا وکړه، او د خپلواکۍ د ګټلو له پاره پاڅېدل، یزید او ابوعبیده پر کابل یرغل وکړ، خو له ډېر سخت مقاومت سره مخامخ او په خپله یزید له ډېرو مسلمانانو سره ووژل شو، سپه سالار ابوعبیده په کابل کښې بندي شو، نو ځکه د اموي له درباره طلحة الطلحات او وروړ یې عمر د سیستان د تنظیم له پاره راغلل، او د عربو هر یو سردار د افغانستان د یوې یوې غربي ناحیې واګې په لاس کښې

واخیستلې او هغه وخت چې مروان الحکم په شام کښې د اموي پاچهۍ پرتخت کښېناست عبدالعزیز د عبدالله عامر زوی یې چې له پلار او نیکه څخه یې د سیستان په چارو کښې تجربه درلوده د سیستان حکمران کئ، ده تر (۶۴هـ) وروسته په سیستان کښې د طلحه لښکر را غونډ کړ او څنګه چې د افغانستان خلکو د عربي حکمرانانو اطاعت نه مانه، نو د بست او کابل خواته یې مخه کړه او د زابل له پاچا رتبل سره بیا ونښت، هغه یې مات کړ. د کابل او زابل تر نیولو وروسته له ډېرو ولجو او ګڼ شمېر مریانو سره سیستان ته راوګرځېد، دی تر (۷۲هـ ۶۹۲م) کال د اموي عبدالملك تر وختو پورې په سیستان کښې امیر پاته شو، عبدالملك په همدغه کال حجاج د سیستان امیر وټاکه او حجاج له خپلې خوا امیه د عبدالله زوی سیستان ته واستاوه، ده پر (۷۴هـ) کال پر بست یرغل وکئ او د زابل له پاچا رتبیل سره یې جګړه وکړه، دی یې په یو خروار زرو او دوه ملیونو درهمو مجبور کئ، هم یې له هغه څخه د ځان له پاره درې سوه زره درهمه واخیستل، پر (۷۵هـ ۶۹۴م) کال عبدالملك اموی، عبدالله د سیستان له امیرۍ څخه لرې کئ، او د ده پر ځای یې موسی د طلحه زوی واستاوه خو په سیستان کښې د کړکېچ له امله بیا همهغه عبدالله د ابي بکره زوی (عبیده بن بکره) چې د سیستان په چارو ښه خبر و، د نیمروز چارو ته وګمارل شو. ده پر (۷۸هـ) کال یو لوی لښکر د حریش بن بسطام په مشرۍ سیستان ته راوست، زرنج ښار یې ونیو، او د بکوا دښتې له لارې یې پر بست زابل یرغل وکئ، خو رتبیل د ا لښکر له منځه یوړ چې د جیش الفنا په نامه یاد شو، عبدالله یې د (۷۰۰) زرو درهمو په ورکولو اړوېست او روغه یې ورسره وکړه (۷۹هـ). څنګه چې عبدالله د دې ماتې له ویرې په بست کښې مړ شو، نو د ده زوی بوبردعه له رتبیل سره ونښت، له هغه څخه یې (۷۰۰) زره درهمه واخیستل سیستان ته ولاړ

او له هغې خوا حجاج لس زره مجهز سپاره (جیش الطواویس) د عبدالرحمن بن اشعث په مشرۍ پر (۸۰ هـ-۷۰۰ م) کال سیستان ته راولیږل.

عبدالرحمن چې سیستان ته راغی، د خوارجو ستر سالار همیان د عدي زوی له غښتلي لښکر سره په سیستان کښې له ده سره جګړه وکړه، خو همیان مات شو، عبدالرحمن د خوارجو ډېر مشران ووژل بیا یې پر بست یرغل وکړ او تر هغه وروسته یې د زابل له رتبیل سره سخت جنګ وکئ او له زیاتو ولجو سره سیستان ته ولاړ، همدا چې عبدالرحمن ته په سیستان، زابل، کابل او سند کښې لوی ځواك په لاس ورغی نو یاغي شو، له حجاج سره د جنګ له پاره عراق ته ولاړ (۸۲ هـ)، خو ماته یې وکړه او بیرته د سیستان زرنج ته راغئ، په دغه وخت کښې حجاج د شمالي خراسان امیر مهلب ته لیك واستاوه، او هغه مفضل یې له لوی لښکر سره د عبدالرحمن د ځپلو له پاره وګماره، عبدالرحمن له سیستان څخه د بست خوا ته پرشا شو، د مفضل لښکر ورپسې ولاړ، د بست او رخد تر منځ یې سخته جګړه وکړه، دلته عبدالرحمن مات شو او د زابلستان رتبیل ته یې پناه یوړه، خو حجاج، عماره بن تمیم رتبیل ته استازی واستاوه، ټول مالي تکلیفونه یې هغه ته وبخښل، د تل له پاره یې د دوستۍ ژمنه ورسره وکړه. رتبیل عبدالرحمن او د هغه ملګری ابوالعنبر ونیول او غوښتل یې چې د حجاج استازي ته یې وسپاري، خو هغو دواړو ځانونه له بامه واچول او مړه شول. دا پېښې د کندهار د ارغنداو د ناوې په رخج (رخد) کښې تر (۸۴-۸۵ هـ) کال پورې منځته راغلې دي.

تر دې وروسته پر (۸۶هـ - ۷۰۵م) کال مسمع د مالك زوی سیستان ته ولېږل شو، له ابوخلده خارجي سره یې جګړې وکړې او هغه یې ونیو، خو څنګه چې مسمع پر همدغه کال مړ شو، د ده پر ځای قتیبه د مسلم زوی

راغی ده چې شمالي خراسان ته مخه وکړه، اشعث د بشر زوی يې په سيستان کښې پرېښوو، پر (۸۸هـ - ۷۰٦م) کال يې په بست کښې له رتبيل سره جګړه وکړه او تر ده وروسته عمرو د مسلم زوی (دقتيبه ورور) همدغه کار تکرار کړ او په اتو سوو زرو درهمو يې روغه وکړه، څو کاله وروسته پر (۹۴هـ) کال قتيبه د مسلم زوی له خراسانه سيستان ته لاړ، رتبيل له ده څخه ويرېده او پر کال يې يو مليون درهمه خراج ومانه.

تر دې وروسته تر (۱۰۸ هـ - ۷۲٦ ع) کال پورې يو شمير کسان د سيستان په اميرۍ وټاکل شول، خو تر سيستان پرمخ نه ولاړ، د هشام اموي په وخت کښې اصفح د عبدالله زوی د محمد بن جحش په سپه سالارۍ دلته راغئ، دی پر (۱۰۹ هـ) کال له سيستانه ووت او له زابلي رتبيل سره يې سختې جګړې وکړې، چې په هغو کښې په خپله اصفح او نور ډېر مسلمانان ووژل شول، تر هغه وروسته په سيستان کښې د عربي قبيلو تر منځ بيلتون راغی چې تر (۱۳۰ هـ -۷۴۷ ع) پورې يې دوام وکئ، د اموي دولت له پلازمينې هم ډېر سرې د دغه ځای د اميرانو په توګه راغلل چې دا دوره په سيستان کښې د اموي دولت تر سقوطه په کورنيو جګړو کښې تېره شوه، خو اسلامي لښکرو د درياب له لارې د سند پر څمکه يرغل وکئ او په اموي عصر کښې يې تر (۹٦ هـ - ۷۱۴ ع) کال پورې د هغه ځای لوی ښارونه لکه ارمابيل، ديبل، نيرون، سيوستان، اشيهار، برهمن آباد، ارور(روهری) بابيه، ملتان او نور د لوی فاتح محمد بن قاسم په مشرۍ ونيول او تر هغو وروسته هم د سند څمکه د ملتان تر پايه او د پېښور تر شاوخوا پورې د اسلامي سالارانو تر اميرۍ لاندې پاتې شوه، په دې توګه مسلمانانو د افغانستان د جبهې شاته هم خپل فتوحات پرمخ بوتلل، خو لکه چې وليدل شول د افغانستان خلکو له مرو او سيستان څخه نيولې تر کابل او پېښور پورې څه

د پاسه يو سل کاله د عربو د برياليو لښکرو په مقابل کښې مقاومت وکئ، دا غرونه تل د خونړيو جګړو ډګر و او هغه وخت چې رتابله او کابلشاهانو په زابل او کابل کښې د عربي بریالیو په لاس ماته کوله، د جبهې شاته يعنې ګرديز، پېښور او ويهند ته يې پناه وړه، د خپل ځواك تر پياوړولو وروسته يې بيرته پر کابل او زابل يرغل کاوه، او د عربو ساخلوګان يې پوپنا کول، په دې توګه يوه پيړۍ په دغو جګړو کې تېره شوه او د افغانستان خلکو په دې مقاومتو کښې په ډېره ميړانه خپلواکي ساتله، دوی د اسلام دين هم ورو ورو ومانه، په دې وختو کښې د ګندهارا ولايت له کابله تر پېښوره او ويهند، کندر، سند او ټکسيلا پورې د ګريکو بوديك د مدنيت او صنعت مرکز و، او په دغه هېواد کښې بودايي او بر همني لوی بود تونونه (معابد) موجود و.

اخځ: د البلاذری فتوح البلدان، طبری، چچ نامه، تاريخ سيستان. الاصايه، افغانستان بيك نظر، جغرافياى تاريخى ايران، دائره انمعارف اسلامي، فتوحات عرب در آسياى ميانه، خلافت د ميور په قلم، معجم الانساب زمباور، تاريخ يعقوبی، د ابن اثيرالکامل، د يعقوبي البلدان، د ګرديزی زين الاخبار، مجمل فصيحی، سي.يو.کي د هيون تسنګ، راجه ترنکيني د کلهنه، د ايليت د هند تاريخ، د افغانستان تاريخ ۱ - ۲، کتاب الهند، مروج الذهب، مادر زبان دری، طبقات ناصری، د ندوی د سند تاريخ.

د عباسيانو واکمني

(۱۳۲ - ۲۰۵هـ)

په افغانستان کښې د راشده خلافت او اموي امارت يوسل و دېرش کلنه اسلامي دوره په کړکېچ او جګړو تېره شوه، د دغه هېواد خلکو لومړی د عربي دولت سياسي او لښکري واك نه مانه، دويم دا چې د بني هاشم او بني اميه تر منځ په اختلاف کښې د آل هاشم پرخواوو، وروسته ترهغو چې اسلام يې ومانه او له وسلې يې لاس واخيست، تل يې داهڅه وه چې خلافت دې بېرته بني هاشم ته ورکړل شي او د دغه انقلاب په ترڅ کښې يې زيارېوست چې خپله واکمني او خپلواکي بيا ټينګه کړي.

د همدغه مقصد له پاره د خراسان يو نوميالی عبدالرحمن مشهور په ابومسلم مروزی (چې پر ۱۰۰هـ زيږېدلی) د بنداد هرمو د زوی له مروڅخه درې فرسخه ليری دماخان له خلکو څخه ددې بلنې مخکښ (پيشوا) شو. اوپه (۱۲۴هـ - ۷۴۱ ع) کال پر ۲۳ کلنی کښې کوفې ته لاړ او په مکه کښې يې له امام ابراهيم عباسي سره وکتل، خلك يې د عباس کورنی د بلنې تايدولو ته راوبلل ، چې له هغه سفره بېرته هېواد ته راغی پر (۱۲۹هـ - ۷۴۹ ع) کال يې د افغانستان په شمالي سيمو کښې له مرو څخه نيولې ترتخارستان پورې خلك له ځان سره کړل، او د عباس کورنی خلافت يې اعلان کړ، تور بيرغ يې

چې د دې بلنې نخښه وه، ورپاوه او په خپله لښکري چوڼی کښې يې لوی اور بل کړ، ځان يې د (شهنشاه) په لقب ونوماوه. د خراسان د اموي حکمران نصر د سيار د زوی او ابومسلم ترمنځ سخته دښمني پيښه شوه، او مروان اموي پر (۱۳۱هـ - ۷۴۸م) کال د امام ابراهيم سر د آهکو په بنی کښې وپيچه او ويې واژه ورور يې عبدالله سفاح کوفې ته و تښتيد، خو ابومسلم ترخراسان پرمخ ولاړ او له خراساني لښکرو سره پر کوفه ورننووت، پر (۱۳۲هـ) کال يې د کوفې په لوی جومات کښې د عباسی عبدالله سفاح په نامه خطبه وويله، او د امويانو د دولت نسکورېدل يې اعلان کړل ، ددغه مهم کار او د عباس کورنی د خلافت ترينست اينبوولو وروسته بيرته مروته راغی .ده تر (۱۳۵هـ ۷۵۲ع) کال پورې خراسان منظم کئ، او ماوراء النهر يې هم ونيو، پر (۱۳۶هـ) کال په ډېر شاهانه برم و پرتم مکې ته لاړ ، خو دسفاح ورور خليفه منصور دوانيقی د ابومسلم له ستر شخصيت څخه ووېرېد، دی يې پر (۱۳۷هـ - ۷۵۵م) کال پر۳۷ کلنی وواژه او خراسان يې د عباسيانو په امپراتوری کښې دننه وساته. خو پر همدغه کال د ابو مسلم له سکروټو ډك نغري څخه بيا لمبې پورته شوې، او د هرات لوېديځ خواته د اهروا نه له کلي څخه زردشتی فيروز سنباد له سلو زرو تنو لښکر سره د ابومسلم د غچ او د خپلې خپلواکی د اخيستلو له پاره د عباسيانو پرضد پورته شو، د تاري د غرب او تبرستان خواته پر مخ ولاړ، عباسي خليفه منصور، جهور د مرارعجلی زوی د ده جنګ ته له لوی لښکري ځواك سره راواستاوه، چې سنباد په دې جګړه کښې له خپلو شپېتوزرو پيروانو سره ووژل شو. د خراسانيانو بله هڅه پر (۱۴۱ هـ) کال د برازبنده په مشری تر سپين بيرغ لاندې وه چې خليفه منصور خپل زوی‌المهدي د هغه مخنيوي ته وګماره، د براز بنده قواوې يې له منځه يوورې او په خپله يې هغه د جګړې په ډګر کښې

وواژه. دا ماته د ۱۴۲هـ کال د بیع الاول پر ٦ مه د دوشنبې پر ورځ وه.

پر (۱۴۴هـ - ٧٦١م) کال د بست او کندهار خلك هم د منصور پر خلاف وښورېدل او د سیستان د حکمران زهیر د محمد ازدی د زوي سره يې سخته جګړه وکړه او بیاپر (۱۵۰هـ - ٧٦٧ ع) کال استادسیس هروي له بادغیسه د حریش سیستاني په ملاتړ پاڅېد، خلیفه ۲۴ زره تنه لښکر له خزم بن خزیمه سره د دوی مقابلې ته راواستول، عمرو، او ابی عون د قتیبه زامنو هم د خلیفه په امرله تخارستانه پردوی یرغل وکړ او د (۷۰ زرو) په شاوخوا کښې د سیس پیروان يې ووژل او په خپله دی يې بندي کړ چې په بغداد کښې ووژل شو،د ده لور "مرجیله" هارون وکړه چې د مامون مورود، پر (۱۵۱هـ) کال د زرنج ښار هم بلواوکړه او دسیستان خلك د خپلو محلي مشرانو محمد د شداد د زوی او آذروبه د مرزبان زردشتي د زوی په مشرتابه د خلیفه منصور پرضد وجنګیدل، او د سیستان والي یزید د منصور خلیفه زوی يې مغلوب کړ، ترهغه وروسته پر (١٦١هـ - ٧٧٧م) کال یو بل سړی د هاشم بن حکیم په نامه په مقنع مشهور د مرو له دیه کازه راپورته شو، او په هرات بادغیس او مرو کښې يې د سپین کالیو (سپید جامه ها) په نامه یوه ډله له ځان سره کړه ترآمو هاخواته پورې وتل، همهلته له خپلو (۳۰ زرو) تنو سره د عباسیانو د لښکرو له خوا له منځه یو وړل شول (١٦٣هـ) او هم د (١٦٠هـ - ٧٧٦ م) په شاوخوا کښې په خراسان کښې یوسف البرم پورته شو، چې په میمنه، مرغاب او پوشنج کښې يې د بلوا بیرغ ورپاود، خوپه یوه جګړه کښې د خراسان د حکمدار یزید بن مزید له خوا بندي او په بغداد کښې ووژل شو.

د سیستان په جبهه کښې د سفاح په وختو کښې یوه بستي سړي چې بوعاصم نومید د سیستان امیرشو، داوخت د عباسي دربار له خوا

سلیمان کندي له خراسانه راغی او بوعاصم يې له منځه یوړ او په بست کښې يې هم له رتبیل سره جګړه وکړه او هغه يې مات کړ (۱۳۸هـ - ٧٧٥م) خو بیا د سیستان خلك د حضین بن رقاد په مشرۍ پر (۱۴۱ هـ - ٧۵٨م) کال بلوا وکړه، چې لومړی د عباس منصورله خواهنادي السري او تر هغه وروسته پر (۱۴٦هـ - ٧٦٣م) د المهدي ماما یزید د منصور زوی د سیستان د حکمران په حیث راغئ ، خو څه موده وروسته بیرته ولاړ، او د ده پرځای پر (۱۵۱ هـ - ٧٦٨م) کال معن د زایده زوی سیستان ته راغئ او تررخج (د ارغنداو تر ناوې) پرمخ ولاړ او په هغه جګړه کښې چې له رتبیل سره يې وکړه، د هغه زوم يې چې (ماوند- یاماوید) نومېد له دیرشوزرو تنو لښکر سره بندي ونیو او بغداد ته يې واستاوه، خو پر (۱۵۲هـ) کال د سیستان خلکو د معن نس څیرې کړ په دې وخت کښې په سیستان کښې د خوارجو ښورښت ډېر ګړندی و، پر (۱۵۹هـ - ٧٧۵م) کال حمزه د مالك زوی د مهدی خلیفه له خوا سیستان ته راغئ ،او سیستاني خارجی نوح يې وځاپه د سیستان له نورو مهمو پیښو څخه د تمیم د سعید د زوی واکمني وه چې د مهدي له درباره پر (١٦٩هـ - ٧٨۵م) کال سیستان ته راغئ ، د بست او رخج خواته يې لښکر ویوست، له رتبیل سره يې جګړه وکړه او دهغه ورور يې بندي او عراق ته يې واستاوه.

خو د هارون الرشید په وختو کښې له (١٧١هـ - ٧٨٧ع) کال څخه جعفر د محمد طوسي زوی او ترهغه وروسته عباس د جعفر زوی پر (١٧٣هـ) کال د خراسان حکمرانان و، او بیا پر (١٧۴هـ) کال خالدالغطریف، پر (١٧٦هـ) کال حمزه د مالك زوی د خراسان په امیرۍ وټاکل شول ، پر (١٧٧هـ) کال فضل د یحیی برمکي بلخي زوی د بغداد د دربار له خوا د خراسان حکمران شو او په دغه ځای کښې يې یو غښتلی لښکر د خراسان د

لښکر په نامه جوړ کئ، چې شمېر یې نیم ملیون تنو ته رسېده، چې ډېر نفوذ یې وموند او پر (۱۷۹هـ - ۷۹۵م) کال له خراسانه بغداد ته وګرځېد، دی د خراسان د خلکو په مرسته د عباسي دربار یو سپین روبی نومیالی شو او همدا د بلخي برمکیانو نامتو کورنۍ د یحیی بن خالد برمکي له اولادې څخه وه، چې د هارون الرشید په وختو کښې یې دوه زامن فضل او جعفر په عباسي دربار کښې وزیران شول، خو په پای کښې د خلافت دربار د دوی له ډېر نفوذ څخه ووېرېد خراسانیانو چې تل د خپلواکۍ د اخیستلو له پاره هڅې کولې، ځکه نو هارون الرشید دا ستره کورنۍ چې د عباسي دولت ټول واك یې په لاس کښې اخیستی و، د قتل عام په واسطه پوپناه کړه (۱۸۷هـ -۸۰۳م).

د فضل برمکي ترامارت وروسته علي د عیسی زوی د ماهان لمسی پر (۱۸۰هـ) کال او بیا هرثمه د اعین زوی پر (۱۹۱هـ) کال او عباس د جعفر زوی پر (۱۹۳هـ) کال د خراسان امیران وو، خو په سیستان کښې د هارون د جلوس پر کال بلوا وشوه، چې کثیر د سالم زوی د هغه ځای عربي حکمران بغداد ته وتښتید، تر هغه وروسته عثمان د عماره زوی سیستان د ځان تابع کئ او له رتبیل سره یې په رخج کښې جګړه وکړه، او د بشر له فرقد د زوی او سیستاني حصین سره چې له خپلو سپرو سره په بست او سیستان کښې یاغي شوی و، سختې جګړې وکړې او تر هغه وروسته پر (۱۷٦هـ - ۷۹۲م) کال داؤد د بشر سیستاني زوی د سیستان امیر شو او د خلافت دربار اړ شو چې د سیستان د ښورښتو د ځپلو له پاره په خپله له سیستاني ورتیا څخه کار واخلي، داؤد لومړی حصین له منځه یوړ او سیستان یې آرام کئ، خو د دې له پاره چې داؤد په نیمروز کښې پښې ټینګې نه کړي، ژر یې لرې کئ، او د ده پر ځای پر (۱۷۸ هـ) کال یزید د جریر زوی د سیستان په حکمرانۍ

وګمارل شو، دغه سړي پر زابل او کابل یرغل وکئ، او تر هغو وروسته پر (۱۸۲هـ) کال د سیستان حکمران عیسی نومی تر کابله پر مخ ولاړ.

د دغه مهال له خورا مهمو پېښو څخه یوه هم داده چې پر (۱۸۲هـ) کال په سیستان کښې یو نامتو پهلوان چې امیر حمزه د عبدالله سیستاني زوی {د زوطهماسپ له کوله و} میدان ته راووت، دغه نابغ او اتل شخصیت د خراسان د پخوانیو ازادۍ غوښتونکیو او خپلواکپالو نومیالیو په پیروۍ په سیمه کښې دازادۍ ولوله توده کړه او عیسی د علي زوی د هارون الرشید حکمران یې وشاړه، پر زرنج یې بری وموند او په عیسی پسې تر هرات او پوشنج پورې پرمخ ولاړ، خو عیسی بېرته دی د سیستان خواته پرشا وتمباوه حمزه په نیمروز کښې نوی ځواك راغونډ او بیایې پر نشاپور یرغل وکئ، کلکې جګړې یې وکړې او پر (۱۸۸هـ) کال بیرته سیستان ته وګرځېد. له دې کبله چې د دغه نیمروزي پهلوان میدان ته راتګ د عباسیانو د واکمنۍ بنسټ رېږدولی و او خراسانیانو او نیمروزیانو بیا د خپلواکۍ غوښتلو آسمان لړزوونکې نارې پورته کړې وې، ځکه نو پر (۱۹۳هـ - ۸۰۸م) کال خلیفه هارون الرشید په خپله خراسان ته راغی او حمزه له دیرش زریز تکړه لښکر سره د نشاپور خواته وخوځید خو څنګه چې د (۱۹۳ هـ) کال د دویمې خور پر میاشت خلیفه د خراسان په طوس کښې مړ شو، حمزه د عباسیانو له پاتیو ویرجنو سره جګړه ونه کړه، بیرته سیستان ته ولاړ، د بلوچستان او سند خواته یې برید پیل کړ، په ډېرو فتوحاتو بریالی شو، او پر (۱۹۹هـ - ۸۱۴م) کال له دغه سفر نه بیرته راغی او پر (۲۱۳هـ) کال ووژل شو. خو د ده د میړانې او پهلوانۍ نکلونه تر ډېرو پېړیو پورې د خلکو پر ژبو وو، او د ملي پهلوان په توګه ګڼل کیده، دده په پیروۍ حرب د عمیده زوی له بسته پاڅېد دی د سیستان د خاش له خلکو څخه و او تر (۱۹۹هـ) پورې

یې له عباسي حکمرانانو سره جګړې وکړې، د آزادۍ غوښتلو نغرې یې تود وساته، تر هغه وروسته هم عباسي حاکمان سیستان ته راتلل، خو رېښتینې واك د طاهر د کورنۍ په لاس کښې و.

د افغانستان له هغو واکمنو کورنیو څخه چې د عباس کورنۍ د خلافت په جوړښت کښې یې له ابومسلم خراساني سره ملګري وکړه. یوه د غور د سوریانو کورنۍ وه، چې د ماهوي د همهغه کهاله پایخوړ و چې د مخه یې یادونه وشوه، له دې کهاله څخه د امویانو د دورې په پای کښې شنسب د خرنګ زوی د غور په غرو کښې امارت لاره، او زوی یې امیر پولاد د (۱۳۰ هـ -۷۴۷م) په شاوخوا کښې د خراسان په هڅو کښې د ابو مسلم ملاتړی و، چې تفصیل به یې د غوریانو د حالاتو په شرح کښې راوړل شي.

اخځ: طبري - البلاذري - تاریخ سیستان - طبقات ناصري - پټه خزانه - یعقوبي - تاریخ برامکه - البرامکه - انسیکلوپیډي اسلامي - ابن اثیر - مروج الذهب معجم الانساب - زین الاخبار ګردیزي - افغانستان بعد از اسلام لومړی ټوك - الکامل ابن اثیر - مجمل فصیحي - ابن خلدون.

په اموي او عباسي دوره کښې
د افغانستان
ټولنیز او مدني احوال

لکه په تېرو څپرکیو کښې چې مو وویل د راشده خلیفه ګانو او امویانو په وختو کښې څو څو واره د خراسان خلك له هرات، مرو او سیستان څخه تر زابل، کابل او تخارستان پورې د عربو د سیاسي واك د خپریدو پر خلاف وښوریدل، برهمني کابلشاهانو او رتبیلانو ان تر هجرت وروسته د (۱۸۰) کالو په شاوخواکښې هم په کابل او زابل کښې مقاومت کاوه، او د بودايي او برهمني مدنیت اغیزه په کابل، زابل، تخارستان او بلخ کښې پاتې وه، د افغانستان په لوېدیزو سیمو لکه: سیستان، هرات، ګوزګانان او مرو کښې هم د زردشتي ثقافت نخښې لیدل کېدې.

خو د خلکو مقاومت که بودايي وو او که زردشتي ډېر کلك او سخت و او د دغه هېواد خلکو نه غوښتل چې د نورو د اطاعت رسۍ په غاړه کښې پرېږدي، د امویانو په وخت کښې د خراسان مشرانو دغه مقاومت ته اسلامي بڼه ورکړه په دې مانا چې د امویانو د امپراتورۍ پر خلاف یې د هاشم کورنۍ په طرفدارۍ وسلې ته لاس واچاوه، او خراسان د هاشم کورنۍ د پناه غوښتونکیو ټاټوبی شو. خو ښايي دا ټکی هېر نه شي چې دغه

مقاومت كه څه هم د هاشميانو د طرفدارۍ بڼه پيدا كړې وه، خو له اره د دغو خلكو د خپلواكۍ غوښتلو پر پټ حس ولاړو. او دليل يې دا دى چې همدغو خلكو د امويانو د امپراتورۍ بنسټ له بيخه ويوست، د عباسيانو د امپراتورۍ بنسټ هم د خراسانيانو په لاس كيښنول شو، ابومسلم خراساني، ابراهيم امام او سفاح يې د بغداد منبر او تخت ته ورسول، خو لكه ومو چې ليدل په خراسان كښې پرله پسې ښورښتونه او اضطرابونه غلي نه شول، او خراسانيان لكه چې له امويانو سره جنګېدلي وو له عباس كورنۍ سره يې هم جګړه وكړه، د خپلواكۍ د ګټلو له پاره په دغه هېواد كښې ملي پهلوانان پيدا شوي وو او كه له امويانو سره د خراسانيانو جګړې يوازې د هاشم كورنۍ په طرفدارۍ پورې تړلې واى، نو په بغداد كښې د هاشم كورنۍ او عباسيانو تر ټينګښت وروسته بايد په دغه هېواد كښې جګړه دريدلې واى.

خو خراسانيانو او د افغانستان خلكو يو وخت له پخوانيو اديانو څخه د دفاع په نامه، بل وخت د شعوبيه په نامه، كله د آل هاشم د دوستۍ په نامه او بيا د خوارجو او نورو په نامه يوازې يو مقصد پر مخ بيوه، چې هغه د پردۍ واكمنۍ له منځه وړل او د خپلواكۍ ګټل وو، چې وروسته يې د آل طاهر او آل سامان او نورو محلي واكمنانو په واسطه هغه ستر مقصد لاس ته راوست.*

د افغانستان د خلكو له پاره دا دوه سوه كلنه جګړه ګټوره وه، په دې مانا چې د اسلام دين يې د هغه له نوي ترقي خوښوونكي روح سره ومانه، خو د پرله پسې جهاد په نتيجه كښې د محلي حكومتو خاوندان هم شول، خراساني ثقافت يې له اسلامي او عربي رواياتو سره ګډ كړ او په راتلونكي كښې د اسلام د خپرولو او دفاع له پاره غښتلي عناصر شول، حال دا چې پخواني دينونه يې زاړه شوي او له خرافاتو او اوهامو ډك وو چې په

هغه عصر كښې د ګټې اخيستو وړ نه وو.

په لومړيو دوو سوو هجري كلو كښې په افغانستان كښې د اسلام ديانت د زردشتي، بودايي او برهمني اديانو ځاى ونيو، عربي ژبه او ليكدود په ټول افغانستان كښې خپاره شول خو تر دوو نيمو سوو كالو پورې هم د افغانستان په ختيزو سيمو كښې سنسكريټ ژبه او ليكدود له عربي كوفي ليك سره يو ځاى موجود وو، لكه چې هغه ډېر پخوانى ډبرليك چې په توچي (ختيز افغانستان) كښې (۲۴۳هـ ـ ۸۵۷م ـ جمادي‌الاولى) پر يوه ډبره لاس ته راغلى په عربي او سنسكريټ دواړو ژبو ده، چې اوس د پيښور په موزيم كښې خوندي ده.

په خراسان، هرات او سيستان كښې هم پهلوي ژبې خپل ځاى په همدغه وخت كښې دري ژبې ته پريښوو، اسلامي علومو تفسير، حديث، رجال او سير هم په افغانستان كښې رواج وموند، او په زرنج، بلخ، هرات، مرو او نورو كښې لويې اسلامي مدرسې منځ ته راغلې، او هم لوى اسلامي پوهان او نامتو زاهدان لكه امام اعظم ابوحنيفه د ثابت زوى او د زوطي لمسى (د كابل د شمال)، ابن المبارك مروزي محمد د كرام سيستاني زوى (د كرامي مذهب مؤسس)، ابراهيم بن طهمان باشاني (هراتي) محدث، ابو اسحق ابراهيم بن يعقوب جوزجاني محدث، ابراهيم ادهم بلخي صوفي، ابو سليمان موسي جوزجاني حنفي فقيه، او ابراهيم بن رستم مروي د بوحنيفه له ملګريو څخه، ابو داؤد سجستاني د مشهور سنن خاوند، ابو حاتم سهل بن محمد سيستاني محدث، ابو جعفر بلخي منجم، ابو قتيبه مروزي مؤرخ، بشار بن برد تخارستاني عربي شاعر، علي بن الجهم خراساني عربي شاعر او نور له دې هېواده پاڅېدل او د عباسي خلافت دربار ته عجمي مدنيت، آداب او د اداري اصول هم د خراسان خلكو لكه برمكيانو او نورو يوړل، د

عربي ژبې کلمات پر دري ژبه ګډ او اوسنۍ پارسي ځني جوړه شوه،چې پر دې ځمکه یې عربي او خراساني ګډ مدنیت منځته راوست، یو زیات شمېر بریالي عربان د دې ځمکې په لویو ښارو لکه هرات، زرنج، بلخ، مرو او نورو کښې مېشت شول، په دې توګه د افغانستان له آریایي نژاد سره د عربي (سامي) نسل ګډون او په دغه هېواد کښې د عربي آدابو، دود او دستور خپریدل پیل شول، ددغه ځای پر اوسیدونکیو عربانو سربیره خورا ډېر عربي وسله وال عسکر هم په خراسان کښې په جګړه اخته وو، چې د ابن اثیر په وینا د امویانو په وختو کښې د قتیبه په مشرۍ نهه زره د بصرې خلك، لس زره د بکر له ټبره، لس زره د تمیم له قبیلې څخه، څلور زره له عبد قیسه، لس زره له ازد څخه، او اووه زره د کوفې له خلکو وو، چې ټول (۴۷) زره خالص عربي نژاده لښکر او اوه زره هم موالي د حیان بنطي تر مشرۍ لاندې وو، قتیبه له سیمه یزو خلکو څخه هم لښکر جوړاوه، لکه چې د خراسان له خلکو څخه یې هم له لسو څخه نیولې تر شلو زرو تنو پورې لښکر راغونډ کړی وو، چې له عربي لښکرو سره یې خدمت کاوه، او له دې څخه څرګندېږي چې په خراسان کښې د عربي دولت وسله وال عسکر تر سلو زرو زیات نه وو، همدغه شمېر لښکر اسلامي فتوحات په ماوراءالنهر کښې د چین تر حدودو پورې رسولي وو.

په اموي او عباسي عصر کښې اسلامي فتوحات د سند او لوېدیز هند ګڼ شمېر ښارو ته رسېدلي وو، ځکه نو د هند زیاتره پیداوار لکه دارو، عقاقیر او بدلي شیان او هندي مصنوعات د ملتان د بیل منصوره ، ویهند ، ارور (رهري)، قندابیل (ګنداوي)، قزدار (اوسنی خضدار)، د توران او د سند د ناوې د نورو ودانو ښارو له تجارتي مرکزو څخه له کشمیره نیولې د سند د مهران د سیند تر مجرى پورې د زابل سیستان او هرات له لارې ایران،

عراق او عربي متمدنو ښارو ته لکه بغداد، دمشق او نورو ته د تجارت له پاره وړل کېدل. د اصطخري او ابن حوقل په وینا د قزدار، مکران او توران (اوسنی بلوچستان) د فانیذ (سپینې شکرې) تجارت په ټول خراسان او عراق کښې کېده او لکه البشاري مقدسي چې وایي په توران کښې د دانه دارې سپینې شکرې د اوچت ډول لویې کارخانې وې همدا راز د پنجاب تجارتي کاروانونه د اوسني پښتونستان له لارې کابل، غزنه، خراسان بخارا او ماوراءالنهر ته هم تلل او له هغې خوا یې چیني مالونه هند ته وړل، د خراسان او مرو وریښمین ټوکران د سوداګرۍ غوره مالونه وو، چې کاروانونه به یې چین ته هم تلل او د صمد په وینا دغه تجارت په عباسي عصر کښې بشپړه پراختیا موندلې وه چې هندي لوښي، د خراسان وسپنه، د هند او سند عود، قرنفل، نارګیل، د سپنسیو کالي او پیلان د افغانستان له لارې د عربي هېواد لوېدیزو سیمو ته وړل کېدل، څنګه چې په خراسان کښې د اسلامي حکومت د ټینګښت له امله امنیت ټینګ و، نو ځکه د سامانیانو په ښارو کښې د چین تجارت هم زیات شو او هم له بلې خوا څرنګه چې د سلطان محمود فتوحاتو د هند ارت هېواد له عربي هېوادو سره ونښلاوه نو د منځنۍ آسیا د هېوادو او ټول خراسان تجارتي بنې هم څرګند پرمختګ وکړ.

ابو زید سیرافي وایي چې: له هندستانه پرله پسې کاروانونه خراسان ته او له هغه ځایه هند ته ځي او راځي، د دغو لویو کاروانو لار پر زابلستان ده چې له همدغه ځایه قزدار، کیزکان (قلات) او مکران ته تلل او د شال (کویت) او بولان د درې او سیبۍ (سیوی) له لارې یې له سند سره تجارت کاوه، د ابن اثیر په وینا د هرات اوبدلیو شیانو ډېر شهرت درلود، چې له همدې کبله یې په عربي ژبه د هراتي کالیو سوداګر ته "هراء" ویل او هغه

وخت چې مقریزي د مصر د مشهورو منسوجاتو د ډولو نومونه اخلي یوه ټوټه د خراساني ټوټې په نامه هم د هغو ښکلیو زربفتو او مخملو او نورو ټوټو په کتار کښې یادوي.له دې څخه څرګندېږي چې په مصرکښې عربي صنعتګرانو هم په همغه خراساني نامه او جنسیت د خراساني ټوکرو تقلید کاوه.

د جوزجاني په وینا: بلهاري هم د هند له تجارتي مرکزو څخه و، چې هلته د هند او خراسان سوداګر استوګن وو او د مشکو سوداګري یې مشهوره وه، همدا راز جلوت، بلوت، لمغان، دینور، ویهند د هند او خراسان تجارتي مرکزونه وو، چې د لومړي یاد شوي ښار تجارتي مالونه ګني (نیشکر)، غوایي اوپسونه، اود وروستي مشك، مرغلرې اوګران بیه کالي وو.

خو د حدودالعالم د مؤلف جوزجاني په وینا خراسان یو ودان او له نعمتو ډك ملك و، چې د سرو، سپینو زرو او غمیو کانونه پکښې وو او د اسونو، کالیو، پیروزو، داروګانو، وریښمنو او مالوچو د پیدا کېدو ځای او تجارتي لوی مرکز یې نشاپور و، د خراسان د ښارو نامتو پیداوار دا وو: له هراته خمتا، شیرخشت او دوښا، له مالن څخه طایفي وڅکې (مویز)، له کروخه کشمش، له مرو څخه ښه مالوچ (پنبه) قزین جامونه او سرکه، له ګوز ګانان څخه ښه آسان، کراستي، د آس تانګونه، زیلو او پلاس، له تالقانه وڅکې او کراسته، له کندرم کراسته، له بلخه ترنج، نارنج، ګني (نیشکر) او نیلوفر، له تخارستانه پسونه، غله او راز راز میوې، له سمنګانه (اوسنی ایبکه) وڅکې او مېوه، له بنجهیره (اوسني پنجشیره) سره او سپین زر، له غوره پرده، زغره، ډال او ښه وسله، له سیستانه فرشونه، زیلو، خرما او انګوزه، له بسته (د هند لوی تجارتي مرکز) وچې میوې، خمتا (کرباس)، سابون، له درغشه (زمیندارو) زعفران، له بدخشانه سپین او سره زر، بیجاده او لاجورد.

الماني فون کریمر وایي چې: د شبرقان (اوسني شبورغان) توري د عباسیانو په هېواد کښې ډېرې مشهورې وې او د هندي تورو (مهند) تجارت هم له دې لارې کېده، د تالقان کراستي او نور دا واریدو ورین شیانو او قالینو شهرت درلود او د هغه ځای تاوده اوبدلي شیان په تیره بیا چوخه او پټو ډېر کارېدل.

هغه لوی ښارونه چې په خراسان، سیستان او زابل کښې د تجارت مرکزونه وو ددغه هېواد د کرهنې، تجارت او صنعت پر پرمختګ دلالت کوي.

تر کومه ځایه چې د تاریخ له پاڼو څرګندېږي د بغداد اموي او د آل عباس دولت له دې سیمو څخه دا لاندې عایدات د خراج، جزیې، زکاة، د غنایمو د خمس او د دولتي ځمکو د عایداتو او عشر په نامه درلودل.

د جهشیاري او ابن خلدون په وینا:

له خراسانه: (۲۸,۰۰۰,۰۰۰) درهمه، (۲,۰۰۰) د زرو ټوټې، (۴,۰۰۰) غاترې، (۱,۰۰۰) مریان، (۲۰,۰۰۰) کالي، (۳۰,۰۰۰) رطله هرېړه.

له سیستانه: (۴,۰۰۰,۰۰۰) درهمه،(۳۰۰) کالي، (۲۰) زره رطله فانید (سپینه شکره).

له توران او مکران څخه: (۴۰۰,۰۰۰) درهمه.

خو د قدامه بن جعفر په وینا د روغې په وخت کښې د عباسي دولت عایدات په دې توګه وو:

له خراسانه: (۳۷,۰۰۰,۰۰۰) درهمه

له سیستانه: (۱,۰۰۰,۰۰۰) درهمه

له توران او مکران: (۱,۰۰۰,۰۰۰) درهمه، خو د سیستان د تاریخ

مؤلف تر اسلام وروسته د سیستان عمل د پخوانی روغې په اساس داسې لیکي:

د سیستان ګورتانو: بست، رخد، کابل، زابل، نوزاد، زمینداور، اسفزار، خجستان، زر زر درهمه (یو ملیون).

د خراسان عمل د اسلام د حد تر پایه د ۲۰۰ هـ په شاوخوا کښې: اته دېرش ملیونه درهمه.

بیا همدا مؤلف د سیستان د خراج په شرح کښې وایي: چې د سیستان ټوله مالیه (۵،۳۹۷،۰۰۰) درهمه دي، چې له هغې جملې څخه (۸۵،۰۰۰) درهمه خالص عایدات او جزیه، او پاته (۵،۳۱۲،۰۰۰) درهمه د خراج ډولونه دي. خوابن خرداذبه د (۲۳۲هـ) په شاوخوا کښې له معتبرو رسمي اسنادو څخه مهم معلومات راټول کړي دي، چې د خلافت اداري او مالیاتي نظام همهغه و چې په خراسان کښې یې تراسلام د مخه رواج درلود. د طلا پیسې دینار وې، چې ۴،۲۵ طلایي درلوده او د سپینو زرو پیسې درهم وې چې ۲،۹۷ سپین زرېي درلودل، په جنسي مالیاتو کښې کیلي رواج و، چې کر(د لومړي توري په پېښن) یې ورته ویل او له ٦ خروارو سره برابر و.

ابن خردا به د خلافت د ختیزو ځمکو حاصلات داسې لیکي:

سیستان : (٦،۷۷٦،۰۰۰) درهمه.

رخج،زابلستان او زمینداور تر تخارستان پورې:(۱۴۷،۰۰۰) درهمه.

سرخس: (۳۰۷،۴۰۰) درهمه.

مروشاهجان: (۱،۱۴۷،۰۰۰) درهمه.

مرورود:(۴۲۰،۴۰۰)درهمه.

بادغیس: (۴۴۰،۰۰۰) درهمه.

هرات او اسفزار او کنج رستاق: (۱،۱۵۹،۰۰۰) درهمه.

پوشنګ: (۵۵۹،۳۵۰) درهمه.

تالقان د مروالرود او بلخ ترمنځ (۲۱،۳۰۰) درهمه.

غرجستان د هرات او مرو رود او غزنه ترمنځ: (۱۰۰،۰۰۰) درهمه او دوه زره پسونه .

د تخارستان سیمې د بلخ او جیحون ترمنځ :زم (۱۰٦،٦۰۰) درهمه.

فاریاب : (۵۵،۰۰۰) درهمه .

قبروغن (قته غن؟) ۴،۰۰۰ درهمه.

ګوزګانان: (۱۵۴،۰۰۰)درهمه.

بونده: (۲۰۰۰ درهمه)

برمخان او بنجار: (۲۰٦،۵۰۰) درهمه.

ختلان او بلخ او غرونه یې: (۱۹۳،۳۰۰) درهمه.

مند جان: (۲۰۰۰) درهمه .

خلم: (۱۲،۳۰۰)درهمه .

روب او سمنګان: (۱۲،٦۰۰) درهمه .

بامیان: (۵،۰۰۰) درهمه.

کابل: (۲،۰۰۰،۵۰۰) درهمه نغد او دوه زره وینځې د شپږ سوو زرو درهمو په بیه.

ریوشاران: (۱۰،۰۰۰) درهمه.

مکران (۱،۰۰۰،۰۰۰) درهمه.

شغنان: (۴۰،۰۰۰) درهمه.

وخان: (۲۰،۰۰۰) درهمه.

کست (خوست): (۱۰،۰۰۰) درهمه.

اخرون: (۳۲،۰۰۰) درهمه.

په دغو عايداتو کښې هغه پيسې چې له جزيې څخه لاس ته ورتلې، له هندوانو او نورو آسماني دين پلويو نامسلمانو څخه اخيستل کېدې، د امام ابو يوسف په وينا په خراسان کښې د هر يوه سړي پر سر درې ديناره ټاکل شوي وو، چې بې وزلي او غريبان په کښې شامل نه وو، دا پيسې د اموي عبدالملك په وختو کښې ټاکل شوي وې. خو د خراج په ډول کښې د مقريزي په وينا په اموي عصر کښې د تاکستاني يو جريب پر سر لس درهمه، له نخلستان څخه اته درهمه او د ګنيو له کښت څخه شپږ درهمه، له مېوه لرونکې ځمکې څخه پينځه درهمه ، د غنمو د کښت له ځمکو څخه څلور درهمه او د اوربشو له ځمکې څخه دوه درهمه اخيستل کېدل.

اوس موږ له پورتنيو تاريخي کتنو څخه دې پايلې ته رسېږو چې د خراسان له ځمکو څخه له نيشاپوره نيولې د سند ترسينده او له جيحو نه تربحيره عرب پورې د عربي دولت ټول مالي عوايد د قدامه او د سيستان د تاريخ د ناخرګند ليکوال په وينا د ۴۴ مليونو درهمو په شاوخوا کښې، د ابن خرداد به په ويناد ۴۵ مليونو درهمو په شاوخواکښې وو او که د مقريزي د وينا په اساس د هرو لسو درهمو وزن له ٦ څخه تر ۷ مثقالو پورې سپين زروګڼو او هر مثقال پينځه افغانۍ بيه ولري، نو ټول به د ۲۲۵ مليونو افغانيو په شاوخواکښې و ګڼل شي.

د عربي دولتو د مالي درامد په اړه راز راز معلومات شته ، خو له لګښتونو يې خبر نه يو. يوازې د سيستان د تاريخ ناخرګند ليکوال په سيستان کښې د دولت د مصارفو يو دقيق فهرست ليکلی دی چې له هغه څخه په هغه وخت کښې د حکومت لګښتونو ډولونه او اندازه څرګندېدای شي او موږ هغه راوړو، چې د عربي حکومت د ولاياتو په يوه ولايت کښې د دولتي عوايدو او مصارفو څه نا څه يوه کوچنۍ موازنه د اوسني عصر د

مروجو بودجو پراساس لاس ته راشي:

نوموړي مؤلف د سيستان د خراج عمل د: (۵،۳۹۷،۰۰۰) درهمو په شاوخواکښې ليکي او لګښتونه يې داسې بيانوي:

خاص د سلطان لپاره (۲،۰۰۰،۰۰۰) درهمه.

د تيموق ؟جوړول: (۲،۰۰۰،۰۰۰) درهمه (ښايي چې د هيلمند د رود بند وي).

د کوره جوړول (۴،۰۰۰) درهمه (موخه يې سېلاب وړې ځمکې دي).

د بارې جوړول (۱۲،۰۰۰) درهمه (د ښار د کلا جوړول مقصد دی).

د نورو کلاو جوړول (۵۰،۰۰۰) درهمه.

د بنديانو له پاره: (۳۰،۰۰۰) درهمه.

په جامع جومات کښې د روژې لګښتونه (۳۰،۰۰۰) درهمه (هرقاري او د مسجد خادم ته د روژې پر مياشت ۲۰ درهمه)

د موذنانو له پاره: (۲۰،۰۰۰) درهمه.

په هرکال کښې د سلو مريانو ازادول: (۵۰۰) درهمه.

دروغتون له پاره: (۱۰،۰۰۰) درهمه.

د بندونو ترل: (۲۵،۰۰۰) درهمه.

د شرط (پوليس) له پاره: (۲۵،۰۰۰) درهمه.

د خراج د بندار (د ماليې رييس) او دهغه د منشيانو له پاره: (۵۰،۰۰۰) درهمه.

د صاحب مظالم (عدليه) له پاره: (۲۰،۰۰۰) درهمه.

د ريګو او شګود ترلو له پاره: (۳۰،۰۰۰) درهمه.

پرت (د رودو د خاورين بند له پاره):(۵۰،۰۰۰) درهمه.

د هيلمند د پلو ، لارو او کښتو د ويالو له پاره: (۳۰،۰۰۰)

درهمه.

پر پورتنیو ټاکل شویو لګښتونو سربېره د سیستان د تاریخ لیکوال دا اشاره هم کوي چې نور پاتې عایدات یې د ابناء سبیل او ضعیفانو او غریبانو د کالیو او نفقې او نورو هغو مصارفو له پاره سپمول او ساتل چې د والي په اختیار کښې وو. سربېره پر هغو سکو چې په اموي او عباسي دولتو کښې د خلفاو په نامه په ټولو اسلامي ولایاتو کښې وهل کیدې په خراسان کښې د سند ترسیده د پخوانیو نامسلمانو دولتو ځینې سکې هم دود وې، او کله هم دګندهارا، پنجاب او باختر د ساساني پاچهانو یا بودایي شاهانو پرپخوانیو سکو د خلیفه نوم او کلمه طیبه هم وهل کیدل.

د خلافت والیان چې خراسان ته راتلل دوی حق درلود چې په خپل نامه سکه ووهي. لکه حمید د قحطبه زوي (د ۱۵۱هـ پر شاوخوا) او عبدالملك د یزید زوی. (د ۱۵۹هـ پر شاوخوا)، جعفر د محمد زوی. (د ۱۷۱هـ په شاوخوا کښې) علی د عیسی زوی. (د ۱۸۰هـ پر شاوخوا) او هرثمه داعین زوی. (د ۱۹۱هـ پر شاوخوا) او غسان د عباد زوی (د ۲۰۲هـ پر شاوخوا) د بغداد د عباسیانو د وخت هغه والیان وو چې په نیشاپور کښې یې په خپلو نومو سکې وهلې دي، چې نمونې یې شته، او هم ابو مسلم خراساني د (۱۳۳هـ په شاوخوا کښې) د ابو مسلم عبدالرحمن بن مسلم په نامه په مروکښې سکه وهلې ده چې تراوسه شته .

د اسلامي لښکرو له فتوحاتو سره سم طبعاً د عربي دولت سکې په ټولو مفتوحه هیوادو کښې رواج شوې او لکه مقریزي چې لیکي: په اسلامي عصر کښې حضرت عمرفاروق د لومړي ځل له پاره د (ساساني) کسروي درهمو په وزن او شکل سکې خپرې کړې او پرهغو باندې یې "لااله الاالله وحده و محمدرسول الله" ولیکل، د دغو درهمو وزن هر لس درهمه شپږ

مثقاله سپین زر وو، حضرت عثمان پر هغو باندې الله‌اکبر ولیکه، د امیر معاویه په وخت کښې زیاد د ابوسفیان زوی په بصره او کوفه کښې داسې درهمونه رواج کړل چې هرو لسو درهمو یې اووه مثقاله سپین زر وزن درلود، او پرهغه سکه چې په دمشق کښې د امیر معاویه له خوا وهل شوې، د داسې انسان بڼه لیدل کېږي چې توره یې پر غاړه ده په اموي عصر کښې مصعب د زبیر زوی هم په عراق کښې د اموي درهمو پر بنسټ سکه ووهله او عبدالملك اموي هم په عراق کښې د حجاج په ذریعه مصورو درهمونو دود لاره شپږ دانګ(دوانیق)وو او پرهغو باندې یې "قل هوالله احد" هم لیکلې وو.

تر (۲۰۰هـ) وروسته په خراسان کښې د دغه ځای د داخلي پاچهانو سلسله منځته راغله او د خراسان پاچاهانو لکه طاهریانو، سامانیانو، صفاریانو او غزنویانو چې د عباسي خلیفه ګانو هم مهالي وو، یوه په نشاپور، طوس، هرات، زرنج، بست، غزنه، بخارا، سمرقند، مرو، بلخ، ری او د خپلو هېوادو په نورو ښارو کښې دارالضرب درلود او د سپینو او سروزرو سکې یې په کوفي لیکدود، دود کړې وې چې د پاچاو خلیفه دواړه نومونه ورباندې لیکل کیدل، د سلطان محمود ځینې سکې د سنسکریت په لیکدود هم وهل شوې دي، او ښایي چې داسکې د هند په هغو ښارو کښې وهلې شوې وې چې سلطان محمود فتح کړې وو.

د اصطخري او ابن حوقل په وینا د افغانستان په ختیزو سیمو کښې تر سنده پورې یوه سکه د قنهري قنهریات (ګندهاري) په نامه وه چې د کابل او راولپنډۍ ترمنځ (ګندهارا) ته منسوبه وه او اسماعیلیه او لودیه حکمرانانو په ملتان کښې وهلې وه، دا سکه له عراقي پینځو درهمو سره برابره وه او همداشان د خالصو سرو زرو سکه له هندي دریو درهمو سره اندول وه.

لکه مقدسي چې اشاره کوي، په منصوره، ملتان، ګندهارا او توران

کېښې د "من" تول د مکې له منه سره یو، و. او بلې پیمانې ته یې "کیجی" ویل، چې په کیج او توران کېښې یې تول له څلویښتو منو سره برابرو.

خو د اموي هېواد سیاسي ویش داسې و چې: د خراسان او ماوراء النهر ټولو مفتو..ه ځمکو تر کابل، پنجاب او سنده په عراق عجم پورې اړه درلوده دعراق د والي له خوادوه تنه عاملان رااستول کېده چې دیوه مرکز د خراسان له پاره مرو او دبل مرکز د کابل، پنجاب او سند لپاره و، خو دغه ویش په عباسي دوره کېښې چې په افغانستان کېښې اسلامي فتوحات پراخ شول، تغییر وموند او پر څو نورو مهمو او اساسي ولایتو وویشل شو: لومړی دخراسان ولایت چې له مرو او هرات څخه تربلخ او تخارستان پورې پروت و.

(د خراسان نقشه دې وکتل شي - ۳۹).

دوهم د سجستان ولایت چې ترکابله پورې رسیده.

درېیم توران ولایت چې ترمکران او سند پورې رسېده او په دغو ولایتو کېښې مالي نظام او د مالیو د اخیستلو دفترونه د هغه له وخت ځانګړیو اداري اصطلاحاتو سره موجودو، خوارزمي په دې اړه یوه ګټوره شرح لیکلې ده، او د ځمکو خراج یې هم پردرې ډوله:

لومړی محاسبه (نغدي یاجنسي)

دویم مقاسمه (پر پیداوار مالیه)

درېیم مقاطعه (هغه مالیه چې د حکومت او جاګیر دار ترمنځ ټاکله حکومت ته ورکاوه، او په ټولو ولایاتو کېښې د خراج (مالیاتو) او برید (پوسته) او جیوش (لښکرو) نفقاتو د یوانونه، رسایل (مکاتبات)، صدقات، مصادرات، اوقاف، رواتب (تنخواه) شرطه (پولیس) قضا (عدلیه) او نور موجود و، د ابن خلدون په وینا لیکونکي (کاتب) مهمه عهده درلوده چې د عربي حکمدارانو ځانګړی باوری سړی او صاحب السرو، څو تنه یې په یوه

وخت کېښې دغه کارته ګمارل، رسمي فرمانونه اواسناد ټول د کاتبانوله خوا لیکل کېدل او استول کېدل او هغه کار چې نن یې وزیر او سکرتر کوي هغه وخت کاتبانو ته سپارل کېده، ترکاتب وروسته حاجب د وزیر د دربار وظیفه درلوده، چې زیاتې چارې د حاجب په واسطه اجراکېدې او عساکر چې د دیوانالجند یادیوان الجیش له خوا اداره کېدل عموماً د الفرسان (سپاره) او الرجاله (پلي) پر ټولګیو وېشل شوي او وسله یې توري، زغره، خول، نیزه، غشی، لیندی، منجنیق، د بابه او ضبور (یو ډول ټانک) وو: د عسکرو کالي لنډ پرتوګ او څپلی (لکه د غرو د پښتنو کالي) وو، د لښکر کتارونه پر پینځه ډوله وو:

لومړی قلب (منځ) چې په هغه کېښې لوی مشر او قاید و.

دویم میمنه (ښی خوا).

درېیم میسره (کیڼه خوا).

څلورم ډېرلیك یا مقدمه (د مخه خوا) له بریالیو سره.

پینځم ساقه ترلښکر وروسته. اود لښکرو مشران هم غالباً عربان وو.

خود قضا نظام په اموی عصر کېښې داسې و چې:

د صحابه وو او تابعینو، عالمان او صالحان د خلیفه له حضوره او یاد ولایت د حکمرانانو له خوا په مهمو ښارو او مرکزوکېښې د قاضیانو په توګه ټاکل کېدل او دغو قاضیانو د قران، سنت، اجماع او قیاس یعنی له څلور ګونو ادله وو سره سم د خلکو تر منځ شخړې حلولې، په خپل اجتهاد کېښې آزاد، خو د شریعت د احکامو په پلي کولو کېښې د امیرانو د سیاست له اغېزې څخه خپلواك وو او د خلیفه عمر بن عبدالعزیز په وینا یې دا پینځه صفات (پوهه، بې تمه والی، زغم (حلم)، په ائمه پسې اقتدا او د پوهې او رایې له خاوند سره ګډون) درلود، پرمدونو مجلو یې د قضا فیصلې لیکلې،

ځینو قاضیانو د حکومت تنخانه اخیستله، هغه چاچې اخیستله د کال تر زرو دینارو او د میاشتې تر لسو دینارو پورې رسېده، همدا راز د امر معروف او نهی منکر، د تول او وزن، د بازار د معاملو د څارنې او د دیني احکامو د تبلیغ له پاره محتسبان مقرر وو او په تیره بیا عربي پوهان او دامت صالحان د اسلام ددین د تبلیغ له پاره د خراسان مفتوحه هېوادو او په هغو پورې تړلیو سیموته راتلل، لکه چې د (۴۷هـ) په شاوخوا کښې ربیع الحارثی عربي حکمران په سیستان او زابلستان کښې د حسن بصري (د خپل وخت د لوی عالم) په مرسته اسلامی قوانین پلي کړي وو.

اخځونه:

حدودالعالم، د السیایي تاریخ الاسلام - عربي - ۳ټوکه، البشاری اصطخری، د البلاذری‌فتوح، کتاب الوزرا والکتاب، د ابن خلدون مقدمه، د سیرافی سفرنامه، د اموی عصرد تجارت تاریخ، ابن حوقل حضارة الاسلام کتاب الخراج ابن قدامه، کتاب الهندو اسند، د امیر علی مختصر تاریخ عرب، فتوحات عرب در آسیای میانه، الکامل ابن اثیر، تاریخ ادبیات فارسی د صفا، د ابن ندیم الفهرست، د پیبنور د موزیم د‌برلیکونه، تاریخ سیستان، تاریخ تمدن ایران ساساني د نفیسي، د امام ابویوسف کتاب الخراج، د خلفاؤ په عصر کښې د مشرق تهذیب (اردو)، معجم الانساب زمباور، طبقات ناصری، مفاتیح العلوم، تاریخ التمدن الاسلامی د جرجی زیدان، تهذیب و تمدن اسلامي درې ټوکه اردو، نقودالاسلامیه د مقریزی، شرق د رتحت ادارهٔ خلافت، تاریخ عرب د هتي، د ګوستاو لوبون تاریخ تمدن عرب.

❁❁❁❁❁❁❁❁

دریمه برخه

خپلواکه اسلامي دوره

طاهریان

(۲۰۵ - ۲۵۹ هـ)

د دغه کهاله لومړی سړی طاهر د حسین زوی، د مصعب لمسی، د رزیق کړوسی او د ماهان کوسی و چې د پوشنګ (د هرات لوېدیز خوا ته ننی زنده جان) له ځواکمنو کهولو څخه و. مصعب د رزیق زوی د بلاغت او ادب نومیالی پوه و چې د عباسیانو په وخت کښې د پوشنګ حاکم، او تر هغه وروسته یې زوی حسین ته د (۱۸۰ هـ - ۷۹۶ ع) په شاوخوا کښې د پو شنج حکومت لاس ته ورغی، حسین چې پر (۱۵۹هـ) کال په پوشنج کښې زیږېدلی و او د عباس کورنۍ له درباره د شام او بغداد حکمراني هم ورسپارل شوې وه، پر (۱۹۹هـ) کال مړشو. د ده زوی طاهر د خراسان د آزادي پالیو په چاپېریال کښې وده وکړه او په اسلامي خراسان کښې یې د لومړني

ملي حکومت بنسټ کېښېښوو. د خپلواکۍ د لارې د هغو تېرو فداکارانو ستر آرمان د همدغه ننګیالي په مېړانه لاس ته راغی چې دوه سوه کاله يې د دغه ستر مقصد له پاره زیاربوست، په دې تفصیل:

د هارون الرشید تر مړینې وروسته يې د دوو زامنو "امین او مامون" ترمنځ اختلاف پیداشو، امین چې په بغداد کښې خلیفه شوی و، علي د ماهان زوی يې له (۶۰) زریز لښکر سره د خپل ورور جنګ ته واستاوه (۱۹۸هـ) خو مامون چې په خراسان کښې و، څلور خراساني لښکر يې د همدغه طاهر پوشنجي په مشرۍ ولېږل، او د بغداد د لښکر مشر علي د طاهر په لاس ووژل شو، د امین لښکر ماته وکړه، طاهر پر بغداد یرغل او د امین سر يې پرې کړ، مامون يې د بغداد پرتخت کښیناوه، چې ستر برم يې وموند، د دغو خدمتو په بدل کښې لومړی د شام حکومت او د بغداد کوتوالي وروسپارل شوه او بیا د خراسان حکمراني د ذوالیمینین له لقب سره ورکړل شوه. (۱۹۹ هـ - ۸۱۴ م).

طاهر چې خراسان ته راورسېد لومړی يې د خراسان د مرکزیت په ټینګښت او د اداري په یووالي زور واچاوه، او په دوو دریو کالو کښې يې کرمان، سیستان، هرات، نشاپور، مرو، جوزجان، بلخ او تخارستان په خپل مرکز پورې وتړل له دغو مهمو فتوحاتو څخه تر (۲۰۵ هـ - ۸۲۰ هـ) پورې فارغ شو، د خپلواکۍ نقشه يې طرح کړه خراسانیانو ته يې پخوانی برم ور په زړه کړ او وروسته تر هغه چې د ولایاتو له مرکز څخه ډاډه شو، او خراسانیان يې د ځان مله کړل د (۲۰۷ هـ - ۸۲۲ ع) کال د څلورمې خور پر ۲۴ مه د جمعې پر ورځ يې د خراسان د خپلواکۍ اعلان وکړ او د جمعې په خطبه کښې يې د مامون نوم یاد نه کړ.

دا تاریخي ورځ د خراسان په تاریخ کښې لومړی هغه ده چې د

آزادۍ په لار کښې د دې سیمې د خلکو تر دوو پېړیو زیار وروسته يې هیله پوره شوه او په خراسان کښې د ملي حکومت لومړی بنسټ د طاهر پوشنجي په لاس کېښېښوول شو خو له بده مرغه دا زړور او ازادي پال طاهر پر همدې شپه وفات شو او د ده زوی طلحه چې یو پوه سړی او د پلار له خوا د سیستان امارت ورسپارل شوی و، د پلار پر خپلواک مسند کښیناست، شپږ کاله يې په عدالت حکومت وکړ، خلک يې وروزل، د بغداد د خلافت دربار هم د ده حکومت په رسمیت و پېژاند او د خراسان د خپلواکۍ غوښتونکیو خلکو له هیجان څخه وېرېد.

طلحه پر (۲۱۳ هـ - ۸۲۸م) کال په سیستان کښې له خارجي حمزه سره ونښت خو پر همدغه کال دافاضل، متدین او عادل امیر مړ شو، ورور يې عبدالله د طاهر زوی (پر ۱۸۲هـ زیږېدلی) چې څه موده په شام او مصر کښې حکمران و، تر هغه وروسته يې د بغداد د دربار له خوا په پارس کښې د بابك خرمي پر خلاف جګړې کولې؛ امیر شو؛ د بغداد دربار دی رسماً د خراسان امیر وپېژاند. د عبدالله رویه د بغداد له دربار سره ډېره صمیمانه وه، او تل د خلافت له دښمنانو سره جنګېده، د عربي دولت دښمنان يې له منځه یووړل. لکه پر (۲۱۹هـ - ۸۳۴م) کال چې يې په تالقان کښې امام زاده محمد د قاسم زوی بندي کړ او خلیفه ته يې واستاوه او پر (۲۲۴هـ - ۸۳۸م) يې مازیار د قارن زوی د طبرستان حکمران د خلافت په ګټه مات کړ، د ده حکمدارانو په سیستان کښې څو واره د هغه ولایت شورشتونه آرام کړل.

عبدالله اووه لس کاله پر ټول خراسان او د افغانستان پرلوېدیزو سیمو حکومت وکړ، او پر (۲۳۰هـ - ۸۴۴م) کال مړشو، دی ادیب، عالم او عمران خوښوونکی پاچا و، د ده په وختو کښې پر (۲۲۴هـ - ۸۳۸م) کال په خراسان کښې خورا زړه بوږنوونکې زلزله وشوه، پر (۲۲۰ هـ - ۸۳۵م) کال په

سیستان کښې سخته وچ کالي راغله او د هیلمند اوبه وچې شوې وې.

تر عبدالله وروسته یې زوی دویم طاهر تر ۱۸ کالو پورې حکومت وکئ د ده په وخت کښې د سیستان خلك د صالح د نصر زوی او یعقوب لیث په مشرۍ پورته شول او د صفار کورنۍ د امارت بنسټ کښېښوو شو، په دې مانا چې د طاهر له خوا ابراهیم د حضین زوی د سیستان حکمران و، ابراهیم خپل نااهله زوی احمد نومی د بست والي وټاکه، احمد له عثمان بن نصر او احمد بستي او بشاربستي سره چې د هغه ولایت نامتو کسان وو ونښت، د بست او سیستان خلکو له طاهریانو څخه مخ وګرځاوه،او پر (۲۳۸هـ) کال یې په بست کښې له صالح سره بیعت وکئ، په دغه بحران او فتور کښې یعقوب لیث صفاری قوت وموند او پر (۲۴٦ هـ - ۸٦۰ ع) یې سیستان د طاهر له واکمنۍ څخه ویوست او په خپله طاهر پر (۲۴۸ هـ - ۸٦۲ ع) کال مړشو.

محمد د دویم طاهر زوی او دده ځای ناستی بې کفایته عیاش او تنبل سړی و، یعقوب لیث صفاري له سیستانه پرده بری وموند او هغه یې پر (۲۵۹ هـ - ۸۷۲ ع) کال بندي کئ، له دې کورنۍ څخه ابراهیم د محمد زوی، د طلحه لمسی، د عبدالله کړوسی او د طاهر کوسی تر ۲٦۸ هـ پورې په مرو کښې و، چې پر ۲۷۸ هـ کال خجستاني هغه مات کئ او پر ۲٦۷ هـ کال احمد د محمد زوی په خوارزم کښې او له ۲۵۹ هـ څخه تر ۲۸۲ هـ پورې دریم طاهر د محمد زوی په نشاپور کښې حکمرانان وو، خو د دغه کهاله پینځو پاچهانو پر لویدیز او شمالي افغانستان واکمني درلوده، د افغانستان په جنوبي او ختیزو ولایاتو کښې رتبیلانو او کابلشاهانو پاچهي کوله.

د طاهریانو کهاله د بغداد خلافت له مرکز سره دوستانه اړیکي ساتل، د دوی درباري او ادبي ژبه عربي وه او په افغانستان کښې یې د زردشتي دین د پایخوړ پر خلاف زیار ویوست لکه پر (۲۱۳هـ - ۸۲۸ ع) کال

چې عبدالله زردشتی کتابونه وسېزل.

دافغانستان د طاهریانو نومونه دادي:

*۱ - طاهر د حسین پوشنجي زوی (۲۰۵ - ۲۰۷ هـ).

*۲ - طلحه د طاهر زوی (۲۰۷ - ۲۱۳ هـ).

*۳ - عبدالله د طاهر زوی (۲۱۳ - ۲۳۰ هـ).

*۴ - دویم طاهر د عبدالله زوی (۲۳۰ - ۲۴۸ هـ).

۵ - محمد د دویم طاهر زوی (۲۴۸ - ۲۵۹ هـ).

٦ - دریم طاهر محمد (۲۹۵ هـ).

یـادښــت:

الف: د طاهریانو د ټول کهاله شجره د دغه مخ مخامخ ته په ۴۰ مه نومره لیکل شوې ده.

ب: دا (*) نخښه د هغو پاچهانو له نومو سره اېښولې شوې ده چې سکې یې شته.

اخځونه: طبري، زین الاخبار، تاریخ سیستان، روضه الصفا - ابن اثیر طبقات ناصري - تاریخ ایران دورهٔ طاهریان - طبقات سلاطین اسلام، معجم الانساب زمباور - تاریخ ادبیات ایران د دکتور صفا - تاریخ اجتماعی ایران تاریخ ادبیات فارسي د سعید نفیسي.

صفاریان

(۲۴۷ - ۳۹۳هـ)

د امویانو او عباسیانو په وختو کښې سیستان تل د سیاسي هیجانونو مرکز و، په تیره بیا د خوارجو فرقې په دغه ولایت کښې ځای نیولی و او د عیارانو (د فتوت د خاوندانو) ډلې چې د دنیو سیاسي او ټولنیزو ګوندونو په شان یوه ډله وه، هم په سیستان کښې ځواکمن شول، له دې ډلې څخه یو سیستانی میړه چې د لیث زوی یعقوب و، او د سیستان د قرنین په کلي کښې زیږېدلی سر ته را ووت، او له خپل ورور عمرولیث سره د سیستان د حکمران صالح د نضر د زوی په خدمت کښې داخل شو، له درهم بن نضر سره (د ابن خلکان په وینا درهم د حسین زوی د مطوعه زعیم) چې د صالح له خوا د سیستان حکمدارو، سپهسالارۍ ته ورسېد؛ یعقوب زړور او داعیه غوښتونی سړی و او غوښته یې چې په خراسان او سیستان کښې یو غښتلی حکومت جوړ کړي، ځکه چې په دغه وخت کښې طاهریان کمزوري شوي وو او د بغداد له ځواکمن خلافت سره یې د مقاومت توان نه درلود. هغه و، چې یعقوب د (۲۴۷هـ - ۸۶۱م) کال د محرمې پر ۲۵ د دوشنبې پر ورځ د خپلو وسلوالو عیارانو په مرسته درهم بن نضر او خوارج مات کړل او د سیستان له خلکو یې بیعت واخیست، صالح له زاول شاه رتبیل څخه مرسته و غوښته، خو یعقوب رتبیل وواژه او بست یې ونیو، په

دې جګړه کښې شپږ زره تنه ووژل شول، دېرش زره بندیان، زښت ډېر پیلان او زیات غنیمت د یعقوب لاس ته ورغلل.

صالح د نضر زوی د والشتان (د کندهار د شمال) خوا ته پرشا شو، او زابل ته یې پناه یووړه، خو په پای کښې د یعقوب لاس ته ورغی او په زندان کښې ووژل شو. په دې جګړه کښې د رتبیل ورور او خپلوان د بندیانو په توګه سیستان ته بوتلل شول (۲۵۱ هـ - ۸۶۵ ع) او پر همدغه کال یې عمار خارجی د سیستان په نیشك کښې له منځه یووړ، پر (۲۵۲ هـ) صالح بن حجر د رتبیل د تره زوی د رخج په کوهژ (کوهك) کښې یاغي شو، یعقوب هغه تر (۲۵۳هـ) پورې وواژه او پر همدغه کال یې والشتان، زمینداور او بست هم تصفیه کړل او د تګین آباد (اوسنی کندهار ته نژدې) امیر یې وځاپه، او ترهغه وروسته په هرات کښې د طاهریانو له حکمران سره و نښت او هرات یې هم ونیو، د (۲۵۴ هـ) په شاوخوا کښې یې کرمان هم لاس ته راوست او پر (۲۵۷ هـ) کال یې د رتبیل له زوی سره چې له زندانه تښتېدلی و، په رخج کښې جګړه وکړه، خو د رتبیل زوی کابل ته وتښتېد، چې پر (۲۵۸ هـ) کال یعقوب رخج زابل، (د کندهار) پنجوایي، غزنه او کابل ونیول او د ګردیز پر کلا یې چې د ابومنصورافلح د محمد د زوی او لویکی خاقان د لمسي په لاس کښې وه یرغل وکړ، افلح د کال لس زره درهمه خراج ومانه او یعقوب له هغه ځایه بامیان، تخارستان او بلخ لاس ته راوړل، پر کابلشاه په قهرشو او پیرو زوند (د کندهار په شاوخواکښې) او بست یې ونیول سیستان ته ولاړ، له هغې سکې څخه چې پر (۲۶۰هـ - ۸۷۲م) یې په بنج هیر (د کابل په شمال کښې اوسنی پنجشیر) کښې وهلې وه څرګندېږي چې ټول کابلستان یې نیولی و.

پر (۲۵۹ هـ) کال یعقوب د خارجي عبدالرحمن د ځپلو له پاره د

هرات کروخ ته ولاړ او هغه ولایت یې ونیو، پر همدغه کال عبدالله د محمد زوی او د صالح سگزي لمسی (اوس هم د سیستان په شاوخوا کښې د پښتنو یوه پښه ساکزي نومېږي) د یعقوب پرخلاف په سیستان کښې پورته شو، خو یعقوب مات کئ نیشاپور ته وتښتېد او آل طاهر ته ورغئ، یعقوب ورپسې شو، آل طاهر او سکزي یې له منځه یوړل (۲۵۹ هـ تر ۲۶۳ هـ پورې) او لکه ابن خلکان چې وایي" د شاوخوا ټول ملکان لکه د ملتان ملك، د رخج ملك، د طبسین ملك، د زابلستان ملك، د سند او منکران ملکان یې د ځان تابع کړل".

تر هغو وروسته یعقوب په پارس کښې جگړې وکړې او د ۲۶۵ هـ ۸۷۸م) کال د شوال پر ۱۴ د دوشنبې پر ورځ تر ۱۷ کالو پاچهۍ وروسته د قولنج په ناروغۍ مړ شو.

په اسلامي دوره کښې یعقوب لومړنۍ عادل، واکمن او بخښونکی حکمران و، چې د افغانستان ټول هېواد یې د آمو له سینده ترسیستان او مکرانه او له بادغیسه، مرو او هراته تر کابل گردیز، زابلستانه ونیو، د عسکرو او وسلو په تنظیم او د خزانو پر ډکولو یې زیار ویوست، ځکه نو مسعودي دی د نړۍ له سترو پاچهانو څخه گڼلی او پر لوی فصل یې د ده د ښه سیاست او ښه تدبیر په ستاینه کښې لیکلی دی او وایي چې: د ده په لښکرو کښې پېنځه زره بختی اوښان اولس زره صفاري غاترې وې د ده تر مړینې وروسته د سیستان په خزانه کښې پنځوس ملیونه درهمه او اتیا ملیونه دیناره وو، ده پخپل عجمی نژاد ویاړل او په هغه منظوم لیك کښې چې د بغداد خلیفه المعتمد ته یې ولېږه، د عباسیانو کهاله ته یې اخطار ورکئ چې له دغه هېواده ووځي که نه د توري او قلم په زور به وایستل شي.

لنډه داچې د یعقوب ترمړینې وروسته عمرولیث د ده ورور یې پرځای

کښېناست، د خلافت دربار هم هغه د خراسان، سیستان، فارس، کرمان، هند، سند او ماوراءالنهر په پاچهۍ ومانه، په لومړیو وختو کښې د ده سیاسي اړیکي له عباسیانو سره دوستانه وو، خو ترلږې مودې وروسته المعتمد خلیفه دده عزل اعلان او دده قلع او العن یې د خراسان د یوې ډلې حاجیانو په مخ کښې بیان کئ.

د (۲۶۶هـ - ۸۷۹ ع) کال په شاوخوا کښې د طاهري پاچهانو د امیرانو له پایڅوړ څخه یوه سرې په خراسان کښې پاڅون وکئ داسې احمد د خجستانی عبدالله زوی و، د هرات او سیستان تربریدونو پورې پرمخ ولاړ، خو عمرولیث هغه مات کئ (۲۶۷ هـ - ۸۸۰م) او تردې وروسته رافع د هرثمه زوی چې د ابن خلکان په وینا د معتمد خلیفه له خوا لمسیده په خراسان کښې د عمرو پر خلاف پورته شو، هرات او فراه یې ونیول، او د عمرو له لیرې والي څخه یې چې په فارس او عراق کښې جنگېده گټه واخیسته، خوبیاهم عمرو پرهغه بری و موند، رافع ماوراءالنهر ته ولاړ او له ساماني پاچا نصربن احمد څخه یې مرسته وغوښتله او د خراسانیانو زیات یاغیان د ده ملگری شول، خو عمرو دی له خراسانه ترخوارزم پورې پرشا وشاړه او هلته پر (۲۸۳ هـ - ۸۹۶م) کال د عمرولیث د حکمران محمد بن عمرو خوارزمي په لاس ووژل شو. د خراسان تر تصفیې وروسته محمد بن حمدان د عمرولیث له خوا د زابلستان والي شو، او بردعالی د غزني عامل و، په دغه وخت کښې د گندهارا دوو تنو پاچهانو ناسد او المان (په تاریخ سیستان کښې همدارنگه راغلي) پر غزني یرغل وکړ، پر داسې مهال چې عمرولیث په بلخ کښې د (۷۰) زرو نیزه والو سپرو په مرسته د ساماني اسماعیل بن احمد له لښکر سره په مقابله بوخت و، تر هغې چې پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال په یوه جگړه کښې لاس تړلی بغداد ته واستول شو، او هلته د (۲۸۹هـ -

۹۰۱م) په شاوخوا کښې ووژل شو، عمرو هم عادل او عمران خوښي پاچاو، چي زر رباطه (د مېلمنو او بې وسو خلکو لپاره دمه ځایونه)، پینځه سوه لوی جوماتونه او یو زیات شمېر پلونه او لارې یې جوړې کړې، د ابن خلکان په وینا د هېواد د چارو په ښه تدبیر او ښه سیاست کښې یې ساری نه درلود او لکه ابن اثیر چي یې څرګندوي د خپل هېواد او د خپل لښکر او د لښکر د افسرانو په احوال ډېر ښه خبر و، هېڅا نه شوای کولای چي د عمرو له اجازې پرته چاته سزا ورکړي.

تر عمرولیث وروسته د صفاریانو دولت کمزوری شو او بلخي سامانیانو په شمالي افغانستان او هرات باندې د سیستان تر بریدونو بری وموند، د صفاریانو پاتي کسان ترڅه مودې پورې په سیستان کښې حکمرانان وو، لکه په (۲۸۹هـ - ۹۰۱م) کال چي د عمرو لمسیانو طاهر د محمد زوی او د هغه ورور یعقوب د امارت خاوندان وو، دوی یوڅه موده په پارس کښې په جګړه اخته وو او پر (۲۹۱هـ - ۹۰۳م) کال تربست او رخج پورې پرمخ ولاړل تر هغې چي پر (۲۹۶هـ - ۹۰۸م) کال لیث د علی زوی د لیث لمسی له دې کهوله میدان ته راووت او طاهر او یعقوب یې د عمرولیث د مریي سبکري په مرسته ونیول او بغداد ته یې واستول، دی په خپله د (شیرلباده) په نامه پرسیستان امیر شو، تربست، کش او فراه پورې د ده په نامه خطبه وویل شوه، لیث خپل ورور معدل زابلستان ته واستاوه او پر (۲۹۷ هـ - ۹۰۹م) کال یې تر بست رخج (رخد) او کابل پورې مال واخیست او پر (۲۹۸هـ) کال یې په بست کښې په خپل نامه سکه هم ووهله.
خو په پای کښې لیث پر (۲۹۸ هـ - ۹۱۰م) کال په یوه جګړه کښې د سبکري په لاس چي د المقتدر خلیفه له خوایې ملاتړ شوی و ورغئ، او په بغداد کښې بندي شو او د سیستان خلکو له دې کورنۍ څخه د علی یا

ابوعلی محمد د محمد د زوی او د لومړي لیث له لمسي سره پر (۲۹۸ هـ) کال بیعت وکړ، او تربست، غزني او کابل پورې یې هم د ده په نامه خطبه وویله، خو محمد د سیستان ساماني حکمران مات کړ، او بست ته ولاړ څو چي د ساماني احمد د اسمعیل د زوی جنګیالیو دی پر (۲۹۸ هـ) کال په رخج کښې ونیو، او بست ته یې راوست له نوموړی سبکري سره یې بغداد ته واستاوه، د همدغه کال په پای کښې د سیستان خطبه د سامان پر کورنۍ وویل شوه او د صفاریانو هغه پای ته ورسېده. خو پر (۲۹۹ هـ) کال د سیستان خلکو د ساماني حکمران منصور اسحق پر وړاندې بلوا وکړه او ابو حفص عمرو د یعقوب زوی د محمد لمسی او د عمرولیث کړوسی د صفاري کورنۍ لس کلن هلك یې میدان ته راویوست او د مولی سندلی په مشرۍ یې چي د صفاریانو له موالیو څخه و، ساماني حکمران ونیواو د سیستان د عیارانو په مرسته یې د نوموړی ابوحفص په نامه خطبه وویله. خو ساماني دربار حسین د علي مروزي زوی سیستان ته ولېږه او ابومنصور جیهانی د سامانیانو وزیر بیا سیستان تر زمینداوز او زابلستان پورې تر واك لاندې راوست (۳۰۳ هـ - ۹۱۵م) په دې توګه د ساماني دربار امیرانو تر رخج ارغنداو او ناوې پورې سیمې و نیولي او د طرابیل (ښایي چي د رتابیل مصحف وی) د پخوانیو زمامدارانو پایڅوړ یې په زابلستان کښې له پینو وغورځاوه، پر (۳۱۰ هـ - ۹۲۲م) کال احمد د قدام زوی او عزیز د عبدالله زوی د سیستان امیران وو، چي پر (۳۱۱ هـ) کال بیا د سیستان خلك و پاریدل او امیر ابو جعفر احمد د محمد زوی، د خلف لمسی او د لیث کړوسی یې د صفاریانو له کورنۍ څخه راویوست او د سیستان د امیرۍ واګې یې ور وسپارلې او په رخه کښې خطبه هم د ده په نامه وویله شوه، د ده له خوا بیا حمك د رخج او محمد د بست حکمرانان و تاکل شول، او

هېواد يې تر رخج او د هرات تر شاوخوا پورې ونيو، او تر (۳۵۲ هـ - ۹۶۳م) کال پورې يې خپلواک حکومت کاوه، د ښو اخلاقو خاوند او مدبر سړی و د ده د حکومت ورځې ترڅلوېښتو کالو پورې په سيستان کښې د بري ښې تيرې شوې خو په پای کښې پر (۳۵۲ هـ) کال په سيستان کښې ووژل شو: تر ده وروسته يې زوی امير خلف بانو پرځای کښيناست، خو د ده او د اميرطاهر بوعلي تر منځ چې د يعقوب ليث د نيکه د ورورله اولادې څخه و، د سيستان پر امارت اختلاف راوپېوکېد. چې نوموړی طاهر پر (۳۵۹ هـ - ۹۶۹م) مړشو نو زوی يې امير حسين له امير خلف بانو سره جنګېده او پر (۳۷۳ هـ) کال يې له امير سبکتګين څخه چې غزني يې تربست پورې نيولی و، مرسته و غوښته امير سبکتګين مرسته ورکړه او پر همدغه کال يې په منځ کښې روغه وشوه، حسين چې مړ شو د سيستان امارت اميرخلف ته پاتې شو، ده تر (۳۹۰هـ ۹۹۹م) پورې ښه خپلواک حکومت وکئ، څنګه چې دا مهال سلطان محمود له غزني څخه د سيستان امارت ګواښه، څکه نو خلف د هغه اطاعت و مانه چې هر کال به د غزني خزانې ته سل زره ديناره ورکوی.

خو سلطان محمود سيستان له خپله هېواده جلا پرې نه ښوو او پر (۳۹۳ هـ ۱۰۰۲م) کال يې پر هغه څمکه يرغل وکئ او خلف يې د سپهبد په طاق کښې کلابند کئ دی سلطان ته ورغی، خو سلطان د خراسان ګوزګانان ته تبعيد کئ او سيستان د سبکتګين کورنۍ د پاچهۍ برخه شوه، د همدغه خلف بانو له نسله د (۸۸۵هـ - ۱۴۸۰م) تر شاوخوا او حتی د صفويانو تر وختو پورې په سيستان کښې محلي اميران د ملوکو په نامه موجود وو چې په سيستان کښې يې د غزنويانو او نورو تر اطاعت لاندې حکمداري کوله.

په افغانستان کښې صفاري ملوك د اسلامي دورې لومړني علم

دوسته، عمران خوښوونکي او عادل پاچهان وو، چې په هېواد کښې يې سياسي او ديني يووالي راووست، د همدغو صفاريانو په وختو کښې دري ژبه درباري او ادبي ژبه شوه او محمد بن وصيف سکزی لومړی دری قصيده د صفاري پاچا په ستاينه کښې وويله؛ په دې زمانه کښې د افغانستان ختيزې سيمې لکه کابل او ګرديز د کابل شاهانو له لاسه ووتې او له افغانستانه د رتبيلانو او کابلشاهانو کمبله ټوله شوه.

(د صفاريانو او د سيستان د ملوکو بشپړه شجره ددې مخ مخامخ ده. ۴۱ نومره).

*۱ - يعقوب د ليث زوی (۲۴۷ - ۲۶۵ هـ)

*۲ - عمرو د ليث زوی (۲۶۵ - ۲۸۷ هـ) وژل يې په بغداد کښې ۲۸۹ هـ.

*۳ - طاهر د محمد زوی د عمروليث لمسی او ورور يې يعقوب د (۲۸۹ - ۲۹۶هـ).

*۴ - ليث د علي زوی د لومړي ليث لمسی (مشهور په شيرلباده) ۲۹۶ - ۲۹۸هـ).

۵ - ابوعلي معدل د علي زوی د لومړی ليث لمسی (۲۹۹هـ).

۶ - ابوحفص عمرو د يعقوب زوی د محمد لمسی او د عمروليث کړوسی (۳۰۰هـ).

*۷ - امير ابو جعفر احمد د محمد زوی د خلف لمسی د ليث کړوسی (۳۱۱ - ۳۵۲ هـ).

*۸ - ابواحمد خلف بن احمد (د ۳۴۴ هـ شاوخوا - مړ په ۳۹۹ هـ) ابن بانو.

۹ - امير طاهر بوعلي د محمد زوی د طاهر لمسی (د مور له

خواصفاری) (۳۵۲ - ۳۵۹ هـ).

۱۰ - امیر حسین د طاهر زوی (۳۵۹ - ۳۷۳ هـ).

۱۱ - بهاءالدین طاهر د نصر زوی د احمد لمسی (۴۸۰ هـ).

* ۱۲ - تاج الدین نصر د طاهر زوی د محمد لمسی (د ۴۸۲ هـ په شاو خواکښې مړ پر ۵۵۹ هـ).

۱۳ - شمس الدّین ابوالفتح احمد د نصر زوی (۵۵۹ هـ).

۱۴ - عزالملوك محمد د نصر زوی؟

* ۱۵ - تاج الدین حرب د محمد زوی (۵٦۲ هـ - مړ ٦۱۲ هـ).

۱٦ - شمس الدین یمین الدوله بهرامشاه د عثمان زوی (٦۱۲هـ).

*۱۷ - تاج الدین نصر د بهرامشاه زوی (٦۱۸ هـ).

*۱۸ - رکن الدین ابو منصور د بهرامشاه زوی (٦۱۸ هـ).

۱۹ - شهاب الدین محمود د عثمان زوی (٦۱۹ هـ).

۲۰ - علي د عثمان زوی (٦۲۲ هـ).

۲۱ - شمس الدین علی د مسعود زوی د خلف لمسی د مهربان کړوسی د طاهر کوسی (٦۲٦ هـ).

*۲۲ - نصرالدین د ابوافتح زوی د مسعود لمسی (٦۵۲ هـ).

۲۳ - شاه نصرت د نصرالدین زوی (۷۲۸هـ).

*۲۴ - قطب الدین محمد درکن الدین محمود زوی (۷۳۱ هـ).

۲۵ - تاج الدین د محمدزوی (۷۴۷هـ).

۲٦ - سلطان محمود د شاه علی زوی (۷۵۱ هـ).

*۲۷ - عزالدین د رکن الدین محمود زوی (۷۳۳هـ).

۲۸ - قطب الدین د عزالدین زوی (۷۸۴ هـ).

۲۹ - شاه شاهان تاج الدین د قطب الدین زوی (۷۸۸ هـ).

*۳۰ - قطب الدین د تاج الدین زوی (۸۰۵ هـ).

*۳۱ - شاه شاهان شمس الدین د قطب زوی (۸۲۲ هـ).

۳۲ - نظام الدین یحي د شمسَ الدین زوی (۸۴۲ هـ).

۳۳ - شمس الدین محمد د یحي زوی (۸۸۵ هـ).

۳۴ - سلطان محمود؟

۳۵ - امیر محمد مبارزالدین - (د ۸۴۵ هـ شاوخوا)

۳٦ - قطب الدین علی (۸۲۲ - ۸۴۲ هـ).

۳۷ - شاه حسین د ملك غیاث الدین محمد زوی د احیاء الملوك مؤ لف پر (۱۰۲۷ هـ) کښې.

اخځلیك:

گردیزی، تاریخ سیستان، تاریخ ادبیات د براون - طبقات سلاطین اسلام - ابن اثیر، طبري، طبقات ناصری و ابن خلکان، تاریخ الاسلام السیاسی، مروج الذهب، تاریخ عرب، روضة الصفا، لب التواریخ، گزیده، معجم البلدان، معجم الادبا، تاریخ تمدن اسلام جرجی زیدان، احیاء الملوك د تهران چاپ، تاریخ ادبیات د دکتور صفا - تاریخ ادبیات فارسی د سعید نفیسی.

په سیستان کښې د صفاریانو د ماڼیو د کنډوالو انځور - (۴۲ نومره عکس).

سامانیان

(۲۷۹- ۳۸۹هـ)

د سامانیانو کورنۍ د (سامان خداه) له اولادې څخه وه، چې یو نجیب سړی و، دی د بلخ په کلیوالي سیمو کښې حکمران او دین یې زردشتي و؛ د گردیزی په وینا دی د (۱۹۷ هـ - ۸۱۲م) په شاوخوا کښې د مامون الرشید په هڅه مسلمان شو، اسد د سامان زوی د مامون حضور ته لار پیدا کړه، دغه اسد څلور زامن لرل: نوح - احمد - یحیی - الیاس - چې د خراسان د حکمران غسان د عباد د زوی له خوا سمر قند او سغد نوح ته، فرغانه احمد ته، چاچ او اسرو شنه یحیی ته او هرات الیاس ته وسپارل شول.

د احمد بن سامان زوی چې امیر نصر نومېد پر (۲۶۱ هـ - ۸۷۴م) کال د معتمد خلیفه له خوا د ماوراءالنهر په امارت وپېژاند شو، ده د بخارا حکومت خپل ورور اسماعیل داحمد زوی ته پرېښوو، خو پر (۲۷۵هـ-۸۸۸م) کال په بخارا کښې د دوو وروڼو تر منځ سخته جگړه پېښه شوه، نصر د اسماعیل لاس ته ورغی او سمر قند ته واستول شو، پر (۲۷۹هـ-۸۹۲م) کال مړ شو، ټول ماوراءالنهر او خراسان د اسمعیل په لاس کښېووت او د معتضد او مکتفی خلیفه گانو دربار هم دی رسماً په پاچهۍ و پېژاند، هغه د آل سامان د سلسلې بنسټ اېښودونکی دی چې پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال یې څواک و موند او د بغداد د خلافت دربار هم دی د سیستان د آل صفار په

مقابل کښې چې د خپلواکۍ غږ یې تر خولې ویوست پیاوړی کړ، پر همدغه کال یې په بلخ کښې صفاري عمرولیث بندي کړ او شمالي او لویدیز افغانستان یې له تخارستانه ترمرو هراته ونیول او د ایران شمال او ماوراءالنهر هېوادونه یې د ساماني هېواد برخه کړل. د مجمل فصیحي په وینا د هند پرځینو لویدیزو سیمو هم د اسمعیل لاس برشوی و، چې ښایي د فصیحی مقصد گندهارا وي، محمد د محمد زوی د عبدالله بلعمی لمسی د دري ژبې د تاریخ طبری مترجم د دغه پاچا فاضل وزیر و، اسمعیل پر (۲۵۹هـ - ۹۰۷م) کال وفات شو (د اسمعیل ساماني د قبر عکس - ۴۳ نومره).

د اسماعیل تر مړینې وروسته یې زوی احمد پر ځای کښېناست، دی پر (۲۹۷هـ - ۹۰۹م) کال هرات ته راغی او حسین د علي مروزی زوی یې سیستان ته ولېږه، څو چې صفاري حکمرانانو معدل اوبو علي چې تر بست او رخجه پورې واکمن وو له منځه یو ورل، سیستان یې د ساماني اسحاق زوی منصور ته ورکړ، خو لږ د مخه چې وویل شول د سیستان خلکو د سندلي په مشرۍ هغه ونیو (۳۰۰هـ - ۹۱۲م).

احمد پر (۳۰۱ هـ) کال د خپلو مریانو په لاس ووژل شو، خلکو د هغه اته کلن زوی نصربن احمد پر تخت کښېناوه ، خو د هیواد چارې د هغه پوه وزیر ابو عبدالله محمد د احمد الجیهاني زوی اداره کولې .

پر (۳۰۲ هـ - ۹۱۴م) کال په خراسان کښې منصور د ساماني اسحاق زوی یاغي او له سیستان او هراته حسین علي مروزی هم ورسره یوځای شو.

خو له ساماني درباره سپه سالار احمد د سهل زوی هرات ته راغی، همدا چې منصور په نیشاپور کښې مړشو، حسین پر (۳۰۶ هـ - ۹۱۸م) کال

تر سختو جګړو وروسته غاړه کېښېښووه او و بخښل شو. د نصر په وخت کښې لکه چې د مخه وليکل شول د سيستان ولايت د ساماني محلی حکمرانانو او اميرانو ترمنځ لاس په لاس ګرځېده. د دغه پېر نورې پېښې د افغانستان په تاريخ پورې اړه نه لري.

نصر پر (۳۳۱ هـ - ۹۴۲م) کال تر دېرشو کالو پاچهۍ وروسته مړشو، او لومړی نوح دده زوی پرساماني تخت کښېناست.

د ده د وخت له مهمو پېښو څخه د افغانستان په شمالي سيمو او خراسان کښې د بوعلي چغاني د محتاج زوی چې د هغو سيمو حکمران و، سرغړاوی و چې د ختلان د امير په مرسته يې په بلخ، ګوزګانان، سمنګان او تخارستان کښې لښکر راغونډ کړ، خو د امير نوح لښکر هغه مات کړ، پر (۳۴۱ هـ - ۹۵۲م) کال بيا د ساماني دربار له خوا د خراسان په امارت وپېژاند شو. نوح پر (۳۴۳ هـ - ۹۵۴م) کال مړ شو او زوی يې لومړی عبدالملك پر تخت کښېناست. دده په وخت کښې پر (۳۴۵ هـ - ۹۵۶م) کال ابوالحسن سيمجور د خراسان په سپه سالارۍ وټاکل شو، خو له هغه څخه خلکو شکايت وکړ او پر ځای يې ابومنصور عبدالرزاق خراسان ته راغی (۳۴۹هـ - ۹۶۰م)، تر هغه وروسته هم الپتګين حاجب الحجاب د خراسان په سپه سالارۍ و ګمارل شو، او ابوعلي محمد بلعمی د هغه ځای حکمران و.

د ابن مسکويه په وينا د ابوعلی محتاج د له منځه ورلو له پاره د مالك زوی بکر وټاکل شو، چې هغه له خراسانه ورك کړي، بکر هم هغه د خراسان تر پايه وغځلاوه، خو چې لومړی عبدالملك پر (۳۵۰ هـ - ۹۶۱م) کال مړ شو او ورور يې منصور د لومړي نوح زوی دده پر ځای کښېناست، ده ابو منصور عبدالرزاق د خراسان په حکمدار او د الپتګين د مخنيوي له پاره وګماره دا سړی پر (۳۵۰هـ - ۹۶۱م کال) له نيشاپوره پر شاشو، بلخ، خلم،

تخارستان او غزني ته راغی او د غزنوي دولت بنسټ يې کېښېښوو.

پر (۳۵۳هـ - ۹۶۴م) کال سرهنګ ابو علي محمد د عباس زوی د هرات د تولك په حصار کښې ياغي شو، د ابوالحسن سيمجور له خوا چې د خراسان حکمران و، بوجعفر نومي د هغه د مخنيوي له پاره پازمن شو چې د تولك ترحصارنيولو وروسته يې د غور څېنې کلاوې هم ونيولې. د منصور په عصر کښې د سيستان حکران خلف د احمد زوی د ساماني دولت له خوا تقويه شو، خو تر هغه وروسته نوموړي خلف په سيستان کښې د سامانيانو له اطاعته سر وغړاوه، منصور له هغه سره اووه کاله جګړه وکړه، چې په پای کښې يې روغه سره وکړه (۳۷۳ هـ). خو همدا پېښې د ابن اثير په وينا د ساماني دولت د کمزورتيا سبب شوې او شاوخوا حکمرانانو ته د مرکز په اړه خامه هيله پيدا شوه.

منصور پر (۳٦٦هـ - ۹۷٦م) کال مړ شو او پر ځای يې دويم نوح د منصور زوی کښېناست، د ده په عصر کښې يې تر مړينې (۳۷۸هـ - ۹۸۸م) د خراسان حکمراني په ابوالحسن سيمجور پورې اړه درلوده. دا وخت الپتګين له دنيا تلی او پر ځای يې زوم سبکتګين د غزني د چارو واګې په لاس کښې نيولې وې او ابو علي سيمجور چې د خپل پلار ابوالحسن تر مړينې وروسته يې خراسان تر لاس لاندې و، له بلخ د حکمران فايق خاصه سره يې لاس يو کړ او په خپل سر شو، نوح د دوی د ځپلو او د خراسان د چارو د سمولو له پاره د خپل دربار يوسړی چې ابوالعباس تاش نوميد خراسان ته واستاوه او له سبکتګينه يې مرسته وغوښتله، سبکتګين له خپل زوی محمود سره د دويم نوح ملاتړ ته ورغی، پر (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) کال يې د هرات بنارته نژدې ابوعلي مات کړ او هغه د ديلميانو دربار ته پناه يوووړه، دويم امير نوح سبکتګين ته د "ناصرالدين" لقب ورکړ او د خراسان حکمدار په توګه يې تر

تر سختو جګړو وروسته غاړه کښېښووه او و بخښل شو. د نصر په وخت کښې لکه چې د مخه ولیکل شول د سیستان ولایت د ساماني محلي حکمرانانو او امیرانو ترمنځ لاس په لاس ګرځېده. د دغه پېر نورې پېښې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.

نصر پر (۳۳۱ هـ - ۹۴۲م) کال تر دېرشو کالو پاچهۍ وروسته مړشو، او لومړی نوح دده زوی پرساماني تخت کښېناست.

د ده د وخت له مهمو پېښو څخه د افغانستان په شمالي سیمو او خراسان کښې د بوعلي چغاني د محتاج زوی چې د هغو سیمو حکمران و، سرغړاوی و چې د ختلان د امیر په مرسته یې په بلخ، ګوزګانان، سمنګان او تخارستان کښې لښکر راغونډ کړ، خو د امیر نوح لښکر هغه مات کړ، پر (۳۴۱ هـ - ۹۵۲م) کال بیا د ساماني دربار له خوا د خراسان په امارت وپېژاند شو. نوح پر (۳۴۳ هـ - ۹۵۴م) کال مړ شو او زوی یې لومړی عبدالملك پر تخت کښیناست. دده په وخت کښې پر (۳۴۵ هـ - ۹۵۶م) کال ابوالحسن سیمجور د خراسان په سپه سالارۍ وټاکل شو، خو له هغه څخه خلکو شکایت وکړ او پر ځای یې ابومنصور عبدالرزاق خراسان ته راغی (۳۴۹هـ - ۹۶۰م)، تر هغه وروسته هم الپتګین حاجب الحجاب د خراسان په سپه سالارۍ وګمارل شو، او ابوعلي محمد بلعمی د هغه ځای حکمران و.

د ابن مسکویه په وینا د ابوعلی محتاج د له منځه وړلو له پاره د مالك زوی بکر وټاکل شو، چې هغه له خراسانه ورك کړي، بکر هم هغه د خراسان تر پایه وځغلاوه، خو چې لومړی عبدالملك پر (۳۵۰ هـ - ۹۶۱م) کال مړ شو او ورور یې منصور د لومړي نوح زوی دده پر ځای کښیناست، دده ابو منصور عبدالرزاق د خراسان په حکمدار او د الپتګین د مخنیوي له پاره وګماره دا سړی پر (۳۵۰هـ - ۹۶۱م کال) له نیشاپوره پر شاشو، بلخ، خلم،

تخارستان او غزني ته راغی او د غزنوي دولت بنسټ یې کښېښوو.

پر (۳۵۳هـ - ۹۶۴م) کال سرهنګ ابو علي محمد د عباس زوی د هرات د تولك په حصار کښې یاغي شو، د ابوالحسن سیمجور له خوا چې د خراسان حکمران و، بوجعفر نومي د هغه د مخنیوي له پاره پازمن شو چې د تولك ترحصارنیولو وروسته یې د غور ځینې کلاوې هم ونیولې. د منصور په عصر کښې د سیستان حکران خلف د احمد زوی د ساماني دولت له خوا تقویه شو، خو تر هغه وروسته نوموړي خلف په سیستان کښې د سامانیانو له اطاعته سر وغړاوه، منصور له هغه سره اووه کاله جګړه وکړه، چې په پای کښې یې روغه سره وکړه (۳۷۳ هـ). خو همدا پېښې د ابن اثیر په وینا د ساماني دولت د کمزورتیا سبب شوې او شاوخوا حکمرانانو ته د مرکز په اړه خامه هیله پیدا شوه.

منصور پر (۳٦٦هـ - ۹۷٦م) کال مړ شو او پر ځای یې دویم نوح د منصور زوی کښېناست، د ده په عصر کښې یې تر مړینې (۳۷۸هـ - ۹۸۸م) د خراسان حکمراني په ابوالحسن سیمجور پورې اړه درلوده. دا وخت الپتګین له دنیا تللی او پر ځای یې زوم سبکتګین د غزني د چارو واګې په لاس کښې نیولې وې او ابو علي سیمجور چې د خپل پلار ابوالحسن تر مړینې وروسته یې خراسان تر لاس لاندې و، له بلخ د حکمران فایق خاصه سره یې لاس یو کړ او په خپل سر شو، نوح د دوی د ځپلو او د خراسان د چارو د سمولو له پاره د خپل دربار یوسړی چې ابوالعباس تاش نومید خراسان ته واستاوه او له سبکتګینه یې مرسته وغوښتله، سبکتګین له خپل زوی محمود سره د دویم نوح ملاتړ ته ورغی، پر (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) کال یې د هرات ښارته نژدې ابوعلي مات کړ او هغه د دیلمیانو دربار ته پناه یووړه، دویم امیر نوح سبکتګین ته د "ناصرالدین" لقب ورکړ او د خراسان حکمدار په توګه یې تر

غزني، کابل او بلخ پورې ویپژاند، د هغه زوی محمود یې د "سیف الدوله" په لقب د نشاپور حکمدار وټاکه. دویم امیر نوح او سبکتګین دواړه پر (۳۸۷ه) کال مړه شول او دویم منصور د دویم نوح سپین زنی زوی پر ساماني تخت کښېنول شو، خو د سامان د کهاله د نظام رسی وشلېده، ایلك خان بخارا ونیوه او بکتوزن دویم منصور ړوند کړ (۳۸۹ ه - ۹۹۸م). ورور یې دویم عبدالملك د دویم نوح زوی پر تخت کښېناوه، خو سلطان محمود د هغه رانده پاچا د کسات اخیستلو له پاره مرو ته لاړ او په پای کښې یې له بکتوز او فایق سره داسې وکړل چې: هرات او بلخ (یعنې د افغانستان تر کابله) دې د محمود وي او نیشاپور او مرو دې د دوی.

محمود پر (۳۸۹ ه) کال له دې جګړې راوګرځید، او پر همدغه کال ایلك خان بخارا ونیوله، دویم ساماني عبدالملك یې په اوزګند کښې بندي کئ او همهلته یې وواژه. ابونصر ابراهیم منتصر د دویم نوح زوی د سامانیانو وروستني شهزاده په ډېره زړورتیا دمحمود له ورور نصر او ایلك سره جګړه کوله، خو په پای کښې د محمود په لمسانه پر (۳۹۵ ه -۱۰۰۱ ع) کال ووژل شو، چې همدا د سامانیانو د سلسلې پای و.

د دغه مهال له علمي او اداري نومیالیو څخه دوه نامتو وزیران یو محمد د احمد جیهاني زوی (د ورکې جغرافیا ټولوونکی) او بل محمد د محمد بلعمي زوی (په دري ژبه د طبری تاریخ مترجم) او د دري له پخوانیو شاعرانو څخه هم ابو شکور بلخي، رودکي. دقیقی بلخي، او ابو محمد هاشم (په بست کښې د پښتو شاعر چې پر ۲۹۷ه مړ دی) او نور وو.

د سامانیانو پر مهال، اسلام دین د اسلامي مدنیت له عربي ژبې او ادب سره تر کابله رارسیدلی و، خو د هېواد د ختیزو سرحدو لکه: ننګرهار، لغمان، کونړ او د خوست او منګل د غرونو اوسیدونکي پر خپلو پخوانیو

ادیانو، ژبو او مدنیت پاتې وو او دري ادبیاتو ښه وده کړې وه (۴۴ نومره د سامان د کورنۍ شجره.)

۱ - لومړی نصر د احمد ساماني زوی (۲۶۱ - ۲۷۹ ه).

*۲ - اسمعیل د احمد زوی (۲۷۹ - ۲۹۵ ه).

*۳ - احمد د اسمعیل زوی (۲۹۵ - ۳۰۱ هـ)

*۴ - دویم نصر د احمد زوی (۳۰۱ ه - ۳۳۱)

*۵ - لومړی نوح د نصر زوی (۳۳۱ - ۳۴۳ ه).

*۶- لومړی عبدالملك د نوح زوی (۳۴۲ - ۳۵۰ ه).

*۷ - لومړی منصور د نوح زوی (۳۵۰ - ۳۶۶ ه).

*۸ - دویم نوح د منصور زوی (۳۸۷ - ۳۸۹ ه).

*۹ - دویم منصور د دوهم نوح زوی (۳۸۷ - ۳۸۹ ه).

*۱۰ - دویم عبدالملك د دوهم نوح زوی (۳۸۹ ه).

۱۱ - ابوابراهیم منتصر د دویم نوح زوی (۳۹۰ ه) د ده تروژلو پورې پر (۳۹۵ ه).

اخځونه:

ګردیزی - ابن اثیر - طبقات ناصری - دایرة المعارف اسلامی - تاریخ سیستان - تجارب الامم - تاریخ الاسلام السیاسی - مختصر تاریخ ایران د پاول هورن - روضةالصفا، طبقات سلاطین اسلام، معجم الانساب زمباور - تاریخ بخارا - لب التواریخ - تاریخ یمینی - دبارتولد ترکستان - حبیب السیر.

پښتانه واکمنان

(د ۳۰۰ هـ شاوخوا)

له هغه ډېر پخواني کهاله چې د کسي (سلیمان) پر غره، د غور په غرو او د هغو سیمو په شاوخوا کښې یې د پښتنو واکمني او لاربښوونه کوله د کیس عبدالرشید پښتون (پټان) درې زامن مشهور دي چې غرغښت، بیټنی او سړبن نومېدل. د دغه پښتانه کهاله په اړه ډېرې سیمه ییزې افسانې شته، خو هغه څه چې د پښتنو پخواني مورخ سلیمان ماکو د (٦١٢ هـ -١٢١٥م) په شاوخوا کښې په خپله تذکره کښې لیکلي او تر هغه وروسته نورو مورخانو لکه ابوالفضل علامی په ایین اکبري کښې (١٠٠٦ هـ -١٥٩٧م)، اخون درویزه (چې پر ١٠٤٨هـ - ١٦٢٨م مړ دی) په تذکرة الابرار او مخزن اسلام کښې، نعمت الله هروي په مخزن افغاني کښې (١٠١٨ هـ - ١٦٠٩م) شیخ امام الدین خلیل (چې پر ١٠٦٠ هـ مړ دی) په تاریخ افغاني کښې تاید کړې دی او تاریخي حقایق دي دا راښیي چې دغو درې واړو ورونو د (٢٥٠ تر ٣٠٠ هـ پورې) په افغانستان کښې د غور له غرو څخه د سلیمان تر غره پورې واکمني او روحاني او قبیلوي نفوذ درلود. د شیخ بیټني ځینې پښتو

مناجاتو نه په پښتو ادبیاتو کښې منقول او په لاس کښې شته، تر هغه وروسته د سړبن زوی خرښبون د سلیمان له غره څخه د غلزیو د کلات د غونډان تر غره پورې واک درلود ، پر (۴۱۱ هـ - ۱۰۲۰م) کال د سلیمان غره په جنوبي لمنه "مرغه" کښې مړ شو، همدارنګه اسماعیل د بیټني زوی د سلیمان په غره کښې واکمني او روحاني نفوذ درلود، د ده د واکمنی لمن د سلیمان غره لوېدیز پلو ته له "وازې خوا" څخه تر غزني پورې رسېده له دغو دوو تنو څخه هم د پښتو پخواني اشعار راپاتې دي (د ۴۰۰هـ - ۱۰۰۹م په شاوخوا کښې). د خرښبون درې زامن: کند، زمندو او کاسي د پښتنو د ټبرو نومیالي نیکونه دي، چې د دوی کول لړۍ په افغاني نسب نامو کښې څرګنده شوې ده.

پاتې دې نه وي چې خرښبوني پښتانه د افغانستان په لوېدیزو سیمو کښې خپاره وو، لکه عبدالرزاق سمرقندی چې په غزني او برمل کښې د "افغان خرشواني" په نامه د هغو یادونه کوی، (۸۲۰ هـ) شاوخوا. (مطلع سعدین دویم ټوک لومړی برخه ۳۵۹ مخ لاهور چاپ).

د افغاني انسابو په کتابو کښې دا درې ورونه غرغښت - بیټني او سړبن د پښتنو ټبرو د لړۍ سرونه ګڼل شوي دي، چې په دې ځای کښې د دوی د نسب د شجرې مهمې څانګې لیکل کېږي. (وګورئ ۴۵ مه نومره د نسب شجره).

ماخذونه: د سلیمان ماکو تذکرة الاولیاء، پښتانه شعراء لومړی ټوک، ایین اکبري، مخزن افغاني، د درویزه تذکرة الابرار، پټه خزانه، د پښتو ادبیاتو تاریخ ۲ ټوک، مطلع سعدین ۲ ټوک، حیات افغاني، شوکت افغاني، صو لت افغاني. خورشید جهان، د سراولف کیرو پټانان، د صوبه سرحد او بلوچستان ګزیټیر، د افغانستان ګزیټیر، تاریخ سلطاني.

فریغونیان

(۲۵۰ - ۴۱۰ هـ شاوخوا)

دغه کهاله د سامانیانو او غزنویانو په وختو کښې په ګوز ګانان کښې واکمني درلوده او له دواړو سلطنتي کورنیو سره یې دوستانه اړیکي ساتل، علم روزونکي او سوله پال، پوه پاچاهان وو، د دوی د حکومت شمالي ویش امو سیند او جنوبي ویش یې غرستان، غور او تالقان (د کروان رباط ته نژدې) د زمینداور او هیلمند تر شاوخوا پورې رسېده، په غور کښې هم د فریغونیانو تر لاس لاندې یو حکمران ناست و. دی غورشاه نومېد. په خپله ګوزګان د سرپل شاوخوا ته ویل کېده، دا کهول تر اسلام د مخه د "ګوزګان خداه" د پاچهانو له نسله و، چې د فریغون په رباط یې اړه درلود، دا رباط د مقدسي په وینا له اندخو د (اوسنی اندخوی) او کرکی څخه د یوې ورځې لارې واټن و. د افریغ کلمه د دغه هېواد په لرغونیو نومو کښې تر خوارزمه لیدل کېږي خو په خپله د فریغون (د دغه کهاله د لرې د مشر په اړه) څه معلومات نه لرو پرته له دې چې دا لعتبی په وینا د دریمې هجري پېړۍ په شاوخوا کښې د افریغون رباط ته نژدې اوسېده، خو د ده زوی احمد بن فریغون د اسلامي دورې په تاریخ کښې د دغه کهاله لومړی سړی دی چې مونږ یې پېژنو نرشخي وایي:

پر (۲۸۷هـ - ۹۰۰م) کال چې امیر اسمعیل ساماني له عمرولیث صفاري سره جنګېده، امیر احمد فریغوني د عمرولیث له خوا هم د بلخ حکمران وپېژندل شو. قابوسنامه دی د ډېرو آسونو د ګلو خاوند ګڼي چې د ورځې یې زر ارزق بهاېان راوړل او دا خبره مبالغه نه ده، ځکه چې د دې سیمو خلك تر اوسه د اسونو د ګلو په ساتنه او روزنه مشهور دي.

د دغه کهاله یو بل واکمن ابوالحارث محمد د احمد زوی دی چې مونږ هغه د دري ژبې د پخوانۍ جغرافیې کتاب (حدودالعالم) له مخې پېژنو، دی یوه پالونکی واکمن و چې دا کتاب پر (۳۷۲ - ۹۷۲م) کال ده ته وړاندې شوی و او د دې کورنۍ د ډېر خواك په وخت کښې حکمران و، اصطخري د (۳۴۰-۹۵۱) په شاوخوا کښې هغه یاد کړی دی. د بارتولد په وینا (۳۶۵ ۹۷۵ع) کال یې خپله لور ساماني زلمي پاچا نوح د منصور زوی ته ورکړه، د العبتي په وینا تر (۳۸۰ هـ -۹۹۰م) کال وروسته نوح د منصور زوی دی د فایق جګړې ته راوغوښت خو ماته یې وخوړه. ابن اثیر وایي چې پر (۳۸۳هـ) کال نوح له خراسانه ګورګان ته راغی او ابوالحارث ورسره یو ځای شو او پر (۳۸۵ هـ) کال چې سبکتګین له فایق سره جنګېده ابوالحارث د سبکتګین د ملاتړ له پاره هرات ته راغی او د العبتي په وینا، په همدغو وختو کښې خپله بله لور د سبکتګین زوی محمود ته ورکړه او د سبکتګین یوه لور یې خپل زوي ابوالنصر احمد د محمد زوی ته په نکاح کړه، پر (۳۸۶هـ -۹۹۶م) کال چې سبکتګین مړ شو، همدغه ابوالحارث د محمود او د هغه د ورور اسمعیل تر منځ روغه وکړه، له محمود سره غزني ته لاړ او پر (۳۸۹هـ ۸۹۸م) کال محمود د اسمعیل نیول هم ابوالحارث ته وسپارل دا د تاریخ په پاڼو کښې د ابوالحارث وروستنۍ یادونه ده.

العبتي پر (۳۹۴ هـ - ۱۰۰۳م) کال د فریغون بن محمد په نامه یو

تن يادوي چې محمود هغه له بلخ څخه په وروستني ساماني شهزاده منتصر پسې د اندخود او مرورود خواته اســتولی و، خو د ده پوره احوال لاس ته رانه غی. د دې کورنۍ يو بل سړی ابو نصراحمد د محمد ابوالحارث زوی دی چې دالعبتي او ګرديزي په وينا د ګوزګانان و، پر (۳۹۸ هـ - ۱۰۰۷م) کال په هغه جګړه کښې چې د قراخانيان او د محمود د ورور تر منځ په پل چرخيان کښې وشوه د محمودی لښکر د منځ (قلب) مشرو او پر (۴۱۰هـ ۱۰۱۰م) کال مړ شو. بيهقي د (۴۱۰هـ-۱۰۱۰م) کال په پېښو کښې ليکي چې پر همدغه کال محمود د غور جګړو ته لاړ، خو د ده شهزادګان مسعود او محمد پر څوارلس کلنۍ په زمينداور کښې د امير فريغون ګوزګانان له زوی حسن نومي سره اوسېدل په همدغه کال امير ابوالحارث مړ و، ځکه نو د ده زلمی زوی حسن د سبکتګين د لور له نسه د ګوزګانان د تاج وتخت نامزد و، خو دا سمه څرګنده نه ده چې د احسن د همهغه فريغون بن محمد زوی و، که د ابو نصر؟ خو په دې خبر يوو چې سلطان محمود د العبتي او عوفي په وينا د ابو نصر فريغوني لور خپل زوی محمد ته وکړه او د ګوزګانان ولايت يې بيرته ابو نصر ته ورکړ او ابو محمد حسن د مهران زوی يې د هغه ځای د چارو په کفالت له ده سره وګماره ګواکي د ګوزګان سيمه پر (۴۰۸هـ - ۱۰۱۷م) کال بشپړه د غزنويانو تر واکمنۍ لاندې راغلې وه، ناصر خسرو علوي په دغه بيت کښې اشاره ورته کړې ده:

کجاست آنکه فريغونيان زهيبت او
زدست خويش بدادند ګوزګانان را

په دې توګه نو د فريغونيانو کهول دافغانستان د لوېديزو شمالي سيمو، سيمه ييز پاچاهان وو، چې په عدالت نېکنامۍ او د علومو په پالنه

يې شهرت درلود د فريغون په دربار کښې نامتو پوهان او ليکونکي روزلي شوي دي چې له هغې جملې څخه: بديع الزمان همداني، ابو الفتح بستي، د مفاتيح العلوم خاوند خوارزمي او د حدودالعالم نامعلوم مولف دی.

د دغه کهاله نوميالي:

۱- اميرفريغون (۲۵۰ هـ).

۲- امير احمد دفريغون زوی (۲۷۹-۳۳۷ هـ شاوخوا).

۳- ابوحارث محمد داحمد زوی (۳۳۷-۳۸۹هـ).

۴- فريغون د محمد زوی (۳۹۴هـ شاوخوا).

*۵- ابو نصراحمد د محمد زوی (۳۹۰- ۴۱۰هـ).

٦- حسن دابونصراحمد زوی؟ (۴۱۰هـ).

اخځ:

العبتي، ګرديزی، اصطخری، نرشخی، مقدسي، بيهقی، قابوس نامه، عوفي، ابن اثير، مينورسکی دحدودالعالم پر لمنليکونو، د بار تولد جغرافيای تاريخي ايران، معجم الانساب - د مينورسکي مقالې د لندن چاپ.

د ملتان لودیان

(د ۳۷۰ -۴۰۱ هـ شاوخوا)

د (۳٦٦هـ۹۷٦م) په شاوخوا کښې سبکتګین په غزني کښې واکمن او ساماني واکمن، بې واکه او کمزوړي شول څکه نو د افغانستان ښارونه له تخارستان او بلخه تر ګوزګانان هرات، سیستان، بست او کابل تر ګردیزه د غزني په پایتخت پورې وتړل شول (۳٦۸هـ-۹۷۸م).

په دغه وخت کښې دافغانستان ختیزو سیمو تر ماورای سند او ملتان پورې د ملتان د لودیانو په نامتو کهاله اړه درلوده او له لاهوره تر خیبره جیه پاله کابلشاه حکم کاوه. هغه وخت چې سبکتګین پر کابل او ننګرهار یرغل وکړ، جیه پاله وراندې ورغی او د غزني په شاوخوا کښې یې ورسره جګړه وکړه خو مات شو، د جګړې د تاوان تر ورکولو وروسته بېرته لاهور ته وګرځېد او د قنوج، ډهلي، اجمیر او کالنجر راجه ګان یې له ځان سره ملګرې کړل دیو لك چمتو سپرو سره تر خیبره را تېر او د کابل سیند پر غاړه لغمان ته راورسېد.

سبکتګین له هغه سره جګړه وکړه په زرګونو سري یې ځنې ووژل او نور یې پر شا وشړل، د سند تر سینده پسې ولاړ، په پېښور کښې یې خپل -یو امیر له اوو زرو سپرو سره پرېښوو او په خپله غزني ته راغی (۳۸۱هـ

۹۹۱ م) په دغه وخت کښې ملتان د لودي شیخ حمید په لاس کښې و، (لودي د پښتنو یو نامتو ټبر دی) دغو لودیانو چې د سبکتګین واك ورځ پر ورځ په ډېرېدو ولید له هغه سره یې روغه وشوه او چې جیه پاله ماته وکړه شیخ حمید په ملتان کښې پر خپل ځای پاتې شو او له سبکتګین سره یې تړون وکړ (۳۸۲ هـ). د ده وراره شیخ رضی په اخباراللودي کښې د احمد لودی په وینا د پښتو ژبې له شاعرانو څخه و، چې د حمید لودي په وختو کښې یې د افغانانو په غرو (سلیمان غره) کښې د اسلام تبلیغ کاوه، له دې څخه څرګندېږي چې د سند او غزني تر منځ ځینو افغانانو لا تر دغه وخته د اسلام دین نه و منلی، لکه چې پر (۳۷۲ هـ) کال د (حدودالعالم) جغرافیا لیکونکی د کندهار ښار (د اندس پر غاړه) د برهمنانو او بتانو او لغمان د بودتونو (بتکدو) او بنیهار (بنیر) د بت پرستو هندوانو او افغانانو ځایونه بولي، حال دا چې په همدغه وخت کښې بست غور او رخد اسلامي ښارونه وو او کابل یو داسې ښار و چې نیمایي یې مسلمانان او نیمایي یې هندوان وو. د شیخ حمید د مړینې خبر په تاریخ کښې نه شته خو دومره ښکاري چې په ملتان کښې د ده واکمني د سند تر غاړو او د سلیمان تر غره پورې رسېده. لاهور تر ټکسیلا او ویهند تر کندهاره (د سند د سیند پر غاړه) په جیه پاله پورې اړه درلوده، خو پر (۳۹۲ هـ ۱۰۰۱ م) کال محمود ویهندونیو او پر (۳۹٦ هـ ۱۰۰۵ م) کال چې یې پر ملتان لومړی یرغل وکړ. د ملتان حکمران ابوالفتوح داود د نصر زوی و، نو څرګنده شوه چې نصر د شیخ حمید زوی د لودیانو دویم حکمران د (۳۹۰ هـ - ۹۹۹ م)په شاوخوا کښې حکومت کاوه، دی تر حمید وروسته د هغه پر ځای کښېناست له غزنویانو سره د لودیانو د کورنۍ په سیاسي سیالۍ کښې د سلطان محمود له خوا په بده عقیده او د اسمعیلي ملا حده و، دین ته په ګروهېدلو متهم شوی و. مګر د پښتو له هېوادنیو اخځونو لکه

پټه خزانه او د ده له پښتو شعره څرګندېږي چې دا تور غلط او دی ملحد او بې دینه نه و.

ابوالفتوح داود تر نصر وروسته د ملتان تخت ته ورسېد او پر (۳۹۵ هـ ۱۰۰۴م) کال سلطان محمود د بهاتیه پر حکمران (بجی راو) باندې یرغل وکړ، داود څه اعتنا ورته ونه کړه، ځکه نو پر دا بل کال محمود له نوي لښکر سره د ننګرهار له لارې ورغئ، لومړی یې راجه اننده پاله په پېښور کښې مات او بیا ملتان ته ورسېد او تر اوو ورځو کلا بندۍ وروسته داود لودي پر کال دوه لکه او په بل روایت دوه کروړه درهمه خراج ومانه، شل زره درهمه یې هم د جګړې تاوان ورکړ محمود سره یې د روغې تړون وتاړه او تر (۴۰۱ هـ ۱۰۱۰م) کال پورې یې پر ملتان او د افغانستان پر ختیزو سیمو حکومت وکړ، خو پر همدغه کال محمود پر ملتان یرغل وکړ او هغه یې ونیو، د کندهار د شمال د غورك په کلا کښې یې بندي او همهلته مړ شو.

که څه هم چې د داود په مړینې د پخوانیو لودیانو کهول له منځه ولاړ خو د داود اولاده تر هغه وروسته هم په ملتان کښې وه، او د فخرمد بر په وینا د داود زوی شیخ د سلطان مسعود تر مړینې وروسته په ملتان بلواو کړه، چې د سلطان مودود له خوا یو لښکر د لوی حاجب احمد محمد او فقیه سلیطی په سپه سالارۍ دده د سر کوټلو له پاره وګمارل شو، همدا چې لښکر د وایوه کلا ته ورسېد، نومړی شیخ له خپلو ملګریو سره منصوره ته ولاړ او غزنوي لښکریانو ملتان ونیو، دا په ملتان کښې د لودي کهاله د پایڅوړ ورستی یادونه ده.

دا کهول په هند کښې د اسلامي او افغاني ثقافت لومړنی ممثل دی، د دغه کهاله دوه تنه شیخ رضي د حمید وراره او نصر د حمید زوی د پښتو ژبې شاعران وو، د دوی شعرونه او ژوند پېښې د پښتو شاعرانو

تذکرې پټې خزانې د شیخ احمد ابن سعید اللودی د کتاب اعلام الوذعی فی اخبار اللودی (٦٨٦ هـ ۱۲۸۷م) په حواله راوړې دي، "فرشته" هم د هغو افغانیت لیکلی دی. مورږ وینو چې لودیانو پر (۸۵۵ هـ) کال بیا د بهلول لودي په مشرۍ په هند کښې د سلطنت دویمه کورنۍ جوړه کړې او سل کاله یې حکومت کړی دی (۹۳۲ هـ) خو د لودیانو لومړی کهول د افغانستان په تاریخ اړه لري او د بهلول کورنۍ په هند کښې پاچهي کړې ده.

د لومړي کهاله نومیالي:

۱- شیخ حمید لودي (د ۳۷۰ هـ شاوخوا).

۲- شیخ رضی د حمید وراره (د ۳۸۰ هـ شاوخوا).

۳- نصر د حمید زوی (د ۳۹۰ هـ شاو خوا).

۴- ابو الفتوح دواد د نصر زوی (۳۹۵ شاوخوا)

۵- شیخ ... د داود زوی (د ۴۳۲ هـ شاوخوا)

اخځونه:

تعلقات هندو عرب - زین الاخبار- د پښتو ادبیاتو تاریخ، ۲ ټوك - شوکت افغانی - تاریخ یمینی - فرشته - طبقات اکبری - حدود العالم - تاریخ سند - ابن اثیر - حیات افغانی - خورشید جهان - پټه خزانه - آداب الحرب.

د تخارستان د باينجور کورنۍ

(۲۳۲- ۳۷۲ هـ)

د دې لړۍ اميرانو په تخارستان، بلخ، خلم، ترمذ، اندراب، پنجهير، باميان او وخش کښې حکمراني کوله او په هغه باينجور اړه لري چې د عباسي خليفه ګانو منصور او مهدي هممهالي وو، کېداى شي چې تر اسلام دمخه د تګين شاهانو پايخوړ وي.

* ۱ - له هغې ډلې څخه: داؤد د الياس زوى چې د ۲۳۲ هـ په شاوخوا کښې يې سکه وهلې او پر (۲۵۸هـ) کال يعقوب ليث صفاري له ده څخه بلخ ونيو. دى له ۲۳۳ کال څخه تر ۲۵۸هـ پورې د بلخ حکمران و او پر ۲۵۹ هـ کال مړ شو.

* ۲ - ابو داؤد محمد داحمد زوى او د باينجور لمسى، چې د ۲۶۰هـ په شاوخوا کښې يې سکه وهلې ده، دى له ۲۶۰ کال تر ۲۶۵ هـ پورې د بلخ او تر ۲۷۹ هـ پورې د تخار، جوزجان، ختلان او ترمذ واکمن و.

* ۳ - ابو جعفر احمد د محمد زوى او د احمد لمسى چې د ۲۷۹هـ له شاوخوا څخه واکمن و او پر ۲۸۸هـ کال يې په اندراب کښې سکه وهلې ده.

* ۴ - جعفر د احمد زوى او د محمد لمسى چې تر ۳۱۰ هـ وروسته يې حکومت کاوه او پر ۳۱۰-۳۱۲-۳۱۳- هـ يې په ختل کښې سکه وهلې چې

اوس هم شته.

* ۵ - احمد د جعفر زوى او د احمد لمسى چې د ۳۷۲ هـ په شاوخوا کښې حکمران و او د ګرديزي په وينا د چغانيانو دابى علي احمد د محتاج د زوى ملګرى و.

د دې کورنۍ ځينې نور کسان هم حکمرانان وو، لکه داؤد د باينجور زوى چې پر ۲۰۶ هـ کال د بصرې عامل و، هاشم د باينجور زوى چې دوخش او هلاور د حکمران و، پر ۲۴۳ هـ کال مړ دى، بيګ د عباس زوى او د باينجور لمسى د ختل خاوند، حارث چې له ۲۷۲ څخه تر ۲۹۳ هـ پورې د ختل حکمران و او سکه يې هم وهلې ده، داود دابو داؤد زوى د عباس لمسى چې د ۲۷۲ هـ په شاوخوا کښې ژوندى و، حاتم د داود زوى او د باينجور لمسى چې د (۲۵۱هـ) په شاوخوا کښې د جوزکرمان حاکم و، او الياس د هاشم زوى چې په ۲۱۱ هـ کال د مصر سر لښکر و. (د دې کورنۍ د نسب شجره وګورئ ۴۶ لمبر)

د غــرســتــان شــاران

(۲۸۹ - ۵۵۰ هـ)

لکه مارکوارت چې په ایرانشهر کښې څرګنده کړې ده، د "شار" کلمه له "شیر" او "شاه" سره ګډه ریښه لري او دا د افغانستان د منځنۍ سیمې د یو شمېر واکمنو لقب و، چې د واکمنۍ سیمې یې ختیز خوا ته د بامیان د شیرانو د هېواد ګاونډۍ وې او لکه د دغه کتاب په لومړیو بحثو کښې چې مو وویل دا شاهي کهولونه د دغه هېواد د هپتالي کوشاني عناصرو پایځوړ دی او د حکمرانۍ مرکز یې په بشین کښې و، چې شورمین او بغشور هم د هغه ځای ښارونه وو او د دغه هېواد ار نوم په اوستایي تلفظ "غرستانه" او په طبقات ناصري کښې هم "غرستان" (په پښتو د غر{کوه} په مانا+ستان) دی. فردوسي یې په شاهنامه کښې د "غرچګان" په نامه یادوي او معرب یې غرجستان یا غرشستان دی. د دې سیمې شاران حکمرانان په نیاو (عدل) او داد مشهور وو، ناصر خسرو قبادیاني په دغه بیت کښې د دغو کورنیو او د دوی د حکمرانۍ د مرکزو داسې یادونه کړې ده:

استاده بد به بامیان شیری   بنشسته بعزدربشین شاری[1]

داسې ښکاري چې د غرستان شاران تر اسلام د مخه هم د دې

۱- د ناصر په دیوان کې دا بیت ناسم لیکل شوی، چې سم شو.

سیمې حکمرانان و، د دوی د نیکونو یو تصویر چې لاس ته راغلی کټ مټ د هپتالي (هیاطله - هون) د پاچهانو بڼو ته ورته دی.

په اسلامي عصر کښې د غرستان د شارانو یادونه د سلطان محمود د فتوحاتو او د غزني سلطنت تر اداري لاندې د هېواد له اداري تمرکز سره منځ ته راځي، چې یو له دې غرستاني شارانو څخه "شاررشید" پر ۳۸۹ هـ کال د سلطان محمود سیاسي مشرتابه او د هېواد اداري یووالي ته غاړه ایښې وه، بل شار ابونصر محمد، د اسد زوی دی چې پر ۴۰۵ هـ کال سلطان محمود بندي کړ او پر ۴۰۶ هـ کال په هرات کښې مړشو.

۳ - شارشاه ابو محمد د محمد زوی و، چې د پلار پر ژوندانه د هغه پر ځای کښېناست او له سلطان محمود او ابو علي سیمجور سره وجنګید او تر ۴۰۶ هـ کال وړاندې مړ شو.

۴ - شارارد شیر.

۵ - شارابراهیم دارد شیرزوی.

۶ - شارشاه دابراهیم زوی چې لور یې "حور ملکه" د سلطان حسین جهانسوز غوري ماندینه وه.

هغو شارانو چې د سلطان محمود تر وخت وروسته تېر شوي د غزني او غور تر مرکزي واکمنۍ لاندې ژوند کاوه، خو پوهان او علم پالونکي خلک وو.

ماخذونه:

ابن اثیر - تاریخ یمیني عتبی - دایره المعارف اسلامی، د غرجستان ماده - نامهای ایرانی جستی-روضته الصفا- تاریخ گزیده - معجم الانساب زمباور - ابن خرد اذبه ۳۹ - معجم البلدان ۳-۷۸۵.

د انـــــدراب امـــــيـــــران

دا اميران هم د هپتالي کوشانيانو د پخوانيو حکمرانانو له پايڅوره ښکاري چې په اسلامي عصر کښې يې اسلام منلي او د اندراب په غرو کښې پاتې شوي دي، له دې کبله چې د دوی د حکمرانۍ سيمه د ستغو غرو په منځ کښې وه، نو ځکه د جهانګيرانو له واکمنۍ خوندي پاتې وو.

له دغو اميرانو څخه يوازې د دوو تنو نومونه د دوی له سکو څخه لاس ته راغلي دي او دا سکې د ارميتاژ په موزه کښې شته:

* ۱ - مکتوم د حرب زوی (د ۳۵۹ هـ پر شاوخوا).
* ۲ - سهلان د مکتوم زوی (د ۳۶۵ له شاوخوا څخه تر ۳۷۴هـ پورې).

مأخذونه:

معجم الانساب زمباور - د مارکوف د ارميتاژ فهرست.

چغـانيـان اميران - آل محـتاج

چغان (معرب يې صغان) تر آمو ها خوا يو ځای دی چې اوس د شوروي تاجکستان جمهوريت جنوبي برخه ده. په نوموړي ځای کښې له پخوانيو زمانو څخه يوه سلطنتي کهاله د "چغان خدات" په نامه حکومت کاوه، چې له آريايي تاجيکو عناصرو څخه و؛ د اسلامي درېيمې پېړۍ په سر کښې امير محتاج نومي هلته حکمران او چغان خدات ته منسوب و، چې تر هغه وروسته يې کورنۍ په تاريخ کښې د "آل محتاج" په نامه مشهوره شوه، له دې کورنۍ څخه عادلان او پوهان اميران منځته راووتل، د سامانيانو او غزنويانو په وختو کښې يې د آمو سيند پر دوارو غاړو بلخ او تخار باندې د هندوکوش تر شمالي لمنو پورې حکومت کړی دی. د محتاج د پلار دا يادونه چې احمد نومېده د يا قوت په معجم الادباء کښې راغلې ده، ژوند يې پر (۲۵۰هـ) اټکلېدی شي - د دې کورنۍ نور غړي دا دي:

۱ - له محتاجه يو زوی د ابو سعد مظفر په نامه پاتې شو چې د ۳۰۰ هـ په شاوخوا کښې يې ژوند او حکومت کاوه، زوی يې ابوبکر محمدبن مظفر د ساماني نصر بن احمد د دربار امير او پر ۳۲۱ هـ کال د خراسان حکمران او د خراسان د ټولو عسکرو سپه سالارو، تر هغه د مخه د ۲۹۸هـ کال پر محرمه د اسمعيل ساماني د زوی احمد له درباره د سيستان د نيولو

له پاره استول شوی و او په ګرګان کښې حاکم شو، په خراسان کښې د ده د واکمنۍ ورځې له (٣٢١ هـ) کاله د ده د مړینې تر کاله (٣٢٩هـ) پورې وې، دغه سړي د خراسان په پیښنو کښې تل د یوه غښتلي او اغېزمن واکمن په توګه لاس درلود او په چغانیان کښې ښخ دی.

٢ - ابوعلي احمد د محمد زوی او د مظفر لمسی چې پر ٣٢٧ هـ کال د پلار د ناروغۍ پر وخت د خراسان سپه سالار او حکمران و، پر ٣٢٩هـ کال په جرجان اوری کښې له ماکان بن کاکي سره وجنګېد او هغه یې وواژه، خو پر ٣٣٣هـ کال چې د امیر نوح بن نصرساماني د دربار له خوا د خراسان له حکمرانۍ څخه لرې کړی شو، نو سر یې له اطاعته وغړاوه، نوح یې خلع کړ، په خپله یې د خراسان د چارو واګې په لاس کښې ونیولې او د ژوند تر پایه یې د سامانیانو له دربارسره اخ و ډب درلود، خو چې د ٣٤٤هـ کال د برات پر ٢٩ مړ او په چغانیان کښې ښخ شو.

٣ - ابوالعباس فضل د محمد زوی او د مظفر لمسی پر ٣٣٣ هـ کال د خپل ورور ابوعلي له خوا د بلاد جبل (عراق عجم) پر حکومت مامور شو، او تر هغه وروسته د ساماني عسکرو لوی سپه سالار و چې له خپل ورور سره یې هم جنګونه وکړل او پر ٣٣٦ هـ کال په بخارا کښې بندي شو.

۴ - ابوالمظفر عبدالله د احمد زوی، د محمد بن مظفر لمسی چې تر ٣٣٧ هـ وروسته د ساماني امیر نوح په دربار کښې در هین په توګه اوسېده، پر ٣۴٠ هـ کال له آسه ولوېد، مړ شو او په چغانیان کښې ښخ دی.

۵ - ابو منصور د احمد زوی د محمد لمسی چې پر ٣۴٠هـ کال د چغانیان د حکمرانۍ نایب و.

٦ - ابوالمظفر طاهر د فضل زوی، د محمد لمسی، د مظفر کړوسی،

د چغانیان والي او ادب پالونکی فاضل سړی و. منجیك تر مذی د ده له ستاینونکیو څخه و او پر ٣٧٧هـ مړ دی.

*٧ - فخرالدوله ابوالمظفر احمد د محمد زوی ادبپال والي، د دقیقي او فرخي ستایلی و، چې د داغګاه مشهوره بولله "تا پرند نیلګون بر روی پو شد مر غزار" د ده په ستاینه کښې ده، سکه یې هم وهلې وه.

د آل محتاج امیرانو عموماً د سامانیانو او غزنویانو له سلطنتي کورنیو سره خپل ښه اړیکي ساتل، د هغو د ساتنې او ملاتړ تر سیورې لاندې یې د هندوکوش د شمالی ولایاتو حکمراني له بدخشان او تخاره نیولې تر بلخ او جوزجان پورې کوله، دا کورنۍ د دری ادب له پالونکیو څخه ګڼله کېږي.

(د نسب شجره دې وکتل شي . ۴٧ لمبر)

اخځ:
تعلیقات چهار مقاله د کتور معین . معجم الانساب زمباور . ابن اثیر . تاریخ یمینی . معجم الادباء . رودکي د سعید نفیسی . ابن خلدون . روضةالصفا . دایرةالمعارف اسلامي . دیوان فرخی . د عروضی سمر قندی چهار مقاله.

سیمجوریان

د "سیمجور" کلمه د جستي په وینا په " نامهای ایراني" کښې د زرین ګور خر (سیم+ګور) په مانا ده او دا د خراسان د یوه سردار ابو عمران سیمجور نوم دی چې د ساماني اسماعیل د احمد د زوی په دربار کښې یې د سرمنشي (دوات دار) وظیفه درلوده (۲۸۷هـ) نو ځکه یې دی "دواتي" باله چې د خراسان یوه لویه کورنۍ وه.

۱- ابو عمران سیمجور دواتي پر ۲۹۸ هـ کال د ساماني اسماعیل د زوی احمد له درباره د سیستان په حکمرانۍ وګمارل شو، خو یو کال وروسته (۳۰۱ هـ) سیستانیانو له نصربن احمد سره مخالفت وکړ او سیمجور له هغه ځایه وووت. په (۳۱۴هـ) کال چې امیر نصر د احمد زوی "ری" ونیو د هغه ځای حکومت یې سیمجور ته ورکړ، دی د خپل مهال زړور او جنګیالی و، چې پر ۳۱۶ هـ کال د خراسان په ځنډو کښې د ابوالحسن د ناصر اطروش له زوی سره هم جنګېدلی دی.

۲ - ابو علي ابراهیم د سیمجور زوی تر خپل پلار وروسته د مرو، هرات، نیشاپور او قهستان حاکم و (۳۳۳ - ۳۳۵ هـ) نوح د نصر زوی، دی د ابوعلي احمد چغاني تر ګوښه کولو وروسته د خراسان په حکمرانۍ وټاکه، او څه موده هم د ګرګان والي و، چې پر ۳۳۶ هـ کې مړ دی.

۳* - ابوالحسن محمد د ابراهیم زوی او د سیمجور لمسی: د پلار تر مړینې وروسته د خراسان سپه لار او لقب یې ناصرالدوله و، پر ۳۵۶ هـ کال له یوه لښکر سره د "ری" نیولو ته وګمارل شو او د ۳۷۸ هـ کال پر ذیحجه مړ دی.

۴* - ابوعلي محمد مظفر د محمد زوی د ابراهیم لمسی د پلار تر مړینې وروسته د هغه پر ځای کښېناست او حاجب الباب و، څه موده هم د پلار پر ژوندانه د هرات حاکم و، خو تر هغه وروسته په نیشاپور کښې د خراسان واکدار او سِپه لار وټاکل شو، سکه یې هم وهلې ده، د خپلواکۍ دعوه یې کوله، تر هغې چې د بلخ له حکمران سره یې لاس یو کړ او د ساماني امیر نوح په مقابل کښې یاغیان شول، خو امیر سبکتګین او زوی یې محمود له دوی سره وجنګېدل او د ۳۸۴ هـ کال د روژې پر ۱۵ ورځ یې په طوس کښې مات کړل؛ ابوعلي خوارزم ته وتښتېد او هلته د (۳۸۶ هـ) کال په روژه کښې ونیول شو، په پای کښې یې سبکتګین ته په لاس ورکړ چې د ګردیز په کلا کښې بندي و او پر ۳۸۸ هـ کال مړ شو.

۵ - ابوالقاسم علي د محمد زوی او د ابراهیم لمسی: د هرات والي و او پر ۳۸۶ هـ کال نیشاپور ته ولاړ د سبکتګین د دربار له خلکو سره یوځای شو، د قهستان حکمراني یې ومونده، د ټیټوالي او پاسوالي تر لیدو وروسته له ساماني منتصر سره یو ځای شو (۳۹۱هـ) په سرخس کښې یې د سبکتګین له زوی نصر سره جګړه وکړه، ونیول شو او غزنه ته یې واستاوه.

۶ - ابوالحسن د ابوعلي سیمجوري زوی: پر ۳۸۵ هـ کال چې یې پلار له برمه پرېووت، دی "ری " ته ولاړ، خو په نیشاپور کښې د امیر محمود لاس ته ورغی، غزني ته واستول شو او په ګردیز کلاکښې بندي و.

۷ - ابوسهل د ابوالقاسم علي زوی او د محمد لمسی: د ۳۸۸ هـ په

شاوخوا کښې يې ژوند کاوه.

د دې کورنۍ نومياليو په خراسان کښې د ساماني د وخت او د غزنوي دورې د پيل په پېښو کښې لويه ونډه درلوده، ډېره موده يې په بشپړ خواك او خپلواکۍ حکومت کړی دی، کله يې هم د پاچا په عنوان سکه وهلې ده، چې د ابوالحسن محمد ناصرالدوله سکه شته له ۳۷۲ څخه يې تر ۳۷۷ھ پورې حکومت کړی، او يوه لور يې د نوح بن منصور ساماني پاچا ماندينه وه.

همدارنګه ابوعلی محمد مظفر عمادالدوله (۳۷۷ - ۳۸۷ ھ) هم سکه وهلې وه او خپلواکي يې درلوده. (۴۸ نمبر نسب پاڼه دې وکتل شي)

مأخذونه:

الکامل - تاريخ يمينی - طبقات ناصری - نامهای ايرانی، د بارتولد ترکستان - د زامباور معجم ۳۱۰.

غـــزنـــويـــان

(۳۵۱ - ۵۸۳ هـ)

د سامانيانو په يادونه کښې مو ولوستل چې پر (۳۴۹ھ - ۹۶۰م) کال د ساماني لومړي عبدالملك له درباره اميرحاجب الپتګين د خراسان په سپه سالاری ګمارل شوی و، خو د عبدالملك تر مړينې وروسته الپتګين د ساماني نوح له زوی منصور څخه سر وغړاوه او غزني او زابلستان ته ولاړ (۳۵۰ھ) دا مهال د غزني د شاوخوا حکمران د لويك له کورنۍ څخه يو سړی و، چې د دې کورنۍ يادونه د کتاب په پيل کښې تېره شوه او ښايي چې د افغانستان د هپتالي کوشانيو د اميرانو پايڅوړ وي، ځکه چې په خپله الپتګين او د هغه ځای ناستي چې د نومو په پای کښې يې د "تګين" کلمه راغلې ده، هم د تګين شاهي سلطنتي کهاله ته منسوب دي چې يو افغاني او ترکي ګډ جوړښت دی، د چيني ګرزندوی وکونګ Wou-Kong په شهادت د (۷۶۰م) کال په شاوخوا کښې يې د افغانستان پر ختيزو او د هندوکوش پر جنوب واکمني کوله او د تګين اباد ښار د دوی په نامه د محمود د اخلافو تروخت پورې هم د اوسني کندهار لوېديز شمال ته ولاړ و، سکې يې چې د اسلامي عصر په اوايلو پوري اړه لري د هندوکوش په شاوخوا کښې موندل کېږي.

په هرحال الپتگین له لويك (انوك) څخه غزني لاس ته راوست (۳۵۱هـ) تر خپلې مړينې پورې يې يو كال پر غزني او زابلستان حكومت وكړ او پر (۳۵۲هـ) كال په غزني كښې مړ شو، تر هغه وروسته يې زوى اسحاق پر ځاى كښېناست.

دا مهال بيا امير لويك د غزني د نيولو له پاره راغى، اسحاق بخارا ته و تښتېد، له منصور بن نوح څخه يې مرسته وغوښتله او بېرته يې غزني ونيو، چې تر دريو كالو حكمرانۍ وروسته پر (۳۵۵هـ - ۹۶۵ ع) كال مړ شو. تر الپتگين وروسته د ده يو ملگرى چې ښه پرهيزگار، مبارز او عادل سړى و او بلكاتگين نومېد ((په غالب اتكل به همهغو افغاني تگين شاهانو ته منسوب وي)) د ده پر ځاى كښېناست، دى لس كاله په غزني كښې امير و، د (۳۵۹هـ) پر شاوخوا يې په غزني كښې سكه وهلې ده، چې د (۳۶۵هـ) په شاوخوا كښې د گرديز په كلابندۍ كښې مړ شو، امير پيري تگين چې يو مفسد سړى او د الپتگين ملگرى و، پر غزني يې لاس برى وموند خلك له هغه څخه خوابدي او تنگ شوي وو، نو د غزني او گرديز د پخواني كهاله امير، لويك يې راوباله، لويك د كابلشاه د زوى په مرسته د لوگر د خرخ پر شاوخوا (د كابل جنوبي لوري ته) يرغل وكړ. امير سبكتگين (د الپتگين زوم او ملگري) هغه مات كړ، لس پيلان يې خني ونيول او غزني ته راغى، د غزني چې خلك د پيريتگين له ظلمه تنگ شوي وو نو په گډه يې امير سبكتگين د جوق قرابجكم زوى او د قرارسلان لمسى (غالبا تگين شاهيانو ته منسوب) يې د غزني په امارت ومانه (د ۳۶۶هـ - ۹۷۶م كال د شعبان ۲۷).

امير سبكتگين نوى مسلمان شوى او زړور سړى و، او د نظام الملك په وينا په سياست نامه كښې او د حمدالله په وينا په تاريخ گزيده كښې ده، د زاول د يوه مشر لور غوښتې وه، او له دې لارې د افغانانو زوم

شوى و، څكه نو د ده په لښكر كښې ټول افغانان جنگېدل او بست، قصدار (بلوچستان د كلات جنوب په اوسني خضدار)، زمينداور، باميان، تخارستان، غور، زابلستان او كابل يې چې د قراتگين نومي د گمارل شويو كسانو په لاس كښې و، ونيول او د كابل په شمالي سيمه پروان كښې يې سكه ووهله لكه چې مو د لوديانو په حالاتو كښې وويل په لغمان كښې يې د كابل سيند پر غاړه دويهند له جيپا له كابل شاه سره جگړه وكړه او د هغه سل زريز لښكر يې مات كړ، لغمان يې تر پېښوره ونيو او د هغو سيمو خلكو ته يې د اسلام د دين تبليغ كاوه (۳۸۱هـ - ۹۹۱م) په دې جگړو كښې سبكتگين ته ډېره ولجه په لاس ورغله، ډېر غښتلى شو، د عتبى او ابن اثير په وينا افاغنه او خلج (نني غلجيان) تر هغه وروسته د ده تابع شول.

د سبكتگين له نورو غوره كارو څخه لكه د دويم ساماني نوح په حالاتو كښې چې مو ووېل، د هرات په جگړه كښې (۳۸۴ هـ - ۹۹۴م) د سبكتگين او د هغه د زوى محمود، مرسته ده چې په نتيجه كښې يې د ساماني دربار مخالفان و پرځېدل. دانامتو عادل، زړور او رښتين پاچا تر ۲۱ كالو حكمرانۍ وروسته د ۵۶ كلنۍ په عمر پر (۳۸۷ هـ) كال د بلخ او باميان تر منځ د مدرموي په كلي كښې مړ او په غزني كښې ښخ شو. له آمو سينده ترقصدار (بلوچستان) پورې او له سند سينده تر نشاپور او سيستان پورې يې د غزني تر مركزيت لاندې يو هېواد جوړ كړى و. وطني كورنيو حكمرانانو لكه په سيستان كښې د صفاريانو وروسته پاتې كسانو او په گوزگان كښې د آل فريغون اميرانو د هيواد په ختيځ كښې د ملتان لودى پاچهانو دده مشرتوب منلى و.

د امير سبكتگين تر مړينې وروسته د ده د شپږو زامنو له ډلې څخه اسمعيل غزني ته راغى او د ده پر ځاى كښېناست، خو د بې كفايتۍ له امله

يې ښوربنيانو سر واخيست، د ده مشر ورور امير محمود چې په نشاپور کښې د خراسان حکمران و، په همدغه کال (۳۸۷ هـ) له خراسانه لښکر راويوست او د غزنين په وره کښې يې له خپل ورور سره جګړه وکړه، خو دا چې د محمود مور زاولۍ وه او فردوسي هم هغه زابلي بللې ده (خجسته درګه محمود زابلي درياست) نو د زابليانو په مرسته يې اسمعيل او د هغه لښکر مات کړ او اسمعيل تر اوو مياشتو پاچهۍ وروسته په زندان کښې مړشو.

محمود د غزني تر نيولو وروسته د بلخ خوا ته مخه کړه، پر همدغه کال يې شمالي افغانستان هم ونيو، په بلخ کښې د پاچهۍ پر تخت کښيناست او د مرو خواته پر مخ ولاړ چې د نوح له زوی عبدالملك سره جګړه وکړي، خو د جګړې پر ځای يې روغه وشوه، ساماني درباره له تخارستانه تر بلخ او هراته محمود د خراسان د پاچا په توګه وپېژاند (۳۸۸هـ - ۹۹۸ ع) هغه وخت چې يې وغوښتل له مرو څخه بلخ ته راوګرځي؛ د بغداد خليفه القادربالله له خوا د عهداولوا خلعت ورته راورسېد او پاچهۍ يې پر خراسان باندې رسماً د "يمين الدوله او امين المله ولی اميرالمومنين" له القابو سره ومنل شوه (د ۳۸۹ هـ - ۹۹۸م ذيقعده). امير محمود په سکو کښې د نظام الدين، ملك الممالك او ملوك الملوك په القابو هم ياد شوی، فردوسی دی "شاه" او العتبی يې احياناً "سلطان" ليکي. د غزنوي دورې نور مورخين لکه بيهقي او ګرديزي ورته "امير" وايي خو نظام الملك په "سياست نامه"، ابن اثير په "الکامل" او منهاج سراج په "طبقات ناصري" کښې ويلي دي چې: محمود لومړی وار د "سلطان" په لقب ملقب شو او د مجمل التواريخ والقصص (د تهران چاپ) د مؤلف په وينا دا لقب محمود د امير خلف صفاري له وينا واخيست او هغه وخت چې خلف وويل محمود سلطان دی تر هغه وروسته محمود په دغه مشهور شو، (۴۰٦مخ).

سره له دې چې دا لقب د ده او د ده د اخلافو پر سکو نه شته او لومړی وار د ابراهيم غزنوي پر سکه وهل شوی چې پر (۴۵۱هـ ـ ۱۰۵۹م) کال پر تخت کښېناست، خو په غزني کښې د سلطان محمود د قبر پر شناخته په کوفي غوندې پخواني ليك د ده د مړينې ورځو ته نژدې ليکل شوی دي "الاميرالاجل السيدنظام الدين ابی القاسم محمود بن سبکتګين" چې دا تينګك سند ډېر پخوانی دی.

سلطان محمود پر (۳۸۹هـ) کال د ساماني منصور او عبدالمالك غوره اميران بکتوزون او فايق او وروستني ساماني شهزاده المنتصر يې لکه چې دمخه وليکل شول نسکور کړل په نور پاته ژوند کښې يې د (۳۹۲ هـ او ۴۱٦هـ) تر منځ اووه لس واره پر هند لوی او کوچني يرغلونه وکړل او له (۳۹۰هـ څخه تر ۳۹۲هـ)پورې يې دويهن په ولايت (داتك پر غاړه اوسنی هونډ) او لغمان او پېښور کښې له جيپاله سره وجنګېد او پېښور يې ونيو، چې د "غازي" په لقب مشهور شو. پر (۳۹۳ هـ - ۱۰۰۲م) کال يې د احمد صفاري زوی خلف لکه د صفاريانو په احوال کښې چې تېر شول ونيو، سيستان يې قبجی حاجب او کد خدای بو علي شاد ته وسپاره، خو بوبکر عبدالله چې د خلف د لور نبيره و، بوالحسن حاجب پر دوی بلوا وکړه، ځو سلطان پر (۳۹۴هـ) کال بيا سيستان ته راغی او هغه بلوا يې شنډه کړه.

پر (۳۹٦هـ-۱۰۰۵م) کال د سند تر سيند پورېووت او لکه د لوديانو په بحث کښې چې وويل شول ملتان يې ونيو او پر (۳۹۷ هـ-۱۰۰٦م) کال يې د ترکستان ايلك خان چې بلخ او هرات يې تر نشاپوره تر واك لاندې و مات کښې، پر (۳۹۹هـ-۱۰۰۸م) کال يې د هند راجګان په ويهيند کښې له اننده پاله سره مات کړل د (۴۰۲ - ۴۰۳هـ) تر منځ يې په پنجاب او کشمير کښې فتوحات وکړل او پر (۴۰۳هـ ۱۰۱۲م)کښې يې غرجستان (د غور شمال

ته) هم ونيو، د بيهقي په وينا يې پر (۴۰۵هـ - ۱۰۱۴ع) کال د بست له لارې پر غور يرغل وکړ، د غور حکمران امير محمد سوري له لسزريز لښکر سره د آهنګران په کلا کښې کلابند او بندي شو د (۴۰۷هـ - ۱۰۱٦م) په شاوخوا کښې يې پر پنجاب او کشمير بريدونه وکړل او يو کال وروسته د خوارزم خلکو پر مامون خوارزم شاه (د سلطان محمود پر اوښي) بلوا وکړه او ويې واژه، خو محمود خوارزم ونيو او آلتونتاش يې هلته ودراوه. پر (۴۰۸) (۴۰۹-۴۱۰هـ) کالو يې په هند کښې قنوج او د ګنګ کځونه له ډېرو بنديانو او ولجو سره ونيول او له دريو مليونو درهمو سره غزني ته راستون شو. د ابن اثير په وينا په لاره کښې له افغانانو سره ونښت ځکه چې دوی تل د هند او غزني په لاره کښې د محمود مخه نيوله. پر (۴۱۱هـ - ۱۰۲۰م) کال د غور فتح پر (۴۱۲هـ)کال د کشمير د لوهر کوټ د حصار محاصره، پر (۴۱۳هـ) کال د ګواليار او کالنجرو او پر (۴۱۴ هـ) دسليمان د غرو او افغانانو فتوحات بشپړ شول. پر (۴۱۵هـ ۴۱٦) کال ماوراالنهرته ولاړ، د بلخ او آمو د غاړې اميران يې د ځان تابع کړل له کاشغری قدرخان سره يې تړون وتاړه، او څلور زره سلجوقيان يې خراسان ته راوستل. پر (۴۱٦ هـ) محمود د جنوبي هند د کاتياوار پر سومنات حمله وکړه، د هغه ځای مشهور بودتون (معبد) يې وران کړ دلته ډېره ولجه لاس ته ورغله او ګجرات يې هم ونيو.

د محمود وروستنی يرغل پر (۴۱۸هـ - ۱۰۲۷م) کال د ملتان د جټانو د طايفې د تاديب له پاره و او په خپل ژوندانه کښې په دې بريالی شو چې له اصفهانه نيولې تر عراق همدان او طبرستانه، ختيځ خواته د ګنګا تر څنډو، شمالاً تر خوارزمه، جنوباً د بلوچستان تر کځو او کاتيا وار پورې يې يوه لويه شهنشاهي جوړه کړه او خپل زوی مسعود يې په اصفهان کښې کښېناوه (۴۲۰ هـ-۱۰۲۹م) دا لوی هېواد يې له ګنګا څخه د دجلې او فرات

تر کځو (سواحلو) پورې د غزني د مرکزيت تر ادارې لاندې راووست او په آسيا کښې يې خورا لويه امپراتوري جوړه کړه. ده په غزني - پروان - نشاپور هرات - جوزجان - بلخ - ولو الج (تخارستان) لاهور (د محمود پور په نامه) او د هرات په نورو ښارو کښې سکه ووهله او دربار يې تل د درې سترو شاعرانو لکه فردوسي، فرخي، منوچهري، عنصري او لويو پوهانو لکه البيروني، ابن سينا، ثعالبي، خمار، العتبی او نورو د راټولېدو ځای و. دی ستر، باکفايته، زړور، سخي او د جهاندارۍ په چارو پوه پاچا و، چې د العتبی په وينا يې له ترکي افغاني تاجيکو، خلجو (غلجو چې داصطخری او ياقوت په وينا په خراسان او سيستان او کابل کښې اوسېدل) او هندو عناصرو څخه ګډ لوی لښکر جوړ کړ او د افغانانو طايفې يې د غور په غرو د سليمان په غره، سپين غره او نورو کښې د ځان تابع او اسلام يې پرې ومانه د ابن اثير په وينا د معتزله، باطنيه، جهميه، مشبه او روافضو فرقې يې وشړلې او کتابونه يې وروسېزل. د ابن خلکان په وينا ده هر کال په هند کښې غزا پر ځان فرض کړې وه، په مذهب شافعي و، ابن خلکان د امام الحرمين عبدالملك جويني (د سلطان معاصر) له کتابه چی "مغيث الخلق فی اختيار الاحق" نومېږي وايي چې: محمود دامام ابوحنيفه په مذهب و، له حديثو سره يې خورازياته مينه درلودله او تل به يې هغه له لويو شيخانو څخه اورېدل خود قفال سرهزی نامتو شافعی فقيه په هڅه دامام شافعی مذهب ته راواوښت.

لنډه داچې سلطان محمود کروړ او زړور پاچا و، د ابن اثير په وينا ښه مخ، ښکلې ښه يې درلوده، سترګې يې کوچنۍ او ويښتان يې سره وو، د ابن خلکان په وينا د (۳٦۱هـ) کال د عاشورا پر ٦ مه زيږېدلی و، چې د آسيا په زړه کښې د يوه لوی دولت تر جوړولو وروسته دسل په ناروغی

اخته، او پر (۶۱) کلنۍ تر (۳۳) کالو پاچهي وروسته د (۴۲۱هـ - ۱۰۳۰م) کال د دویمې خور (ربیع الاخر) پر ۲۳ د پنجشنبې پر ورځ مړ او د غزني په فیروزه مانۍ کښې ښخ شو. اوس که څه هم په غزني کښې د فیروزه مانۍ څه نخښه نه شته، خو یوازې د سلطان د مزار شناخته (ډبرلیک) پاتې دی چې پر هغه یې په کوفي غونډې لیک داسې لیکلی دی: "غفراناً من الله الامیرالاجل السید نظام الدین ابی القاسم محمود بن سبکتکین غفرله، توفی رحمته الله علیه ونور حفرته وبیض وجهه عشیته یوم الخمیس اسبع بقین من شهر ربیع الاخر سنه احدی و عشرین واربعمائه "هغه کوچنۍ گنبده چې نن د سلطان پر مزار ودانه ده پر ۱۳۲۴هـ ق کال د امیر حبیب الله خان په امر جوړه شوې ده. (۴۹-۵۰عکسونه)

تر محمود وروسته یې زوی محمد له گوزگانان څخه راغی او په غزني کښې د پلار پر ځای کښیناست، خپل اکا امیر یوسف د سبکتګین زوی یې خپل سپه سالار خواجه ابو سهل احمد حمدوی یې وزیر او علي قریب یې لوی حاجب وټاکل خو تر (۵۰) ورځو وروسته ابوالنجم امیر ایاز ایماق او علي دایه له غزني څخه د دې له پاره ووتل چې د سلطان مشر زوی امیر مسعود ته چې په "ری" او اصفهان کښې حکمران و، ورشي او هغه د خلکو له خوا غزني ته راوبولي. محمد د هندوانو د لښکر سپه سالار "سوندهرای" په هغو پسې وگماره، خو د سرای مریانو سوندهرای و واژه او په نشاپور کښې امیر مسعود ته ورغلل، دا مهال د بغداد خلیفه القادر بالله د امارت لوا او عهد د مرسل بن منصور بن افلح گردیزي په لاس امیر مسعود ته ولېږل، ده ته یې د اسلامي دایره المعارف په وینا د ناصرالدین الله او حافظ عبادالله او ظهیرخلیفة الله لقب ورکړ، چې ابن اثیر دالقب سید الملوك او السلاطین هم لیکلی دی، په دغه ډول یې مسعود رسماً د خراسان

پاچا وپېژاند.

امیر مسعود له هراته بست ته راغی، محمد له غزنه څخه تگین آباد (دهلمند او ارغنداو ترمنځ) ته لښکرراووست، خو تر(۷) میاشتو پاچهۍ وروسته امیر یوسف او علي قریب هغه په تگین آباد کښې ونیو ړوند یې کړ او امیر مسعود یې د هغه پر ځای کښیناوه (۴۲۱هـ د کوچني اختر میاشت).

سلطان مسعود خواجه احمد د حسن میمندی زوی (چې پر ۴۲۱ هـ مړ دی) د هند له زندانه راویوست او هغه یې خپل وزیر وټاکه او حسن میکالی (وزیر مشهور په امیر حسنك) یې د قرمطي والي په تور په بلخ کښې غرغره کړ، د محمود له خزانه داره یې چې احمدینا لتگین نومېد خورا ډېر مال واخیست او دی یې هند ته واستاوه او پر (۴۲۲ هـ) کال یې کرمان او مکران ونیول، پر (۴۲۳ هـ ۱۰۳۱ م) کال هرات ته ولاړ او سپه سالار عبدوس یې د خراسان د ترکمانانو د فساد د مخنیوي له پاره وگماره، پر (۴۲۴ هـ) کال یې د کشمیر پر سرستی لښکرو یوست او پر (۴۲۵ هـ - ۱۰۳۳ م) کال یې برآمل، ساری او طبرستان بری وموند امیر بکتغدي یې له لوی لښکر سره د خراسان د شمالي ډاګو د ترکمانانو د مخنیوي له پاره واستاوه خو بېرته، ناکام راستون شو پر (۴۲۶ هـ - ۱۰۳۴ م) کال یې یو لښکر د هندو سپهسالار تلك د جهلن د زوی په مشرۍ د احدینا لتگین د ځپلو له پاره چې په هند کښې یاغي شوی و، ولېږه، احمد مات شو او منصوره ته ور وتښتېد، د سند په اوبو کښې ډوب شو (۴۲۷ هـ - ۱۰۳۵م) او پر همدغه کال یې پرهانسې او د هند پر نورو کلاو یرغل وکړ، تر فتوحاتو وروسته یې خپل زوی امیر مجدود په لاهور کښې حکمران پرېښو او تر (۴۲۸ هـ - ۱۰۳۶ م) پورې بېرته غزني ته راغی.

له دې کبله چې په خراسان کښې سلجوقي ترکمانانو تل فتنې

جوړولې ځکه يې پر همدغه کال د بلخ له لارې ماوراء النهر ته مخه وکړه، خو پر بلخ باندې داؤد ترکمان يرغل وکړ، چې امير مسعود بلخ ته ورسېد داؤد مرو ته پر شا شو، او پر (۴۲۹ هـ) کال يې په ګوزګانانو کښې مسعود علي کندزي له پښو واچاوه او ځينې سلجوقيان يې د څرځايو په ورکړه راضي کړل، له ځينو سره يې پر (۴۳۰ هـ) کال په شمالي سيمو کښې جګړه وکړه او تر (۴۳۱هـ - ۱۰۳۹م) کاله د هرات او غور له لارې غزني ته راغی، لوی حاجب سباشي او حاجب بکتغدی چې په دې جګړو کښې يې خپلسري کړې وه مصادره او په هند کښې معزول کړل. په دې وخت کښې د سلجوقي ميکائيل زامنو طغرل او چغری بيك خراسان له نيشاپوره تر هرات بلخ او سيستان پورې ونيو، مسعود يې د مرو اوسرخسی منځ د "دندانقان" په جګړه کښې مات کړ او پر (۴۳۱هـ) کال مسعود خپله وروستنۍ سکه ووهله چې تر هغه وروسته په ۴۳۳هـ کال په هغه ښار کښې سلجوقي طغرل سکه وهلې ده.

امير مسعود چې د هېواد په اوضاع کښې ګډوډي وليده، خپل زوی مودود يې په غزنه کښې پرېښوو او په خپله له محمودی خزانو، لښکر او خپل رانده ورور محمد سره هندوستان ته لاړ خو په ماريګله (د اوسنی حسن ابدال په شرقي برخه) کښې د ده لښکريانو پرده بلوا وکړه، ړوند امير محمد يې خپل پاچا وټاکه، مسعود يې د ګيري (ګهری) په کلا کښې بندي کړ او بيا يې د طاهر بن محمد په لاسو وواژه (د ۴۳۲ هـ - ۱۰۴۰ کال د جمادی الاولی ۱۱).

په دې وخت کښې امير مودود په غزنه کښې پر تخت کښېناست او له خپل لښکر سره يې هندوستان ته مخه وکړه، د ننګر هار په دنپور (اوسنی جلال آباد ته نږدې - د بابر په آدينه پور) کښې د خپل تره محمد له لښکر سره ونښت او د خپل پلار ترك او تاجيك وژونکي يې ووژل، محمد او د هغه

زوی طاهر يې هم ژوندي پرې نه ښوول (۴۳۲) هلته يې يو ښار د "فتح آباد" په نامه ودان کړ، چې تراوسه په همدغه نامه پاتې دی.

سطان مودود له سلجوقي ترکانو سره چې نفوذ يې ورځ پر ورځ په ماوراء النهر او خراسان کښې ډېرېده، د ښو اړيکو په ټينګولو کښې زياريوست او د بيګك لور يې وکړه، خو سره له دې هم د هغه له شره خوندي پاتې نه شو، له همدې کبله غزنويانو تر خراسانه پر خپلو هندي مستملکاتو باور پيدا کړ، دا کار لومړی د مودود په سکو کښې ليدل کېږي چې پر خپله سکه يې د سيوا Siva د غوايه صورت د سری سمنته ديوه Sri samanta Diva له ليکنې (ډېرليك) سره نقش کړې و، چې دا رويه د ويهند د کابل شاهانو له سکو څخه اخيستل شوې وه. مودود تر ۹ کالو پاچهۍ وروسته پر ۳۹ کلنۍ (۴۴۱هـ - ۱۰۴۹م) کال مړشو او د غزني پاچهي تر دوو مياشتو پورې د امير مودود د زوی دويم مسعود او تره يې علي د لومړی مسعود د زوی په نامه وه، چې د سلطان محمود زوی عبدالرشيد پر دوی غالب او پر همهغه کال (۴۴۱) د غزني پر تخت کښېناست.

سلجوقی داؤد چې د خراسان حکمدار و، د سيستان له لارې پر بست او زمينداور يرغل وکړ او زوی يې الپ ارسلان له تخارستانه پر غزني راغی - خو د عبدالرشيد د لښکر سالار چې طغرل نوميد او د سلطان محمود له مريانو څخه و، الپ ارسلان د خمار په دره کښې (ښايې د اوسني ميدان په کهنه خمار کښې)، داود په بست او د هغه تره ييغو يې په سيستان کښې مات کړل او وروسته بيا غزني ته راغی عبدالرشيد يې د آل محمود له ځينو شهزادګانو سره وواژه (د ۴۴۳ - ۱۰۵۰م شاوخوا) خو د غزني خلکو پر طغرل بلوا وکړه او نوشتګين نامي دی وواژه، سلطان فرخزاد د مسعود زوی او د محمود لمسی يې د غزني پرتخت کښېناوه (۴۴۴هـ) ده د زابلستان د خلکو

له اوړو څخه د درنو مالیو بار لرې کړ، ځکه نو په خلکو گران شو، فرخزاد د هېواد اداره لوی حاجب خرخیز ته وسپارله. هغه د سلجوقیانو د مقابلې له پاره لوی لښکر خراسان ته ولېږه او د ابن اثیر په وینا په ډېرو جگړو کښې بریالی شو. خو د فرخزاد ځینو مخالفینو دسیسه جوړه کړه او غوښتل یې چې دی په حمام کښې ووژني، خو پر (۴۵۰هـ) کال د خپلو ملګریو په مرسته له دې مړینې څخه وژغورل شو او تر (۷) کالو پاچهی وروسته د (۴۵۱ هـ) کال د صفر په میاشت کښې مړ شو، ورروسته یې ورور ابراهیم د مسعود زوی پاچهی ته ورسېد، ده له سلجوقي داؤد او آلپ ارسلان سره روغه وکړه او د افغانستان ختیزې برخې تر لاهور پورې ده په لاس کښې پاتې شوې، څو ځلې یې هند ته لښکر ویوست او د خیرآباد، ایمن آباد کلاوې او ډېر مسجدونه، مدرسې او مانۍ یې ودانې کړې، (۴۲) کاله یې په آرامۍ او هوسایې حکومت وکړ او پر (۴۹۲ هـ-۱۰۹۸م) کال پر شپېته کلنۍ مړ شو، زوی یې علاء الدین دریېم مسعود د ده پر ځای کښېناست او امیر عضدالدوله ته یې د هند امارت ورکړ، خو دا چې د سلطان سنجر خور "مهد عراق" یې ماندینه وه، نو ځکه یې له سلجوقیانو سره روغه او دوستي درلوده، له همدغه کبله یې هند نیولو ته پام وراړاوه تر هغې چې د ده سپه سالار طغاتگین په هندستان کښې د گنگ تراوبو پورېووت.

سلطان ابراهیم د (۵۰۹ هـ - ۱۱۱۵ م) کال په شاوخوا کښې مړ او زوی یې ارسلان شاه په غزني کښې پرتخت کښېناست؛ خپل ورور شېرزاد یې و واژه او خپله میره یې چې د لوی سلطان سنجر خور وه وکنځله، ځکه نو د ده بل ورور بهرامشاه له ده څخه د سنجر دربار ته وتښتېد، هغه له بهرامشاه سره مرسته وکړه او په غزني کښې یې ارسلانشاه مات او هندوستان ته یې په تېښته اړ کړ، چې هم هلته پر (۵۱۱ هـ - ۱۱۱۷ م) کال مړ شو، د ده پر

ځای بهرامشاه د سلجوقي سنجر په ملاتړ پر تخت کښېناست او خپله سکه یې د سلطان سنجر په نامه ووهله، ده هندوستان ته لښکر ویوست، پر (۵۱۲هـ - ۱۱۱۸م) کال یې په ملتان کښې محمد باهلیم له لسو زامنو سره له منځه یوړ او په سوالك کښې یې ناگور کلا جوړه کړه.

غزني ته له راتگ سره سم له سلطان علاء الدین جهانسوز غوري سره په جگړه اخته شو، په دې جگړه کښې یې زوی دولت شاه ووژل شو. بهرام شاه هندوستان ته پرشالاړ او غزني د غوریانو لاس ته ورغی. خو چې غوریان بېرته وگرځېدل، دی غزني ته راغی او پر (۵۵۲ هـ - ۱۱۵۷م) کال مړ شو تر ده وروسته خسروشاه د بهرامشاه زوی (۵۵۲ - ۵۵۷ هـ) او خسرو ملك د خسروشاه زوی (۵۵۷ - ۵۸۳ هـ) په غزني او لاهور کښې پر تخت کښېناستل، خو خسرو د غزانو په لاسو مات او هغوی غزني ونیو، دی لاهور ته لاړ او بیا پر (۵۸۳هـ) کال سلطان معزالدین محمد سام غوري په لاهور کښې خسرو ونیو، د غرجستان د بلروان په کلا کښې یې بندي کړ او پر (۵۸۷ هـ) کال یې وواژه. د ده له مړینې سره سم د غزنویانو د سبکتگین کهاله کمبله ټوله شوه.

د غزنویانو دولت په افغانستان، ایران، هندوستان او ماوراء النهر کښې د دجلې له کڅو (سواحلو) څخه ترگنگ پورې دوې پېړۍ واکمني لرله، چې غزني، بلخ، لاهور او بست یې پایتختونه وو.

په دغه عصر کښې اسلامي مدنیت او دري ژبې ډېره وده وکړه، په هېواد کښې د اسلام دین بشپړ خپور شو او هند هم د هغه په رڼا روښان شو، د هېواد له ختیځ څخه د کابل شاهی حکومت او دیانت نخښې ورکې شوې د غزنویانو نامتو وزیران ابوالعباس اسفرایني احمد بن حسن میمندی. حسن بن محمد میکالی، خواجه عبدالصمد خواجه طاهر منستوفي او نور وو. د

افغانستان، هندوستان، ماوراء النهر او ایران ښارونه ودان وو او ښه سوداګري په کښې کېده. نامتو پوهان او لیکوالان یې البیروني، ابن سینا، ابوالفتح بستي، ثعالبي، عبدالجبار العتبي، بونصر مشکان، ابوالفضل بیهقي، د کلیله او د منه خاوند نصرالله، ابو منصور موفق هروي (د کتاب الابنیه عن حقایق الادویه لیکونکي) عبدالحي ګردیزي د الحرب والشجاعه لیکونکی فخر مدبرمبارك شاه، د کشف المحجوب لیکونکی او نامتو صوفي ابوالحسن هجویري غزنوي دي.

فردوسي، فرخي، عنصري، عسجدي، منوچهري، سنایي، مسعود سعد سلمان، ناصر خسروبلخي، اسدي طوسي، سیدحسن غزنوي، ابوالفرج روني او مختاري غزنوي د دغه مهال نومیالي شاعران ګڼل کېږي.

د غزنویانو دربار په آسیا کښې د شاعرانو، عالمانو او د فن د خاوندانو پالنځای و، په خپله سلطان محمود پوه او ادیب پالونکی پاچاو، ځینې پوهان په فقه کښې یو کتاب د ده بولي او ځینې اشعار او قطعات یې رانقلوي.

د غزنویانو په عصر کښې نفیسه صنایع او د ودانولو فن د یادونې وړ وده کړې وه. سره له دې چې د تاتار یرغل د افغانستان په لویو ښارو کښې د صنعت ټول پایڅور (بقایا) له منځه وړی دی، خو د ودانۍ، ډبرو تورېلو او خطاطي له صنعت څخه د سبکتګین او سلطان محمود قبرونه او د غزني دوه څلي او د درېیم مسعود د ماڼۍ کنډوالې په غزني کښې د زمانې له لاس وهلو څخه خوندي پاتې دي، د بست د ښار د لښکر ګاه د آثارو له بقایاو څخه چې پر (۱۹۵۰م) کال په افغانستان کښې د فرانسوي لرغون پېژندونکیو له خوا کیندلي شوي د هغه ځای پر دېوالو یې د رنګینه نقاشیو هنري نخښې موندلي دي چې د غزنوي دورې د هنر او صنایعو طراوت ځنې

ښکاري. په غزنوي دوره کښې د هېواد د ولایاتو اداره د حکمرانانو په واسطه کېده چې د غزني د پاچهانو د دربار له خوا د ملکي او لښکري چارو له پاره له سپه سالارانو د دربار له لویو حاجبانو، پاشهزادګانو او د پاچا له خلپوانو څخه ګمارل کېده. د بیهقي په وینا د غزني د پاچهۍ په مرکز کښې به یو د دیوان وزیر او لوی خواجه (د مالیې د وزیر او صدراعظم په توګه)، یو دیوان عرض (د سپه سالار تر امر لاندې د حرب د وزارت د چارو له پاره)، د رسالت یو دیوان (د لوی دبیر تر امر لاندې د پاچهۍ د لیکنو د فتر د چارو له پاره) او د وکالت یو دیوان (د لوی حاجب تر امر لاندې د دربار د وزارت د چارو له پاره) و. د پاچهۍ په دربار کښې ځینې مشران د "ندیم، وزیر، خازن او کوتوال" په نامه وو او دا چې هېواد په خپل مرکز پورې نښتی او امنیت هم ټینګ و، نو ځکه د دولتي مالیو زیاتوالي هم یقیني دي، لکه څنګه چې مو د مؤرخانو په وینا د خراسان عباسي دورې د پیل مالیات په منځني ډول د (۴۵) ملیونو په شاوخوا کښې اټکل کړل اوس هم کولای شو په همدغه میچ (مقیاس) د ټول خراسان، د غزني، زابل، تخارستان، پېښور، لاهور، ملتان، سند، ماوراء النهر او خوارزم د ولایاتو عایدات د غزني دولت په خزانه کښې تر سل ملیونو درهمو زیات اټکل کړو، البته هغه زیاتې ولجې، ډېر جواهر او سره زر چې د هندوستان په جګړو کښې لاس ته راتلل له دغه حسابه بېل دي.

صاحب برید (ډاک چلوونکی) د جاسوسي دیوان، سالار (د لښکر مشر) او کوتوال (د پولیسو مشر او د ښار د کلا ساتندوی) په زیاتو لویو ښارو کښې د حکومت چارې اجرا کولې او عدلي چارې قاضي ته سپارل شوې وې، لکه د محمود په عصر کښې چې قاضي ابوالحسن د قاضي ابو محمد الفزاري له پارس څخه د استازی په ډول غزني ته راغی، سلطان چې

د ده علمي مقام، پرهیزګاري او ورع ولیده د غزنه قضا یې ورکړه، د هغه زوزاد تر ډېرو وختو پورې په هغه پایتخت کښې قاضیان وو.

د غزنویانو سیاسي اړیکي د بغداد د خلافت د دربار او د ماوراء النهر له خانانو سره تل دوستانه وو، تل د خلافت رسل (سفیران) او د ماوراء النهر امیران د غزني د پاچهانو دربار ته راتلل او د رسولدار (د تشریفاتو د رییس) له خوا په ډېر درناوي هرکلي ورته ویل کېده. د غزنوي دولت په مامورینو کښې د غزنوي تر پاچهي لاندي ټول خلک شامل وو. آن تر دې چې د غزني دربار په لویو لښکري خلکو او پوځي افسرانو کښې هندوان هم وو، همدارنګه د غزني په لښکر کښې ډېر زیات پښتانه هم وو. چې د هند په فتوحاتو کښې یې لویه ونډه درلوده

غزنوي پاچهان

* ۱ - میرالپتګین (۳۵۱ - ۳۵۲ هـ)
۲ - امیر اسحق د الپتګین زوی (۳۵۲ - ۳۵۵ هـ)
۳ - امیر بلکتګین (۳۵۵ - ۳۶۵ هـ)
۴ - امیر پیری تګین (۳۶۵ - ۳۶۶ هـ)
* ۵ - امیر سبکتګین (۳۶۶ - ۳۸۷ هـ)
* ۶ - امیر اسماعیل د سبکتګین زوی (۳۸۷ هـ)
* ۷ - سلطان محمود د سبکتګین زوی (۳۸۷ - ۴۲۱ هـ)
* ۸ - امیر محمد د محمود زوی (۴۲۱ هـ)
* ۹ - سلطان مسعود د محمود زوی (۴۲۱ - ۴۳۲ هـ)
۱۰ - محمد - دویم ځل (۴۳۲ هـ)
* ۱۱ - سلطان مودود د مسعود زوی (۴۳۲ - ۴۴۱ هـ)
* ۱۲ - دویم مسعود د مودود زوی (۴۴۱ هـ)

۱۳ - علي د لومړي مسعود زوی (۴۴۱ هـ)
* ۱۴ - عبدالرشید د محمود زوی (۴۴۱ - ۴۴۴ هـ)
۱۵ - طغرل (د محمود مریبی) (۴۴۴ هـ)
* ۱۶ - فرخزاد د لومړي مسعود زوی (۴۴۴ هـ - ۴۵۱ هـ)
* ۱۷ - سلطان ابراهیم د لومړي مسعود زوی (۴۵۱ - ۴۹۲ هـ)
* ۱۸ - علاء الدین دریم مسعود (۴۹۲ - ۵۰۹ هـ)
۱۹ - شېرزاد د دریم مسعود زوی (۵۰۹ هـ)
* ۲۰ - ارسلان شاه د دریم مسعود زوی (۵۰۹ - ۵۱۱ هـ)
* ۲۱ - بهرامشاه د دریم مسعود زوی (۵۱۱ - ۵۵۲ هـ)
* ۲۲ - خسروشاه د بهرامشاه زوی (۵۵۲ - ۵۵۷ هـ)
* ۲۳ - خسروملك د خسروشاه زوی (۵۵۷ - ۵۸۳ هـ)

(۵۱ لمبر شجري او ۴۹ نقشې ته دې وکتل شي)

اخځلیك: تاریخ سیستان - بیهقي - طبقات ناصری - ابن اثیر - طبقات سلاطین اسلام - ګردیزي - العتبي - پاول هورن مختصر تاریخ ایران - آداب الحرب - دائرة المعارف اسلامي - تاریخ ایران رازي - راهنمای افغانستان - سیاست نامه - ابن خلکان - ابن خلدون - تجارب الامم - فرشته - روضةالصفا - حبیب السیر - تاریخ ګزیده - مجمل التواریخ والقصص - تاریخ الاسلام السیاسي - تاریخ الاسلام ذهبي - مجلة آریانا - لباب الالباب - معجم الانساب زمباور - د سر اولف کیرو پټانز اخبارالدولة السلجوقیه - راحةالصدور - افغانستان بعد ازاسلام لومړی ټوك - مادر زبان دری - فتوح السلاطین - غزنویان بوسورت.

د سلجو قیانو او خوارزم شاهیانو واکمني
او
د سیستان د ملکانو لنډه یادونه

(۴۲۹ - ۶۳۲هـ)

سلجوقیان د سیحون او ارال رود د شمالي ترکمانانو یو ټبر و، چې د سامانیانو په وختو کښې د بخارا شمالي لور (اوسني نوراتا) او ماوراءالنهر ته راغلي او اسلام یې منلی و، څرنګه چې د دوی کار د ګلو روزنه وه، ځکه نو د څړ ځایو د موندلو له پاره ګرځنده وو، په جند کښې د دغه ټبر مشر سلجوق د توقاق یایقاق تیمور زوی څلور زامن لرل: چې نومونه یې: ییغوار سلان مشهور په اسرائیل، میکائیل، یونس او موسی دي.

سلطان محمود سهواً د سلجوق ټبر څلور زره کورنۍ له جیحونه راپورې ویستې، په خراسان کښې یې تر نیشاپوره څړ ځایونه ورکړل او د سلجوق زوی اسرائیل یې چې د منهاج سراج په وینا "برق جهنده او شیر دمنده" ته ورته و په کالنجر کښې بندي کړ (د ۴۱۶هـ - ۱۰۲۵م شاوخوا) د میکائیل زامنو طغرل بیګ، داؤد او چغری بیګ ډېر ژر خپل ټبر راغونډ او خراسان یې تر غزني، سیستان، بلخ، نشاپور او کرمان پورې ونیو. طغرل (۴۲۹ - ۴۵۵ هـ) لکه چې د مسعود غزنوي په حالاتو کښې تېر شو، د دندانقان په جګړه کښې یې سلطان مسعود مات کړ، پر (۴۲۹هـ - ۱۰۳۷م)

کال یې په نشاپور کښې د پاچهۍ خول پر سر کېښېښوو، خپل ورور ییغور یې د لوېدیځ افغانستان، پوشنج، هرات او سیستان په حکمدارۍ وګماره او پر (۴۳۲ هـ) کال تر بسته پر مخ ولاړ. ورونو یې داؤد او چغري بیګ د افغانستان په شمالي سیمو کښې له مرو او سرخس څخه نیولي تر بلخ او شبورقان پورې ونیول خو د بلخ په علي اباد کښې د سلطان مسعود لښکر مات کړ، تر هغه وروسته د دندانقان په جګړه کښې (۴۳۱ هـ) د سلجوقیانو ټولو قواو مسعود ته وروستنۍ ماته ورکړه، داؤد خپل نفوذ په جنوب کښې ترسیستانه او په شمال کښې تر بلخ او تخارستانه وغځاوه.

که څه هم سلطان مودود له غزني څخه خپل وزیر عبدالرزاق د احمد میمندي زوی په سیستان کښې د سلجوقیانو جګړې ته واستاوه (د ۴۴۰ هـ ۱۰۴۸ شاوخوا) خو څه یې ونه کړای شول او تخارستان، بلخ، ترمذ، قبادیان، وخش، ولوالج د چغري بیګ زوی الپ ارسلان (۴۵۵ - ۴۶۵ هـ ۱۰۶۳ - ۱۰۷۲ م) په لاس کښې وو، په خپله او زوی یې ملکشاه (۴۶۵ - ۴۸۵ هـ ۱۰۷۲ - ۱۰۹۲ م) له سلطان ابراهیم غزنوي سره دوستانه اړیکي وساتل او زابلستان او کابل یې تر لاهوره پورې غزنوي دولت ته پرېښېنوو، دا مهال د ملکشاه ورور تکش په بلخ کښې یاغي شو. ملکشاه پر (۴۷۷ هـ) کال هغه په ترمذ کښې ونیو او ړوند یې کړ. د ملکشاء زوی سلطان سنجر (۵۱۱هـ - ۵۵۲ هـ - ۱۱۱۷ - ۱۱۵۷ م) چې د سلجوقیانو د کهاله نامتو پاچا ؤ "لکه چې د غزنویانو په احوال کښې تېر شو" له بهرامشاه غزنوي سره یې د ارسلانشاه په مقابل کښې مرسته وکړه او هغه یې تر خپل اغیز لاندې تر لاهوره د غزني پاچا کړ (۵۱۱هـ) یا دا چې د سنجري هېواد وېش بالواسطه تر لاهوره ورسېد، همدارنګه سلطان سنجر (لکه چې د غوریانو په احوال کښې به یې راوړو) د هرات د غرو د ناب نومي ځای په درې کنجۍ کښې

له علاء الدین حسین جهانسوز غوري سره جګړه وکړه، علاء الدین یې ونیو او بېرته یې غور ته واستاوه (د ۵۵۰ هـ - ۱۱۵۵ م شاوخوا) تر هغه وروسته د قرخطاطایانو او غزانو نیمې وحشي قبیلې د منځنۍ آسیا له غرو څخه راووتلې او سنجري دولت یې له منځه یوړ (۵۵۲ هـ - ۱۱۲۸م شاوخوا) د افغانستان پر سیمو یې له غزني څه تر زابل او سیستان پورې یرغل وکړ او خسرو شاه غزنوي یې د لاهور خوا ته پر شا وشاړه، خو د "غز" ګوابښ ډېر ژر د غوریانو او خوارزم شاهیانو له خوا له منځه یوړل شو، د سلجوقیانو په وختو کښې د خوارزم شاهیانو د کورنۍ لاس هم پر خراسان او د افغانستان په شمالي او لوېدیزو سیمو بر شو، چې وروسته به وڅېړل شي.

هغه لویه پېښه چې د خوارزمیانو پر مهال منځته راغله هغه د خوارزمشاهیانو او د غوري کهاله "چې له ډېرو وختو یې په غور او بامیان کښې په خپلواکۍ حکم کاوه" جګړه وه چې د غوریانو او خوارزمیانو په احوال کښې به راشي، علاء الدین محمد (د ۶۱۱ هـ - ۱۲۱۴ م) په شاوخوا کښې غور، فیروز کوه او هرات تر غزني پورې ونیول، غوري کهول یې په غور کښې له پښو واچاوه تر هغه وروسته سلطان جلال الدین د خوارزمیانو وروستنی پاچا په افغانستان کښې له چنګیز لښکر سره جګړې وکړې چې په وروستۍ برخه کښې به یې تفصیل راوړل شي.

په دغه وخت کښې افغانستان پر څلورو برخو وېشلی شوی و:
شمالي ولایتونه له تخارستانه تر مرو پورې مستقیماً په سنجري او سلجوقي دربار اړه درلوده؛ د غور، بامیان او ګوزګانان سیمې د هرات تر شاوخوا پورې د غوریانو د کهاله تر لاس لاندې وې، زابل ولایت له هلمنده تر غزني، کابل، ننګرهار، پېښور او لاهور پورې د غزني د محمود کورنۍ په واکمنۍ کښې و او سیستان ولایت له بست او زمینداوره تر زرنج، فراه او نیه پورې

د سیستان په ملکانو اړه درلوده، چې دغو ملکانو د سلجوقیانو، غوریانو، غزنویانو او ان له چنګیزیانو سره هم ښه اړیکي ساتل، چې د صفاریانو او د نیمروز د وطني امیرانو له پایڅوړ (بقایاو) څخه وو چې "د دوی د نومو تفصیل د صفاریانو په مبحث کښې تېر شو او هم د آل کرت ملکانو چې شرح به یې وروسته راشي له تاتاري یر غلګرانو سره لاس یو او هرات او سیستان یې تر لاسه کړي وو، د سیستان د ملکانو او صفاریانو له پایڅوړ څخه لکه د صفاریانو په برخه کښې چې مو وویل یو هم ملك تاج الدین و (د ۴۸۲ هـ شاوخوا) د دغه سړي له نسله په سیستان کښې تر زرو کالو پورې امیران پاتې وو، چې د "ریو" په وینا پر (۱۰۲۸هـ) کال ملك جلال الدین محمود خان د سیستان امیر په (۱۶) پښت عمرولیث صفاري ته رسېږي او هم شاه حسین د ملك غیاث الدین محمد زوی چې د صفاریانو تاریخ یې له پخوانۍ زمانې څخه تر خپل مهاله د "کتاب احیاء الملوك " په نامه لیکلی دی په صفاریانو پورې اړه لري.

اخځلیك: طبقات ناصري، اخبارالدولة السجلوقیه - لب التواریخ - تاریخ سیستان - ابن اثیر - د پاول هورن تاریخ مختصر ایران - د خلیل ادهم دول اسلامیه د زمباور معجم الانساب - راحة الصدور.

(وګورئ ۵۲ نومره نسب پاڼه.)

غوریان

(۴۰-۶۱۲ هـ)

سوریان د خراسان او غور د افغانانو یو ټبر و، چې تر اوسه هم د هرات شمال لوېدیځ د بادغیس د زور آباد (زورابد - یاقوت) په شاوخوا کښې د "زوري" په نامه استوګن دي؛ تر اسلام دمخه هم دغه کهاله د تخارستان، غور، هرات او خراسان په غرو کښې حکمراني کوله او د "غرشاه" په لقب یادېدل، (په دغه لقب کښې د "غر" کلمه پښتو ده) دا کهول لرغوني افسانوي شخصیت "ضحاك" ته منسوب دی (دا نوم فردوسي "ضحاك" بللی او په پښتو سرچینو کښې د تاریخ سوري په حواله "سهاك" دی. طبري، البیروني او ابن بلخي یې "بیور اسپ ازدهاق" یادوي او په مسعودي کښې "ده اك" راغلی چې د طبري په وینا یې معرب ډول "ازدهاق" دی. په اوستا کښې "دهاك - اژی دها" یاد شوی چې په دري کښې "اژدها" او په پښتو کښې "اژدهار" دی، همدارنګه په خراساني نومونو کښې دا نوم ډېر کارېدلی لکه د زین الاخبار د لیکونکی عبدالحی ګردیزي د پلار نوم ضحاك (د ۴۰۰ په شاوخوا کښې) او ضحاك شیباني (د ۲۸۷ هـ شاوخوا) ظاهري فقیه او بامیان ته نژدې "ضحاك" نومي ښار او د "سهاکا" مشهوره پخوانۍ آریایي قبیله چې سکستان د دوی په نامه دی، مفغن صورت یې "سهاك" او "سهاکزی"

د افغاني قبیلو نومونه دي، دا ټول دا ښیي چې دا نوم د لرغوني افغانستان په نومونو کښې پخوانۍ ریښه لري.

د دغه کهاله په نورو نومو کښې یو نوم هم "بسطام" دی چې (د ګستهم - وستهم د پهلوان په مانا معرب ډول دی) چې فردوسي هم هغه یادوي، دغه سړی په شغنان، بامیان، تخارستان او غور کښې حکمراني کړې او تر هغه وروسته په غور کښې له دغه ټبر څخه دوو وروڼو لاس درلود چې یو امیر سول او بل سپه سالار سام و، د سوري ټبر امیران دغه نامه ته منسوب دي چې فردوسي او نورو مورخینو د "ماهوري سوري نژاد" په نامه یاد کړي، بلاذری د "جبل زور" او د هغه ځای د مشهور بت چې هیون تسنګ پر (۶۰۳م) د "شونا" په نامه لیدلی یادونه کوي، ابن فندق هم په تاریخ بیهقي کښې د سلطان مسعود د وختو د خراسان عمید سوري یادوي او په را وروسته وختو کښې نامتو شیر شاه سوري هم په هند کښې له دغه افغاني ټبر څخه را پاڅېدلی دی.

د سوري کهاله له نومیالیو څخه یو هم شنسب د خرنك زوی دی چې د فخرالدین مبارکشاه له نسب نامې څه د منهاج سراج په روایت د حضرت علي (رض) هممهالی او د هغه په حضور یې ایمان راوړی و، عهد او لوایې یې ځنې اخیستې وه. له هغه کهاله څخه چې به هر څوك پر تخت کښېناست د حضرت علي هغه عهد او لوابه ورکول کېده دا چې په اسلامي دوره کښې د غور لومړی حکمران دی چې موږ یې پېژنو او امیر پولاد غوري د ده له زامنو څخه و، چې د غور د غرو شاوخوا یې تر واکمنۍ لاندې وه، د خپلو پلرو نوم یې ژوندی کړ او چې صاحب الدعوت العباسیه ابو مسلم مروزی منځته راووت نو امیر پولاد د غور لښکر د ابو مسلم ملاتړ ته ور ووست، د آل عباس د تقویې له پاره یې ډېر کارونه وکړل د امیر پولاد د حکمرانۍ

مرکز د غور منديش و او د غور پر ټولو غرو او شاوخوا يې حکمراني کوله (د ۱۳۰ هـ - ۷۴۷ م شاوخوا). د امير پولاد يو زوی و چې امير کروړ نومېد، د کندهار د خلکو د عنعنې او د احمد بن علي بستي د کتاب "تاريخ سوري" په حواله يې د پټې خزانې کتاب د متن له مخې پېژنو چې پر (۱۳۹ هـ - ۷۵۶م) کال د غور په منديش کښې امير و او د "جهان پهلوان" په نامه يې چې د فردوسي د پهلوانانو له القابو څخه دی شهرت درلود.

بالشتان (د کندهار د شمال والشتان) خيسار، تمران او برکوشك (د غور مشهورې کلاوې) د ده په لاس کښې وې، دی داسې غښتلی پهلوان و، چې يوازې له لسو تنو سره جنګېده او له همدغه امله يې کروړ باله چې په پښتو کښې د کلك او سخت په مانا دی. د دغه کهاله واکمني تر زميندارو، بست او والشتان پورې رسېده، له اموي کهاله څخه عباسي کهاله ته د خلافت د انقلاب په جګړو کښې دی هم د ابو مسلم ملګری و، پټه خزانه د تاريخ سوري په حواله د ده يوه پښتو حماسه رانقلوي او د ښې وينا خاوند يې بولي، په خپلې دې پخوانۍ حماسه کښې امير کروړ جهان پهلوان د خپل حکومت سيمه له مرو او هرات څخه تر جروم (ګرمسير) غرج او تخار پورې ګڼي او وايي چې زرنج (سيستان) مې د توزې په زور ونيو.

د ده دا حماسي شعر د خراسان او پښتو يو لرغونی حماسي اثر دی چې د ده د غښتلي روح، ملي غرور جهانګيرۍ او جهان کشايۍ ښکندويي کوي، په هغه کښې هغه پښتو زاړه لغات او کلمات دي چې اوس په دې ژبه کښې مستعمل او ژوندي نه دي پاتې شوي.

امير کروړ پر (۱۵۴ هـ - ۸۰۰م) کال د هرات لوېديځ لوري ته د پوشنګ په جګړو کښې ووژل شو او تر ده وروسته يې زوی امير ناصر په غور، بست او زميندار کښې حکومت کاوه (د ۱۶۰ هـ - ۷۷۶ م شاوخوا).

(د دې په زړه پورې تاريخي، ژبنۍ، او ادبي موضوع د تفصيل له پاره دې د کابل چاپ پټه خزانه کتاب او د پښتو ادبياتو تاريخ دويم ټوك وکتل شي).

منهاج سراج تر امير پولاد وروسته د هارون الرشيد تر وختو (د ۱۷۰ هـ - ۷۸۶ م) تر شاوخوا پورې د دغه کهاله د حکمرانانو يادونه، نه کوي، له ښه مرغه دا خلا پټې خزانې د محمد بستي د تاريخ سوري په حواله ډکه کړې چې په لږ تفصيل سره د امير کروړ او امير ناصر يادونه کوي او بيا منهاج سراج د دغه کهاله يو بل امير، بنجی د نهاران شنسبي زوی د غور له لويو اميرانو څخه ګڼي او ليکي چې د خپل يوه معاصر غوري امير سره چې د بهرام زوی شيش نومېده د هارون الرشيد دربار ته ورغلل، امير بنجی د "قسيم امير المومنين" په لقب د غور امير او امير شيش د غور د لښکر پهلوان وټاکل شول (د ۱۷۰ هـ - ۷۸۶ م شاوخوا). د غور اميران د همدغه بنجي له نسله او د غور سپه سالاران د شيش له توکم څخه دي، چې د صفاريانو په وختو کښې له آل شنسب څخه په منديش کښې د غور امارت امير سوري ته رسېدلی و، لکه د صفاريانو په احوال کښې چې مو ولوستل د (۲۵۳ هـ - ۹۶۷م) په شاوخوا کښې يعقوب صفاري د نيمروز، بست او د اور ښارونه تر تګين آباد اور خج پورې ونيول، د هغه ځای امير يې له پښنو وغورځاوه، په دغه وخت کښې امير سوري د غرني غور امير و، چې تر هغه وخته لا د غور نيمايي خلك مسلمانان نه وو، تر دې وروسته امير سبکتګين هم پر غور حملې وکړې، خو د سوري کهاله خپلواکۍ ته يې څه تاوان ونه رسولای شو، لکه څنګه مو چې د غزنويانو په احوال کښې ولوستل سلطان محمود هم پر غور يرغل وکړ، خو د غور امير چې پر دغه مهال محمد سوري و، کله به يې اطاعت کاوه او کله نه. تر دې چې د بيهقي (۴۰۵ هـ -

۱۰۱۴م) کال او ابن اثیر په ویناو (۴۰۱ هـ) کال محمود د غور د جنوب له خوا د بست او خوابین له لارې له لوی لښکر سره غور ته ورغی، چې د لښکر په مخ کښې د هرات حکمران التونتاش او د طوس حکمران ارسلان جاذب وو، امیر محمد یې په یوه جګړه کښې د لسزریز لښکر په مرسته د آهنګران په کلا کښې کلابند کړ؛ محمد تر ډېرې مودې وروسته له کلا راووت او سلطان ته تسلیم شو، سلطان دی د ده له کشر زوی شیش سره غزني ته بوت، خو (غزني ته نژدې) د ګیلان په شاوخوا کښې هغه پر لاره زهر وخوړل چې په خپله ګوتمۍ کښې یې ځای کړي وو، ځان یې وواژه خو د یرغملتابه سپکاوی یې ونه مانه.

د پښتو ژبې وطني روایات چې د "لرغوني پښتانه" او "تاریخ سوري" کتابو په حواله په پټه خزانه کښې راغلي پورتنۍ تاریخي پېښې تایېدوي او د محمد د مرثیې پښتو بولله هم راوړي چې اسعد د محمد سوري زوي (چې پر ۴۲۵هـ د زمینداور په بغني کښې مړ دی) ویلي ده، دا شاعر په اهنګران کښې د ده په دربار کښې و، دا بولله چې د ژبنې بلاغت او فصاحت له مخې ډېره پخه ده، د محمد د مقام لوړوالی او زړورتوب ښیي؛ د آهنګرانو د جګړې او د محمود له خوا د محمد بندیتوب څرګندوي او دی د سوري کهاله ویاړ بولي، چې د خپل کهاله د پت ساتلو په لاره کښې یې ځان قربان کړ، د شیخ اسعد بولله د پښتو لرغوني ادب له غوره‌آثارو څخه ده.

د محمد تر مړینې وروسته د سلطان محمود له خوا امیر بوعلي د محمد سوري زوی د غور د مندیش په غرو کښې د پلار پر ځای کښېناست، د سلطان تابع و، په غور کښې یې په مدرسو، جوماتو او مانیو جوړولو لاس پورې کړ او علم دوسته سړی و، ده د محمودي عهد تر پایه حکمراني وکړه،

خو د مسعود په وختو کښې د (۴۲۵ هـ - ۱۰۳۳م) په شاوخوا کښې (د بوعلي وراره) عباس د شیش زوی پورته شو، خپل تره یې بندي کړ او د غور پاچهي پر تخت کښېناست. عباس ظالم او بېباکه سړی و او د نجوم علم یې خوښ و، د مندیش ولایت په سنګه کلا کښې یې یوه رصدخانه ودانه کړه، خو خلکو د ده له تادا د سلطان ابراهیم غزنوي دربار ته شکایت وکړ، ابراهیم هم غور ته لښکر ویوست او امیر عباس یې غزني ته بندي بوت، د غور امارت یې د ده زوی امیر محمد ته چې د غزني دربار ته مطیع او عالم پالونکی، عادل او د ښو اخلاقو خاوند سړی و، وسپاره. (د ۴۵۰ هـ - ۱۰۵۸م شاوخوا) تر محمد وروسته یې زوی قطب الدین حسن د محمد زوی او د عباس لمسی چې ستر پاچا او د غور د پاچاهانو نیکه و پر تخت کښېناست (د ۴۶۰ هـ - ۱۰۶۷ م شاوخوا)، ده د غورياغيان په جګړه د ځان تابع کړل په هغه جګړه کښې چې (د غزني جنوب لوېدیځ ته) دوجیرستان او کوشک په پای کښې یې له یاغیانو سره وکړه ووژل شو (د ۴۹۳ هـ شاوخوا) دده زوی ملك عزالدین حسین د غور پر تخت کښېناست، ده له سنجري دولت سره دوستانه اړیکي درلودل او د ښو اخلاقو څښتن، پر ژمنه ولاړ او عالم پالونکی پاچا و، چې اوو زامنو یې خراسان، غور، زابل، غزني، بامیان او تخارستان په خپلې پاچهی پورې تړلي وو او هر یوه پر یوې برخې په لاندې ډول حکومت کاوه:

۱- قطب الدین محمد چې خپل لرغونی هېوادنی لقب (غر شاه) یې رسماً پر عربي "ملك الجبال" واړاوه او ځان ته یې غوره کړ؛ د فیروز کوه د ښار کلا یې ودانه کړه، او د ورشاد (ورساد) په ولایت کښې یې چې د ده سیمه وه له خپلو ورونو سره شخړې جوړې کړې او غزني ته ولاړ، هلته د بهرامشاه غزنوي له خوا ووژل شو (۵۴۱ هـ - ۱۱۴۶م) چې د هغه وژل د

غوري او غزنوي کهولو تر منځ د اختلاف سبب شو.

۲- بهاء الدین سام د غور د مندیش په سنګه کښې و، همدا چې سلطان سوري غزني ته ولاړ فیروز کوه یې هم ده ته پرېښوو، دی پر (۵۲۴هـ ۱۱۴۹ م) کال په فیروز کوه کښې پر تخت کښېناست او د غرجستان له شارانو سره یې دوستي وکړه، د هرات په غرو کښې یې د شیرسنګ کلا، په غرجستان کښې یې د بند روا کلا، د غرجستان او مادین تر منځ یې د فیوار کلا جوړه کړه، او د ګیلان ملك بدرالدین لور (د ګیلان ملکه) یې چې د شنسبانیانو له نسبه وه، ځانته واده کړه، چې د دوو نامتو زامنو سلطان معزالدین محمد سام او سلطان غیاث الدین محمد سام مورده. سلطان بهاءالدین د خپل ورور سلطان سوري د غچ اخیستلو له پاره په جروم او غرجستان کښې لښکرې راغونډې او پر غزني یې یرغل وکړ، خو (د غزني) په ګیلان کښې مړ شو، ده د غزني د سفر په وخت کښې د غور او جبال تخت خپل ورور سلطان علاء الدین حسین ته پرېښی و.

۳- ملك شهاب الدین محمد خرنګ د حسین زوی چې د مادین سیمې په ده اړه درلوده، دا سیمه د غور یو ولایت و، د ده زوی ملك ناصر الدین ابوبکر د (۶۱۸هـ - ۱۲۲۱م) په شاوخوا کښې د ګزیو او تمران د ولایت (د کندهار شمالي خوا ته) حکمران و، د چنګیز تر یرغل وروسته هند ته په ډیلي کښې د التتمش دربار ته ولاړ او هلته د (۶۲۰ هـ) په شاوخوا کښې مړ شو.

۴- ملك شجاع الدین علي د حسین زوی چې د غور د جرماس ولایت حکمران و، تر هغه وروسته یې زوی علاء الدین ابوعلي په غور کښې د ده پر ځای کښېناست، د سلطان غیاث الدین په وختو کښې د غور، بست، وجیر، ګرمسیر، درمشان، روز ګان او غزني سیمې ده ته وسپارل شوې، د

خراسان تر نیولو وروسته په نشاپور کښې حکمران و، سلطان معزالدین دی بوت او د غرجستان او زمینداور حمکران یې وټاکه، پر (۶۰۱ هـ) کال یې د قهستان د ملا حده و د جناباد ماڼۍ ونیوله، خو د سلطان معز الدین تر شهادت وروسته د غرجستان د اشیار په کلا کښې بندي شو.

۵- علاء الدین حسین د حسین زوی د غور په وجیرستان کښې حکمران و او د خپل ورور سلطان بهاءالدین تر مړینې وروسته په فیروز کوه کښې د غور پر تخت کښېناست، د غور او غرجستان لښکرې یې را غونډې کړې او غزني ته یې مخه کړه، سلطان بهرام شاه له غزني څخه د غزني او هندوستان له لښکر سره راووت او د ګرمسیر او تګین آباد له لارې زمینداور ته ولاړ، علاء الدین چې دا جګړه د خپلو دوو ورونو د غچ اخیستلو له پاره کوله، تګین آباد ته نژدې یې د بهرامشاه له لښکر سره لاس واچاوه، او تر هغه وروسته یې د غزني په شاوخوا کښې دوه خله د غزنویانو مقاومت مات کړ او د غزنوي دولت پایتخت یې ونیو (۵۴۵ - ۵۴۶ هـ)، ده هغه لوی ښار له خاورو سره برابر کړ او اوسېدونکي یې اته ورځې ټول ووژل، له هغه ځایه یې بست او زمینداور ته مخه وکړه او د بست ښار یې له محمودي ماڼیو او ښکلیو ودانیو سره چې په خپل وخت کښې یې ساری نه و هم وران کړ، نو ځکه ورته جهانسوز ویل کېږي.

ده تر دې فتح وروسته تخارستان د غور په مرکزي دولت پورې وتاړه او خپل ورور فخر الدین ته یې وسپاره علاءالدین تر دې وروسته له سلجوقي سنجري دولت سره ونښت، سلطان سنجرد هر یو الرود د ناب په سیمه کښې له ده سره جګړه وکړه، څنګه چې خلك له علاءالدین څخه خواشیني وو، د ده شپږ زره خلجي او ترکي سپاره لښکریان سنجر ته تسلیم شول. په خپله علاءالدین د سنجر لاس ته ورغی بندي شو، خو څنګه چې سنجرد غزانو له

لاسه مات شوی و، علاءالدین یې و نازا وه؛ مرسته یې ورسرد وکړه او بېرته یې غور ته واستاوه همدا چې خلکو د ده په غیاب کښې ملك ناصر الدین حسین د محمد زوی له مادین څخه راوستی او د فیروز کوه پر تخت یې کښېنولی و، چې د علاءالدین د راګرځېدو خبر یې واورېدو ناصر الدین یې وواژه او علاءالدین ته تسلیم شول.

ده بامیان تخارستان، جروم (ګرمسیر)، د اور، بست او د هرات د جبال د تولك او غرجستان، مرغاب ښارو نه هم د غور د پاچهی اطاعت ته اړکړل او د ملا حده الموت رسل ته یې هم د غور په غرو کښې لار ورکړه، په پای کې د (۵۵۱هـ - ۱۱۵۶م) په شاوخوا کښې د غور په سنګه کښې مړ شو.

تر ده وروسته یې زوی سیف الدین محمد د فیروز کوه پر تخت کښېناست، د ملا حده ورسل یې وواژه او د غزانو د فتنې د مخنیوي له پاره یې ملا وتړله چې د هرات او قادس شاوخوا ته رسېدلي وو، خو تر یوه کال زیات ژوندی پاته نه شو او د غزانو په جګړه کښې د غوري سپه سالار شیش په لاس ووژل شو (د ۵۵۸هـ - ۱۱۶۳م شاوخوا).

علاء الدین جهانسوز د غور لومړی ستر سلطان دی چې د افغانستان هیواد یې تر یوې اداري لاندې راوست او د فیروز کوه په مرکز پورې یې وتاړه.

۶- سلطان سیف الدین سوري (۵۴۳ - ۵۵۴ هـ، ۱۱۴۸ - ۱۱۴۹م)

د غوریانو لومړی پاچا دی چې د سلطان لقب یې واخیست، د ده د پاچاهی مرکز د غور دا ستیه حصار و هغه وخت چې یې ورور قطب الدین ملك الجبال په غزني کښې ووژل شو، نو سلطان سوري له بهرامشاه غزنوي سره جګړه وکړه او هغه یې د کورم ناوې ته وځغلاوه، په خپله دی د غزني پر تخت

کښېناست او غور یې خپل ورور سلطان بهاءالدین ته پرېښو و، خو د ژمي په وخت کښې چې یې ورور علاءالدین حسین له غزني څخه غور ته ولاړ بهرامشاه د خلجي (غلجي) افغانانو له لښکر سره له ختیز لوري پر غزني یرغل وکړ، او سلطان سوري یې د هغه له وزیر سید مسجد الدین موسوي سره ونیو او د غزني د طاق د پله پر سر یې غرغره کړ، ځو چې ورور یې جهانسوز د هغه په کسات کښې غزني وران کړ.

۷- ملك فخر الدین مسعود تر ټولو ورونو مشرو او د غور په کاسي کښې امیر شو، څنګه چې سلطان علاءالدین جهانسوز د غزني تر فتح وروسته تخارستان هم د ځان تابع کړ، نو خپل مشر ورور ملك فخر الدین مسعود یې د بامیان حکمران وټاکه، ده د شغنان او تخارستان غرونه تر درواز، بلور، وخش او بدخشان پورې ونیول او لکه چې د غیاث الدین محمد په احوال کښې یې لولئ د راغ زر په جګړه کښې د خپلو وریرونو په لاس بندي او بېرته بامیان ته واستول شو او هلته مړ شو (د ۵۵۰ هـ - ۱۱۵۵م شاوخوا). تر ده وروسته یې مشر زوی شمس الدین محمد په بامیان کښې امیر و، د فیروز کوه له درباره او د سلطان غیاث الدین له حضوره هم په رسمیت وپېژندل شو، ده بلخ چغانیان، وخش، جروم (ګرمسیر)، بدخشان او د شغنان غرونه لاس ته راوستل اود سلطانشاه خوارزمشاهي د مخنیوي له پاره یې د غور له لښکر سره یو ځای د مرود رودبار په جګړه کښې ګډون کړی و او د سلطان لقب یې وموند، د ده تر مړینې وروسته یې زوی بهاء الدین سام چې لوی او علمدوسته پاچا و د بامیان پر تخت کښېناست (۵۸۷هـ - ۱۱۸۹م) د ده دربار د پوهانو د غونډې ځای و. امام فخر الدین رازي شیخ الاسلام جلال الدین رسا د اوافصح العجم مولانا سراج الدین د ده په دربار کښې وو، د ده پاچهي له کشمیره تر کاشغر، تر مذه او بلخه

پورې او جنوب خوا ته د غور او غرجستان تر پایه پورې رسېدله، غور، غزني او بامیان د ده تر فرمان لاندې وو. هغه وخت چې سلطان معز الدین شهید شو (۶۰۲ هـ - ۱۲۰۵ م) نو د هېواد امیرانو دی غزني ته ور وغوښت خو دی په ګیلان تر ۱۴ کالو پاچهۍ وروسته مړ شو. بیا یې زوی جلال الدین علي پر ځای کښېناست (۶۰۲ هـ - ۱۲۰۵م) او خپل ورور علاء الدین یې د غزني پر تخت کښېناوه همدا چې د غور، غز او تاج الدین یلدوز لښکر د کرمان درې د کورم له شاوخوا څخه پر علاءالدین یرغل وکړ نو دی له بامیانه د خپل ورور د ملاتړ له پاره راغی او د ده په غیاب کښې یې ترهٔ علاءالدین مسعود د شمس الدین محمد زوی د بامیان تخت ونیو او ورزات یې صاحب وزیر ته ورکړ، خو جلال الدین د غزني تر نیولو وروسته ژر بامیان ته ورغی او خپل اکا یې د هغه له وزیر سره وواژه. بیا چې تاج الدین یلدوز دویم ځل پر غزني یرغل وکړ، د علاءالدین لښکر یې د سقران (شنغران) په رباط کښې مات کړ او دی یې په غزني کښې کلابند کړ، نو جلال الدین له بامیانه د خپل ورور د ملاتړ له پاره ورغی، خو د واړه ورونه د یلدوز لاس ته ورغلل، بېرته بامیان ته واستول شول او هلته مړه شول (د ۶۱۲هـ - ۱۲۱۵م).

دا وه د غوري اوو ورونو لنډه یادونه چې د غور شهنشاهي یې جوړه کړه او تر هغو وروسته سلطان غیاث الدین بن محمد سام بهاءالدین قسیم امیر المومنین چې د غور له لویو پاچهانو څخه دی پاچا شو، دی له خپل ورور معزالدین سره د خپل ترهٔ علاءالدین په امر د وجیرستان په کلا کښې بندي و، خو سلطان سیف الدین د علاء الدین زوی دوی خوشې کړل چې غیاث الدین د غزان په جګړه کښې ورسره و، خو چې سیف الدین د خپل سپه سالار له لاسه ووژل شو، همدغه شیش سپه سالار د غور او غرجستان لښکر راوستل او له غیاث الدین سره یې بیعت وکړ او د فیروز کوه پر تخت

یې کښېناوه (۵۵۸هـ - ۱۱۶۲م)، ده خپل ورور معزالدین د سر جاندار په رتبه دا ستیه او کجوران حکمران وټاکه، ابوالعباس شیش یې چې د سلطان سیف الدین تر وژلو وروسته یې دي ښه پیاوړی کړی و، وواژه. دا مهال د غیاث الدین ترهٔ ملك فخر الدین مسعود د بامیان له حکمران ملك علاء الدین قماج سنجري، د بلخ له حکمران او له تاج الدین یلدوز د هرات له حکمران څخه مرسته وغوښتله او د بامیان، بلخ او هرات له لښکرو سره یې پر فیروز کوه یرغل وکړ، په راغ زر نومي ځای کښې له یو بل سره جګړې ته چمتو شول. خو په لومړي سر کښې د غور پهلوانانو ملك یلدوز د هرات حکمران د هغه د لښکر په منځ کښې وواژه او هراتیان یې سره تیت کړل، بیا یې د بلخ لښکر هم مات او د قماج سر یې پرې کړ، د بامیان ملك فخرالدین ته یې ور واستاوه، په خپله یې هغه کلا بند کړ، خپل ترهٔ معزالدین او غیاث الدین یې محترمانه ونیول او بېرته یې بامیان ته واستول.

سلطان غیاث الدین تر هغه وروسته ګرمسیر او زمینداور ونیو؛ قادس، کالیون، فیوار، سیفرود، غرجستان، تالقان او ګرزوان یې هم د غور په سلطنت پورې وتړل او خپل ورور معزالدین یې له جروم (ګرمسیر)، تګین آباد او سیستان څخه د غزني، زاول او کابل خوا ته واستاوه. ده د غزانو لښکر چې په دغه وخت کښې یې غزني نیولی و، په (۵۶۹هـ - ۱۱۷۳م) کال له غزني څخه بېرته وشاړه او د غزنویانو پایتخت یې هم په غور پورې وتاړه، د هرات نیولو ته یې ملا وتړله او بهاءالدین طغرل د سنجر یو مریي چې پر هرات یې لاس بر شوی و، د سلطان تر لښکر دمخه خوارزم ته ولاړ او پر (۵۷۱هـ) کال هرات او تر هغه وروسته پر (۵۷۳هـ - ۱۱۷۷م) کال قوشنج هم د غور له مرکز سره ونښتل.

دا مهال د سیستان ملکانو (چې شرح یې تېره شوه) هم د اطاعت

غاړه کښېښوده او شمالي ښارونه لکه تالقان، اندخود، میمنه، فاریاب، پنجده، مرو، دزق او خلم هم فتح شول، خو جلال الدین محمد د ایل ارسلان خوارزمشاه زوی د خطایانو په مرسته د هېواد شمالي شاوخوا ته ګواښ پېښاوه، ځکه نو غیاث الدین پر (۵۸۸هـ - ۱۱۹۲م) کال د غزني لښکر د معزالدین په مشرۍ او د بامیان لښکر د ملك شمس الدین په مشرۍ او د سیستان لښکر د تاج الدین حرب په لارښوونه د مرو په رود بار کښې را غونډ کړل، د مرغاب په کڅو (سواحلو) کښې یې خوارزمشاهیان مات او پر (۵۹٦ - ۱۱۹۹م) کال یې خراسان ونیو، تر نشاپوره پر مخ ولاړ، هغه یې ملك ضیاء الدین ابو علي شنسباني ته وسپاره، مرو شاهجهان یې هم ونیول او ملك نصر الدین محمد خرنك یې د هغه ځای په حکمرانۍ وګماره، د سرخص ایالت یې تاج الدین زنګي د فخر الدین مسعود بامیاني زوی ته وسپاره.

غیاث الدین بیا هېواد ته مرکزیت ورکړ او د منځنۍ اسیا ټولې سیمې یې له هندوستانه تر عراقه او له چینه او جیحونه د هرمز تر سینده پورې د غور د فیروز کوه تر بیرغ لاندې راوستې. دی د خراسان ستر او یوازینی شهنشاه ګڼل کېده، نو د بغداد خلیفه الناصر لدین الله هم خپل سفیران ابن ربیع او قاضي مجد الدین قدوه او ابن الخطیب د فیروز کوه دربار ته راواستول او غوري سلطنت یې په رسمیت وپېژاند. د غور له درباره هم سراج الدین محمد جوزجاني د سفیر په توګه بغداد ته ولاړ او په دغه ډول د فیروز کوه او بغداد د دوو شهنشاهیو تر منځ سیاسي تاوده اړیکي ټینګ شول.

سلطان غیاث الدین غوري د ختیځ او غور ستر علمدوست او زړه سواند پاچا و چې په دربار کښې یې پوهان راغونډېدل، دی پر ٦۳ کلنۍ د (۵۹۹هـ - ۱۲۰۲م) کال د دریېمي خور (جمادی الاولی) پر ۲۷ ورځ د هرات

په ښار کښې وفات او په هغه لوی مسجد کښې چې ده په خپله جوړ کړې و ښخ دی، دا جامع جومات تر اوسه په هرات کښې شته. دی په لومړي سر کښې د خپلو اسلافو په شان د محمد کرام سیستاني په مذهب و، خو وروسته یې شافعي مذهب ومانه. د ده د دربار نومیالي پوهان قاضي وحید الدین شافعي مرورودی او صدرالدین کرامي نیشاپوري وو. د ده د هېوادو قاضیان قاضي القضات معزالدین هروي او قاضي شهاب الدین هرمابادي او وزیران یې شمس الملك، عبدالجبار ګیلاني، فخر الملك شرف الدین قره‌ري، مجد الملك ریوشاري، عین الملك سوریاني، ظهیر الملك سجزي او جلال الدین ریوشاري وو. پر دوبي یې دارالملك فیروز کوه او پر ژمي زمینداور و. له خپل لاس لیك سره یې "حسبی الله وحده" لیکل (۵۳ نومره تصویر وګورئ).

د سلطان غیاث الدین محمدسام تر مړینې وروسته یې زوی غیاث الدین محمود چې یو عیاش سړی و، د خپل تره معزالدین له خوا د بست، فراه او اسفزار په حکمرانۍ وګمارل شو، ده لښکر راټول کړ او تر مروشاهجان پورې پر مخ ولاړ، د معزالدین تر شهادت وروسته پر (٦۰۲ هـ) کال یې له بست څخه د زمینداور له لارې پر غور یرغل وکړ او فیروز کوه یې له ملك علاء الدین ابو علی څخه واخیست غور یې له غرجستان تالقان، ګرزیوان، قادس او ګرمسیر سره لاس ته راوستل او د خپل پلار او تره د ملك وارث شو. ده تاج الدین یلدوز ته چې د معزالدین محمد له خادمانو څخه و، د غزني د حکمرانۍ چتر او مثال د سند تر سینده پورې ورواستاوه، پر (٦۰۵هـ - ۱۲۰۸م) کال یې د هندوستان د هېوادو مثال سلطان قطب الدین ایبك ته ورکړ. په دې توګه یې د غور پاچهي د هند تر پایه بالواسطه ټینګه کړه.

پر (٦۰۷هـ - ۱۲۱۰ع) کال ملك رکن الدین ایرانشاه محمود د ملك علاء الدین ابوعلي زوی له پنځوس زریز غزنوي او کاسي لښکر سره پر غور او فیروز کوه یرغل وکړ، خو غیاث الدین محمود د ده سر پرې کړ، د میمنې او فاریاب تر منځ په سالوره کښې یې له علاءالدین آتسز حسین شنسبي سره چې د سلطان محمود خوارزمشاه په مرسته د بلخ، مرو، سرخس او رود بار له لښکرو سره یې د تالقان له لارې پر غور یرغل کړی و، جګړه وکړه؛ د خوارزمشاه او اتسز لښکر یې مات کړ، تر هغه وروسته څنګه چې علیشاه د تکش خوارزمشاه زوی د خپل ورور له درباره غور ته وتښتېد غیاث الدین محمود دی دبر کوشك په ماڼۍ کښې بندي کړ، د علیشاه نوکرانو دی پر (٦۰۷ هـ -۱۲۱۰ م) کال وواژه؛ دی سخي، بخښونکی، عادل او حلیم پاچا و، د پلار (۸۰۰) زرعین سندوخه خزانې چې د څلورو سوو او ښانو بارکېده خلکو ته وبخښلې.

د غیاث الدین محمود تر مړینې وروسته د غور امیرانو د ده څوارلس کلن زوی بهاء الدین سام د فیروز کوه پر تخت کښیناوه، درې میاشتې وروسته سلطان علاء الدین اتسز شنسبي د سلطان محمود خوارزمشاه او د هرات امین حاجب ملك خان په مرسته پر فیروز کوه یرغل وکړ او د (٦۰۷م) کال پر دریمه خور (جمادی الاولی) یې هغه ښار ونیو، بهاءالدین یې د شاهي کورنۍ له ښځمنو سره خوارزم ته وشاړه، تر هغه وروسته علاءالدین اتسز د علاءالدین حسین جهانسوز زوی د فیروز کوه پر تخت کښېناست او تر (۴) کالو پورې یې حکومت وکړ په ګیلان کښې د ملك تاج الدین یلدوز او موید الملك محمد د عبدالله سیستاني زوی د غزني له وزیر سره په جګړه کښې مات شو، وروسته ملك نصیرالدین حسین امیر شکار له غزني څخه پر غور یرغل وکړ او په جرماس کښې یې علاءالدین

اتسز وواژه، غور یې د غزني د پاچهۍ تر اثر لاندې راوست، د (٦۱۱هـ - ۱۲۱۴ع) په شاوخوا کښې تاج الدین یلدوز له غزني څخه علاء الدین "در غور" ببرته د فیروز کوه تخت ته واستاوه، خو علاءالدین پر (٦۱۲هـ) کال د سلطان محمد خوارزمشاه لاس ته ورغی په خوارزم کښې مړشو، ټول غور د خوارزمشاهۍ تر لاس لاندې شو.

د سلطان غیاث الدین محمد بل ورور ابوالمظفر معز الدین محمد بن سام قسیم امیرالمؤمنین، هم د ختیځ او آل شنسب ستر پاچا ؤ چې له خپل ورور سره، سر جاندار (د شاهي ګارډ قوماندان)و، تر هغه وروسته د غور د کجوران او استیه د ولایت حکمران شو(۵۵۸ هـ - ۱۱٦۲ م) او د ګرمسیر ښاورنه یې تر تګین آباد پورې لاس ته راوستل، ده په غزني کښې د غزانو دوولس کلنه واکمني ړنګه کړه، د سلطان غیاث الدین محمد په امر د غزنی پر تخت کښیناست(۵٦۹هـ - ۱۱۷۷م)، پر (۵۷۰ هـ) کال یې ګردیز فتح او ملتان یې له قرامطه څخه ونیو او پر (۵۷۳ هـ - ۱۱۷۷ع) کال یې د سنقران د یاغیانو غورځونه تاوکړل، پر (۵۷۴ هـ) کال د "بهیم د یو نهرواله" په جګړه کې مات شو. پر (۵۷۵ هـ) کال یې فرشور (پېښور) او پر (۵۷۷هـ - ۱۱۸۱م) کال یې لاهور ونیو، تر هغه وروسته د خپل ژوند تر پایه یې ټول هندوستان ونیو او د اسلام په نور یې روښانه کړ.

په افغانستان کښې د ده د وختو له مهمو پېښو څخه په اندخود کښې د خط له کفارو او د ترکستان له ملوکو سره د سلطان معزالدین محمد جګړه وه چې سالار حسین خرمیل د ګرزیوان ملك د ده د لښکر په مخ کښې و، خو څنګه چې د غوریانو لښکر څه ونه کړای شول، نو ملك عثمان سمر قندي چې د ترکستان د آل افراسیاب له ملکانو څخه و، منځګړی شو او روغه یې وکړه، سلطان غزنین ته وګرځېد، په پنجاب کښې د کوکهران ډله

او د جود د غره قبایل یاغیان شول. ځکه نو سلطان محمد د هغو غزا ته و ووت، د هغو تر سر کوټلو وروسته د غزنه پر لار د ملا حده د یوه فدایي له لاسه په دمیك نومي ځای کښې (چې د اوسني پنجاب د جهلم په سیمه کښې دی) د (٦٠٢هـ - ١٢٠٥م) کال د برات (شعبان) پر ۳مه شهید شو.

سلطان محمد معزالدین غوري هم د خپل ورور په شان د آسیا په زړه کښې یو لوی هېواد وساته او د غور د شهنشاهۍ حدود یې په هندوستان کښې د ګنګا تر سواحلو ورسول او هم یې هند د اسلام په نور روښانه کړ، د ده هېواد ختیځ خوا ته د ګنګا تر کڅو (سواحلو) لوېدیځ پلو ته د خراسان، خوارزم نسا او باور د تر پایه پورې غځېدلی و، جنوب له بحیرۀ عرب سره نښتی، د ده حکمداران په لاندې ځایو کښې دا کسان وو: په غور کښې ملك ضیاء الدین، په بامیان کښې ملك تاج الدین زنګی، په ملتان کښې ملك حسام الدین علی کر ماج، په لاهور کښې ملك قطب الدین ایبك، په غزنه او کرمان کښې ملك تاج الدین یلدوز، په سند هوا چه کښې ملك ناصر الدین قباچه، په بامیان کښې سلطان بهاءالدین سام، په فیروز کوه کښې سلطان غیاث الدین محمود، په سیستان کښې ملك تاج الدین حرب، په مکران کښې ملك تاج الدین، او په وخش کښې ملکشاه.

د ده نومیالي وزیران ضیاءالملك درمشی، مؤید الملك محمد عبدالله سجزي، او شمس الملك عبدالجبار ګیلاني دي. قاضیان یې صدر شهید نظام الدین ابوبکر، سید شرف الدین ابوبکر د صدر شهید زوی او د لښکر قاضي یې شمس الدین بلخي و. د پاچهۍ بیرغونه یې ښۍ خوا سور او کیڼ خوا ته تور وو. منهاج سراج د سلطان په شاهي خزانه کښې د ډېرې شتمنۍ یادونه کوي چې د خواجه اسماعیل خزانه دار په وینا د غزني په خزانه کښې نوازې یو زر او پینځه سوه منه الماس وو.

د پټې خزانې په کتاب کښې د پښتو ژبې محلي روایتونه د پخوانیو کتابو په حواله دا څرګندوي چې د محمد غوري په دربار کښې د پښتو ژبې شاعران وو، چې یو له هغو څخه ښکارندوی د فیروز کوه د کوټوال احمد زوی دی، چې په هند کښې د محمد د فتوحاتو په ستاینه کښې یې یوه ډېره ښه او خوندوره بولله ویلې او په پټه خزانه کښې لیکل شوې ده چې د پښتو ژبې له خورا مهمو ادبي، تاریخي آثارو څخه ګڼل کېږي (وګورئ ۵۴ نومره تصویر).

د معزالدین محمد غوري تر شهادت وروسته هغه لوی هېواد ټوټې ټوټې شو، د افغانستان ختیزه برخه له غزني څخه تر سنده پورې د تاج الدین یلدوز لاس ته ورغله چې د غور د دربار له خدمتګارانو څخه و او د محمد خدمت یې کاوه.

دغه تاج الدین خپله یوه لور ملك قطب الدین ایبك (د هند حکمران) ته او بله لور یې هم ناصرالدین قباچه (د سند حکمران) ته ورکړې وه، غزني یې د سند تر سینده ونیو، خو هغه وخت چې قطب الدین ایبك له لاهور څخه پر غزني یرغل وکړ یلدوز د سند په پنج آب سیند کښې ورسره جګړه وکړه او مات شو، د کرمان د" کورم" ناوې ته ولاړ او له هغه ځایه یې په غزني کښې پر قطب الدین یرغل وکړ قطب الدین په غزني کښې تر څلوېښتو ورځو پاچهی. وروسته بېرته هند ته ولاړ او غزني د یلدوز په لاس کښې پاته شو، لکه چې ووېل شول د سلطان غیاث الدین محمود په ملاتړ د هرات په جګړه کښې د سلطان محمد خوارزمشاه په مقابل کښې ودرېد او پر سیستان یې هم لښکر ویوست او له تاج الدین حرب سره یې چې د سیستان ملك و، روغه وکړه (٦٠٢ هـ). ده نه کاله د معزالدین محمد په نامه سکه ووهله چې "عبده" یې پر لیکلي وو. همدا چې د سلطان محمد خوارزمشاه لښکریان له

تخارستانه پر غزني راغلل او تر ګردیزه یې ونیول نو تاج الدین یلدوز هندوستان او لوهور ته ولاړ او په هغه جګړه کښې چې په تراین کښې یې له سلطان التمش سره وکړه ونیول شو او په بداون کښې ووژل شو (د ۶۱۱هـ، ۱۲۱۶م شاوخوا) د غوریانو د سلسلې د شلېدلو په وخت کښې (۶۱۲ هـ شاوخوا) خوارزمشاهیانو شمالي ولایتونه غور او هرات ونیول او سیستان تر بست، تګین آباد او زابلستان پورې د سیستان د محلي ملکانو لاس ته ورغی. غزني ولایت، کابل او ختیزې سیمې تر سنده پورې په تاج الدین یلدوز پورې اړه ومونده، تر ده وروسته د خوارزمشاهي له درباره ملك کربر په غزني، امین ملك په هرات او اختیار الدین محمد خرپوست په پېښور کښې واکمن وو (د آل شنسب وروستنی پېښې د چنګیز د راوتلو په شرح کښې راوړل کېږي).

د غوریانو په وخت کښې د غزنویانو د دورې مدنیت بشپړ تابه ته ورسېد، د دري ژبې ادبیات د غوري فاتحینو په واسطه تر ډهلي پورې خپاره شول، پښتو ژبه هم د سوریانو په کهاله کښې پالل شوې او د شعر او ادب ژبه شوه، د اسلام دین یې په ټول افغانستان او د هند په زیاته برخه کښې خپور کړ، صنعت او عمران چې بېلګې یې د هرات جامع مسجد، د غور جام څلی (منار) (وګورئ ۵۵ ـ ۵۶ نومره عکسونه) او د ډهلي قطب منار دي ډېره وده وکړه، علوم او فنون د غوریانو په لوی هېواد کښې له نامتو پوهانو او شاعرانو سره وپالل شول او د (افغان، هند) اسلامي مدنیت چې لودیانو او غزنویانو یې بنسټ اېښی و، پخوالي ته ورسېد.

د غوریانو د دورې نومیالي پوهان او شاعران داوه: امام فخرالدین رازي، نظامي سمرقندي، احمد میداني نیشاپوري (د مجمع الامثال خاوند) علي باخرزي (د دمیته القصر خاوند) قاضي منهاج سراج جوزجاني (د

طبقات ناصري خاوند) قاضي وحیدالدین شافعي مرورو دي، صدر الدین کرامي نیشاپوري، معز الدین هروي، شیخ الاسلام جلال الدین ورساد، مولانا سراج الدین جوزجاني، ابو نصر فراهي، محمد عوفي (دلباب الباب خاوند)، اسعد سوري، شیخ تیمن، تایمني، ملکیار غرشین، قطب الدین بختیار، بنکارندوی (پښتو شاعران) ملك الکلام فخرالدین مبارکشاه (د غوریانو د منظومې نسب نامې خوند) او نور.

د غوریانو درباري ژبې پښتو او دري وې، څنګه چې غوریان د پښتنو له سوري ټبره څخه وو. نو ځکه د دوی په وختو کښې پښتانه د غور او سلیمان له غرو څخه د ترنك، ارغنداو، هیلمند، کابل او هریرود ناوو ته راسر شول، د هند په فتوحاتو کښې یې د پاچهانو په لښکر کښې هم ګډون وکړ. د پښتنو د قبیلو زیات خلك او مشران په هند کښې د شهنشاهانو او د هغو له خوا ناستیو سره پاتې شول. چې د هغو پایخوړ تر اوسه هم په ټول هند کښې ډېر شته لکه لودیان، سوریان، مومندان، شیرانیان، بهرېچان (بړېڅان) چې زیاتره یې په هند کښې دروهیله پاپتان په نومو یادېږي، دا خلك ان تر اوسه هم د هند په مختلفو سیمو کښې ځانګړي حکومتونه او د ریاست او نفوذ سیمې لري.

د غور د شاهي کهالې نومیالي

۱ - شنسب د خرنك زوی (د ۴۰ - ۸۰ شاوخوا)
۲ - امیر پولاد د شنسب زوی (د ۱۳۰ هـ شاوخوا)
۳ - امیر کروړ د پولاد زوی (۱۳۹ - ۱۵۴ هـ)
۴ - امیر ناصر د کروړ زوی (د ۱۶۰ د هـ شاوخوا)
۵ -امیر بنجي د نهاران زوی (د ۱۷۰ هـ شاوخوا)
۶ - امیر سوري د ؟ زوی (د ۲۵۳ هـ شاوخوا)

۷ - امیر محمد سوري (د ۴۰۵ هـ شاوخوا)

۸ - امیر بوعلي د محمد سوري زوی (د ۴۲۵ هـ شاوخوا)

۹ - عباس د شیش زوی او د بوعلي وراره (د ۴۵۰ هـ شاوخوا)

۱۰ - امیر محمد د عباس زوی (د ۴۵۰ شاوخوا)

۱۱ - قطب الدین حسن د محمد زوی (د ۴۶۰ هـ شاوخوا)

۱۲ - ملك الجبال عزالدین حسین د قطب الدین حسن زوی (د ۵۱۰هـ شاوخوا)

۱۳ - قطب الدین محمد د عزالدین زوی (په ۵۴۱ هـ کنبي وژل شوی)

۱۴ - بهاءالدین سام د عزالدین زوی (۵۴۴ - ۵۵۴ هـ)

۱۵ - ملك شهاب الدین خرنك د عز الدین زوی (د ۵۵۰ هـ شاوخوا)

۱۶ - ملك شجاع الدین د عز الدین زوی (د ۵۵۰ هـ شاوخوا)

* ۱۷ - سلطان علاءالدین حسین جهانسوز د عزالدین زوی (۵۴۴ - ۵۵۱ هـ)

۱۸ - سلطان سیف الدین د عزالدین زوی (۵۴۳ - ۵۴۴ هـ)

* ۱۹ - ملك فخرالدین مسعود د عزالدین زوی (د ۵۴۰ هـ شاوخوا)

* ۲۰ - سیف الدین محمد د جهانسوز زوی (۵۵۱ هـ)

* ۲۱- سلطان غیاث الدین محمد سام (۵۵۸ - ۵۵۹ هـ)

* ۲۲- سلطان معزالدین محمد سام (۵۶۹ - ۶۰۲ هـ)

* ۲۳ - سلطان غیاث الدین محمود د غیاث الدین محمد زوی (۵۹۹ - ۶۰۷ هـ)

* ۲۴ - سلطان بهاءالدین سام د محمود زوی (۶۰۷ هـ)

۲۵ -علاءالدین اتسز د جهانسوز زوی (۶۰۷ - ۶۱۱ هـ)

۲۶ - علاءالدین درغور (۵۹۹ - ۶۱۲ هـ)

۲۷ -ملك ناصرالدین ګزیو د شهاب الدین خرنك زوی (د ۶۱۸ هـ شاوخوا)

۲۸ - سلطان شمس الدین محمد د فخرالدین مسعود زوی (د ۶۵۰هـ شاوخوا)

۲۹ - سلطان بهاءالدین سام د شمس الدین محمد زوی (۵۸۷ - ۶۰۲ هـ)

* ۳۰ - جلال الدین ابو علي د بهاءالدین سام زوی (۶۰۲ - ۶۱۲ هـ)

۳۱ - علاءالدین مسعود د بهاء الدین سام زوی (۶۰۲ - ۶۱۲ هـ)

۳۲ - علاءالدین مسعود د شمس الدین محمد زوی (۶۱۰هـ شاوخوا)

مأخذونه: طبقات ناصری - ابن اثیر - دول اسلامیه - پټه خزانه - آداب الحرب - دایرة المعارف اسلامی - فرشته - شوکت افغاني - معجم الانساب - ګزیده - لب التواریخ - فتوح اسلاطین عصامی - (وګورئ ۵۷ نومره نسب لیك).

خوارزمشاهيان

خوارزم يو زرغون، ودان او مشهور ولايت و چې د آمو له سينده اوښېده، د اتيا فرسخو په شاوخوا کښې يې اوږدوالی درلود، ښارونه يې له بازارو ډك او کلي يې يو بل ته سره نژدې وو، د کرهنې ځمکې او مانۍ يې درلودې، پايتخت يې ګرگانج (جرجانيه) نومېده او له ډېرو پخوانيو زمانو څخه يې د افغانستان د شمالي او مادون النهر له ښارو سره اقتصادي، سياسي او فرهنګي اړيکې درلودل.

د مارکوارت په وينا ايريانم ويجو (باختر ته تر هجرت دمخه د اريايانو اصلي ټاټوبي) همدا ځای و. دا نوم په اوستا کښې XVARIZEM او په پخواني فرس کښې "هوارزميش" و، خوارزمي ژبه نورو آريايي ژبو ته يوه نژدې ژبه وه چې په وروستنيو کيندنو کښې يې آثار راوتلي دي. البيروني هم دا ژبه په آثارالباقيه کښې يوه مستقله ژبه ګڼلې ده، د هغې د مياشتو نومونه يې ليکلي دي او وايي چې د خوارزم ملکانو ته "خوارزم شاه" وايي.

د ۳۲ هـ په شاوخوا کښې احنف د قيس زوی عربي فاتح د مادون النهر سيمې له تخارستانه تر تالقان، فارياب او جوزجان پورې ونيولې او د آمو له غاړو خوارزم ته واوښت. خو ويې نه نيولای شوې د معاويه د زوی يزيد په وختو کښې هم سلم د زياد زوی د خوارزم له خلکو سره په څلور سوه

زره درهمه روغه وکړه، خو چې يزيد د مهلب زوی د حجاج له خوا خراسان ته راغی له خوارزميانو سره وجنګېد (د ۸۲هـ شاوخوا)، او د (۸٦ هـ شاوخوا) قتيبه د مسلم باهلي زوی هغه فتح کړ.

د البيروني په وينا د خوارزمشاهيانو د کهاله لومړی مؤسس کيخسرو و او د اسلام له پيله خوارزم د حکومت له پلوه پر دوو برخو ووېشل شو:

شمال برخه چې پايتخت يې "ګرگانج" و، د عربي اميرانو له خوا اداره کېده او جنوبي برخه چې مرکز يې "کات" و د خوارزمشاهانو سيمه وه، د خوارزمشاهانو مشهوره کورنۍ تر اسلام دمخه او وروسته مامونيان و، چې په اسلامي دوره کښې يې مؤسس ابو سعيد احمد د محمد زوی و چې د (۳۴۰ هـ په شاوخوا کښې) يې ژوند کاوه، د ده د (۳٦٦ هـ کال) سکې شته له دې کورنۍ څخه ارثموخ خوارزمشاه د هجري سنې د پيل په شاوخوا کښې اوسېد، نسب يې د البيروني په وينا افريغ ته رسېد او چې قتيبه دويم وار پر خوارزم بری وموند خوارزمشاه اسکجموك د ازکاجوار زوی د سبری لمسی د سخر کړوسی او د نوموړي ارثموخ کوسی يې په خوارزمشاهۍ وپېژاند د (۸٦هـ شاوخوا) چې د احمد د نسب سلسله ده ته په لاندې توګه رسېده: احمد د محمد زوی، د عراق لمسی، د منصور کړوسی، د عبدالله کوسی چې هغه بيا د تر کسباثه زوی، د شاوشفر لمسی او د اسکجموك کړوسی و.

دويم: ابو عبدالله محمد د احمد زوی چې د ابن اثير په وينا پر (۳۸۵ هـ) کال مړ دی.

دريم: مامون د محمد زوی چې کورنۍ يې د ده په نامه "ماموني" يادېږي، د سامانيانو له خوا په ګرگانج کښې د خوارزم والي و، دی له ابو عبدالله خوارزمشاه سره وجنګېد او بريالی شو، د خوارزمشاهۍ لقب يې پر ۳۸۵هـ خپلې کورنۍ ته واړاوه، پر (۳۸۷ هـ) وفات شوی؛ يوه لور يې د

سلطان محمود ماندینه ود.

څلورم: ابو الحسن علي د مامون زوی پر (۳۸۷ هـ) پر تخت کښېناست، د سبکتګین لور حره یې وکړه، په خوارزم کښې یې ابن سینا ته ښه راغلاست وویل او سکه یې شته.

پینځم: ابو العباس د مامون زوی پر (۳۹۰ هـ) کال.

شپږم: ابو الحارث محمد د علي زوی او د مامون لمسی چې پر (۴۰۷ هـ) کال یې سکه ووهله او پر (۴۰۸ هـ) کال سلطان محمود له منځه یووړ، د غزنه له درباره یې لوی حاجب التونتاش د خوارزم په حکومت وګماره، د خوارزمشاه لقب یې ورکړ، د مامونیانو د کورنۍ کمبله ټوله شوه، او تر التونتاش وروسته یې زوی هارون (۴۲۳ هـ) او اسماعیل خندان د التونتاش زوی (۴۲۵ هـ)او شاه ملك (۴۲۹ هـ) په خوارزم کښې حکومت کاوه چې پر (۴۳۴ هـ) کال طغرل بیګ سلجوقي له منځه یووړل.

د خوارزمشاهیانو د دویمې کورنۍ بنسټ د انوشتګین په لاس کښېښوو شو چې د بلکاتګین له مریانو څخه و، د (۴۷۰ هـ) په شاوخوا کښې یې د سلجوقي دولت په وختو کښې شهرت وموند او د "غرشا" لقب یې واخیست" همدا چې پر (۴۹۰ هـ) اکنجی قچقار د بر کیاروق ګمارل شوی حکمران ووژل شو، نو د خراسان والي امیر داد حبشي د بر کیاروق په تصویب قطب الدین محمد د انوشتګین زوی په خوارزمشاهۍ وټاکه، تر هغه وروسته دا لقب د چنګیز تر راتلو پورې دې کورنۍ ته پاتې شو، چې یو وخت یې د واکمنۍ سیمه تر زمینداوره هم رسېده او پر (٦۱۷ هـ) وروستنی خوارزمشاه جلال الدین منکبرنی د افغانستان په خاوره کښې د چنګیز له لښکریانو سره ډېرې جګړې وکړې.

د دغه کهاله نور کسان چې خوارزمشاهۍ ته رسېدلي دادي:

۳ - اتسز د محمد زوی چې پر (۵۲۱ هـ) کال پاچا شو، اوسکه یې ووهله، پر (۵۳۳ هـ) یې له سلطان سنجره ماته وکړه خو پر (۵۳۵ هـ) یې د خوارزم تخت بیا ده ته ورکړ.

د ده په وختو کښې علي چتري په هرات کښې پورته شو، خواتسز د سنجر ټول ملکونه ونیول او دربار یې د فاضلانو د راغونډېدو ځای شو، رشیدالدین وطواط خپل کتاب حدایق السحر د ده په نامه ولیکه، د (۵۵۱هـ) کال پر دریمه خور (جمادی الاخری) مړ دی.

۴ - ایل ارسلان د اتسز زوی: دی د پلار تر مړینې وروسته پر خوارزمشاهي تخت کښېناست او د قراختا او قفچاق له قبیلو سره یې روغه وکړه، د سنجري ملکانو پایځوړ یې له خراسانه وشاړه او یا یې روغه ورسره وکړه او پر (٦۵۸ هـ) مړ شو.

۵ - سلطان شاه ابوالقاسم محمود د ایل ارسلان زوی (۵٦۸- ۵۸۹هـ)

چې له ورور سره د دښمنۍ له امله یې د غور د سلطان غیاث الدین دربار ته پناه یو وړه، خو دا چې د غور دربار له سلطان تکش سره تړون درلود څه مرسته یې ورسره ونه کړه، محمود ماوراءالنهر ته ولاړ، د "خطا له خانه" یې ملاتړ وموند او خراسان یې د غز د امیرانو له لاسه وژغوره، په مرو کښې یې دارالملك جوړ کړ، د هرات ملك بهاءالدین طغرل هم ورسره یو ځای شو، تل به یې د غور بریدونه ګواښل، خو سلطان غیاث الدین غوری په مرورود کښې د غور بامیان او سیستان لښکرې راغونډې کړې او تر شپږو میاشتو یې جګړه وکړه، په پای کښې د غور د سلطان لښکرې له مرغابه پورېوتلې او بهاءالدین یې وواژه او محمود د ماتې په حال کښې پر (۵۸۸ هـ) کال مروته وګرځېد، زهر یې وخوړل او مړ شو (۵۸۹ هـ).

٦ - ابو المظفر سلطان تکش د ایل ارسلان زوی: د ۵۸۹ هـ کال د

لومړی خور (ربیع الاول) پر ۱۲ پر تخت کښېناست، دی لوی عالم او هنرور پاچا و، چې نیم خراسان یې په خپل مټ تر لاس لاندې کړ د هېواد وېش یې د هیلمند تر غاړو رسېده. ډېرې سکې یې په داور (زمینداور) کښې وهل شوي او له هغه ځایه لاس ته راغلي. تکش د قفچاق او خطا له قبیلو سره روغه کړې وه مازندران او د عراق یوه برخه یې ونیوله، د سنجر وراره سلطان طغرل یې بندي کړ؛ د بغداد خلافت دربار یې، ګواښه، د بغداد وزیر" ابن القصاب" یې مات کړ د خلافت دربار خپل دوه تنه سفیران ابن الربیع او ابن الخطیب د غور د فیروز کوه دربار ته واستول چې د سلطان غیاث الدین غوري حضور ته د تکش له تېري ګیله وکړي خو سلطان تکش د ۵۹۶ هـ کال د روژې پر ۹ مړ شو.

۷ - علاءالدین محمد د تکش زوی د پلار تر مړینې وروسته خوارزمشاهۍ ته ورسېد او نشاپور یې خپل ورور علیشاه ته (چې پر ۶۰۹هـ وژل شوی) ورکړ د غور او غزنه دربارو ته یې سفیران واستول او روغه یې وغوښته، د غور تر پاچهانو وروسته یې خراسان ونیو، ملک عزالدین خرمیل غوري له ده سره یو ځای شو، تر یوولسو میاشتو کلابندۍ وروسته یې هرات ونیو او بلخ یې هم لاسته راوست، د ده د هېواد سرحدونه تر بلاساغون، کاشغر او خطا پورې ورسېدل "تاینکو طراز" او "ګورخان خانان" په ترکستان کښې د ده اطاعت ته غاړه کښېښووه، د عراق او اذربایجان هېوادونه یې ونیول، سلطان جلال الدین علي سام غوري یې وواژه، پر ۶۱۲هـ یې غزني ته لښکر کښې وکړه؛ تاج الدین یلدوز یې د هند خوا ته وشاړه او د هېواد وېش یې د سند تر سینده ورسېد او خپل زوی جلال الدین منکبرني یې د افغانستان پر حکمرانۍ وګماره، خو پر (۶۱۷ هـ) کال د چګیز لښکر له ختیځ خوا د ده پر هېواد یرغل وکړ، دی د ماتې په حال کښې د آبسکون جزیرې ته

وتښتېد او پر همهغه کال مړ شو.

د علاءالدین له ورونو څخه یو "یونس خان د تکش زوی" د عراق حکمران، بل "ملك خان" د نشاپور او خراسان حکمدار او درېیم علي شاه د عراق او اصفهان حکمران و، څه موده هم د علاءالدین محمد له زامنو څخه ارزلوشاه پر ۶۱۷هـ کال د پلار تر تېښتې وروسته پر تخت کښېناست، خو د چنګیز لښکریانو خوارزم ونیو.

همدارنګه رکن الدین غوریشانستي د علاءالدین محمد زوی څه موده د عراق حکمراني وکړه، خو پر ۶۱۷ هـ کال د چنګیز لښکر دی همهلته وواژه. همداراز "آق سلطان د علاءالدین محمد" بل زوی هم څه موده په کرمان کښې پاچا و، چې د خطایي براق حاجب په لاس ووژل شو.

۸- د سلطان محمد خوارزمشاه مشر زوی او وروستنی زړور پاچا بلال الدین منکبرنی دی چې پر ۶۱۷ هـ کال د خپل تښتېدلي پلار پر ځای کښېناست او د چنګیز له لښکریانو سره یې په مېړانه جګړې وکړې.

دی د پلار پر ژوند د خراسان، غور او غزني نایب السلطنه و چې وزیر یې شهاب الدین الپ سرخسی نومېده، له خپلې خوا یې غزني ملك کربر، فیروز کوه یې مبارزالدین سبزاواري، کرمان یې ملك الامراء او پرشور (پېښور) او بوبکر پور یې ملك اختیارالدین محمد علی خرپوست ته وسپارل.

هغه وخت چې پلار یې پر ۶۱۷هـ کال د چنګیز له یرغله وتښتېد، ده په نشاپور، د خراسان او کرمان په بیابانو او د نیمروز، بست او داور په ښارو کښې جګړې کولې تر هغې چې په غزني کښې ملك خان امین حاجب "د هرات مات شوی حکمران" هم له ده سره یو ځای شو؛ چنګیز خپل زوم قوتو قونوین په دوی پسې وګماره، د پروان په شاوخوا کښې یې درې واره جګړه وکړه او قوتو یې مات کړ، څو چې چنګیز د خراسان له تالقانه د ده

جګړې ته راغی او جلال الدین د پرشور (پېښور) خوا ته پر شا شو. چنګیز د سند د سیند تر غاړو پسې ولاړ. په هغه جګړه کښې چې د سند د اوبو پر غاړه یې وکړه مات شو او خان یې اوبو ته واچاوه دا و چې د ملتان او کرمان له لارې پارس ته ولاړ د (۶۲۱ هـ) د ۶۲۸ هـ کال د شوال پر ۱۵ د کردانو له لاسه ووژل شو، د ده له مړینې سره د دغه کهاله لړۍ پای ته ورسېده. د دې پېښو تفصیل به د چنګیز خان د حالاتو په شرح کښې راشي (د دغه مخ مخامخ ۵۹ نومره نسب لیک وګورئ).

اخځلیکونه: طبقات ناصري، ابن اثیر، معجم الانساب، د پاول هورن د ایران مختصر تاریخ، تاریخ ګزیده، جهان ګشای جویني، سیره جلال الدین منکبرني - نفثة المصدور، د بار تولد ترکستان، تاریخ ایران در عهد مغل دعباس اقبال.

څلورمه برخه

د خوارزمشاه وروستۍ ماتې

او

د چنګیز منځته راتګ

(۶۱۶ - ۶۴۰هـ)

د چنګیز د منځته راتګ پر مهال د غزنوي او غوري کورنیو واکمني له منځه تللې وه. د هېواد د شمالي سیمو واک د خوارزمشاهي دربار په لاس کښې و. په سیستان کښې د نیمروز سمیه ییزو ملکانو کمزوری حکومت چلاوه، د افغانستان ختیزې برخې هم د هغو امیرانو په لاس کښې وې چې د غور سلاطینو ټاکلي وو، په هرات کښې هم کرت حکمرانانو حکومت کاوه (ال کورت).

پر داسې مهال چې د هېواد ځواکونه پاشلي شوي وو، پر ودان افغانستان او د هغه پر پرمختللیو ښارو باندې د آمو له ها خوا د چنګیز تاړاکګر یرغلونه پیل شول او د (۶۰۰هـ - ۱۲۰۳م) په شاوخوا کښې د چنګیز خان (تموچن د یسو کای بهادر زوی چې د قیات په تبر کښې پر ۵۴۹

۱۱۵۴م زوکړی و) تر واکمنۍ لاندې د منګولیا په قراقوروم کښې یوه لویه امپراتوري جوړه شوه چې بریدونه یې ختیځ لورته د چین له سینده تر پامیره رسېده چې د سلو مېلیونو په شاوخوا کښې منګولیایي وړي او وحشي ټبر د چنګیز تر کلکې اداري او خونړي تېغ لاندې د ده فرمان ته لاس پر نامه وو.

دا مهال سلطان علاوالدین محمد خوارزمشاه له اورګنجه پر ماوراءالنهر او د افغانستان او ایران پر یوې سیمې واکمني درلوده. ده د سمرقند د ترکانو او قرا خطائیانو دولت چې د خوارزمي دولت او چنګیزي ځواکونه تر منځ پروت و، ونړاوه او هم یې د افغانستان غوریان چې ملاتړې یې وو او د افغانستان له غزني او نورو سیمو یې د وحشي غزانو په یوپنا کولو کښې لوړتیا ښودلې وه، له پېښو واچول همدا راز خوارزمشاه د بغداد له خلیفه ناصرالدین سره هم دښمني لرله چې د هغه نوم یې هم له خطبې او سکې غورځولی و، نوموړي خلیفه د یوه لیك په واسط چنګیز دې ته راوپاراوه چې پر خوارزمشاه یرغل وکړي (۵۷۵-۶۲۲هـ) په خپله د سلطان درباریانو هم له چنګیز سره لیکنۍ اړیکه درلوده، د هېواد په چارو کښې د سلطان د مور ترکان خاتون له لاسه هم ګډوډي او ورانۍ راغلې و. تر دې چې د دې ستمګرې ملکې له لاسه د هېواد ټول مشران ډېر تنګ وو، په دې توګه له دننه او د باندې د خوارزمشاهي دولت د نړېدو سببونه راغونډ شوي وو.

د چنګیز امپراتوري له خوارزمشاهي دولت سره پر (۶۱۶هـ ۱۲۱۹م) کال ونښته، چې سلطان خوارزمشاه تاتار تجارتي کاروان تالا او د چنګیز سفیر یې وواژه. چنګیز له ډېره قهره له دوو سوو زرو تنو لښکر سره د توپاني سېلاب په څېر د خوارزمشاه پر هېواد راوخوت او تر شا یې یو ملیون نور ملا تړ هم درلود. د ده لښکر تر سیحون راپورېووت او د سلطان محمد لښکر یې مات کړ په یوه داسې زور او وحشت چې په تاریخ کښې یې ساری نه شته

پر اسلامي ودانو ښارو لکه بخارا، سمرقند، بناکت، خجند، جند او د ماوراءالنهر پر نورو ښارو یې یرغل وکړ او دا ښارونه یې په خورا دهشت وران او وکړي یې ووژل (۶۱۷ـ۱۲۲۰ م).

خوارزمشاه چې د چنګیز له زورورو یرغلو څخه تر جیحون راپورېوتی او په بلخ کښې ناست و، د ماوراءالنهر د ورانۍ د خبر تر اورېدلو وروسته مخامخ طوس ته وتښتېد او دا ښارونه یې دغو لاندینیو امیرانو ته وسپارل چې د چنګیز مخه ونیسي: ترمذ د سیستان لښکر مشر امیر زنګي ابي حفص ته، د تخارستان ولخ امیر سرهنګ سام ته، د بامیان کلا امیر عمر باوردي ته، پېښور او غزني ملك اختیارالدین خرپوست ته، د غور سنګه ملك حسام الدین سر زراد ته د غور نورې کلاوې ملك قطب الدین حسن، د هرات کالیون اختیار الملك دولت یار، هرات شمس الدین جوزجاني، د غرجستان فیوار پهلوان اصیل الدین نشاپوري، د تالقان نصرت کوه د ملك شمس الدین اتسز باوریانو ته، د (جوزاجان) ګرزویوان د الغ خان خدمتګارانو ته، د غرجستان کلاوې عید پهلوان شروان ته، فیروز کوه ښار مبارزالدین سبز واري او د تولك کلا یې امیر حبشي نیزه ورته و سپارل.

خو د چنګیز لښکرې د جبه‌سبتای او تغاجار په مشرۍ د (۶۱۷هـ-۱۲۲۰م) کال پر لومړۍ خور (ربیع الاول) له جیحونه راپورېوتې او د بلخ تر نیولو وروسته یې په خوارزمشاه پسې د هرات لاره ونیوه د هرات حکمران امین ملك یې کلا بند او تر پوشنجه پورې یې خلك ټول ووژل په ډېره چټکۍ یې ځانونه طوس ته ورسول، خو محمد خوارزم شاه په ډېره ناهیلۍ د آبسکون جزیرې ته وتښتېد، د (۶۱۷هـ) کال د کوچني اختر (شوال) پر میاشت په داسې حال کښې چې کفن یې نه لاره مړ شو او چنګیز خان یې هډوکي وسیزل تر هغه وروسته د چنګیز لښکر د خوارزمشاهانو مرکز (جرجانیه

اورګنج) چې د آسیا خورا ودان ښار او د پوهې او ادب زانګو وه، وران او خلک یې له یوه سره ووژل (د ٦۱۸هـ - ۱۲۲۱م کال د صفري میاشت). د محمد خوارزمشاه مور د هغه کهاله له نورو غړیو سره د چنګیز لښکر لاس ته ورغله، زوی یې جلال الدین د نشاپور او زوزن له لارې بست ته راغی او خان یې هرات ته ورساوه له هغې خوا په خپله چنګیز د آمو غاړې "ترمذ" ته راغی او تر یوولس ورځنی جګړې وروسته یې د هغه ښار او د بلخ خلک ټول ووژل. زوی یې (تولي) د خراسان ښارونه له مرو او نسا څخه نیولې تر هرات، فیروزکوه، استیه او تولک پورې ونیول او وران یې کړل، یوازې د مرو په لوی ښار کښې یې تر دوو ملیونو زیات خلک ووژل (٦۱۸هـ - ۱۲۲۱م) د هرات خلکو چې د شمس الدین جوزجاني په مشرۍ له تولي سره جګړه کوله تر اوو ورځو کلابندۍ وروسته تسلیم او په سوونو زره تنه یې ووژل شول او یوازې سل زره نجونې یې بندیانې شوې.

تر هغه وروسته چنګیزیانو جوزجان ولایت، اندخود، میمنه او فاریاب تر تالقانه پورې ونیول، د تالقان نصرت کوه کلا لس میاشتې کلابنده وه او ټولو اوسېدونکو یې تر وروستۍ سلګۍ پورې مقاومت وکړ، خو ټول ووژل شول تر هغه وروسته یې بیا پر بامیان یرغل وکړ، خو هلته چې د چغتای زوی موتوجن ووژل شو چنګیز له ډېره قهره پر انسانانو سربېره د بامیان څاروي هم ووژل او هغه ښار یې ماوبالیغ (بدمرغه ودانۍ) وباله او داسې یې له بیخه ونړاوه چې استوګن په کښې پاتې نه شول. تر هغه وروسته یې د تخارستان ښارونه ونیول (٦۱۸هـ - ۱۲۲۱م) پر دغه مهال جلال الدین منکبرني خوارزمشاه له هراته غزني ته راغی، د افغانستان وطني مشران لکه امین ملک له خپل دېرش زریز لښکر سره، سیف الدین اغراق اعظم ملک او مظفر ملک افغاني مشران هم له ده سره یو ځای شول او په پروان (د کابل

شمال خوا ته په اوسني جبل السراج کښې) یې د چنګیز له ۴۵ زرو لښکریانو سره چې د قوتوقو په مشرۍ جنګېدل جګړه وکړه، تردوو ورځو جګړو وروسته یې چنګیزي لښکرو ته سخته ماته ورکړه، چنګیزیانو د تخارستان د ولخ کلا پرېښو وه او وتښتېدل.

خو د جلال الدین د بریالي لښکر مشران یو تر بله دښمن او پېښور ته ستانه شول، هلته یې تر درېو میاشتو پورې یو بل واژه چنګیزخان بیا د پروان د ماتې د غچ اخیستو له پاره د تالقان د نصرت کوه تر نیولو وروسته د بامیان له لارې پر غزني یرغل وکړ، جلال الدین له غزني څخه ووت او د ګردیز خوا ته پر شا شو. چنګیز غزني ته راغی، وروسته تر هغه چې هلته یې خپل حاکم کښېناوه، د سند خوا ته پر مخ ولاړ او (د اټک جنوبي خوا ته) د نیلاب پر ګودر یې جلال الدین چې تر سینده پورېوت ونیو، اته کلن زوی یې ور وواژه، جلال الدین خپله مور او ماندینه او د حرم نور غړي په سیند کښې ډوب او په خپله له اوو سوو تنو سره د چنګیز د لښکر په مقابل کښې جنګېده، خو په پای کښې پر یوه آس سپور د سند له دریابه ژوندی پورېووت. چنګیز د سلطان پاتې خپلوان او ملګري ووژل او درې میاشتې یې په پېښور او د پنجاب پر وېش هم خلک ووژل، بیا یې د سند پر ښۍ غاړه تر چتراله یرغل وکړ، تر هغه وروسته یې خپل دوه زامن اوګدای او چغتای په هغو سیمو کښې پرېښول، خپله د کابل او بامیان له لارې د جیحون غاړې ته ستون شو (٦۱۸) پر شوال) او درې کاله وروسته پر (٦۲۱) کال تربي نوین د چنګیز د لښکر سردار، ناصرالدین قباچه یې په ملتان کښې څلوېښت ورځې محاصره او بېرته ناکامه راوګرځېد.

د جلال الدین منځته راتګ په ټول خراسان کښې د چنګیز پر خلاف خلک زړور کړل، په مرو، هرات او نشاپور کښې د ده د کوټوالانو پر وړاندې

راپورته شول، خو د چنګیز لښکر "مرو" په تش داګ بدل کړ هراتیان یې چې د ملك مبارزالدین سبزواري په مشرۍ جنګېدل ټول د (٦١٩هـ) کال پر وروستۍ خور (جمادی‌الاخری) ووژل او ښار یې د چنګیز د لښکر د افسر "ایلچیګدای نویان" په امر وران کړ، پر (٦٢٠هـ) یې د غرجستاني امیرمحمد چې د غور د ملکانو خوریه و او د اشیار په کلا کښې یې مقاومت کاوه وواژه. په غزني کښې هم "اوګدای" له کسبګرو پرته نور ټول خلك بیابان ته و کوچول او هلته یې تر تېغ تېر کړل، آن دا چې فیروزکوه یې پر (٦١٩هـ) کال داسې وران کړ چې اوس یې ځای پېژندنه هم ناشونې ده، همدا شان چغتای د سند مکران او کرمان (په فتحینو د کورم په ناوه کښې) ولایتونه چور او رنګ کړل.

چنګیز چې (د سند د سیند پر غاړه د اوبو او هوا د خرابۍ له امله ناروغ شو، ځکه نو دی او زامن یې پر (٦١٩ هـ - ١٢٢٢م) کال ماوراءالنهر ته ستانه شول او پر (٦٢١هـ -١٢٢٤م) کال د خپلې کورنۍ اصلي چونۍ (اردوګاه) ته ورسېد، چنګېز دا مدهشه بلا د (٦٢٤هـ -١٢٢٦م) کال په روژه کښې د (٧٢) کلنۍ پر عمر د تنګت په دښته کښې مړشو او ګڼ شمېر خلك یې له وحشت او تېرې ځخه بچ شول. "د چنګیز د فتوحاتو څېړل او د نړۍ په نورو سیمو کښې د ده وراني د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.) خو جلال الدین خوارزمشاه هغه ننګیالی مېړه چې پر ډېره بې وسۍ سربېره یې خپله متره ونه بایلله، څه مهال یې د سیند کینې خوا ته په ځنګلو کښې تېر کړ او ژر یې یوه ډله، له ځان سره یو ځای او د سند له واکمن "ناصرالدین قباچه" سره یې ډغرې ووهلې، د ډهلي له لوی پاچا "سلطان شمس الدین ایلتمش" (٦٠٧ هـ - ٦٣٣م) ځخه یې مرسته وغوښته، خو هغه په دې پلمه چې د ډهلي هوا ښه نه ده، و یې نه مانه. جلال الدین په لاهور کښې د هند

د یوه راجا لور وکړه او د هغه په ملاتړ یې "ناصرالدین قباچه" مات کړ او ډېره ولجه یې لاس ته ورغله، د "تهنه" او "دیبل" تر ښاره پر مخ لاړ. سلطان شمس الدین ایلتمش د جلال الدین له ورځ پر ورځ مخ پر ډېرېدو اتلوالې څخه وډارېد او دېرش زریز لښکر یې د هغه د مخنیوي له پاره واستاوه.

که څه هم چې د جلال الدین د لښکر یوه مشر د ډهلي لښکر مات کړ، خو جلال الدین له څلورو زرو ملګریو سره پر (٦٢١هـ -١٢٢٦م) کال د مکران له لارې د ایران کرمان ته ولاړ؛ تر تفیلس، خلاط، ګرجستان او ارمستان پورې ځایونه یې ونیول، پر (٦٢٨هـ) کال په میافارقین کښې د کردانو له لاسه ووژل شو او د ده له مړینې سره د خوارزمشاهي کهاله وروستۍ ډیوه مړه شوه (د جلال الدین منکبرنی د فتوحاتو او احوال نوره څېړنه د افغانستان په تاریخ اړه نه لري).

د چنګیز لښکریانو په جلال الدین پسې د ایران تر پایه وځغستل، په خراسان کښې د بقیة السیف ښارو او کړېدلیو خلکو د ساتنې له پاره لږو عسکروته اړه وه پر غزني، بامیان او غور کښې د چنګیز له خوا د (٦٢٢هـ له شاو خوا څخه بیا تر ٦٣٣هـ-١٢٣٦م) پورې سیف الدین حسن قرلغ حکمران و، همدغه سړی پر (٦٢٢هـ)کال د بغداد د خلیفه الظاهر په نامه سکه وهلې ده، پر (٦٢٦هـ - ١٢٣١م) کال چې اوګتای قاآن پر تخت کښېناست، د خراسان خلك د قراچه ویغان سنقور په مشرۍ د دوی کوټوالانو او حاکمانو ته راپورته شول، اوګتای په بادغیس کښې له اوسېدونکیو لښکریانو څخه یوه برخه د طایر بهادر په مشرۍ ور واستوله او قراچه یې تر دوو کالو پورې د سیستان د ارګ په کلا کښې کلا بند وساته، داسې خوځښتونه په ټول افغانستان کښې راوټوکېدل، ځکه نو تاتاریانو دویم ځل د غور، هرات، غرجستان، سیستان، کالیون فوار، تولك، سیفرود، خیسار

او غزني په ښارو او جنګي کلاو کښې د هغو خلکو په وژلو لاس پورې کړ چې د دوی له تېغه ژوندي پاتې شوي وو او هم يې بيا هغه ودانۍ چې د دوی له ورانۍ څخه خوندي پاته وې ورانې کړې، تر هغه وروسته جنتمور د خراسان په حکمدارۍ وټاکل شو (۶۳۵هـ ۱۲۳۲م) ده بيا ملك بهاءالدين د خراسان امير وټاکه، تر هغه وروسته د (۶۳۵هـ-۱۲۳۷م) په شاوخوا کښې نو سال او د (۶۳۸هـ - ۱۲۴۰ م) په شاوخوا کښې ګرګوز و، له (۶۴۱هـ تر ۶۵۴هـ۱۲۴۲-۱۲۵۶م) پورې امير ارغون د چنګيزيانو له درباره د خراسان حکمرانان وو او د کرت ملکانو د دوی تر اطاعت لاندې پر هرات، فيروزکوه او غرجستان (د افغانستان پر لوېديزو مهمو برخو) باندې حکومت کاوه او دا بلا وهلي ښارونه يې د تاتار له بلا څخه وساتل. لکه د (۶۴۳هـ-۱۲۴۵م) په شاوخوا کښې چې هولا کو (۶۳۹هـ -۶۴۹هـ، ۱۲۵۱م) د چنګيز لمسی خراسان ته راغی امير ارغون د هرات د پاچا ملك شمس الدين کرت په ملګرتيا د هغه د اطاعت منلو په توګه ورغلل.

په ماوراءالنّهر کښې استو ګنو چغتايانو د افغانستان ولايتونه: تخارستان، بلخ، ميمنه، جوز جان، غرجستان، غور، هرات، بادغيس، سيستان، زابل تر غزني او کابل پورې مستقيماً د تېغ په زور او يا بالواسطه اداره کول، دوی ډېرش کاله هغه لوی ښارونه چې په آسيا کښې د مدنيت، ثقافت او اسلامي علومو مهم مرکزونه وو، وران کړل. خلك يې په بېرحمۍ يو مخيز ووژل؛ په زرګونو ستر کتابتونونه يې وسېزل، څکه نو د ثقافت، مدنيت، صنايعو، پوهنو، تجارت او ادب بازار سوړ شو، خراسان د سند تر غاړو پورې يوه ويروونکې کنډواله شوه، ټول تاريخ ليکونکي په ګډه دا مني چې د چنګيز ناتار د نړۍ له خورا زړه بوګنوونکيو پېښو څخه ګڼل کېږي. د ابن اثير په وينا ټولو خلکو ته يې زيان ورسېد، د چنګيزيانو اردو چې هر

ځای ته رسېدلی نو د لښکر مشران يې د خلکو باداران وو، څکه نو د افغانستان د خلکو په مدنيت کښې چې تر هغه وخته يې د لرغونې آريايي او اسلامي عربي مدنيتو يوه ګډه بڼه درلوده او ساماني، غزنوي او غوري لويو پاچهانو پاللې و يو بل نوی مغولي عنصر هم ور ګډ شو، مغولي آدابو او ژبې په دري ژبه کښې چې رسمي او درباري ژبه وه اغېزه وکړه، د ژوندانه خويونه، اخلاق او کالي هم د دوی په پېښو واړول شول.

(د هغو سيمه ييزو ملکانو يادونه به په راتلونکي مبحث کښې وشي چې د چنګيزيانو په دربار کښې په آزاده توګه او يا د اطاعت له لارې اوسېدل)

سره له دې چې په خراسان کښې د چنګيزيانو ګډوډيو او وينو تويولو، پوهان، مدرسې او کتابتونونه له منځه يوړل، خو بيا هم په دغه دوره کښې داسې شاعران او عالمان وو چې اسلامي فرهنګ يې له خراساني ټولنيزو ځانګړتياو سره ساته، ځينې هم د وحشت او سفاکۍ له دغه ډګره د هند او روم ښارو ته وتښتېدل.

په خراسان کښې د مغولي دورې پوهان او شاعران دادي: حضرت مولوي بلخي (د مثنوي خاوند)، شيخ نجم الدين دايه (د مر صادالعباد څښتن)، خواجه نصيرالدين طوسي (نامتو حکيم)، معين الدين جويني (د نګارستان خاوند)، شيخ عطار نيشاپوري (نامتو صوفي او د تذکرة الاوليا څښتن)، پور بهاء جامي (شاعر)، امامي هروي (شاعر)، امير حسيني غوري (د نزهة الارواح خاوند)، ابن يمين فريومدي جويني (شاعر)، سليمان ماکو (د پښتو تذکره اوليا- ٦١٦ هـ په شاوخوا کښې).

د چنګيزيانو په وخت کښې اداري او سياسي تشکيلات او اصطلاحات له هغه شکله چې د خلفاوو، غزنويانو او غوريانو په وخت کښې

وو، په بل ډول واړول شول په دې مانا چې په ټولو نیول شویو هېوادو کښې د چنګیز لښکري سپه سالارانو د یاسا (د چنګیزي احکامو او قوانینو) په اساس په ډېر شدت حکم کاوه، په یاسا کښې د لښکرکښیو، د ښارو د ورانولو، د ملك د مصالحو د شورى د ترتیب، د جزاګانو د ډولو او د تاتاریانو د ژوندانه د دودونو قاعدې لیکل شوې وې، چې هغه ته یې لکه آسماني کتاب په درنه سترګه کتل او توره (د قومي آدابو او نیکه ګانو دساتیرو مجموعه) یې هم ورته ویل. همداراز د فرانسوي ختیځ پوه کاترمر په وینا (د جامع التواریخ رشیدي په سریزه کښې) چنګیزي پاچهانو هر یوه د حاجب په عنوان اسلامي سلا کاران هم لرل، چې د هغو په واسطه او د قاضي القضات په حکم یې د مسلمانانو تر منځ اسلامي احکام او آداب ساتل، د دوی په منځ کښې د "بخشی وتوین" په نامه کشیشان هم وو، چې د کوډو او سحر مخنیوي یې کاوه، دوی او یغوری لیك دود کاراوه. د مغولي دورې کارمنو ته دا رتبې وې: قورچي (وسله وال)، چربي (د وره ساتندوی، دربان)، اخته چي (د اسو ساتونکي) داروغه (د خاصه قراول امر)، کشیکچي (ګارډ). بهادر (مبارز). د دربار لویان دا وو: نوین یا نویان (شهزاده) او الغ نویان (لوی شهزاده). ترخان (عسکر افسر) په خپله پاچا ته یې خان، قاآن او خاقان ویل، لښکر یې په لس زریز (تومان) ویشلی شوی و، چې هر زرو تنو ته یې "هزاره" او سلو تنو ته یې "صده" ویل، د جګړې په ډګر کښې په جرنغار (میسره)، برنغار (میمنه)، قول (قلب چې د خان دریځ و)، چنداول (ساقه)، هراول (مقدمه) او قراول (کشاف) باندې وېشل کېده.

عسکر یې بنه، ارزاق او ښځې یې "اغروق" بللې. پر لویو لارو یې د مسافرانو له پاره سرایونه (یام) ودان کړي وو، چې په هر یام کښې دولتي چاپار آسان د "الاغ" په نامه موجوده وو او د هغو په واسطه یې شاهي

مخابرات او مواصلات اجرا کول. قضایي محکمې یې "یرغو" او قاضي یې "یرغوچي" او د محکمې د حکم سند یې "مو چلکا" بلل، حشر (اشر) یعنې عسکري او اجباري کار او خدمت یې هم په خلکو کاوه. د پاچا مهر ساتونکي ته یې "تمغاچي" او مهر ته یې "تمغا" ویل، هریر لیغ (فرمان) چې دا مهر به ورباندې و، "واجب الاطاعة" ګڼل کېده، دا فرمانونه د ایلچي په لاس استول کېدل، زیات وختونه به د سردارانو شورى چې "قوریلتای" نومېده جوړېده، د لښکر چونۍ "یورت یا اردو" به په ییلاق (صیفیه) او قشلاق (شتائیه) کښې وه. افسرانو ته یې "یورتیچي" ویل. په دغه عصر کښې د چین د نقاشۍ فن په منځنۍ آسیا کښې ښه وده وکړه، دا صنعت ډېر پر مخ ولاړ، همدارنګه کاشي کاري، معماري، وریښمینې نساجۍ، زرینو جامو، مرصع، زربفت غالیو او الیچي اوبدلو هم پرمختګ وکړ، چین مغول او هند تجارتي اړیکې د خراسان له لارې له ایران، عراق او روم سره زیات شول، مشهوره وریښمن لار چې د وریښمنو د تجارت په مناسبت په دغه نامه یاده شوې ده، له چین څخه خراسان ته او له هغه ځایه به لوېدیزو هېوادو ته تله. د پېښور، کابل، بلخ یا کندهار، هرات او سیستان له لارې د هند او سند لارې د چنګیز د امپراتورۍ تجارتي روابط پراخ کړي وو، دا ځکه چې مغولي خانان هم د خراسان له لارې اروپا ته تلل، خو دا تجارتي پراختیا هغه وخت منځ ته راغله چې چنګیز مړشو، څه نه څه دده د اولاد او لمسیو زور زیاتۍ لړ شو. چنګیز پاچهانو پر دغو کالو پر افغانستان حکومت کړی دی:

* ۱ - چنګیز (په افغانستان کښې) (٦١٦ - ٦١٨هـ)
* ۲ - اوګدای د چنګیز زوی (٦١٨ هـ)
* ۳ - چغتای د چنګیز زوی (٦١٨ - ٦٣٩ هـ)
* ۴ - تولی د چنګیز زوی (د ٦٢٠ هـ شاوخوا)

* ۵ - قراهولاګو د تولوی زوی او د چنګيز لمسی (٦٣٩ - ٦۴٩ هـ)
* ٦ - ارغون د اباقا زوی او د هولاګو لمسی (٦۴٣ هـ).

مأخذونه: طبقات ناصری - جامع التواريخ رشيدی - جهانکشای جوينی - تاريخ وصاف - ابن اثير - دول اسلاميه - د پاول هورن تاريخ ايران، د عباس اقبال از چنګيز تاتيمور - حبيب السير - تاريخ ګزيده - د محمد نسوی سيرة جلال الدين- تاريخ سند - د براون تاريخ ادبيات ايران - د پښتو ادبياتو تاريخ ۲ - روضة الصفا - د ابن عربي مختصرالدول.

د چنګيزيانو په وخت کښې د کرت اولاده او افغاني اميران

(۶۰۰-۷۸۳هـ)

د سلطان غياث الدين محمد سام غوري په وخت کښې (۵۵۸ ۵۹۹هـ) دوه وروڼه يو تاج الدين عثمان مرغنی او بل عزالدين عمر مرغنی د غور د سلطان د تره زامن د دربار مخور سړي وو په اسلامي دايرةالمعارف کښې د لانکورت ديمز په وينا، دوی د هغه اميرمحمد غرجستانی اولاد دی، چې پر (٦٢٠ هـ - ۱۲۲۳م) کال د اشيار په کلا کښې د مغولو په لاس وژل شوي وو (خو دا وينا د څېړلو وړ ده)، عزالدين د سلطان وزير و، د هرات سيمه ده ته سپارلی شوې وه، ده غرجستان حسام الدين علي عمر مرغنی او خيسار تاج الدين عثمان ته سپارلی و، چې وروستني د سرجاندار منصب درلود، د عزالدين لور عايشه خاتون د سيستان د ملك ناصرالدين عثمان حرب ماندينه وه (د٦١٢هـ - ۱۲۱۵م پر شاوخوا). دا دوه وروڼه د ملك ابوبکر کرت کړوسيان وو چې د غور د ملکانو په وخت کښې يې شهرت درلود، ملك رکن الدين محمد د تاج الدين عثمان زوی و او د خيسارکوتوال د سلطان غياث الدين محمود (۵۹۹-٦۰۷هـ) لور کړې وه، نامتو مورخ مهناج سراج د ده له درباريانو څخه و، دی د چنګيز له ايلچيانو سره په نرمۍ چلېده او

چې د چنګیز له خوا د خیسار غور او د هغې سیمې نور اړوند ښارونه ده ته وسپارل شول، نو خپله خور یې ملك شمس الدین محمد مهین ته ورکړه او هغه یې خپل ولیعهد او د چنګیز خان مصاحب وټاکه، له دې امله د چنګیزیانو په دربار کښې مقرب او د اعتبار خاوند شو، خو چې پر (۶۴۳هـ ۱۲۴۵م) کال رکن الدین مړ شو، شمس الدین محمد مهین یې پر ځای کښېناست. ده پر (۶۴۴هـ) کال له سالین نوین سره چې د چنګیزیانو سپه سالارو، پر ملتان ور ودانګل، د لاهور او ملتان ملکان یې د ځان تابع او د لاهور په حکمرانۍ وګمارل شو، خو چنګیزیان د مسلمانانو د پلوۍ له امله پرې په قهر شول، ده تاتاري حکمران طایر بهادر ته پناه یو وړه او (د کندهار په شاو خواکښې) د تګین اباد حکمران شو، دا چې د افغانستان (دا نوم په تاریخ کښې لومړی وار له همدغه وخته یاد شوی - د سیفی تاریخ هرات ۱۶۳مخ) د خلکو په پلوۍ تورن و، ځکه نو له هغه ځایه د منګوخان حضور ته ورغی (۶۴۵هـ-۱۲۴۷م) منګوخان د ده د تېر کهاله د قدردانۍ له مخې د ټول هرات، جام، باخزر، کوسویه، فوشنج، تولك، غور، فیرزو کوه، غرجستان، مرغاب، فاریاب، مرجق، د آمو تر سینده، فراه، سجستان، تګین اباد، کابل، تیراه، بست او افغانستان د سند تر سینده ده ته پرېښوول او د خراسان (اوسني افغانستان) د سند تر غاړې خپلواك حکمران وګڼل شو، د (۶۴۶هـ - ۱۲۴۸م) په شاو خوا کښې یې د خپل دربار سرداران مامور کړل چې د غور او هرات حکمران شرف الدین بیتکچی چې پر خلکو یې ظلم کاوه ونیو او د هغه له تابعینو سره یې وواژه. تر هغه وروسته پر (۶۴۷ هـ) کال ملك فخرالدین د تالقان، ملك شمس الدین د اسفزار، محمد عوض د خواف، ملك شمس الدین (په میمنه کښې) د ګرزیوان، ملك عزالدین، حسام الدین او شمس الدین د تولك، ملك علي مسعود ازابی او ملك تاج الدین د فراه

حکمرانان او هم له سیستانه ملك علي مومن او نصرالدین نیهی د شمس الدین مهین حضور ته راغلل او د اطاعت غاړه یې کښېښووه، خو د غرجستان ملك سیف الدین داسې ونه کړل، ځکه نو ملك مهین د خپل لښکر سرداران غرجستان ته واستول، سیف الدین یې ونیو او د هرات په ښار کښې ووژل شو (۶۴۷هـ) یو کال وروسته شمس الدین مهین له هراته فراه ته راغی، د سیستان لښکر یې هم له ځانه سره مل کړ، د خیسار کلا ته ولاړ، له هغه ځایه د غور له لښکر سره تکین آباد ته لاړ، غوښتل یې چې افغانستان ونیسي. (په هغه وخت کښې د غزني او کندهار تر منځ بیا تر سنده پورې افغانستان بلل کېده) د دې سیمو لوی امیران دا وو:

۱ - فخر الدولة والدین ملك شاهنشاه لوی افغاني حکمران چې له خپل پایتخت مستنګ څخه یې (چې په اوسني بلوچستان کښې و) ده (د هغه وخت) پرټول افغانستان حکومت کاوه او د مغولو مالیه یې منلې نه وه.

۲ - ملك میرانشاه د شاهنشاه زوم.

۳ - ملك بهرامشاه د شاهنشاه زوی.

۴ - ملك تاج الدین هرموز (د کندهار شمال ته) په تیری کښې.

۵ - حسام الدین جاول په زاول کښې.

۶ - پهلوان جلم.

۷ - سندان افغان.

۸ - احمد توری.

۹ - مهتر کیورا.

۱۰ - مهتر سیورا.

۱۱ - رانا کنجر.

۱۲ - جمال الدین بهروز کهیرایي.

افغاني امير شهنشاه چې تر اوسه يې په مستنګ کښې خپلواك حکومت لاره ملك شمس الدين ته وړانديز وکړ چې کالني ماليات دې وټاکي چې ور واېې ستوي او د ده وطن ته دې لښکر نه راولي، خو شمس الدين د مستنګ تر بريده پرمخ ولاړ او پر (٦٥١ هـ - ١٢٥٣م) کال ملك تاج الدين د ميرانشاه (د افغانستان له خاورې څخه د ۵۰ فرسخه څمکې حکمران) ورور او نور افغاني ملکان هم ده ته تسليم شول، شمس الدين پر (٦٥٢هـ) کال مستنګ کلابند کړ خو امير شهنشاه، بهرامشاه او ميرانشاه له پينځو زرو جګړنو سره د خاسك کلا ته پناه يو وړه، تر اوو جګړو او څلورو کلابنديو وروسته شهنشاه او بهرامشاه له نوي تنو خپلوانو سره ووژل شو، خو ميرانشاه په ډېره مېړانه د شمس الدين د لښکر پر زړه (قلب) حمله وکړه، ترې ووت او سيستان ته يې پناه يووړه، پر (٦٥٨ هـ - ١٢٥٩م) کال بيا مستنګ ته راغی او د شمس الدين مهين له لښکريانو سره په يوه جګړه کښې ووژل شو.

د افغانانو بل مرکز د تيرې حصار و، چې اوس هم د کندهار شمال ته څلوېښت ميله ليرې په همدغه نامه يادېږي د دغه حصار امير المار افغان و، چې د طاير بهادر، قرانوين او سالی نوين لښکرې يې څو واره ماتې کړې وې او د چنګيزيانو اطاعت ته يې غاړه نه وه ايښې، په دغه وخت کښې چې شمس الدين مستنګ ونيو د تيرې پر حصار يې هم يرغل وکړ، المار يې تر سختې جګړې وروسته وواژه او حصار يې امير حسام الدين جاول (د زاول مرادف) ته وسپاره (د ٦٥٣هـ، ١٢٥۵م صفره) همدارنګه شعيب نومي پښتون چې يو نوميالی افغان و، د (٦٥٣ هـ) کال د برات مياشتې پر لومړنيو ورځو له کشميره را ورګرځېد د تګين آباد په شاوخوا کښې يې د آل کرت پر حکمران يرغل وکړ، خو شمس الدين مهين له خيساره ژر راورسېد او دی يې د کهيرا په حصار کښې وواژه، تر هغه وروسته يې د شعيب د تره زوی سندان

افغان ته چې په خته سوراني و، پام شو، هغه يې (د اوسني بلوچستان) د دوکي په حصار کښې تر سختو جګړو وروسته د جګړې په ډګر کښې وواژه، په دې جګړو کښې خورا لوی جنګيالي لکه د تولك ملك عزالدين، د بغني ملك تاج الدين او ملك تاج الدين کرد د آل کرت د لښکر په مشرتابه جنګېدل (٦٥٤هـ - ١٢٥٦م کال منځ) په دې جګړې پسې لښکري مشران د سليمان غره تر لمنو پورې په خپلو مخالفينو پسې لاړل چې په لاس به ورتلل وژل يې. د ساجي حصار يې چې د سرحد د نورو پښتنو اميرانو مرکز و، هم تر سختو جګړو وروسته ونيو. (٦٥۵هـ) او شمس الدين په تګين آباد کښې، پهلوان مبارز الدين محمد نهی حکمران وټاکه، په خپله هرات ته ولاړ، خو يو کال وروسته يې چې دسيستان ملکانو د خپلواکۍ غږ پورته کاوه د مسعود زوی ملك علي وواژه او د هغه وريرونه ملك نصر الدين او ملك علاء الدين يې مستنګ ته وشړل سيستان يې ټول ونيو بې وسلې يې کړ (٦٥٦هـ ١٢٥٨م) او چې ټول سرکښان يې وټکول نو پر (٦٥٧هـ) کال يې د سند رود پر غاړه د بهکر حصار محاصره کړ او د لسو زرو دينارو او ډېرو ولجو تر اخيستو وروسته بېرته راوګرځېد. په دې توګه شمس الدين مهين ټول افغانستان د هرات تر مرکزيت لاندې راوست او تر غوريانو وروسته يې د هېواد يووالی بشپړ کړ. سره له دې چې دغه ويرليدلي هېواد د چنګيزيانو له لاسه ډېر مادي او مانيز تپونه ليدلي وو، خو بيا هم دغه ننګيالي پاچا پر هغو تپو د سياسي يووالي د ملهم پټۍ کښېښوده.

پر (٦٥٩ هـ - ١٢٦٠ م) کال چې ملك تاج الدين کرد ياغي شو او د امير هرموزتيري او امير هوبو پښتنو سردارانو په ملاتړ د مستنګ کلا ته راغي، ور سره د کرت د لښکر افسرانو ملك اختيار الدين د تولك، محمد نهی او د بغني تاج الدين جګړې وکړې، شمس الدين تر (٦٦٥ هـ - ١٢٦٦ م)

کال پورې ایران او نورو ځایو ته د چنگیزي پاچهانو په سفرو کښې اخته پاتې شو، پر (۶۶۶هـ) کال یې د افغانستان په خاوره کښې تر تیرا پورې جنګونه وکړل، هغه خلك یې د ځان تابع کړل او باج یې پرې ومانه. دا چې هرات په همدغو وختو کښې د چنګیز شهزادګانو د جګړې ډګر و، نو ځکه شمس الدین مهین ډډه وکړه او د خیسار په کلا کښې یې ځان ګوښه وساته، همدا و، چې د آباقا لښکر شهزاده براق مات او بیا د پخوانیو ولایتو فرمان د شمس الدین مهین په نامه صادر شو، دی یې هرات ته راوست (۶۷۴هـ - ۱۲۷۵م) خو څنګه چې چنګیزي شهزاد ګانو ونه غوښتل چې پر خراسان باندې دې د هغه خپل یو غښتلی سړی حکومت وکړي، په تېره بیا چې شمس الدین مهین خراسان او افغانستان ته سیاسي وحدت هم ورکړی و، ځکه نو له ده څخه وبرېدل، اصفهان ته یې وغوښت او په تبریز کښې یې پر (۶۷۶هـ ۱۲۷۸م) کال زهر ورکړل او ویې واژه.

تر شمس الدین وروسته یې زوی ملك رکن الدین (د شمس الدین کهین په لقب) پر (۶۷۷هـ) کال په هرات کښې د پلار پر ځای کښېناست، د هرات او خراسان په ودانولو کښې یې زیار ویوست او د عدل او نیاو چارې یې پیل کړې تر (۶۷۸هـ) پورې یې د غور، خیسار او نورې تولې کلاوې ونیوې او پر (۶۸۰ هـ - ۱۲۸۱ م) کال یې د کندهار کلا هم ونیوه، خپل زوی ملك علاء الدین یې په هرات کښې خپل نایب پرېښوو او په خپله د غور د خیسار په کلا کښې کښېناست (۶۸۲ هـ - ۱۲۸۳م) د پلار غونډې یې له چنګیزي شهزادګانو سره د ملګرتیا اړیکې ټینګ کړل، تاتاري هندونوین یې چې د هرات په سیمو کښې یې خلك آزارول ونیو او هرات بیا د شهزاد ګانو د یرغلو او کورنیو جګړو له کبله وران شو، ملك شمس الدین کهین په همدغو حالاتو کښې پر (۷۰۵ هـ) کال مړ شو. خو یو کال د مخه پر (۶۸۳هـ

۱۲۸۴م) کال د ده مشر زوی ملك فخرالدین چې پلار بندي کړی و، له بندیخانې ووت او له خیساره هرات ته ولاړ، له هغه ځایه یې خواف فراه او د خراسان نور ښارونه ونیول (۶۸۵هـ - ۱۲۸۶م) پر (۶۹۷هـ - ۱۲۹۷م) کال په هرات کښې پر تخت کښېناست، غازان خان د ده حکومت له هراته د سند تر اوبو او امو پورې په رسمیت وپېژاند.

فخرالدین علم پالونکی، عمران دوسته او ادیب پاچا و، خطیب پوشنجي ربیعي "کرت نامه" کتاب د ده په نامه نظم کړی دی. ده پر (۷۰۱هـ - ۱۳۰۱م) کال ځوواره پر اسفزار یرغل وکړ، خو چې چنګیزي اولجایتو پاچا شو، دی یې له هراته مبارکۍ ته ورنغی، ځکه نو اولجایتو دانشمند بهادر له لسو زرو سپرو سره د ده د سر ټکولو له پاره هرات ته واستاوه، فخرالدین د غوریو زړور جمال الدین سام د هرات د کلا ساتلو ته وګماره او په خپله د امانکوه کلاته ولاړ، نوموړي سام دانشمند بهادر وواژه او د هغه لښکر یې مات کړ؛ او لجایتوله ډېره غضبه امیر یساول بوجای د دانشمند بهادر زوی له دېرشو زرو سپایانو سره په منډه ورواستول، په دغه وخت کښې فخرالدین مړ شو (۷۰۶ هـ - ۱۳۰۷م). د سردارانو اختلاف او کاختی سام غوري هم اړ کړ چې کلا تسلیم کړي په دې توګه په خپله دی او ملګري یې د یساول په حکم ووژل شول.

اولجایتو د هرات، اسفزار، فراه، غور او غرجستان حکومت د فخرالدین ورور ملك غیاث الدین محمد ته وسپاره (۷۰۷ هـ) دی چې د اولجایتو له حضوره هرات ته ورسېد؛ نو غور، خیسار او اسفزار یې هم ونیول، خو ځینو امیرانو اولجایتو د ده په اړه بد ګمان کړ، ځکه یې نو پر (۷۱۱ هـ - ۱۳۱۱م) کال خپل اردو ته وغوښت او تر (۷۱۵ هـ - ۱۳۱۵م) پورې یې د ښېرته تلو اجازه ورنه کړه، د ده تر شا دلدای اوبو جای د بلواله

وېرې پر هراتيانو زور زياتي کاوه. له تاتاري شهزاده ګانو څخه يو عادل شهزاده چې داود خواجه نومېد غزني، بست، زابل او تګين آباد لاس ته راوړي وو، خو غياث الدين محمد پر (۷۱۵هـ - ۱۳۱۵م) کال بيا د اولجايتو له درباره د افغانستان تر پايه او د آمو تر وبش پورې د هرات په حکمرانۍ وګمارل شو، دا مهال چنګيزي شهزادګان او د بدخشان ملک. غياث الدين عليشاه د آمو پر غاړه سره ونښتل او له بدخشان څخه تر بلخ او مرغاب پورې د جګړې ډګر شو، په دې جګړې کښې د دانشمند بهادر زوی بوجای ووژل شو او پر (۷۱٦ هـ) کال د نکو دريان امير آوجی بلا د غياث الدين له لاسه ووژل شو، خپل نور مخالفين يې هم پر سر وټکول، او د خراسان او سيستان کلاوي يې ونيولې په اسفراز کښې يې ملک قطب الدين، په فراه کښې يې ملک ينا لتګين، د زره باخرز په حصار کښې يې ملک عبدالعزيز او په تولک کښې يې ملک فرخ زاد وترټل، او پر (۷۲۱ هـ - ۱۳۲۱م) کال يې خپل زوی شمس الدين محمد په هرات کښې پر خپل ځای کښېناوه او په خپله حج ته ولاړ، همدا غياث الدين و، چې پر (۷۲۷ هـ - ۱۳۲٦م) کال يې امير چوپان وواژه پر (۷۲۸هـ) د ابو سعيد دربار ته ولاړ او پر (۷۲۹ هـ - ۱۳۲۸م) کال چې له حج څخه راغی په هرات کښې مړ شو.

د ملک غياث الدين تر مړينې وروسته يې زامن ملک شمس الدين محمد (۷۲۹ - ۷۳۰ هـ)، ملک حافظ (۷۳۰ - ۷۳۲ هـ) او ملک معزالدين حسين (۷۳۲ - ۷۷۱ هـ) پاچهۍ ته ورسيدل، ملک معز الدين د آل کرت له نوميالیو او د علم او ادب له پالونکيو څخه و، چې مولانا سعدالدين تفتازانی خپل مطول د ده په نامه وليکه او امير مسعود (د خراسان سربدارانو (۷۳٦ - ۷۸۸هـ) د سلسلې د موسس) خواجه عبدالرزاق باشتينی ورور په زاوه کښې له ده سره جګړه وکړه او مات شو (د ۷۴۳ هـ - ۱۳۴۲م

کال د صفری پر ۱۳) حسين بری ومونده او خپل دښمن ته يې کلک ګوزار ورکړ تر هغه وروسته يې په بادغيس کښې د اندخود او شبرغان اميران مات کړل، چې امير قزغن د آمو د شاخوا څخه راغی هرات يې کلابند کړ، نو پر (۷۵۲ هـ - ۱۳۵۱م) کال يې له هغه سره روغه وکړه، بل کال چې ماورالنهر ته لاړ، د ده په غياب کښې يې ورور امير باقر د پاچهۍ دعوه وکړه، خو حسين ژر راوګرځېد او باقر يې بندي کړ معزالدين حسين تر ۳۹ کالو پاچهۍ وروسته پر (۷۷۱ - ۱۳٦۹م) کال مړ شو او زوی يې ملک غياث الدين پر (۷۷۱هـ - ۷۸۳ هـ) د ده پر ځای کېناست، دی د سبزوار د سربدارانو په جګړه کښې بريالی شو، خپل زوی پيرمحمد ته يې د امير تيمور خورزه وکړه، خو پر (۸۳۰هـ - ۱۳۸۱م) چې امير تيمور هرات ونيو، نو غياث الدين د هغه له زوی پير محمد او ورور محمد سره مارواءالنهر ته تبعيد او پر (۸۳۴ هـ - ۱۳۸۵ م) کال وواژه او د آل کرت لړۍ پای ته ورسېده.

په سيستان کښې د نيمروز ملکان د آل کرت همهالي وو، چې د هغوی څرنګوالی مو د صفاريانو د څپرلو په پای کښې راوړی دی، بل کهول چې د آل کرت همهالی و، د ترنک رود د غاړی د اميرانو کورنۍ هوتکيان، (د راتلونکي افغاني هوتکي دولت اسلاف) وو، چې د غلجيو د کلات د ترنک رود غاړې په غرو کښې يې حکمراني کوله، د چنګيزيانو د يرغلو مخه يې نيوله، چې يو له هغو څخه بابا هوتك د تولر زوی (چې پر ٦٦۱هـ زېږېدلی او پر ۷۴۰ هـ مړ دی) د پښتنو نوميالی عارف او شاعر او د چنګيزيانو په مقابل کښې ستر جنګيالی و، تر هغه وروسته يې زوی شيخ ملکيار د (۷۴۹ هـ - ۱۳۴۸م) په شاوخوا کښې نوميالی امير او د پښتو ژبې شاعر و، چې د ترنک رود پر غاړه يې د دښمنانو په مقابل کښې جګړې کولې، همدغه کهاله پر دوولسمه هجري پېړۍ د کندهار هوتکي دولت جوړ

کړ (په دغه کتاب کښې دي د هوتکيانو شرح حال وکتل شي) شيخ متي خليل (۶۲۳ - ۶۸۸ هـ) د پښتو صوفي شاعر و، محمد د علي بستي زوی د تاريخ سوري مؤلف، احمد د سعيد لودي زوی د اعلام اللوذعی فی اخبار اللودی ـ مؤلف (۶۸۶ هـ) شيخ کته متي زی خليل (د ۷۵۰ هـ په شاوخوا کښې) د لرغوني پښتانه مؤلف هم د افغانستان د دې دورې له علمي کسانو څخه و.

ال کرت علمدوسته، فاضل پالونکي او ودانپال پاچهان وو، د دوی په وخت کښې د چنګيزيانو له چور او چپاو سره سره علم، ادب او صنعت ګردسره وده وکړه، د دوی دربار د پوهانو او شاعرانو د راغونډېدو ځای و، د ربيعی پوشنجي کرت نامه، د تفتازانی مطول، د هرات تاريخ، دسيفی هروی مجموعهٔ غياثی از سامنامه، او د امير حسينی غوری نزهة الارواح او زاد المسافرين د آل کرت د دربار له مشهورو مؤلفاتو څخه وو.

د هرات د کرت اولاده:

۱ - ملك کرت د (۵۰۰ هـ) شاوخوا.
۲ - تاج الدين عثمان مرغنی د (۶۰۰ هـ) شاوخوا.
۳ - عز الدين عمر مرغنی د (۶۰۰ هـ) شاوخوا.
۴ - ابوبکر کرت د (۶۰۰ هـ) شاوخوا.
۵ - رکن الدين خيسار د (۶۴۳ هـ) شاوخوا.
۶ - ملك شمس الدين محمد مهين د ابی بکر کرت زوی (۶۴۳ - ۶۷۶هـ).
۷ - ملك رکن الدين ملقب په شمس الدين کهين د ابی بکر کرت زوی (۶۷۷ ـ ۷۰۵ هـ).
۸ - ملك فخر الدين د کهين زوی (۷۰۵ ـ ۷۰۶ هـ)

* ۹ - ملك غياث الدين محمد د کهين زوی(۷۰۶ ـ ۷۲۹ هـ)
۱۰ - ملك شمس الدين د غياث الدين محمد زوی(۷۲۹ ـ ۷۳۰هـ)
۱۱ - ملك حافظ د غياث الدين محمد زوی(۷۳۰ ـ ۷۳۲ هـ).
* ۱۲ - ملك معزالدين د غياث الدين محمد زوی(۷۳۲ ـ ۷۷۱ هـ).
۱۳ - باقر د غياث الدين زوی(۷۵۳ هـ).
* ۱۴ - ملك غياث الدين پير علی د معز الدين زوی (۷۷۱ ـ ۷۸۳هـ).

(۶۱ شجرې ته دې وکتل وشي).

اخځ:

تاريخ هرات د سيفی - د "تعديل در نسب نامهٔ آل کرت" مقاله د آريانا په مجله کښې د حبيبي په قلم - تاريخ ايران در عصر مغول د عباس اقبال ـ پټه خزانه ـ لب التواريخ ـ تاريخ سيستان ـ تاريخ ادبيات ايران ۴ ټوك د براون ـ تاريخ ادبيات پښتو ۲ ټوك ـ تزك تيموری ـ حبيب السير ـ روضة الصفا ـ طبقات ناصري.

پنځمه برخه

د هرات تيموريان

(له ۷۷۱ ـ تر ۹۲۰ شاوخوا پورې)

تيمور (په پخوانۍ املا تمر د اوسپنې په مانا) مشهور په کورګان يعنې زوم او "تيمور لنګ" د "تراغاى برلاس" زوی، د چنګيز کهاله ته منسوب د قرا جارنوين له کوله د ماوراء النهر د کش په ښار کښې د ۷۳٦ هـ کال د برات پر ۲۷ د (۱۳۳٦م د اپريل پر ۱۱) زېږېدلی او د نړۍ له سترو خونړيو پاچهانو څخه و. تيمور پر (۷٦۱ هـ ـ ۱۳۵۹م) شهرت ته ورسېد چې د (۷۷۱هـ ـ ۱۳٦۹ م) کال پر برات يې د ماوراء النهر حکمران امير حسن نسکور او "صاحبقران" نوم يې وګاټه، خو د ماوراء النهر د سيمو تر نيولو وروسته پر (۷۸۲ هـ - ۱۳۸۰ م) کال د آمو تر سيند راپورېووت، اندخود، سرخس او پوشنج يې ونيول، هرات نيولو ته يې ملا وتړله او د آل کرت وروستنی حکمدار غياث الدين پير علي يې له منځه يووړ. د تيمور بل يرغل د (۷۸۵هـ ۱۳۸۳ م) په شاوخوا کښې د افغانستان پر سبزوار او فراه پيل شو، زره او سيستان يې چور چپاو او اوسېدونکی يې ټول ووژل ودانۍ يې داسې ورانې کړې چې کنډوالې يې تر اوسه لېدل کېږي ډېر کله منارونه يې

جوړ کړل، په دغه سفر کښې يې بست او کندهار هم وران کړل. تيمور د خپل ژوندانه تر پايه ۳۵ ځله له چينه تر مصره له ډهلي تر استانبول او مسکوه پورې لښکرې وويستې او وينې يې وبهولې چې نور فتوحات يې د افغانستان په تاريخ پورې اړه نه لري، خو پر (۸۰۰ هـ - ۱۳۹۷م) کال چې د هند نيولو په نيت راووت د افغانستان پر ستم لېدلي هېواد يې بيا يرغل وکړ او هغه ښارونه چې تر چنګيزي چور او چپاو وروسته د آل کرت په وختو کښې بېرته ودان شوي وو، بيا وران کړای شول.

پر همدغه کال تيمور خراسان له فيروز کوه څخه تر ری پورې خپل زوی شاهرخ ته وسپاره او کابل، غزني او کندهار يې خپل لمسي پير محمد ته ورکړل، پير محمد په سليمان غره کښې د سند تر سينده پورې له اوغانانو (افغانانو) سره جګړې وکړې، دا چې يې کلا بند کړ او د سارنګخان له ګمارل شويو کسانو سره يې لاس واچاوه او ملتان يې هم تر شپږو مياشتو کلابندۍ وروسته ونيو، تيمور هم د اندراب پر لار له هندوکوشه راواوښت او د کابل تر نيولو وروسته د لغمان سهول ته راووت، له هغه ځايه د شمال خوا ته د "کيتر"(۱) له تورکاليو (سياه پوشو) کافرانو سره يې جګړې وکړې او د چغان سرای په شاوخوا کښې يې د خپلو فتوحاتو يو ډبرليك په غره کښې وکيندد چې تر اوسه شته، تر هغه وروسته يې هند ته مخه کړه او د (۸۰۱ هـ کال د محرم په ۱۲ او د ۱۳۹۸ م کلا د سپتمبر پر ۲۴) د سند د نيلاب له ګودره پورېووت او هندوستان يې تر ډهلي پورې چور او يو لك تنه يې ووژل په دغه سفر کښې دوولس زره پښتانه د ملك بهاء الدين جلوانې، ملك يوسف

(۱) د کوچينو کوشانيانو د لقب "کداره" ـ قيدار يو شکل دی چې اوس هم په دې نامه يادېږي.

سرواني او ملك حبيب نيازي په مشرۍ له ده سره وو. تيمور تر ورانيو او دا لويې امپراتورۍ تر جوړولو وروسته (۸۰۷ هـ - ۱۴۰۴ م) كال د برات پر ۱۷ د ۷۱ كلنۍ په عمر مړ او په سمرقند كښې ښخ شو.

د تيمور د مړينې پر وخت د تيمور لمسی پير محمد د غياث الدين جهانګير زوی له آمو او بلخ څخه د سند تر سينده د كابل حكمران و. ده په لهو او فسق ژوند تېراوه، ځكه نو په سمرقند كښې د تيمور لمسي د ميرانشاه زوی خليل د چارو واګې په لاس كښې ونيول او تر (۸۱۲ هـ - ۱۴۰۹م) پورې يې د ماوراء النهر پر ځينو برخو حكم چلاوه، خو شاهرخ د تيمور زوی د (۸۰۷ هـ) كال پر روژه په هرات كښې پر تخت كښېناست، دی د ختيځ له لويو، علم دوستو او عمران خوښونكيو پاچهانو څخه و، چې تر شلو كالو يې زياته په هرات كښې پاچهي وكړه. په افغانستان كښې يې د چنګيزي او تيموري فتوحاتو پر ټولو هغو ټپو ملهم كښېښوو، چې د چنګيز او تيمور د يرغلو له امله منځته راغلي وو. ښكلې ودانۍ، مدرسې او خانقاوې يې جوړې كړې چې تر اوسه يې هم په هرات او ټول خراسان كښې لكه د مشهد د بقعه رضوی ماجت او نورې نخښې شته. د ده او د ملكې يې "ګوهرشاد" نومونه په علمدوستۍ، ادب پالنه، ودانۍ او عدالت مشهور دي، ده د خپل سلطنت پر لومړي كال د سلطان علي سبز واري ښورښت آرام كړ، او پر ۸۰۸ كال يې د تيمور لمسی سلطان حسين او امير سليمانشاه وځپل. د ده زوی ميرزا الغ بيګ اندخود او شبرغان ونيول د ټول خراسان حكمراني تر طوس او نشاپور پورې ورته وسپارل شوه. ملك صالح د ملك اسماعيل زوی چې له هنده غور ته راغی او د محمد سپهبد غوري په ملتيا يې هلته ښورښت پيدا كړ نو امير لقمان برلاس او امير حسين جاندار د هغې پېښې مخه ونيوه (۸۰۹ هـ - ۱۴۰٦ م) او يو كال وروسته شاهرخ د پير علي تاز د

مخنيوي له پاره بلخ ته مخه وكړه، پير علي هندوكوش ته وتښتېد او شاهرخ تر تخارستان او ختلان پورې د افغانستان ټولې شمالي سيمې ونيوې (۸۱۰هـ). پر (۸۱۱هـ) كال يې په فراه كښې "ينا لتګين"، "شاه سكندر" او "پهلوان شمس دراز" تر كلابندۍ وروسته د ځان تابع او د اوك او جوين كلا يې ونيوه، شاه قطب الدين د ملك محمود زوی يې بېرته د سيستان په زره كښې كښېناوه او هغه ولايت يې پهلوان جمال ته وسپاره د كندهار، غزني او كابل ولايتونه يې تر سند پورې خپل زوی ميرزا قيدو او بلخ، تخارستان او بدخشان ولايتونه يې ميرزا ابراهيم نومي ته وسپارل، شيخ زين الدين خوافي يې د سيستان امارت ته واستاوه (۸۱۲ هـ) او چې په كندهار كښې د دوو وروڼو امير تومان كندهاري پير محمد د امير كتلو زوی مشهور په پيرك او د مودود ګرمسيري تر منځ مخالفت پېښ شو، دواړه هرات ته راغلل، په نتيجه كښې د هغه ځای حكومت پيرك ته وسپارل شو او مودود د هرات په دربار كښې مقرر شو (۸۱۳ هـ - ۱۴۱۰م).

د (۸۱۴ هـ - ۱۴۱۱ م) په سر كښې د هند د پاچا له خوا د ملتان قاضي خضرخان د سفير په حيث د شاهرخ دربار ته راغی او په بادغيس كښې يې ورسره وكتل، د عبدالرزاق سمرقندي په وينا په هند كښې د شاهرخ په نامه خطبه ويل شوې او سكه وهل شوې وه.

پر (۸۱۵ هـ - ۱۴۱۲م) كال د بدخشان حكمران شاه بهاء الدين ياغي شو او د شاهرخ لښكريانو له بغلان او اشكمش څخه پر بدخشان يرغل وكړ په بهاء الدين پسې تر پاميره ولاړ او د هغه ولايت حكومت يې د بهاء الدين وروشاه محمود ته وركړ، خو څلور كاله وروسته ميرزا سيورغتمش د بدخشان حكمران شو پر (۸۱٦ هـ - ۱۴۱۳ م) كال د هرات ښار د اختيارالدين حصار چې فخرالدين كرت جوړ كړې او د تيمور په يرغلو كښې

وران شوی و، د شاهرخ په امر بېرته ودان شو پر (۸۲۰ هـ - ۱۴۱۷ م) چې د دوو محلي حاکمانو د سیفل کندهاري د زوی او ملك محمد تر منځ شخړه پېښه شوه او د کندهار پښتنو د سند تر سینده او ګرمسیر پورې بلوا وکړه شاهرخ صدرالدین ابراهیم صدر عالي د هزاره سیمې ته ولېږه او د هغه ځای مشران یې د پاچا خدمت ته راوستل، د بدخشان لښکریان له زاسیو غتمش سره او سیستان سپایان له ملك قطب الدین سره یو ځای شول او د شاهرخ تر رکاب لاندې یې پر کندهار یرغل وکړ، د هزاره ګانو امیران د پرمل افغان له مشرانو سره د خواجه لقمان (نعمان) تر مشرۍ لاندې د غزني له شاوخوا څخه راغلل او اطاعت یې ومانه کابل میرزا قیدو ته وسپارل شو او شاهرخ د هلمند د غاړې دا غرق له لارې بېرته هرات ته ولاړ امیر عبدالصمد یې د ګرمسیر پر حکومت او امیر حسام یې د کندهار پر کوتوالۍ وټاکل، چې میرزا قیدو یاغي شو، د اوبې د ناب تر جګړې وروسته ګرفتار او په هرات کښې بندي شو، نو شاهرخ د کابل، غزني او کندهار ولایت او افغانستان د هند او سند تر بریدو پورې خپل زوی میرزا سیورغتمش ته ورکړ (۸۲۱ هـ) نه کاله د ټول افغانستان حکمران و، څو چې د (۸۳۰ هـ - ۱۴۲۶ م) کال د حرم پر میاشت د کابل په ښار کښې مړ شو او شاهرخ هغه ټول ولایت د هغه زوی میرزا سلطان مسعود ته وسپاره. شاهرخ پریوارت هېواد له سیحونه د عرب تر بحیرې او دفارس له لوېدیزو څنډو د سند د سیند تر غاړو پورې پنځوس کاله په برې سره واکمني لرله، او یو اویا کلن د (۸۵۰ هـ - ۱۴۴۶م) کال د ذیحجې د میاشتې پر ۲۵ په ری کښې مړ شو. د شاهرخ تر مړینې وروسته د ده په ارت هېواد کښې د تیموري شهزادګانو تر منځ شخړې منځته راغلې او په سمرقند کښې د ده عالم او منجم زوی الغ بیګ (د زیج الغ بیګ او او لوس اربعه مؤلف) او د سمرقند درصد ګاه ۸۴۱ هـ موسس) د

ده پر ځای کښېناست. له خپل لښکر سره بلخ ته راغی او د افغانستان شمالي ولایتونه یې ونیول، خپل زوی میرزا عبداللطیف یې د هغو ولایتو حکمران وټاکه او په خپله سمرقند ته ولاړ (۸۵۱ هـ) خو همدا مهال میرزا علاء الدوله د بایسنقر زوی او د شاهرخ لمسي هرات لاس ته راوست او د عبداللطیف د مقابلې له پاره یې پر بلخ او شبورغان یرغل وکړ، خو بې له دې چې خپل مقصد ته ورسېږي تر چور، چپاو او ورانولو وروسته هرات ته ستون شو (۸۵۱هـ - ۱۴۴۷ م) الغ بیګ په ماوراءالنهر، ختلان، کندوز، بدخشان، میمنې او فاریاب پورې لښکر راغونډ او د هرات خوا ته پر مخ ولاړ، خو میرزا علاء الدین له خپل لښکر سره د منجاب د کوتل له لارې مقابلې ته وروووت. د هرات پر ۱۴ فرسخۍ په تر ناب کښې سره ونښتل، د میرزا علاء الدوله لښکر مات شو او په خپله مشهد ته وتښتېد. خپل ورور میرزا ابو القاسم بابر ته ورغی، الغ بیګ سید عماد الدین ته یې وزارت او مولانا قطب الدین احمد اساسي ته یې د قضای اعلی منصب ورکړ، په خپله یې د مشهد خوا ته مخه وکړه (۸۵۲ هـ). د ده تر شا امیر زاده یار علي او امیر سلطان ابو سعید چې د هرات د نره تو په حصار کښې بندیان وو، له زندانه ووتل او په هرات کښې یې اړودوړ جوړ کړ، الغ بیګ له مشهده بېرته د هرات خوا ته مخه کړه او د ښار د باندې یې چور کړ د هغه ځای حکمراني یې میرزا عبداللطیف ته پرېښووله او په خپله تر آمو پورېووت (۸۵۲ هـ) میرزا عبداللطیف پېنځلس ورځې وروسته هرات میرزا ابوالقاسم بابر ته چې له سرخس څخه پر مخ راته پرېښوو او په خپله بلخ ته وتښتېد. بابر میرزا هرات ونیو او امیر زاده یارعلي یې وواژه (۸۵۲ هـ پای).

تر هغه وروسته بابر میرزا سیستان او نیمروز هم په خپل هېواد پورې وتړل، خو ورور یې علاء الدین په بلخ او بدخشان کښې ورته پورته

شو، بابر د هرات له لښکر سره د بدخشان د غرو خوا ته وخوځېد، شمالي ولایتونه یې له بدخشان څخه تر مرغاب پورې امیر ناصرالدین او امیر مبارزالدین هزار اسپي ته وسپارل (۸۵۴ هـ) بابر میرزا تر (۸۶۱ هـ - ۱۴۵۸م) پورې پر هرات او سیستان او د افغانستان پر شمالي ولایتو باندې تر بدخشان او خراسان پورې سلطنت وکړ او پر همدغه کال مړ شو، خو عبدالطیف په بلخ کښې د خپل پلار پر خلاف بیرغ پورته کړ، پر (۸۵۳ هـ - ۱۴۴۹ع) یې خپل پلار الغ بیګ او خپل ورور عبدالعزیز ووژل او یو کال وروسته دی په خپله هم ووژل شو (۸۵۴ هـ - ۱۴۵۰م).

د هرات د تیموریانو نومیالی سلطان ابو سعید ګورګان د سلطان محمد زوی، د میرانشاه لمسی او د تیمور کړوسی دی چې پر (۸۶۱ هـ - ۱۴۵۶ م) کال د هرات د سلطنت پر تخت کښېناست ده هم پر زابلستان د خراسان او توران تر پایه حکم وچلاوه او د شاهرخ نومیالۍ ملکه ګوهرشاد یې پر(۸۶۲ هـ) کال ووژله، تر لسو کالو پورې یې په کامرانۍ سره حکومت وکړ د کابل، غزني او د افغانستان ولایتونه یې د هندوستان تر وېش پورې خپل زوی میرزا الغ بیګ ته ورکړي وو، د دغه شهزاده ځینې سپاهیان د ملتان تر دروازې هم ورسېدل (۸۷۳ هـ).

خو د بدخشان په ولایت کښې د ابو سعید بل زوی میرزا سلطان ابوبکر (۸۶۵ - ۸۸۴ هـ) حکومت کاوه، چې د بدخشان یوه محلي شهزاده وربانډې حمله وکړه خو نوموړی شهزاده هم ووژل شو، همدا شان د کندهار او ګرمسیر ولایت یې خپل بل زوی میرزا سلطان مراد ته ورکړي وو، چې پر (۸۷۳ هـ - ۱۴۶۸ م) کال په یوه جګړه کښې د اوزون حسن لاست ته ورغی او ووژل شو.

د ابوسعید له لویو مخالفینو څخه یو هم سلطان حسین د منصور

زوی، د بابر لمسی، د عمر شیخ کړوسی او د تیمور کوسی دی چې علم دوسته فاضل پاچا و، ده په ایران او ماوراءالنهر کښې تر اوږدې حکمرانۍ وروسته د برې لوړې ژورې ولیدې همدا چې سلطان ابوسعید د ایران د شمال اران د قراباغ په اوو فرسخۍ کښې د امیر حسن بیګ د لښکر په مقابل کښې مات، بندي او ووژل شو (۸۷۳ هـ درجب ۱۴) نو سلطان حسین د (۸۷۳ هـ - ۱۴۶۸ م) کال د روژې پر لسمه د جمعې پر ورځ په هرات کښې د پاچهۍ پر تخت کښېناست، د ده پاچهي هم د شاهرخ د دورې په څېر د علم ادب او صنعت د روزنې دوره وه، د ده نامتو وزیر امیر علي شیر نوایي د علم او ادب او جهانداری په کارو کښې ساری نه لاره (د ۹۰۶ هـ. ۱۵۰۰م د جمادی الثانی ـ څلورمې خور پر ۱۳ مړ دی) واعظ کاشفي، علامه جلال الدین دواني، مولانا جامي نامتو عالم او صوفي، میر خواند، خواند میر او عبدالرزاق سمرقندي د دې دورې نومیالي تاریخ پوهان دي.

د هرات انځور ګر بهزاد د ده په عصر کښې اوسېده د سلطان حسین بایقرا له عمراني نخښو څخه د بلخ په خواجه حیران کښې د هغه مزار ودانول دي چې حضرت علي ته منسوب دي (د افغانستان په شمالي سیمه کښې اوسني مزار شریف) د ده پر وخت کښې امیر ابو اسحاق تر خان د بلخ حکمران او میرزا سلطان حسین د شبورغان حاکم و، هغه وخت چې هغه دواړه مړه شول میر مغول په بلخ او ملك یحیی په سیستان کښې والیان شول د (۸۷۴هـ - ۱۴۶۹ م) پر شاوخوا میرزا محمد عمر چې له تیموري شاهزاده ګانو څخه و، له هراته د ګرمسیر د نیولو له پاره واستول شو، نظام الدین احمد برلاس چې د کندهار حاکم و تسلیم او میرزا محمد عمر د هغې سیمې حکمران شو، همدا رنګه په خپله سلطان حسین د نره تو کلا ونیوه او د مرغاب له غاړو یې مخالفین ورك کړل. خو پر (۸۷۵ هـ - ۱۴۷۰ م) کال چې

سلطان حسین د خراسان په شاوخوا کښې له تورکمنو قبیلو سره په جګړه اخته و، د ده ورور یادګار میرزا هرات ونیو، هغه و چې سلطان حسین له زرو سپرو سره له میمنې او فاریاب څخه ورتېر شو او یادګار یې په هرات کښې د خوب په حال کښې ونیو او ویې واژه، په خپله سلطان حسین تر ۳۹ کالو پاچهي وروسته د (۹۱۱هـ - ۱۵۰۵م) کال د ذیحجې میاشتې، پر ۱۱ مه پر اویا کلنۍ مړ شو. (وګورئ ۶۲ -۶۳ عکس).

دا مهال د هرات دولت سیاسي او علمي اغېزه تر استانبول او جنوبي هندوستان پورې رسېدلې وه، له استانبوله د آل عثمان سلاطینو او له جنوبي هنده د اسلامي دولت نامتو ادیب وزیر محمود ګاوان د هرات له دربار او مولانا جامي سره سیاسي او علمي لیکنې لرلې.

د سلطان حسین میرزا تر مړینې وروسته د هرات غښتلی مرکزي دولت د بدیع الزمان میرزا او مظفر حسین میرزا شاهزادګانو په لاس کښې و، خو له بده مرغه هغه مدنیت دوسته او عمران پسنده دولت چې هرات یې د آسیا د علم، ادب او صنعت مرکز ګرځولی و، د سند له غاړو د ایران تر پایه او د سیحون له سینده تر عرب بحیرې پورې یې سیاسي نفوذ غوړېدلی و، بیا د چنګیز نژاد ته منسوب د یوه سړي شیبک خان په لاس وران او برباد شو، د ازبکانو او صفویانو په جګړو کښې سني او شیعه مذهبي اختلافاتو د هرات ښایسته ښار وران کړ.

د هرات تیموري پاچهان:

* ۱ - تیمور د تراغای زوی (۷۷۱ ـ ۸۰۷ هـ)
* ۲ - شاهرخ د تیمور زوی (۸۰۷ ـ هـ ۸۵۰ هـ)
* ۳ - الغ بیګ د شاهرخ زوی (۸۵۰ ـ ۸۵۳ هـ)
* ۴ - عبدالطیف د الغ بیګ زوی (۸۵۳ ـ ۸۵۴ هـ)

* ۵ - ابو القاسم بابرد بایسنقر زوی او د شاهرخ لمسی (۸۶۱.۸۵۴هـ)
* ۶ - ابو سعید کورګان د محمد میرانشا زوی او د تیمور لمسی (۸۶۱ ـ ۸۷۳هـ)
* ۷ - سلطان حسین د غیاث الدین منصور زوی، د بایقرا لمسی، د عمر شیخ کړوسی او د تیمور کوسی (د تیموریانو د نسب شجره وګورئ).

ماخذونه:

ریاض الانشاء د محمود ګاوان، مطلع السعدین د عبدالرزاق سمر قندی، تاریخ ایران، تارخ ایران در دورهٔ مغول د عباس اقبال، تاریخ ادبیات ایران بعهد مغل د براون، رهنمای افغانستان، دایرة المعارف اسلامي، حبیب السیر، روضة الصفا.

د کونړ حکمرانان
او یوسفزیان

(د ۸۰۰ - ۹۰۰ هـ شاوخوا)

د (۸۰۰ هـ - ۱۳۹۷م) پر شاوخوا چې د افغانستان پر خاوره د تیمور یرغلونه جاري وو، د کونړ په درو کښې یوې سیمه ییزې کورنۍ حکمراني کوله چې حکمران یې (سلطان) باله. دغه کهاله د کونړ په پیچ دره کښې مرکز درلود او کلیوالي افسانو دوی د ذوالقرنین زوزاد ګڼل. د دغه کهاله له نومالیو څخه یوسلطان پکهل او بل د هغه ورور سلطان بهرام و، چې دوی بیا د سلطان کهجامن زامن او د هندو لمسیان وو. سلطان پکهل له لغمانه تر کونړ، باجوړ، سوات او کشمیره پورې حکومت کاوه، (د پېښور د هزاره ضلع) پکهلی نومي ځای همده ته منسوب دی. د کونړ په درو کښې د ده لیکنې (ډبرلیکونه) پاتې دي تر ده وروسته یې زامن په سوات کښې سره ونښتل او لویه جګړه یې وکړه.

خو سلطان بهرام لغمان او ننګرهار ونیول او خپل یوه برخه مخالفان یې پېښور ته وشړل، د ده د واکمنۍ مرکز د سپین غره په لمنه کښې پاپین و. تر ورور وروسته یې د هغه د حکمرانۍ ځمکې تر کشمیر پورې هم ونیولې او له کابله تر کمشیره یې پر یوه هېواد باندې حکم کاوه، تر ده وروسته

"سلطان تومنا" د حکمرانۍ واکې په لاس کښې ونیول، خو د دې کورنۍ حکمراني د شینوارو، کونړ، سوات او باجوړ په غرو کښې د هزاره تر ضلع او کشمیر پورې محدوده پاتې وه، د کابل، ننګرهار او پېښور په غرو، رغو او د غرو په لمنو کښې د کندهار د سیمو او د ارغستان د رود د غاړو د پښتنو مهاجرتونه د تیمور د اولادې په وختو کښې پیل شول د کند او زمند ټبرونه د ګاونډیانو داختلاف او د څرڅایو د لړوالي له امله د کندهار له سیمو څخه د کابل خوا ته را وکوچېدل، د ګومل او نورو ځایو خلك له دوی سره یو ځای شول او د کابل په درو کښې اوسېدل، د دوی حکمرانان مداد، مدو او شیخ عثمان وو، د (۸۷۰هـ - ۱۴۶۵م) پر شاوخوا کښې چې میرزا الغ بیګ د سلطان ابو سعید کورګان زوی د کابل حکمدارو، د دغه ټبر ټول مشران یې له ملك سلطان شاه سره یو ځای راغونډ او وېې وژل، خو د سلطان شاه یوسفزي وراره (احمد) له دې وژنې بچ پاتې شو، تر کلانې خلك یې په لغمان کښې مېشت کړل، خو په حصارك کښې د یوسفزیو او مهندزیو تر منځ لویه جګړه پېښه شوه، چې په نتیجه کښې یې مهمندزیو د ننګرهار سیمې ونیولې او یوسفزیانو د باجوړ، بونیر او سوات خوا ته مخه کړه، د هغه ځای بومي خلك (د لازاك) وتښتېدل، پر شور (پېښور) ته یې پناه یووړه او یوسفزیو د شلمانیو مشر چې جلو نومید وواژه او د پېښور د شمال د اشنغر او دوابه پر ټولو ځمکو یې قبضه وکړه له ناوګۍ څخه یې د (باجوړ) تر ارهنده ونیول. دا مهال د یوسفزیو حکمرانان ملك احمد او ملك ملي وو، دا شیخ آدم مشهور په (ملي) د یوسف زوی د پښتنو له سړبني ټبر څخه دی چې د یوسفزیو د قوم ستر مشر، لاربنود، واکمن، نامتو مقنن (law Giver) او په تقوی او فضیلت مشهور سړی و، ده د (۸۲۰هـ - ۱۴۱۷م) پر شاوخوا کښې د شیخ ملي دفتر په نامه د ټولنیزو قوانینو، قومي دودونو او د ځمکو د وېش په اړه یو کتاب

ولیکه، چې یوسفزیانو له هغه وخته تر وروسته څلور پېړیو پورې هم خپلې میراثي ځمکې د هغه دفتر د قوانینو په لارښوونه ویشلې، په دغو قوانینو کښې د کرهنې، څړ د اوسېدو ځمکې د عدالت او مساوات له مخې وېشل شوي او تر لسو کالو وروسته د کورنیو د غړیو د زیاتوالي یا لږوالي له کبله نوی وېش کېده، داکتاب د پښتنو د تېرو د نسبو له شرح سره لیکل شوی و.

تر شیخ ملي وروسته د یوسفزیو واکمني کجوخان رانړي زی ته ورسېده (د ۹۰۰هـ ۱۴۹۴م شاوخوا) کجوخان هم یو کتاب ولیکه چې د شیخ ملي د دفتر پایڅوړ یا بشپړوونکی ګڼل کېږي. په هغه کښې یې د یوسفزیو د تاریخ شرح او د شیخ ملي د وضع کړیو قوانینو سمون او تکمیل راوړی و. ډېره موده د دغه قوم مشر او واکمن و او د (۱۲) زرو سپرو په مرسته یې په شیخ پتور کښې له غوریه خېلو سره جګړه وکړه او مات یې کړل. د یوسفزیو بله مهمه جګړه په لنګرکوټ کښې له دلازاک سره وه چې د لازاک ته یې وروستنۍ ماته ورکړه، ترکجو خان وروسته د یوسفزیو دوه تنه شاه منصور د ملك سلیمان زوی او سلطان ویس سواتي د هغو سیمو حکمرانان وو چې د (۹۱۰هـ ۹۲۵) پر شاوخوا محلي واکمنان ګڼل کېدل، د شاه منصور یوه لور بي بي مبارکه د بابر مانډینه وه او همدارنګه سطان علاء الدین سواتي او طاووس خان د بابر له همهالیو نومیالیو څخه وو چې ده په خپله دا نومیالي یاد کړي دي.

۱- سلطان پکهل د کونړ د کهجامن زوی او د هندو لمسی (د ۸۰۰هـ) شاوخوا.

۲- سلطان بهرام د کهجامن زوی (۸۱۰هـ شاوخوا)

۳- سلطان تومنا (۸۱۵هـ شاوخوا)

۴- ملك احمد یوسفزی د(۸۱۵هـ شاوخوا)

۵- شیخ آدم ملی د یوسف زوی (د ۸۲۰هـ شاوخوا)

۶- کجو خان رانړی زی (۹۰۰) هـ شاوخوا)

۷- شاه منصور د ملك سلیمان زوی (۹۱۰هـ شاوخوا)

۸- سلطان ویس سواتی (د ۹۱۰هـ شاوخوا)

۹- سلطان علاء الدین سواتی (د ۹۱۰هـ شاو خوا)

۱۰- طاووس خان د (۹۱۰ هـ شاوخوا)

اخځ: تاریخ مرصع، تذکرة الابرار و الاشرار، تاریخ پشاور، حیات افغاني، نسب نامهٔ افاغنه مجلهٔ آثار عتیقهٔ هند، د افغانستان کالنی، پټه- خزانه، د پښتو ادبیاتو تاریخ ۲ ټوك، خورشید جهان، صولت افغانی، بابرنامه.

د هند تیموریان

د ارغونیانو، اوزبکو او صفویانو اغېزه

(۹۱۰ - ۱۱۵۱هـ)

د هرات د تیموریانو د دورې په پای کښې، ظهیر الدین محمد بابر د عمر شیخ میرزا زوی او د هرات د پخواني سلطان ابو سعید کورګان لمسی د (۸۹۹ - ۱۴۹۳م) کال د روژې میاشتې پر پینځمه د فرغانه په اند جان کښې پر یوولس کلنۍ پر تخت کښېناست. دا وخت د هرات شهزاده ګان په خپلو مینځو کښې سره نښتي او اخته وو او د هرات سلطنت کمزوری شوی و، بابر د پلار او مور له خوا چنګیز او تیمور ته منسوب و، دی سره له دې چې کوچنی و، خو بیا یې هم وکړای شول چې پاچهي وساتي، دا مهال د ده اکا سلطان احمد میرزا په سمرقند کښې او سلطان محمود میرزا د بدخشان په کندوز کښې حکومت کاوه، له بابر سره یې مخالفت درلود د بابر ورور جهانګیر میرزا هم د ده مخالف و چې دغو مخالفینو او د ده نورو رقیبانو د ده ورور له اندجانه ویوست او شیباني خان (۹۰۵ - ۹۱۶هـ) د ابراهیم زوی چې د چنګیز د زوی جوجي له کوله و سمرقند ونیو، له بابر سره ونښت چې هغه پېښې د افغانستان په تاریخ پورې اړه نه لري.

بابر تر (۹۰۹ هـ - ۱۵۰۳ م) پورې له شیباني سره جګړه وکړه او چې

خپل به (حریف) بې غښتلی ولید نو د افغانستان خوا ته یې مخه کړه پر همدغه کال له جیحونه راپوربووت او د بدخشان حکمران خسرو شاه ته چې په کندوز کښې و، ورغی؛ لږ مهال وروسته یې د خسرو د لښکر اته زره سپاره او پلي خپل پلویان کړل. خسرو یې د میمنې خوا ته وشاړه چې تیموري شهزاده بدیع الزمان میرزا ته یې پناه یووړه. په خپله بابر د خسرو مالونه خپل کړل او د خسرو له لښکریانو او دریو څلورو زرو مغولي کورنیو سره یې له کندوزه کابل ته مخه وکړه. دا مهال د کابل حکمران عبدالرزاق میرزا دالغ بیګ میرزا کوچنی زوی و، چې د حکومت چارې یې د شیرم زکه (زکي) نومي په لاس کښې وې، د کابل مشرانو امیر محمد یوسف، محد قاسم بیګ او امیر یونس علی دی په سلطاني دیوانخانه کښې ووا‌ژه. په همدغو وختو کښې د افغانستان د جنوبي سیمو د کندهار او ګرمسیر حکمراني د میر حسن د زوی امیر ذوالنون ارغون په کهاله پورې اړه درلوده، دا امیر ارغون (چې په بلوڅي روایاتو کښې په زنو مشهور دی) د ابو سعید کورګان له نوکرانو څخه و، چې سلطان حسین بایقرا د غور، غرجستان او زمینداور پر حکمرانۍ ټاکلی و، ده پر (۹۰۴ هـ) کال د هزاره او نکدرې قبیلې ایل کړې او د دغه خدمت په پاداش کښې یې د فراه، غور او کندهار حکومت وموند، پر (۹۰۲هـ - ۱۴۹۶ م) کال یې شهزاده بدیع الزمان ته خپله لور ورکړه او له هغه سره یې په هغه یاغي تابه کښې چې له خپل پلار سلطان حسین بایقرا څنې یې کړی و، مرسته وکړه او پر (۹۰۴ هـ - ۱۴۹۸ م) کال یې هرات ونیو، بدیع الزمان چې پر بلخ بری وموند، ارغون سیستان ونیو، سلطان حسین بایقرا چې پر (۹۱۱ هـ) کال مړ شو، نو د ارغون واك لاپسې ډېر شو له کندهاره یې د شال، بولان او مستنګ (اوسني بلوچستان) پر ولایت د سند تر غاړو پورې، لاس بری وموند، په خپله د هرات په کلا بندۍ

او د شیباني په جګړه کښې ووژل شو (د ۹۱۳ هـ - ۱۵۰۷ م شاوخوا) تر دې وروسته يې دوو زامنو شاه بیګ او محمد مقیم ارغون له کندهاره د سند تر سینده حکم کاوه، د هرات تر نیولو وروسته يې له شیباني خان سره روغه وکړه. خو چې زکي ووژل شو او د کابل چارې ویجاړې شوې نو محمد مقیم ارغون د کندهار له ګرمسیره پر کابل یرغل وکړ پر (۹۰۸ هـ) کال يې میرزا عبدالرزاق د لغمان خواته پر شا وشاړه؛ کابل يې ونیو او دالغ بیګ لور يې وکړه. بابر چې د شمال له خوا تر هندوکوش را تېر شو او محمد مقیم له کابله کندهار ته ولاړ نو بابر کابل ونیو (۹۰۹ هـ - ۱۵۰۳ م).

محمد مقیم په کندهار کښې لښکر راغونډول پیل کړل او بابر د غزني خوا ته ووت. د غلجیو تر کلات پورې پر مخ ولاړ، خپل ورور جهانګیر میرزا ته يې د غزني حکومت ورکړ (۹۱۱ هـ - ۱۵۰۵ م)؛ یو کال وروسته د افغانستان ټول تیموري شهزادګان د شیباني د ورځ پر ورځ زیاتېدونکي ځواک پر وړاندې د مرغاب پر غاړه سره غونډ شول او بابر يې هم وروغوښت بابر چې د سلطان حسین د مړینې خبر اورېدلی و، په خپله د ده په وینا په زړه کښې يې د هرات خرخښنه وه، نو د هزاره او اویماق له لارې مروچاق ته ولاړ، د کل باغان په پړاو کښې له نوموړیو شهزادګانو سره یو ځای شو (د ۹۱۲ هـ غلورمه خور - جمادی الاخری - ۱۵۰۶ م) دا چې شیباني جنګ ته راوړاندې نه شو او له بلې خوا له کابل څخه هم د خړپړتیا خبر بابر ته راورسېد، نو بابر بېرته پر سره ژمي کابل ته راغی او په لار کښې درانه تلفات ورپېښ شول، څکه چې د ده تر شا د کابل ځینو مشرانو د بابر تره جان میرزا په پاچهۍ منلی و، خو چې بابر کابل ته راورسېد تره يې کندهار او سیستان ته وتښتېد، دا مهال شیباني پر بدخشان یرغل وکړ او د بابر کشر ورور ناصر میزا يې د کابل خوا ته وشاړه.

بابر په افغانستان کښې تر چنګیز او تیمور وروسته غښتلی پاچا و، دی له هغو افغاني قبایلو سره ونښت چې په غرو او رغو کښې يې کوچیاني ژوند لاره هغه درانه تلفات يې چې د هرات په سفر کښې لیدلي د غزني د جنوب ختیز غلجیو قبیلو په چور او چپاو تلافي کړل (۹۱۳ هـ).

پر همدغه کال چې شیباني خان د هرات او فراه تر یرغل وروسته ګرمسیر ته ورسېد، نو بابر له کابله ور ووت او د کندهار په خالیشك نومي ځای کښې يې له شاه بیګ او محمد مقیم ارغوني سره جګړه وکړه، د خپل دوه زریز لښکر په مرسته يې کندهار ونیو شاه بیګ مستنګ او مقیم زمینداور ته وتښتېدل، بابر کندهار ایالت خپل ورور ناصر میرزا ته وسپاره او په خپله کابل ته راغی، خو د ارغون زامن چې شیباني ته يې پناه وړې وه د شیباني په ملاتړ بې بېرته پر کندهار یرغل وکړ او ناصر میرزا يې کابل ته وشاړه، شیباني کندهار شاه بیګ ته وسپاره او په خپله بېرته خراسان ته ولاړ (۹۱۳ هـ).

وړاندې مو وویل چې میرزا عبدالرزاق د محمد مقیم له لاسه مات شو او له کابله د افغانستان ختیځ ته وتښتېد، په ننګرهار کښې يې د علي شبکور سیستاني، محمد علي شیباني، عبدالله صف شکن، نظر، یعقوب او نورو په مرسته د پاچهۍ بیرغ پورته کړ، بابر پر (۹۱۴ هـ - ۱۵۰۸ م) کال پر هغه حمله وکړه او له خپلو درېو غلورو زرو تنو لښکرو سره په ننګرهار کښې وجنګېد، عبدالرزاق يې ووژاه او هم يې زبیر راغي چې په بدخشان کښې يې له بابر سره مقابله کوله د خپل تره جان میرزا په واسطه له منځه یوړ، دا مهال چې بابر په کابل او بدخشان کښې بوخت و، په هرات کښې د تیموري شهزاد ګانو حکومت د شیباني په لاس رنګ شو او ټول خراسان تر کندهار پورې لاس ته ورغی، څکه پر (۹۱۶ هـ - ۱۵۱۰ م) کال صفوي پاچا شاه

اسمعیل مرو ته لاړ او شیباني یې هلته کلابند کړ، شیباني د برات میاشتې پر ۲٦ له پینځلسو زرو تنو سره پر صفویانو یرغل وکړ، په دې جگړه کښې لس زره اوزبك په خپله له شیباني سره ووژل شول او شاه اسمعیل د (۹۱۷هـ ۱۵۱۱م) کال پر پسرلي تر آمو پرمخ ولاړ او بېرته هرات ته راغی، همدا چې د صفویانو په جگړه کښې د بابر لوی رقیب شیباني خان ووژل شو، نو بابر له شپېتو زرو تنو سره له کابل او بلخ څخه پر ماوراء النهر یرغل وکړ او تر ډېرو فتوحاتو وروسته تر (۹۲۰ هـ - ۱۵۱۴ م) پورې یې هغه نیولي ښارونه بېرته له لاسه ووتل او ناکامه کابل ته راوگرځېد بابر چې په ماوراء النهر کښې له ډېر وغښتلیو او کلکو رقیبانو سره مخامخېده نو ځکه یې تر هغه وروسته هغې سیمې ته پام وانه ړاوه او ویې غوښتل چې د هند د ارتو ملکو په نیولو لاس پورې کړي، د دغه کار لومړني کارونه یې په کابل کښې تر سره کړل او پر (۹۲۵ هـ - ۱۵۱۹م) یې پر هند خپل لومړی یرغل پیل کړ، د سند د نیلاب له گودره د پنجاب تر بهره پورې ورسېد، هغه سیمې یې حسن بیگ اتکه ته وسپارلې او د کهکران پر ولایت او د پرهاله پر کلا یې حمله وکړه، د بهره او سند تر منځ ولایت یې محمد علي ته وسپاره بیرته کابل ته راغی او په لاره کښې یې د پېښور د شمال د یوسفزیو ډېرې قبیلې د ځان پر خوا کړې د یوسفزیو د یوه مشر شاه منصور لور یې وکړه.

په دې وسیله یې وکړای شول د سبکتگین په څېر (چې د محمود مور یې د زابل له پښتنو څخه کړې وه) د پښتنو زړور او ننگیالي قبایل د ځان پلوي کړي او د هغو په مرسته او ملاتړ د هند راتلونکي امپراتور شي، ځکه چې یوسفزیان د خیبر او سند تر منځ په ارته سیمه کښې پراته و نو دا ناشوني برېښېده چې د دوی له مرستې پرته دې ځوك له کابله د سند اخوا هند ته واوړي.

په دې توگه د بابر کار اسان شو، نو پر دویم یرغل چې د (۹۲۵هـ) کال په پای کښې یې وکړ تر اټك پورېووت چې بېرته را وگرځېد نو په لاره کښې یې د حضر خیل قبیلې چور کړې، په درېیم یرغل (۹۲٦ هـ - ۱۵۱۹م) د پنجاب تر سیالکوټه پر مخ ولاړ، سید پور یې وران او خلك یې قتل عام کړل کابل ته راغی. شاه بیگ ارغون چې له سنده پر کندهار یرغل کاوه، نو ځکه بابر کندهار کلابند او له شاه بیگ سره یې روغه وکړه بیرته کابل ته ستون شو (د ۹۲٦ هـ - ۱۵۱۹م رجب)، بل کال یې بیا کندهار کلابند کړ او شاه بیگ یې د شال خواته پر شا وشاړه د (۹۲۸ هـ، ۱۵۲۱ م) کال د کوچني اختر د میاشتې پر ۱۳ یې د کندهار ښار په روغه ونیو او شهزاده کامران یې د هغه ځای حکمران وټاکه.

د بابر څلورم ځل تگ پر (۹۳۰هـ - ۱۵۲۳م) کال تر لاهور او سیالکوټه پورې و او په پېنځم ځل تگ یې (د ۹۳۲هـ د رجب پر ۸) د پاني پت په جگړه کښې سلطان ابراهیم لودي وواژه او (د ۹۳۲ هـ ۱۵۲۵م د رجب پر ۱۲) د ډهلي پر تخت کښېناست، همدا مهال د پېښور، کوهاټ او بنو خوا د یوسفزیو لویو قبیلو مهاجرتونه بشپړ شول او هم د بلوڅو لویو قبیلو د سند سیمه د غازي خان تر ډېرې او د پنجاب تر جنوبه ونیوه.

تر هغه وروسته کابل، بدخشان او کندهار له ډهلي څخه د بابر له خوا اداره کېدل خواجه کلان د غزني او گردېز حکمران (۹۳۲هـ)، شهزاده همایون د کابل او بدخشان حکمران (۹۳۳ هـ - ۱۵۲٦م) او شهزاده کامران د کندهار حکمران و. همدارنگه همایون چې پر (۹۳۵هـ) کال هند ته ولاړ، سلطان سعدي خان کاشغری پر بدخشان حمله وکړه، خو د بابر زوی هندال میرزا هغه مات کړ او بابر د بدخشان حکمراني سلیمان میرزا ته وسپارله.

کندهار تر کامران وروسته شهزاده عسکري ته وسپارل شو، ده پر

(۹۳۰هـ) تر ۱۵۲۳م) د کندهار د څهل زینې په دالان جوړولو او ډېرلیك ليکلو پيل وکړ چې تر (۹۵۳ هـ - ۱۵۴٦م) پورې يې بشپړ کړل.

د افغانستان په تاریخ کښې بابر یو نومیالی، زړور، خونړی، پوه او مؤلف پاچا و، چې پر بلخ، بدخشان، کابل او کندهار یې تر ډهلي پورې پر یو لوی هېواد حکومت کاوه ده په پارسي او تورکي شعر وایه او ځو مهم تالیفونه هم لري. د (۹۳۷ هـ ۱۵۳۰م) کال پر ځلورمه خور - جمادی الثانی په اګره کښې مړ او د ده د وصیت له مخې د کابل په بابر باغ کښې ښخ شو. د ده هدیره پر (۱۰۵٦ هـ - ۱٦۴٦ م) شاهجهان جوړه کړه چې تر اوسه په کابل کښې مشهوره ده (وګورئ ٦۵ او ٦٦ نومره عکس) تر هغه وروسته یې زوی نصیر الدین همایون د ډهلي پر تخت کښېناست، پنجاب پېښور، لغمان، کابل، کندهار او بامیان یې د خپل ورو شهزاده کامران د حکمرانۍ سیمه وبلله او بدخشان یې د بابر د جان میرزا زوی میرزا سلیمان (د بابر تره) ته وسپارله؛ د (۹۴۲ هـ - ۱۵۳۵م) کال په شاوخوا کښې صفوي سام میرزا له هراته پر کندهار یرغل وکړ او د کندهار ښار یې د میرزا کامران د حکمران له لاسه ویوست، هغه وو چې کامران له لاهوره کندهار ته راغی، سام میرزا یې مات او کندهار یې خواجه کلان بیګ ته وسپاره او په خپله لاهور ته ولاړ، د بل کال په سر کښې په خپله صفوي شاه طهماسپ کندهار بیا له خواجه کلان څخه واخیست او میرزا بداغ خان قاجار ته یې وسپاره، خو هغه وخت چې شاه طهماسپ ایران ته ولاړ، بیا کامران له لاهوره راغی او کندهار یې ونیو (۹۴۳ هـ - ۱۵۳٦م).

خو همایون په هندوستان کښې ونه شو کړای چې د خپل پلار د پاچهۍ مقام وساتي دا ځکه چې بابر د لودیانو شهنشاهي برباد کړې او په هند کښې یې د افغاني تاریخ عظمت ته صدمه رسولې وه، له دې کبله

افغانان د خپل تاریخي برم د راژوندي کولو په تکل وو، د هند شهنشاهي یې خپل موروثي ملك ګاڼه او سلطان ابراهیم لودی چې د ناوړې ادارې او ناپوهۍ له امله یې افغاني قوت تیت کړی و او نتیجه یې د پاني پت په جګړه کښې د بابر په مقابل کښې ولیده، نو ځکه دا مهال یو نابغه هوښیار پښتون فرید خان مشهور په "شېرشاه" په هند کښې د سوري له ټبره منځته راووت، ده په هند کښې افغاني تیت ځواکونه سره راټول او د افغاني برم نغری یې بیا تود کړ، د پښتنو د چارو تر سمون او د دوی تر یووالي وروسته یې پر همایون حمله وکړه، همایون مات شو او د هند د شاهنشاهۍ مقام بېرته د هغه د تاریخي خاوندانو لاس ته ورغی؛ د ماتې پر همدغه کال د (۹۴۷ هـ - ۱۵۴۰م پر رجب) همایون د سند عمر کوټ ته ورسېد او د شال او مستنګ او د افغانستان د جنوبي ګرمسیر او سیستان له لارې هرات او مشهد ته ولاړ، صفوي دربار ته یې پناه یووړه. خو میرزا کامران په کابل، میرزا عسکري او میرزا هندال په کندهار کښې پناه واخیسته، تر څه مودې وروسته میرزا کامران له کابله هڅه وکړه او په نارین کښې یې د هغه ځای له حکمران سلیمان میرزا سره جګړه وکړه، هغه یې په زرو د ځان تابع کړ او تر هغه وروسته یې پر کندهار یرغل وکړ، کندهار یې د هندال میرزا له لاسه ویوست او میرزا عسکري ته یې وسپاره. هندال د (جلال آباد) جوی شاهي ته مقرر شو او په افغانستان کښې خطبه او سکه د کامران په نامه جاري شوه، ده تر هغې جګړې وروسته چې پر (۹۴۸ هـ - ۱۵۴۱ م) کال یې په اندراب کې له سلیمان میرزا سره وکړه ټول بدخشان یې له خپل هېواد سره یو ځای کړ، له بدخشانه تر کندهاره او له کابله د سند تر سینده یې حکم کاوه چې د حکومت مرکز یې کابل و.

خو همایون هم له صفوي درباره مرسته واخیسته او پر (۹۵۱ هـ -

۱۵۴۴م) کال له دېرشو زرو تنو سره د هرات له لارې د هلمند غاړې ته راورسېد او په بست کښې يې د کامران حکمرانان شاهم علی او مير خلج کلابند کړل او ډېر ژر يې کندهار تر شپږو مياشتو کلابندۍ وروسته پر (۹۵۲هـ) کال له ميرزا عسکري څخه ونيو، له هغه ترون سره سم چې له صفوي پاچا سره يې کړی و، هغه ښار يې شهزاده مراد صفوي ته وسپاره، خو چې هغه کوچنی شاهزاده په کندهار کښې مړ شو، نو همايون هغه ښار بيرم خان ته وسپاره، صفوي لښکريان يې بېرته رخصت او په خپله يې کابل ته مخه وکړه، د شاه کامران حکمرانان ورته تسليم شول او د (۹۵۳ هـ - ۱۵۴٦م) کال په روژه کښې کابل هم د همايون لاس ته ورغی، کامران غزني ته وتښتېد او له هغه ځايه يې د سند ارغونيه حکمرانانو ته پناه يووړه.

همايون پر همدغه کال سليمان ميرزا د هندوکوش له شمالي ولاياتو څخه ماوراء النهر ته وشاړه او هغه ولايتونه يې هم د خان کړل، بيا همايون په ډېر تلورا له شمالي سيمو څخه راغی او د (۹۵۴ هـ - ۱۵۴۷ م) کال پر لومړی خور (ربيع الاول) يې کامران مات کړ چې هغه بدخشان ته وتښتېد او کابل د همايون لاس ته ورغی.

همدا چې کامران په بدخشان، تالقان او بغلان کښې پښې کلکې کړې نو همايون بې له ځنډه په تالقان کښې هغه تسليمېدو ته اړ کړ او د کولاب ولايت ته يې واستاوه، ميرزا ابراهيم يې په هغه ولايت کښې پرېښوو په خپله کابل ته راغی (۹۵۴هـ - ۱۵۴۷ م). خو کامران په کولاب کښې يوه ډله راټوله کړه او د پيرمحمد خان په مرسته يې بدخشان ونيو، څکه نو همايون درېيم ځل د هندوکوش شمالي سيمو ته ولاړ او د هغو سيمو تر نيولو وروسته يې د ختلان او کولاب سيمې ميرزا کامران، د ظفر او تالقان کلا يې ميرزا سليمان او ابراهيم، کندز، اشکمش او نارين يې ميرزا هندال ته ورکړل

او په خپله کابل ته راغی (د ۹۵۵ هـ - ۱۵۴۸ م کال د روژې دويمه ورځ).

د همايون څلورم تګ بلخ ته د پير محمد خان په مقابل کښې و، خو ناکام را وګرځېد (۹۵٦ هـ - ۱۵۴۹م). پر (۹۵۷هـ) کال چې کامران بيا په شمالي ولايتو کښې لږ څه ځواکمن شو همايون پېنځم ځل هغې خوا ته ولاړ، خو د غوربند په جګړه کښې مات او کامران بياکابل ونيو، خو همايون ډېر ژر لښکر راټول او په شتر ګرام کښې يې له کامران سره جګړه وکړه، کامران لغمان ته وتښتېد ، همايون کابل ونيو او ميرزا عسکري يې چې په دغه جنګ کښې نيول شوی و، بدخشان او بلخ ته واستاوه، چې له هغه ځايه عربستان ته ولاړ او هلته مړ شو (۹٦۵ هـ). خو کامران بيا د پښتنو مهمندو او خليل قبيلو لښکر جوړ کړ او د جلال اباد د چهار باغ کلا يې محاصره کړه، خو همايون هغه په يود جګړه کښې له خيبره پېښور ته وشاړه او بيا پر (۹۵۸هـ ۱۵۵۱م) کال په چپرهار کښې د دغو دوو ورونو تر منځ جګړه پېښه شوه، ميرزا هندال ووژل شو، کامران هند ته وتښتېد ، مګر سلطان آدم کهکر هغه ونيو او پر (۹٦۰ هـ ۱۵۵۲ م) کال يې همايون ته وسپاره همايون هغه په بې رحمی ړوند کړ.

دا مهال چې د بابر کهول په افغانستان کښې په خپلو منځو کښې سره اخته وو او همايون خپل ورونه له منځه ايستل نو د افغانستان خاوره په وينو لړلې وه، په هند کښې شير شاه سوري د مدنيت، نظم، ودانی او جهانداري ګټور بنسټونه کښېښوول، خو دا مدنيت پال شهنشاه د (۹۵۲ هـ ۱۵۴۵م) کال د لومړي خور - ربيع الاول پر لسمه ورځ د کالنجر کلا په يوه ناوړه اور پېښه کښې شهيد شو، کهاله يې ونه شو کړای د ده په څېر د افغاني پرتم نغری تود وساتي. افغاني مشرانو چې پوه لاربنود يې نه درلود نوسره خواره واره شول (وګورئ ٦۷- شکل)

له دې خوا همایون ځان د ورونو له جنجاله وزګار کړ، خپل ورور شهزاد محمد حکیم یې په کابل کښې حکمران پرېښوو او په خپله د (۹۶۲ه) کال د صفرې پر میاشت د پېښور له لارې د هند نیولو په تکل وخوځېد، د (۹۶۲ ه) کال د روژې په سر کښې د ډهلي پر تخت کښېناست او د (۹۶۳ ه - ۱۵۵۵م) کال د لومړي خور (ربیع الاول) پر پېنځمه په ډهلي کښې مړ شو. (وګورئ ۶۸ نومره عکس).

د ده پر ځای یې دیارلس کلن زوی جلال الدین محمد اکبر د (۹۶۳ه -۱۵۵۵م) کال د دویمي خور (ربیع الثانی) پر ۱۲ د جمعې پر ورځ په لاهور کښې پاچا شو، همدا چې د همایون د مړینې خبر کابل ته ورسېد، میرزا سلیمان او زوی یې محمد ابراهیم کابل ته راغلل او محمد حکیم یې د کابل په ښار کښې څلور میاشتې کلا بند کړ، خو چې د اکبر لښکر کابل ته راورسېد سلیمان پرته له دې چې کابل ښار ونیسي، بېرته بدخشان ته ولاړ (۹۶۳ ه) او د کابل د چارو واګې د شهزاده محمد حکیم مور "مېرمن ماه چوچك" په لاس کښې ونیول. دغه مهال ټول چارواکي په شخړو اخته وو، چې پر (۹۷۰ ه - ۱۵۶۲م) کال د اکبر له درباره منعم خان خانان کابل ته وګمارل شو، دی د جلال اباد په چهار باغ کښې د کابل له لښکر سره مخامخ شو ماته یې وکړه او هند ته وتښتېد، څنګه چې همایون کندهار د کلات غلجي شاه محمد ته سپارلی و، نو ځکه صفوي شاه طهماسپ یو لښکر د شاه اسمعیل صفوي د لمسي سلطان حسین میرزا په مشرۍ کندهار ته راوخوځاوه او پر (۹۴۶ ه) کال یې د کندهار ښار له شاه محمد څخه ونیو.

همدارنګه پر (۹۶۷ ه - ۱۵۵۹ م) کال میرزا سلیمان له بدخشانه د بلخ نیولو په تکل لښکر راویوست او د ګازران پر چینه یې د پیر محمد خان له لښکر سره جګړه وکړه، خو مات شو او زوی یې محمد ابراهیم د

دښمن په لاس ووژل شو.

تر هغه وروسته ابوالمعالي ترمذي د (۹۷۱ ه - ۱۵۶۳م) کال په شاوخوا کښې د اکبر له درباره کابل ته راوتښتېد، د محمد حکیم خور یې وکړه او د شهزاده مور یې له ځینو نورو امیرانو سره ووژله، شهزاده او د کابل مظلومینو د بدخشان له حکمران میرزا سلیمان څخه مرسته وغوښته، میرزا د غوربند له پله سره د ابوالمعالي او د کابل له لښکر سره مخامخ شو، ابوالمعالي یې وواژه او د (۹۷۱ ه - ۱۵۶۳ م کال د روژې پر ۱۷ یې کابل ونیو سلیمان کابل خپل زوم شهزاده محمد حکیم او میرزا سلطان امید علی ته پرېښوو، په خپله بدخشان ته ولاړ، محمد حکیم د اکبري دربار په ملاتړ له کابله د سند تر سینده او له کندها. د د هندوکوش تر سلسلې پورې خپلواك حکمران شو او د میرزا سلیمان نفوذ له منځه ولاړ (۹۷۲ ه - ۱۵۶۴م) محمد حکیم چې په کابل کښې غښتلی شو، نو د خپل ماما فریدون په لمسانه یې له پېښوره پر لاهور یرغل وکړ، خو پر (۹۷۴ ه -۱۵۶۶م) کال اکبر شاه له اګرې څخه لاهور ته راغی او محمد حکیم یې بېرته پېښور ته پر شا وشاړه.

میرزا سلیمان د محمد حکیم په غیاب کښې له بدخشانه راغی، کابل یې کلابند کړ، خو چې د محمد حکیم د راتګ خبر یې واورېد کابل یې پرېښوو، بدخشان ته ولاړ او له هغه ځایه د خپل لمسي شاهرخ د ابراهیم میرزا د زوی له لاسه چې په بدخشان، اندراب، تالقان او کندز کښې غښتلی شوی و، د کابل له لارې هند ته وتښتېد، او د بدخشان حکمراني د شاهرخ میرزا شوه (۹۸۳ ه - ۱۵۷۵م) خو سلیمان له هنده د بیت الله د زیارت په پلمه ایران ته ولاړ او له هغه ځایه کندهار او کابل ته راغی پر (۹۸۷ ه ۱۵۷۹ م) کال یې د محمد حکیم په مرسته پر بدخشان او خپل لمسي یرغل وکړ؛ شاهرخ ورسره روغه وکړه له تالقانه تر هندوکوشه یې سلیمان ته

پرېښوو او په خپله يې په بدخشان اکتفا وکړه (۹۸۸ هـ).

تردې روغې وروسته شهزاده محمد حکيم له کابله د پېښور او لاهور خوا ته لښکر وپوست او دا ښار يې کلابند کړ، خو د (۹۸۹هـ - ۱۵۸۱م) کال پر محرمه اکبر دی د لاهور له شاوخوا پر شا وشاړه او په خپل ورور پسې تر کابله ولاړ، دا د ده لومړی سفر و، خو کابل او زابلستان يې بېرته محمد حکيم ته وسپارل او د (۹۸۹ هـ کال د صفر پر ۱۴) له هغه ځايه هندوستان ته وګرځېد. خو په بدخشان کښې د ميرزا سليمان او شاهرخ اختلاف ورك نه شو، له دغه اختلافه د بلخ حکمران عبدالله اوزبك ګټه واخيسته دواړه يې کابل ته پر شا وشړل او بدخشان يې د هندوکوش تر لړۍ پورې له بلخ سره يو ځای کړ.

شهزاده محمد حکيم د (۹۹۳ هـ - ۱۵۸۵ م) کال د برات پر ۱۲ په کابل کښې مړ شو، اکبر پاچا د کابل ساتنې له پاره کنورمان سنګه له نوي ځواك سره راواستاوه او زين خان کوکه يې د دغه ځای حکمران وټاکه، کابل مستقيماً د اکبري هېواد برخه شوه (۹۹۵هـ - ۱۵۸۶م) د اکبر لښکرې د سوات او باجوړ په سيمو کښې د پښتنو له توريالیو قبيلو سره ونښتې او په خپله اکبر هم پر (۹۹۷ هـ -۱۵۸۸م) کال پېښور ته راغی دا کابل ته د ده دويم سفر و، په کابل کښې يې تر يوې مياشتې تېرېدو وروسته د کابل حکمراني کابلي قاسم خان ته ورکړه او په خپله پېښور ته وګرځېد، خو د روښاني حکمدارانو او د بايزيد له زوی جلال الدين سره يې د افغانستان په جګړه کښې ځلوښت زره شاهي سپاره او د اکبري دربار مهم غړي راجه بيربل د پښتنو له لاسه ووژل شول، غزني د روښانيانو لاس ته ورغی چې تفصيل به يې د روښانيانو تر سرليك لاندې راشي.

لکه دمخه چې مو وليکل کندهار ښار د صفوي شهزادګانو په لاس

کښې و چې له اکبري هېواده بېل شوی و، ځکه نو پر (۹۹۹هـ - ۱۵۹۰م) کال خان خانان د بلوچستان له لارې پر کندهار حمله وکړه او کابلي شاه بيګ خان دا ښار بيا د اکبري هېواد يوه برخه کړه (۱۰۰۳هـ - ۱۵۹۴م). دی د اکبر د دورې تر پايه د کندهار حکمران و، پر (۱۰۱۱هـ - ۱۶۰۲م) کال يې د بدخشان شاهرخ زوی ميرزا حسن چې پر کندهار يې يرغل کړی و، غورته پر شا وشاړه. پر (۱۰۱۴ هـ-۱۶۰۵م) کال د هند شاهنشاه جلال الدين محمد اکبر له دنيا ولاړ. (وګورئ ٦٩ نومره عکس).

د جلال الدين اکبر له مړينې وروسته يې زوی نورالدين جهانګير پر ځای کښېناست، دا وخت د هرات صفوي حکمران حسين شاملو د سيستان د حاکم په مرسته پر کندهار حمله وکړه، خوشاه بيګ خان په کلا کښې بندي کړ پښې يې ټينګې کړې جهانګير هم له هنده ملاتړ لښکر را واستاوه او صفوي لښکر ناکام وتښتېد. د کندهار، سند او ملتان حکمراني د جهانګير له درباره غازي خان ته ورکړ شوه (۱۰۱۴هـ - ۱۶۰۵م).

جهانګير پر (۱۰۱۵ هـ۱۶۰٦م) کال کابل ته لاړ په دغه ښار کښې يې شاه بيګ خان د افغانستان د شمالي سيمو حکمران وټاکه او تر پېنځو کالو وروسته پر (۱۰۲۰هـ - ۱٦۱۱م) کال چې روښاني احداد پر کابل يرغل وکړ، نو جهانګير د شاه بيګ خان پر ځای قليچ خان د کابل په حکمرانۍ وګماره (له اکبر او جهانګير سره د روښانيانو د جګړو تفصيل دې د روښانيانو په فصل کښې ولوستل شي).

کندهار چې تل د صفوي او بابري پاچهانو د جګړې ډګر و، اوس نو د جهانګير لاس ته ورغلی و، خو پر (۱۰۳۱هـ - ۱٦۲۱م) کال بيا شاه عباس صفوي ونيو، سره له دې چې جهانګير پر (۱۰۳۵هـ ۱٦۲۵م) کال کابل ته خپل دويم سفر وکړ، خو برى يې ونه موند چې کندهار ته لښکر وباسي، ځکه

يې خواجه ابوالحسن د کابل او بنګښ له سيمو د سند تر سينده حکمران وټاکه او په خپله هند ته ولاړ د (۱۰۳۷هـ - ۱٦۲۷م) کال د صفر پر ۲۸ د يکشنبې پر ورځ په لاهور کښې مړ شو (۷۰ عکس) د ده پر ځای يې زوی شهزاده خرم د هند پر تخت کښېناست، چې په شهاب الدين محمد شاه جهان مشهور شو. د بايزيد روښان د کهاله جنګونه چې په تيرا، پېښور، کابل، غزني او بنګښ کښې د همايون او اکبر له مهاله پيل شوي وو، د شاهجهان د پاچاهۍ تر مهاله ونه دربدل، ځکه نو د ډهلي د دربار حکمرانان د افغانستان په سيمو کښې له سختو مقابلو سره مخامخ وو (شرح به يې د روښانيانو تر سرليك لاندې راشي) جهانګير چې له دنيا ولاړ د افغانستان حکمران ظفر خان له روښاني احداد سره په جګړه اخته و، دا مهال د بلخ حکمدار نذر محمد خان فرصت غنيمت وګاڼه او د باميان د ضحاك پر کلا يې يرغل وکړ د افغانستا ن د شمالي ولاياتو د ټولو سيمو تر نيولو وروسته تر هندوکوش راتېر شو او کابل يې په خونړيو جګړو درې مياشتې کلا بند کړ، شاهجهان خواجه ابولحسن او مومند لښکر خان له ۱۵ زرو سپرو سره او سپه سالار مهابت خان له شلو زرو سپرو سره افغانستان ته راواستاوه (د ۱۰۳۷ هـ - ۱٦۲۷م) کال د ذيعقدې مياشت) نذر محمد د غور له لارې بلخ ته پرشا شو او کابل د لښکر خان لاس ته ورغی (د ۱۰۳۸هـ -۱٦۲۸م کال د محرمې مياشت) د دغه کال په پای کښې د شيخ رکن الدين افغان زوی کمال الدين د اټك له غاړو بياتر کابل پورې پښتانه قبايل له ځان سره يو لاس کړل او د ډهلي حکومت پر خلاف پورته شو، پېښور يې کلا بند کړ، خو د کابل حکمران اسمعيل خان پورته شوی خلك سره تيت کړل او پېښور يې وساته (د ۱۰۳۸ هـ - ۱٦۲۸ م کال د ذيحجې مياشت).

په اکبري عصر کښې حسن خان ترين د اوسني بلوچستان د پښين

د سيمو له غټو مشرانو څخه و، چې زوی يې شېرخان ترين د صفوي او د ډهلي د تيموري حکومتو تر منځ خپلواك اوسېد، پر (۱۰۴۱هـ - ۱٦۳۱م) کال يې د سيوستان د نيولو هڅه هم وکړه دا مهال د کندهار صفوي حکمران علي مردان پر پښين يرغل وکړ او شېرخان د دوکې او چيتالې کلا وته پناه يوړه، خو شاهجهان د (۱۰۴۷ هـ - ۱٦۳۷ م) کال پر منځ د کندهار خواته لښکر راواستاوه، صفوي حکمران عليمردان خان تسليم او کندهار يې د شاهجهان لښکر ته وسپاره، د کندهار محلي مشران ملك مغدود او کامران (په همدغه کتاب کښې ـــ د ابداليانو شرح وګورئ) د شاهجهان له درباره رسماً د کندهار حکمداران وپېژندل شول او د شاهجهان لښکر د هلمند تر غاړو، زميندآور، بست او ګرشك پورې سيمې ونيولې (د ۱۰۴۸هـ - ۱٦۳۸م کال درېمه خور - جمادی الاولی) او د (۱۰۴۹هـ) پر محرمه شاهجهان کابل ته خپل لومړی سفر وکړ او د يوسفزيو غورځنګ د مخنيوي له پاره يې چې په نوښار او پېښور کښې يې د شاهجهان غټ حکمرانان وژلي وو، علی مردان خان وګماره (۱۰۵۰هـ) او سعيد خان يې په کابل او قليچ خان يې په کندهار کښې مقرر کړل نيم افغانستان يې له هندوکوشه تر کندهاره د ډهلي تيموري دولت برخه کړه، پښتانه ملك اودل او ملك حمزه چې په هلمند او سيستان کښې يې خپلواکي ساتله د (۱۰۴۹هـ) کال پر برات يې د هلمند پر غاړه د شاهجهان له لښکر سره جګړه وکړه، خو مات شول او له منځه ولاړل، شاهجهان پر کندهار باندې د صفوي حملو د مخنيوي له پاره شهزاده د اراشکوه له پنځوسو زرو سپرو سره وګماره او بيا ځکه چې د کندهار صفوي قواو او د هندوکوش د شمالي ولاياتو حکمران نذر محمد خان کابل ګواښه، نو ځکه شاهجهان د (۱۰۵۵ هـ - ۱٦۴۵ م) کال پر ذيحجه شهزاده مراد بخش له پنځوسو زرو سپرو، لسو زرو پليو او درنې توپخانې سره راوخوځول، دی

په خپله هم د (۱۰۵۶ هـ) کال پر دویمه خور کابل ته راورسېد او بې ځنډه یې د پروان او هندوکوش د درو له لارې پر شمالي ولایاتو یرغل وکړ، ټول بدخشان یې تر بلخ پورې ونیو او د ډهلي د تیموري هېواد وبش یې تر آمو سیند ورساوه، خواص خان یې د کندهار په صوبه دارۍ وټاکه، خواجه عبدالرحمن یې په بدخشان، سعادت خان یې په ترمذ، اسدالله یې په زمینداور او ذوالفقار خان یې په کابل کېنې وګمارل په خپله پېښور او لاهور ته ولاړ، خو د نذر محمد خان زوی عبدالعزیز خان د توران والي پر (۱۰۵۷هـ ۱۶۴۷م) کال بیا پر بلخ یرغل وکړ د ده حملې د هندوکوش تر کلاو پورې ورسېدلې، ځکه نو شاه جهان کابل ته دریم سفر وکړ، شهزاده اورنګ زیب له خپلو لښکرو سره د هندوکوش په شمالي سیمو کېنې د اوزبکو د حملو د مخنیوي له پاره تر بلخ، اندخود او میمنې پورې پر مخ ولاړ، ځنګه چې د هندوکوش د شمال ساتنه سخته وه، ځکه نو شاهجهان بلخ نذر محمد خان ته وسپاره او په خپله هند ته ولاړ (د ۱۰۵۷هـ - ۱۶۴۷م کال د رجب میاشت).

صفویانو کندهار هېرنه کړ او پر (۱۰۵۸ هـ) کال یې لومړی د کندهار ښار د غوښتلو په اړه د دوستی له لارې یو لیك شاهجهان ته واستاوه او ترهغه وروسته په خپله شاه عباس ثاني له لوی لښکر راو پنځو بالیمز توپو سره له اصفهانه را ووت پر کندهار یې یرغل وکړ او دا ښار یې په ژمي کېنې د پنځوسو زرو سپرو په مرسته کلابند کړ، د ډهلي له درباره شهزاده اورنګزیب له اویا زریز لښکر سره له لاهور او کابل ځخه کندهار ته متوجه شو، خو صفوي پاچا تر خونړیو جګړو وروسته کندهار ونیو او محراب خان یې له لسو زرو سپرو سره هلته پرېښوو، په خپله دې هرات ته ولاړ، شهزاده اورنګزیب د (۱۰۵۹هـ - ۱۶۴۹م) کال پر دریمه خور (جمادی الاولی)، محراب په کندهار کېنې کلابند کړ او په خپله شاهجهان هم ځلورم

ځل کابل ته لاړ خو دا چې څه کار یې و نه کړای شو نو اورنګزېب ته یې د کندهار د ځلور میاشتنی کلابندی د پرېښوو او لاهور ته د تګ امر وکړ. دوه کاله وروسته شاه جهان کابل ته پېنځم سفر وکړ او شهزاده اورنګ زیب یې له پنځوسو زرو سپرو او پلیو، شلو کلانړوونکیو توپو، شلو منځنیو توپو او لسو مستوجنګي پیلانو سره کندهار ته واستاوه، سعد الله خان یې هم له نور لښکر سره د شهزاده د ملاتړ په توګه وګماره، دغه پیاوړی ځواك چې کندهار یې بیا کلابند کړې و، تر دوو میاشتو پورې یې هېڅ ونه شو کړای او بې نتیجې کابل او لاهور ته ولاړ (۱۰۶۱هـ - ۱۶۵۰م د روژې میاشت) بل کال بیا شاه جهان یو لوی لښکر د شهزاده دارا شکوه په مشرۍ د کندهار درېیم وار کلا بندۍ له پاره راواستاوه چې په دغه لښکر کې یو سل او پنځوس زره سپاره، ځلورپنځوس غټ او کوچني توپونه، یو سل اویا جنګي پیلان او د توپ دېرش زره ګولۍ وې. د کندهار کروړ حکمران محراب خان بیا ځان ټینګ او د کندهار کلا یې پینځه میاشتې وساتله شاه جهان بې له دې چې کندهار ونیسي دریم وار هم ناکام هند ته ولاړ، په دې توګه یوازې کابل او غزني د شاه جهان په لاس کې پاتې شول، د هغو د ساتنې له پاره یې بهادر خان افغان وګماره، کندهار، سیستان او هرات د صفویانو په لاس کېنې وو، شمالي ولایات له میمنې او اندخود څخه نیولې تر بلخ، تخارستان او هندوکوش پورې د توران په حکمدارانو پورې چې د نذر محمد خان او لاده وه اړه درلوده. شاهجهان چې پر (۱۰۶۸هـ - ۱۶۵۷م) کال د خپل زوی اورنګزیب له خوا بندي شو او پر ځای یې اورنګزیب د ډهلي پر تخت کېښناست، نو اورنګزېب مهابت خان د کابل حکمران، شمشېرخان د غزني حاکم او سعید خان د افغاني کوهستان او پېښور پوځدار وټاکه. (وګورئ ۷۱ او ۷۲ نومره عکسونه).

د عالمګیر عصر د افغانستان په تاریخ کښې له شوره ډکه دوره وه چې د هېواد سیمې له اټك څخه تر کابله د ډهلي دربار د لښکرو او افغانانو تر منځ د جګړو ډګرو.

لومړی د پېښور د شمال یوسفزیو د باکو، ملا چالاك او سلطان محمود ګدون په مشرۍ پر پکهلي یرغل وکړ، عالمګیر پر (۱۰۷۷هـ - ۱۶۶۶م) د اټك پوځدار کامل خان ته د هغوی مخنیوی وسپاره، خو (۱۰۷۹هـ ۱۶۶۸م) کال په شاوخوا کښې ایمل خان مومند (چې د ایمل شاه په نامه یې سکه وهله) په خیبر کښې د نومیالي پښتون او د پښتو نامتو شاعر "خوشحال خان ختك" په ملګرتیا د عالمګیر د قوا پر خلاف ډېرې جګړې وکړې) عالمګیر په خپله د دوی د مخنیوي له پاره درې کاله په حسن ابدال کښې کې پروت و شهزاده محمد اعظم په کابل کښې و، آغر خان له پښتنو سره خونړۍ جګړې وکړې، تر هغې چې عالمګیر د تهترې، دوآبه، نوښار، ګنداب او خاپښ تر پېنځو جګړو او تقریباً د داورو خواو د یو لك تنو تر وژلو وروسته ونه شو کړای چې د افغانانو نهضت له منځه یوسي، نو له دې اوږدې جګړې څخه یې زړه تنګ شو ډهلي ته ولاړ (۱۰۸۱هـ) خو ایمل خان په لغمان کښې له آغرخان سره خورا لویه خونړۍ جګړه وکړه، پر (۱۱۰۲هـ= ۱۶۰۹م) کال آغر د افغانانو له خوا ووژل شو او د عالمګیر د دورې په پای کښې شهزاده محمد معظم بهادر شاه په کابل او پېښور کښې واکمن ؤ، چې پر (۱۱۱۴هـ- ۱۷۰۲م) کال یې د افغاني قبایلو یو غټ مشر پردل خان چې له خیل لښکر سره له خوسته کابل ته راتلو، د کابل او پېښور د لارې د بندیدو او بلوا له وېرې ووژه.

عالمګیر چې پر (۱۱۱۸هـ ۱۷۰٦م) کال مړ شو معظم له کابله لاهور ته ولاړ او د پاچهۍ بیرغ یې پورته کړ، د ډهلي د بابري دورې په پای

کې ناصر د کابل او پېښور او باقر خان د غزني حکمرانان وو او کندهار تر پښین، مستنګ او ډېره جاتو پورې د هوتکي پاچاهانو په لاس کښې و، څو چې پر (۱۱۵۱ - ۱۷۳۸م) کال نادر افشار د بابر د پاچهۍ کمبله تر (۲۴۰) کالو وروسته له افغانستانه ټوله کړه. په افغانستان کښې د ډهلي د امپراتورۍ، د ایران د صفویانو او د ماوراء النهر د توراني پاچاهانو د دریو لویو ځواکو د مخامخېدو او یو ځای کېدو نقطه وه، ځکه یې د پاچاهانو له مدنیت روزلو او صنعت او ادب پاللو څخه ګټه وانه خیسته. دوه نیمې پېړۍ له بهرنیو یرغلګرو سره د کورنیو آزادۍ غوښتونکیو په سختو جګړو وران شو په دې توګه پرته له جګړې وینې تویدنې او جاسوسۍ د بابري مدنیت له ودانیو کومه نخښه و نه لیدل شوه.

په افغانستان کښې د بهرنیانو د دغو دوو نیمو پېړیو د ورانیو منظره ډېره دردوونکې ده او هغه څه چې د چنګیز او تیمور تر چور او چپاو وروسته د هرات د تیموریانو دولت جوړ کړي او د مدنیت، صنعت او ادب آثار یې منځته راوړي وو هغه په دې موده کښې وران شول، خو همدا دوره د افغان ملت د خپلواکۍ غوښتلو او له وطن سره د مینې لرلو د حس خورا ښه ښکارندویه ده چې دوه نیمې پېړۍ د دریو مدهشو قوتو سره وجنګېد او پر دې قوتونه یې پرې نه ښوول چې د دوی پر هېواد په خوښۍ او آرامۍ واکمني وکړي.

دا مهال د ډهلي تیموري پاچاهانو په کابل او کندهار، صفوي پاچاهانو په هرات او سیستان او توراني پاچاهانو په بلخ او بدخشان کښې سکه وهله، خو افغاني قومونه چې له دریو خواو څخه تهدیدېدل ځکه نو په دوی کښې د مقاومت روح او دا تونومي ساتل تقویه کېدل، دا مهال پښتو ادبیات نضج او پوخوالي ته ورسېدل، د آزادۍ او خپلواکۍ غوښتلو لار

خوښوونکیو لکه پیر روښان، خوشحال خان او نورو په پښتو ژبه ډېر ارزښتمن آثار ولیکل، د همدې دورې یوه ځانګړتیا دا هم ده چې په پښتو ادبیاتو کښې د هند د پردیو بابري پاچاهانو د واکمنۍ په مقابل کښې یو راز سخته کرکه او تنفر پیدا شو.

په افغانستان کښې د ډهلي د تیموریانو ملکي او لښکري تشکیلات د هند د لودیانو او سوریانو غوندې وو، د مستر سمت او دولافوز په وینا شېر شاهي مدني بنسټونه یې ارت کړل، افغانستان یې پر څلورو صوبو وېشلی وو: چې له هغې جملې څخه کابل صوبې د بابر د شاهنشاهۍ له پیله بیا د نادرشاه افشار تر فتح پورې په ډهلي اړه درلوده خو دویمه صوبه کندهار کله په ډهلي او کله د ایران په صفویه اړه درلودلې وه، دریمه صوبه بدخشان د ډهلي د تیموریانو، هندیانو او د هغو د پلرنیو خپلوانو تر منځ د شخړو ځای وُ، څلورمه صوبه بلخ هم کله د ډهلي په بابري کهاله اړه درلوده او کله یې د توران په پاچاهانو پورې. د کابل صوبې د بابر په وخت کښې د ده په وینا شل محله درلوده او عایدات یې شل لکه شاهرخۍ وې چې له یو کروړ اته ویشت لکه دام سره برابرې وې، همدا صوبه د ابو الفضل په وینا له پامیر، ګلګت، سوات، بونېر او باجوړ څخه تر کندهار او زابلستان پورې غځېدلې وه او په اکبري عصر کښې پر دوه سر کاره (کابل او کندهار) وېشل شوې وه، د کابل سرکار (۲۲) محله وو، (۸۰۵۰۷، ۴۶۵) دام نغدي، (۱۳۷، ۱۷۸) دام مالیه، (۲۸،۱۸۷) سپاره، (۷۰۰ و ۲۱۲) پلي او په خپله کابل ښار (۱۲،۷۵۸،۴۱۰) دام نغد عایدات درلوده.

خو د کندهار سرکار (۲۴) محله، (۸۱۱۴) تومان (د کلیو مجموعه)، (۲۹،۶۰۰) نغد دیناره، (۴۵،۷۷۵) پسونه (۴۵) بلوڅي آسان او (۳،۷۵۲،۹۷۷) خرواره غله، (۴۲۰) منه وریجې، دوه خرواره اوړه، (۲۰)

منه غوړي، (۱۳،۸۷۵) سپاره او (۲۷،۲۶۰) پلي، دولتي عایدات وو.

لاهوري عبدالحمید د شاه جهان په وخت د بابر د اولادې د هېواد له ۲۲ صوبو څخه د افغانستان څلور صوبې او د هغوی دولتي عایدات داسې شمېرلي دي: کابل شپاړس کروړه دام، کندهار شپږ کروړه دام، بلخ اته کروړ دام، بدخشان څلور کروړ دام (هر پېنځه دامه له "۲" آنوسره برابر دي).

د ابو الفضل په وینا هره صوبه پر څو سرکارو، ښارو، کلاو او تانو وېشل کېده، صوبه دار ملکي او نظامي آمر وُ، چې تر دوو لسو کروړو دامه پورې یې تنخا رسېده. د صوبه دار تر امر لاندې یو کومکي (موقتي نظامي آمر)، تعینات (دایمي نظامي آمر)، پوځدار (د لوی نظامي افسر مرستیال) تانه دار او کوتوال په مهمو مرکزو کښې د هېواد د ښارو، لارو او نظامي کلاو عامه امنیت اداره کاوه او کله هم یوه صوبه د تیول (اقطاع) په توګه یوه امیر او شهزاده ته ورکول کېده چې هغه ته به یې تیولد اروایه، په هره صوبه او ښار کښې مامور محاسبه او د مالي چارو دیوان وُ، د شرعي محکمو او عدلیه چارې هم قاضي اداره کولې، چې د لښکر له پاره (د اردو عدالت) یو ځانګړی عسکر قاضي موجود وُ، بخشي یو مامور وُ چې د لښکر تنخا او لوازم یې تهیه کول واقعه نویس د استخبار او جاسوسي چارې اداره کولې، چې په هر ځای کښې یې د (هرکاره) په نامه جاسوسان درلودل، کله هم د ډهلي د بابر د اولادې په دربار کښې د ناظم او نظامت په نامه هم فوق العاده تنظیمه رییسان په موقتې توګه د ځینو مهمو چارو له پاره ټاکل کېدل، د دغو ټولو دولتي کار کوونکیو رتبې او تنخاوې دا ډول وې: لومړی لس زری (ده هزاری) چې (۷۰۰) اسان، دوه سوه پیلان، دوه سوه بار وړونکي څاروي او (۳۲۰) ګاډۍ یې تر امر لاندې وې پر میاشت یې تر (۶۰) زرو روپیو تنخا اخیستله.

دا رتبې له لس زري (ده هزاري) څخه تر لس باشي (ده باشي) پورې (٦٦) رتبو ته رسېدلې او هر منصب له کښتنۍ خوا له پينځه زري څخه د تنخاه له حيثه درې مرتبې درلودلې مثلاً لومړی پينځه زري او دويم دريم پينځه زري.

د ډهلي د تيموري دورې له پاتيو ودانيو څخه په افغانستان کښې:

يو د کندهار د اوسني ښار لوېديځ خوا ته د سرپوزې په غره کښې د چهل زينې دالان دی چې د هغه د ليکنې له مخې د هغه ځای ودانۍ پر (۹۳۰هـ) کال ميرزا کامران، ميرزاعسکري او ميرزا هندال، پيل کړې او پر (۹۵۳هـ) کال يې پای ته رسولې تر هغو ورسته يوه اکبري منصبدار مير معصوم نومي پر (۱۰۰۴هـ کال) هلته د ماهرو ډبرو توږوونکيو په واسطه په څلورو کالو کښې د همايون او اکبر په نامه يو ډبرليك کيندلی دی. بله ليکنه د کندهاري بابا حسن ابدال د خوريي سيد حسن زنجير پا د مزار ډبرليك دی چې همدغه مير معصوم پر (۱۰۰۱هـ) کال کيندلی دی. همدا راز د کندهار شمال خوا ته څلوېښت ميله لرې په خاکريز کښې د سيد عبد الجليل (مشهور په شاه مقصود) د سلطان خليل زوی او د سلطان محمد لمسی (۸۵۴ مړ) د مزار ودانۍ او ډبرليك دی چې پر (۱۰۵۵هـ) کال د سيد معصوم د زوی مير بزرگ له خوا ودانه شوې او کيندل شوې ده:

د هاغه وخت بل ډبرليك د سيد محمد مشهور په سيد شير قلندر د امير انصاري د زوي د مزار ډبرليك دی چې د تاريخ معصومي په وينا د ۹۳۳هـ کال پر محرمه وفات شوي او پر (۱۰۰۵) کال نوموړي مير معصوم د کندهار د پنجوايي د سپېروان په غره کښې کيندلې او ودانۍ يې پرې جوړه کړې ده بل د کندهار چارباغ دی چې د ابو الفضل په وينا د بابر له ودانيو څخه و.

خو په کابل کښې د شهر آراء باغ، چارباغ، د جلو خانې باغ اور ته باغ، صورت باغ، مهتاب باغ او د آهو خانې باغ د عبدالمجيد په وينا د بابر د ودانيو له پاتې شونيو څخه دي چې جهانګير يې په خپل تزک کښې هم ستاينه کړې ده. همدا شان د پغمان باغ چې ميرزا الغ بيګ او بابر جوړ کړی) او د بابر تخت چې په خپله د ده په امر پر ۹۱۴ هـ کال جوړ شوي او پر (۱۰۱٦هـ) کال جهانګير د کابل جنوبي خوا ته بشپړ کړ، همدا راز د کابل چار چته (مشهور بازار چې عليمردان خان جوړ کړی و) د شور بازار مسجد (چې اورنګزيب ودان کړی و) عليمردان باغ، صفا باغ (د جلال آباد په بهسود کښې چې بابر جوړ کړی دی)، وفا باغ چې پر (۹۱۴هـ بابر ودان کړ) شهباز کلا (چې د ابو الفضل په وينا پر ۹۹۸هـ کال اکبر جوړه کړې وه)، استالف باغ، د بابر د مزار مرمرين مسجد او د مېملې باغ (کابل ختيزي خوا ته په ۱۰۵٦هـ کال ودان شوی) د شاه جهان له ودانيو څخه دي.

د کابل حصار چې له پخوا موجود و د جهانګيري تزک په وينا ميرزا کامران ترميم کړی او د بالاحصار ودانۍ د (۱۰۱۵هـ) کال پر سفر کښې د جهانګير په امر ودانې شوې، خو د کندهار ښار حصار چې پر (۱۱۵۱هـ) کال نادرشاه وران کړ له پخوانۍ زمانې موجود ؤ، د عبدالمجيد په وينا شاجهان هغه د اته لکو روپيو په لګښت ترميم کړ د کابل شمالي خوا ته د پروان کلا (اوسنی جبل السراج) هم پر (۹۵۵هـ) کال همايون ودانه کړه چې د ده د لښکر مرکز و.

د ډهلي د تيموري پاچهانو په وختو کښې کابل، کندهار، بلخ او بدخشان دار الضرب هم وو او د ابو الفضل په وينا اکبر په عصر کښې کابل يو له هغو څلورو صوبو څخه و، چې د اکبر د طلا سکه په کښې وهل کېده، په څلورو واړو صوبو کښې د ډهلي د تيموري يا د صفوي پاچاهانو

له خوا د سپینو زرو او مسو سکې وهل کېدې، د جهانګیر پر مهال په کندهار کښې مسې سکې وهل شوې دي چې د لمریز کال د میاشتو په ډول شکل لري، همدا شان جهانګیر د خپلې پاچاهۍ پر ۱۴م کال په کندهار کښې د سپینو زرو پر روپۍ سکه ووهله چې دا بیت پرې لیکل شوی و: ((ز جهانګیر بن اکبر شاه سکهٔ قندهار شد دلخواه.))

په افغانستان کښې د ډهلي د تیموریانو د وختونو علمي او ادبي نومیالي دا دي:

ابتري بدخشی (شاعر)، ابراهیم بټنی (د مخزن افغان بشپړوونکی)، ملك ابو الفتح سیستانی (سردار شاعر)، آتشی قندهاري (شاعر پر ۹۷۳هـ مړ دی)، شیخ احمد مجدد کابلي، (د سرهند عارف ۹۷۱هـ ۱۰۳۴هـ)، ارزاني (پښتو شاعر د ۹۵۰هـ شاوخوا)، اشرف خان هجري (د خوشال خان ختك زوي پښتو شاعر)، میر اعجاز هروي (شاعر او نثر لیکونکی)، سلیم لودي افغان (شاعر)، افضل خان ختك (پر ۱۱۸۳ هـ مړ او د پښتو د تاریخ مرصع مؤلف)، ملا الف هوتك (د پښتو بحر الایمان ناظم - ۱۰۱۹هـ)، امام الدین متي زی (۱۰۲۰ - ۱۰۶۸هـ) د تاریخ افغان مؤلف، امانی کابلی (شاعر)، امانی افغان (شاعر - ۱۰۷۷هـ کال پر شاوخوا)، امیر (پښتو شاعر- ۱۰۲۳ هـ)، انوري هروي (شاعر)، بابا بلخي (شاعر- د ۹۵۰ شاوخوا)، بابو جان (پښتو شاعر- د ۱۰۵۰هـ شاوخوا)، خواجه باقی الله کابلي (عارف او د سلسله الاحرار مؤلف ۹۷۱- ۱۰۱۲هـ)، شیخ بایزید افغان (د عالمګیر د وختو نامتو زاهد) بایزید روښان (پښتون مشر او لیکونکی)، بای خان (پښتو شاعر- ۱۱۰۰هـ پرشاوخوا)، شیخ بستان بړیڅ (پښتون شاعر او عارف چې پر ۱۰۰۲هـ مړ دی)، بنایي کابلي (د همایون د وختو شاعر)، بوالعجب کابلي (د اکبر د دورې شاعر)، جهانګیر هروي (د منظر الآثار ناظم چې پر ۹۴۶هـ

مړ دی)، غزنوي (شاعر پر ۹۷۳ هـ کال په پېښور مړ کښې دی)، تادیب هروی (شاعر ۱۰۸۰هـ)، تاش محمد کندوزی د حجه الاورنګ شاهیه مؤلف- ۱۱۰۰هـ)، ترابي بلخي (شاعر)، خوشال خان ختك (د پښتو نومیالی شاعر او جنګیالی مشر)، سلطان قندهاری، (د اکبر د وختو شاعر)، ثابت بدخشي (شاعر)، ثابت بړیڅ (پښتون عارف)، ثاني خان هروي (د اکبري دورې شاعر)، حبیبي کابلي (د یوسف او زلیخا ناظم -۱۰۹۰هـ)، قاضي نظام بدخشي (د بابر د دورې قاضي خان)، حسام الدین بدخشي (د بابر او همایون د دورې قاضي)، حلیمه (پښتنه شاعره- د خوشال خان ختك لور)، ملك حمزه سیستاني (شاعر ۱۰۸۳هـ)، حمید ماشوخېل مومند (پښتو شاعر ۱۱۰۰هـ)، حمید ګل (پښتو شاعر)، خانګل خلیل (پښتو شاعر)، خانی کابلي (شاعر ۹۸۵هـ)، خرد بیګی کابلي (شاعر چې پر ۹۷۵هـ مړ دی)، خواند میر (د حبیب السیر، خلاصة الاخبار، دستور الوزراء او نورو لیکونکی پر ۹۴۱هـ مړ دی)، خواجه زاده کابلی (د اکبر د عصر شاعر)، خواجه حسن هروی (شاعر- چې پر ۹۷۹هـ مړ دی)، خواجه محمد بنګښ (د عالمګیري عصر پښتو شاعر)، داعی کشمي (شاعر - پر ۹۹۴ کال مړ دی)، درویزه ننګرهاری (پښتو لیکونکی او نامتو مبلغ)، دولت لوانی (د پښتو شاعر- د ۱۰۵۸ هـ پر شاوخوا)، رابعه کندهاری (د بابر د عصر شاعره)، دوست محمد کاکړ (شاعر او د پښتو غرغښت نامې کتاب مؤلف ۹۲۹هـ)، دبیري کابلي (د شاهجان د وختو شاعر)، ربیع بلخی (شاعر ۱۰۸۰هـ)، رحمان بابا (د پښتو نومیالی شاعر او نامتو عارف)، رونقی بدخشی (شاعر پر ۹۶۴هـ مړ دی)، زایر بدخشی (شاعر پر ۱۰۶۷هـ مړ دی)، ساغری هروي (شاعر د ۹۵۰هـ پر شاوخوا)، سروري کابلی (د عالمګیر د عصر شاعر)، زرغونه کندهاری (د پښتو شاعره چې پر ۹۰۳هـ کال یې د سعدي بوستان په پښتو

نظم کړ)، سکندر خان (د پښتو شاعر او د خوشال ختك زوی)، سلطان کندهاری (د اکبر د عصر شاعر)، سلطان علی او بهی هروی شاعر (۹۵۰ هـ شا و خوا)، سلطان محمد خندان (د کابل خطاط او شاعر -۱۱۰۰هـ کال په شا و خوا)، سوسني کابلي شاعر او جهانګير د عصر امیر)، سید احمد ختك (د اکبری عصر له مؤلفانو څخه و)، سیف خان خوستی قطغنی (په موسیقۍ د راګ پن مؤلف او د شاهجهان د وختو افسر چې په ۱۰۹۵ هـ مړ دی)، ملا شاه بدخشي (شاعر او تفسیر لیکونکی په ۱۰۷۰ هـ کښې مړ دی)، شجاع سیستانی (شاعر)، شوخی هروی (شاعر)، شیدای بلخي (د بابر د حضور له پوهانو څخه و)، امیر شیر علي خان لودي (د مرآة الخیال د تذکرې مؤلف ۱۱۰۲ هـ)، شیر محمد هوتك کندهاری (۱۰۹۲ - ۱۱۷۵ هـ د اسرار العارفین ناظم په پښتو)، شیر محمد ننګرهاری (د پښتو شاعر ۱۱۰۰ هـ)، صادق کندهاری (د همایون د عصر شاعر) صبوحی بدخشی (شاعر- چې په ۹۷۳ مړ دی)، صبوحی کابلی (د اکبر د دربار شاعر) صدر خان ختك (د پښتو شاعر او د خوشال ختك زوی)، حاجي عارف کندهاری (د بیرم خان د دربار مشهور مؤرخ، صوفي او شاعر او په ۹۸٦ هـ د مطلع و مقطع لیکونکی)، حاجي عارف کابلي (شاعر ۱۰۰۰ هـ) ملا عالم ګلبهاري (د اکبر د وختو شاعر او د صلصلة الجرس ناظم او د لالة العقل او بحرالوجود او عوالم الاثار او فواتح الولایه لیکونکی چې پر ۹۹۲ مړ دی)، عباس سروانی (د تاریخ شیر شاهی مؤلف)، عبدالسلام پشاوری (پښتو لیکونکی او د درویزه لمسی)، عبدالرحمن بختیار (۹۰۰ د شاوخوا عارف)، عبدالعزیز هروی (د بابر دوختو عالم)، عبدالرحمن رمزی بدخشی (دردالشعیه او اِثبات نبوت مؤلف)، میر عبدالله د میر نعمان زوی (شاعر او د نقشبند یه له مشایخو څخه و)، عبدالعلي تالقانی (د انشا لیکونکی ۱۰٦۰ هـ)، عبدالله نیازی(دا کبری دورې عارف چې پر ۱۰۰۰ مړ

دی او د شیخ سلیم چشتی او سید محمد جونپوری شاګرد)، عبدالله (د پښتو شاعر د ۱۰۰۰ هـ پر شاوخوا)، د هزاره ضلع عبدالرحمن مانکراوی، (په اکبری عصر کښې د حسینه مؤلف)، عبدالرحیمَ مانکر اوی (دا کبر په عصر کښې دردالبدع مولف)، عبدالوهاب مانکراوی (دا کبر په عصر کښې د کنزالدقایق ناظم)، عبدالرسول د سید علي زوی (پر ۱۱۱۸ هـ کال د مجمع اللغات والاسمامولف)، عبدالقادر ختك (د پښتو شاعر او د خوشال خان زوی)، عبدالصمد بدخشی (د ۹۵۰ هـ د شاوخوا شاعر)، عبدالرحیم هوتك کندهاری (د پښتو شاعر)، عبدالرشید د سلطان حسین زوی (د ۱۱۰۰ هـ پر شاوخوا د رشید البیان ناظم)، عبدالرزاق کابلی (د شاهجهان د عصر عالم چې پر شرح تجرید محاکمات یې حواشي لیکلې)، عزت هروی (شاعر او د عالمګیر د دربار لښکري افسر چې پر ۱۰۸۰ هـ مړ دی)، عشقی کابلی (میر بخشی او د اکبری عصر شاعر چې پر ۹۹۰ هـ مړ دی)، علي خان (د پښتو شاعر)، سید علي کندوزی د سید قنبر زوی مشهور په پیر بابا (نامتو عارف)، عمر خویشکی (د اکبری عصر له پوهانو او د پیر روښان له پیرّوانو څخه و)، عیسی پېښوری د آخوند پنجو شاګرد (د اهل بیت د فضلیت د کتاب لیکونکی)، عیسی مشوانی (د پښتو شاعر - ۹۰۰ هـ)، عیسی آخوند زاده کاکړ (د پښتو شاعر د ۱۰۵۰ هـ پر شاوخوا)، میر کلان غزنوی (د اکبر عصر شاعر او امیر)، غلام محمد د شیر خان ګیګیاني زوی (په پښتو د معراج نامې او سیف الملوك ناظم ۱۱۱۵ هـ)، غیوری کابلي (شاعر او د شهزاده محمد حکیم نوکر)، فخری هروی (شاعر او د همایون د عصر مؤلف)، فصیح هروی (شاعر)، فصیحه هروی (شاعره)، فیاض پېښوری (د پښتو شاعر د بهرام او ګل ندامې د کیسې ناظم)، فیاض هروي (شاعر ۱۱۰۰هـ) فیروزه کابلی (شاعر او د همایون له درباریانو څخه)، قاسم

کندهاري (د اکبر د عصر له پوهانو څخه)، شیخ قاسم سلیماني پېښوري (د اکبر د عصر عارف او د تذکرة الاولیاء افغان لیکونکی)، قاسم کاهي کابلي (د اکبر د دربار شاعر)، قاسم شینواری (په پښتو کښې د فواید شریعت لیکونکی پر ۹۷٦ هـ)، قلندر (د پښتو شاعر)، کاظم خان شیدا (د خوشال خان ختك د کورنۍ پښتو شاعر)، کاشفي بدخشي (شاعر - ۱۰۴۲ هـ)، میرزا کامل د احمد بخشي زوی (د بحر الزمان لیکونکی چې پر ۱۱۳۱ کال مړ دی)، ګدایي کابلي (د همایون د عصر شاعر)، لایق بلخي (د توران د پاچا امام قلي خان د دربار شاعر)، شیخ متی کاسي (د اکبر د وختو عارف چې پر ۱۰۱۰ هـ مړ دی)، میر محمد زاهد هروي د قاضي اسلم زوی (د شاهجهان وقایع نویس ۱۰۴٦، د خپل وخت عالم د شرح مواقف د حاشیې، د علامه دواني د شرح تهذیب د حاشیې، د قطب الدین رازي د تصور او تصدیق د حاشیې او د شرح الهیا کل وزواید ثلاثه د حاشیې لیکونکی)، قاضي محمد اسلم هروي (د جهانګیر په عصر کښې د کابل او هند قاضي او د شاهجهان امام و، چې پر ۱۰٦۱ هـ کال په لاهور کښې مړ دی)، شیخ محمد امین بدخشي (عارف او د قطرات او د ضروریه د رسالې لیکونکی چې پر ۱۰۹۸ هـ کال په کشمیر کښې مړ دی)، محمد یوسف کابلي د شاه بیګخان زوی (وژلی شوی شاعر - ۹۸۰ هـ)، شیخ محمد صالح الکوزي کندهاري (د پښتو شاعر - اود ۱۰۱۴ هـ د شاوخوا عالم)، محمد صالح فارغي (د همایون د عصر شاعر)، محمد تقي تالقاني غافل (شاعر چې پر ۱۰۵۰ هـ مړ دې)، ملا محمد هروي (د اکبري عصر عالم - ۹۸۲ هـ)، محمد هاشم کندهاري (د بیرم خان د دربار شاعر)، محمد فاضل بدخشي (د جهانګیر په عصر کښې د عدالت اردو قاضي او د خپل وخت عالم)، محمد امین فوشنجي د قنبر علي زوی (د شیباني د دربار امیر او شاعر)، محمد

طاهر انصاري هروي (د ۱۰۰۰ هـ د شاوخوا شاعر)، محمد د ابراهیم زوی (د سلطان ابراهیم لودي د عصر مورخ او د تاریخ ابراهیم شاهي لیکونکی)، علي محمد مخلص روښاني (۹۵۰ هـ د پښتو شاعر) ملامست زمند (د ۱۰۵۰ کال په شاوخوا کښې په پښتو د سلوك الغزات لیکونکي)، مستفید جګدلکي (د ۱۰۰۰ هـ په شاوخوا کښې د بخارا د پاچا عبدالعزیز خان د دربار شاعر)، مسعود د عبدالله پېښوري زوی (د پښتو شاعر اود ۱۰۰۰ هـ شاوخوا کښې د آدم خان او درخانۍ د نکل ناظم)، مصطفی خان بدخشي (د عالمګیر د دربار امیر، عالم او د قرآن د آیتو د استخراج په اړه د امارات الکلم د کتاب لیکونکی)، مصطفی د نورمحمد زوی، د عبدالکریم لمسی او د درویزه کړوسي د ۱۱۱۲هـ کال د شاوخوا پښتو لیکونکی)، مظفر الدین بدخشي (د ۹۸۷ هـ شاوخوا شاعر) میر معصوم نومی د سید صفایي زوی د هماغه بابا حسن ابدال له نسله چې په کندهار کښې ښخ دی (د اکبر د دورې شاعر، نظامي افسر، د تاریخ معصومي او طب نامې مولف، د معدن الافکار، حسن، ناز، اکبرنامې او پری صورت ناظم) مغزي هروي (د میرزا کامران د عصر شاعر چې پر ۹۸۲ هـ مړ دی)، معجز کابلي (د عالمګیر د عصر شاعر) مفید بلخي (د ۱۰۵۰ هـ کال په شاوخوا کښې د بخارا د عبدالعزیز خان د دربار شاعر) مقصود هروي (د همایون د دربار خطاط)، تاج محمد ممنون (شاعر پر ۱۱۵۰ هـ مړ دی)، قاسم موجي بدخشي (امیر او د همایون د دربار شاعر، د یوسف، زلیخا او لیلی مجنون ناظم چې پر ۹۷۹ مړ دی)، مهري هروي (د ملکه نورجهان د دربار شاعره) میر کلان هروي (د جهانګیر ښوونکی او نامتو عالم چې پر ۹۸۳هـ مړ دی)، میرك بلخي چې فکري یې تخلص و، (عالم او شاعر و او پر ۱۰٦۱ هـ کال په اصفهان کښې مړ دی)، میرك هروي (د دارا شکوه ښوونکی او د خپل وخت عالم او د

عالمگیر د وخت صدر کل چې پر ۱۰۷۱ هـ مړ دی)، میر دوست کابلی (د اکبری عصر خطاط)، میرزا خان انصاري روښاني (د پښتو شاعر)، میرالهی بدخشی (د کولاب شاعر او قاضي. د ۹۵۰ هـ پر شاوخوا)، میر علي هروي (نامتو خطاط چې پر ۹۶۶ هـ مړ دی)، میرزا قلي میلي هروي (شاعر چې پر ۹۸۳هـ مړ دی)، ناظم هروي (شاعر- د ۱۰۷۰هـ پر شاوخوا) میر نصر الدین هروي (د عالمگیر او اکبر د دربار له پوهانو څخه)، قاضي نظام غازي خان بدخشی (د شهزاده محمد حکیم او اکبر د دربار امیر او عالم ؤ او د اثبات کلام او بیان ایمان تحقیق او تصدیق د رسالې مولف او د وسایل تصوف او پر شرح عقاید د حاشیې لیکونکی چې پر ۹۹۲ هـ مړ دی)، خواجه نظام الدین احمد هروي د محمد مقیم زوی د اکبر د دربار مورخ او د طبقات اکبري مولف (چې پر ۱۰۰۳ مړ دی)، نظمي بلخي (د ۱۱۰۰ هـ د شاوخوا مولف)، نعمت الله هروي (د خواجه حبیب الله زوی پر ۱۰۱۸ هـ د مخزن افغان لیکونکی)، نعمت الله د رکن الدین تیراهی زوی (د ذکر و فکر د رسالې او رسایل تصوف مولف د ۱۰۰۰ هـ پر شاوخوا)، نېکبخته د پېښور د شمالي د شیخ الله داد مموزي لور (د شیخ قاسم سلیماني مور او پر ۹۶۹هـ کال د ارشاد الفقرا، مولفه)، واصب کندهاري (شاعر پر ۱۰۵۰ هـ په اصفهان کښې مړ دی)، واصل (د ۹۰۰ هـ په شاوخو کښې د پښتو شاعر)، واصل کابلی (شاعر چې پر ۹۶۸ هـ مړ دی)، واقعي هروي (د اکبر ملازم - شاعر)، والای قطغنی (شاعر او د شاهجهان په وخت کښې د کشمیر صوبدار چې پر ۱۰۷۴ هـ مړ دی)، وداعي هروی (د اکبر د وخت شاعر)، وفای هروي (شاعر- چې پر ۱۰۷۴ هـ مړ دی)، وقوفي هروي (د اکبر د عصر شاعر او عالم)، ویسی هروی د ۹۸۳ هـ په شاوخوا کښې شاعر او خطاط)، هدایت بدخشی (د خسرو او شیرین ناظم چې پر ۱۵۰ هـ مړ دی)، همت خان (د شاهجهان د

دربار له امیرانو او شاعرانو څخه و، چې پر ۱۰۹۲ هـ مړ دی)، همت سیستانی د ملك حمزه زوی د (د شاه جهان د عصر شاعر)، یاري هروي (د ۹۵۰ هـ د شاوخوا شاعر)، یحیی سبزواری (شاعر چې پر ۱۰۳۵ هـ مړ دی)، یکتای بلخی (د بخارا امام قلی خان د دربار شاعر)، یگانه بلخي (د بخارا د امام قلي خان د دربار شاعر)، یونس خیبري (پښتو شاعر). د بابریانو په عصر کښې هندوستان تر یوې سیاسي اداري لاندې راغلی و، دا مهال د ایران صفوي شهنشاهي بشپړه شوې وه. په ترکیه او عربي هېوادو کښې هم د عثمان د اولادې خلافت د افریقا تر پایه غځېدلی و. په ماوراءالنهر کښې هم شیباني کهاله (۹۰۶ -۱۰۰۷هـ) اقتدار موندلی و چې د دغو څلورو اسلامي شهنشاهیو د هېوادو بریدونه د گنگا له غاړې د ایټالیا تر کڅو، جبل الطارق او طنجې پورې غځېدلي او د اسیا،اروپا او افریقا پر لویه برخه یې واکمني لرله. دانګلستان، روسیې، هالنډ، پرتگال، هسپانیا د هېوادونو سیاسي او تجارتي اړیکي هم له هند، ایران او عثمانیه سره ټینګ شوي وو، ځکه نو د هند تجارت د پېښور، کابل، بخارا، کندهار، هرات، بخارااو مشهد له لارو له ماوراءالنهر او ایران سره پر مخ لاړ. د شاهجهان په وختو کښې د کابل، کندهار، بلخ او بدخشان له صوبو څخه په دولتي خزانه کښې د دولت د عایداتو له زیاتوالي څخه هم زیاتېږي چې تجارت، کرهڼې او صنعت پراختیا موندلې وه، ځکه نو د هند ایران او عثماني امپراتوریو د صنایعو تجارت او علومو د ودې په ډگر کښې یې ښه خدمتونه کړي دي، له ماوراءالنهر ایران او خراسان څخه به تل صنعت کاران هند ته او له هغه ځایه به نوموړیو هېوادو ته تلل راتلل. پوهانو به هم له یوه هېواده بل ته تگ راتگ کاوه. تاجرانو به هم د عثمانیه، ایران او ماوراءالنهر نفیس کالي او مالونه د خراسان له لارې هند ته او هندي مالونه (عقاقیر او دارو درمل) به یې

خراسان ماوراءالنهر، ایران او عثمانیه ته ورل، له دې کبله به تل تجارتي بدایې قافلې د کابل، کندهار او هرات له لارو تېرېدې. امرتسر، پېښور، ملتان، ښکارپور، کابل کندهار، هرات، بخارا، خجند او مشهد د تجارتي لارې ستر مرکزونه وو.

په افغانستان کښې د بابر اولاده:

* ۱- بابر (۹۱۰-۹۳۷ هـ)
* ۲- همایون د بابر زوی (۹۳۷ - ۹۶۳ هـ)
* ۳- کامران د بابر زوی (د ۹٦۰ شاوخوا)
* ۴- جلال الدین محمد اکبر د همایون زوی (۹٦۳ -۱۰۱۴ هـ)
* ۵- محمد حکیم د همایون زوی (د ۹۹۰ هـ شاوخوا)
* ٦- جهانگیر د اکبر زوی (۱۰۱۴ - ۱۰۳۷ هـ)
* ۷- شا هجهان د جهانگیر زوی (۱۰۳۷ - ۱۰۷٦ هـ)
* ۸- اورنگ زیب د شاهجهان زوی (۱۰٦۸ -۱۱۱۸ هـ)
* ۹- معظم شاه د عالمگیر زوی (د ۱۱۱۸-۱۱۲۴ هـ شاوخوا)

(۷۳ نومره نسب پاڼه وګورئ)

مأخذونه:

تاریخ هند د دو لافوز- بابر، د فرانسوی فرنارد گرو ناد- اقبالنامهٔ جهانگیری- اکبرنامه - تزک جهانگیر - منتخب اللباب - عالمگیر نامه - طبقات اکبري - ریاض السلاطین - دول اسلامیه - ایین اکبري - رقعات عالمگیری - منتخب التواریخ - تزک بابر، فرشته - مجمع السلاطین - کیمبرج هستری آف انډیا ۴ ټوک - دائرة المعارف اسلامي - سیرا لمتاخرین - تاریخ معصومي - مفتاح التواریخ - مخزن افغاني - حیات افغاني - خورشید جهان تاریخ نظامي ایران - تذکرة الابرا روالاشرار - سلوك الغزات قلمی پښتو-

تاریخ مرصع پښتو - دیوان خوشال خان پښتو - پټه خزانه پښتو - پادشاهنامه- عمل صالح - افغانستان در عصر تیموریان هند د حبیبي - تاریخ هند د سمة ماثرالا مرا- سبحة المر جان فی آثار هندوستان - د کندهار د چهل زینې ډبرلیك - تذکرهٔ نصر آبادی - ذکر مجدد - تذکرهٔ علمای هند - د پښتونخوا هار او بهار- پښتانه شعرا ۲ ټوک - روز روشن - تاریخ افغاني د امام الدین هفت اقلیم - شمع انجمن - د راورټي د گرامر سریزه - شکرستان افغاني - بهارستان افغاني - سکینة الفضلا - قاموس الاعلام ترکي - مذکر احباب قلمي - حجة الاورنګ شاهیه قلمي - آتشکدهٔ أذر - گلشن روه - چراغ انجمن- د خوشال خان د کلیات سریزه -تذکره حسیني - کلید افغاني - جامي سرو ازاد - تاریخچهٔ شعر پشتو - تاریخ ادبیات پښتو ۲ ټوک - ریاض الشعراء قلمي مراة الخیال - مأثر رحیمی - مخزن اسلام پښتو قلمی - خزینة الاصفیاء، د عبدالقادر خان د دېوان مقدمه - تذکرة الخواتین - نفایس الماثر - فواید الشریعه پښتو خطي.

شپږمه برخه

روښـــانـــيان

(۹۶۰ - ۱۰۴۷ ه)

مخکښې مو ولوستل چې د غور د سوريانو دوره چې په ختمه افغان او د افغاني وياړونو ساتندويان وو په بې ساري برم و پرتم تېره شوه، هغه شاهنشاهي د خراسان د لوېديزو سيمو له پايه د ګنګا تر غاړو خپره وه. سر ببره پر دې چې د چنګيز وحشيانه يرغلو دا برم و پرتم و نړاوه، خو افغانانو هغه هېر نه کړ او په هند کښې يې بيا د لوديانو، سوريانو، خلجيانو او نورو د پاچاهۍ په جوړولو لاس پورې کړ. خو د چنګيز او تيمور د اولادې پرله پسې يرغلو پرې نه ښووه چې د افغانستان او خراسان خاوره بيا يو سياسي يووالی ومومي، بابر چې د همهغه توکم (نژاد) سړی و، هماغه يې وکړل چې نيکونو يې کړي وو.

په دې خو پرله پسې پېړيو کښې افغانان تل د خپل تېر برم و پرتم د راګرځولو په تکل کښې وو او په دغو ځلورو سوو کالو کښې د افغانانو په غرو کښې داسې مېړونه وزېږېدل چې د افغاني تاريخي برم د راګرځولو له پاره يې د خونړيو پاچاهانو له ځواکونو سره ډغرې ووهلې او لکه په دغه تاريخچه کې مو چې ځو ځله لوستې دي له تاريخي هڅو سره سره يې د خپلواکۍ بيرغ هم رپاند ساتلی دی.

يو له هغو مېړونيو ځخه چې غوښتل يې بيا افغانان خپل تاريخي برم ته ورسېږي بايزيد مشهور په پير روښان و، چې ښکيلاکګرو ورته (پير تاريك) وايه، دا تاريخي زړور او د ښکيلاکي واکمنۍ دښمن شخصيت بايزيد د قاضي عبدالله زوی او د محمد لمسی چې ده ته يې سراج الدين او ميا مسکين روښان هم ويل د انصاري له کورنۍ، په ختيځ اورمړ پښتون، پر (۹۳۲ه) کال د پنجاب په جالندهر کښې د بيبنې (صورت مهند بي بي) له نسه چې د محمد امين لور وه وزېږېد، انصاري کهول لومړی په کندهار او بيا د وزيرستان په کاڼي ګرم کښې اوسېده، محمد امين د بيبنې پلار د عبد الله د نيکه ورور و، دا يو علم پال کهول و.

د روښان د کهاله نيکه محمد انصاري دوولس زامن لرل چې له هغې جملې ځخه عبدالله فضيلت درلود، د قضا په چارو بوخت و او لکه چې آخوند درويزه وايي اورمړ او انصاري د وزيرستان له قبيلو ځخه دي او ميا روښان له انصاري قبيلې ځخه و.

خو د پنجاب د جالندهر په ښار کښې د انصاري په نامه يو کهول و، چې ځانونه يې د ميا روښان اولاده بلله او له دوی سره د (تذکرة الانصار) په نامه يو کتاب و، چې په هغه کښې يې د بايزيد نسب په اووه لسمه پوړۍ ايوب الانصاری د حضرت محمد(ص) يوه صحابي ته رسولی دی.

وايي چې د بايزيد د زېږېدو ځای جلندهر دی او د ده حجره تر اوسه د شيخ احمد غوث ولي مزار ته نژدې شته.

په دې توګه به يې د دغه تاريخي اړيکي له امله انصاري نوم

موندلی وي، خو دا چې د وزیرستان په اور مړ قبیلو کښې په دغه نامه کومه قبیله نه شته ځکه نو ښایي ووېل شي چې انصاریان له پلار و نیکه را په دې خوا له افغانانو سره اوسېدل، ځکه نو دوی افغانان وو او ټولو خلکو د درناوي په سترګو ورته کتل.

بایزید په کوچینوالي کښې له خپله پلاره او ملا پاینده او ملا سلیمان کالنجري څخه زده کړه وکړه، چې زلمی شو پلار یې وغوښتل چې دی په ملتان کښې د شیخ بهاء الدین زکریا په کورنۍ وګروهوي او د هغوی مرید یې کړي، خو ده چې وده او لاربښوونه ارثي نه ګڼله نو د خپل تره زوي خواجه اسمعیل د خداداد زوی او د محمد لمسی ته یې د ارادت لاس وغځاوه، تل یې په زهد، طاعت او تقوی ژوند کاوه او له خپل پلار سره چې ظاهراً قاضي او په دنیوي چارو ککړ و، نه اوسېده.

دا مهال بایزید ځانګړې زیار، زهد، مراقبې او تفکر ته ملا وتړله او لکه چې په خپله وایي یوه شپه یې حضرت خضر پر خوب ولید، تر هغه وروسته د قرب او وصلت مرتبې ته ورسېد او تل یې خپل پلار و مېریزی ورور شیخ یعقوب د قاضي تابه او بډې اخیستلو څخه منع کول ځکه نو له هغه وخته د ده او د کورنۍ تر منځ اختلاف پیدا شوی و.

بایزید له زلمي تابه په ګرځېدو او د نفس په تزکیه لاس پورې کړی و، تر کندهار، هند، ماوراء النهر او سمرقند پورې ولاړ د پوهانو او د نظر له خاوندانو سره یې وکتل او دودیز عربي او دیني علوم یې زده کړل، په ادب، فسلفه او تصوف کښې یې مطا لعات وکړل او د آفاق او نفس په سیر بوخت شو، د دغه سفر په ترځ کښې یې د آسانو سوداګري کوله، چې له سمرقنده به یې ښه اسان رانیول او هند ته به یې بوتلل، د ده دا سفرونه له پېنځلس کلنۍ څخه د (٩٤٧هـ) کال په شاوخوا کښې پیل او د (٩٦٠هـ) کال

تر حدودو پورې جاري وو.

دا وخت د بایزید علمي او فکري شخصیت ښه پوخ او د مورخانو په وینا فکور، عالم، فصیح او فاضل سړی ځني جوړ شو. آخوند درویزه د ده مخالف هم وایي چې هوښیار، پوه او فیلسوف سړی و. د دبستان مذاهب مؤلف لیکي چې: په کابل کښې یې د میرزا محمد حکیم په دربار کښې ډېر پوهان او علماء په مناظره کښې پره کړل او پر هغو یې بری وموند، ځکه نو میرزا دی په درنښت بیرته واستاوه او حتی وایي چې: په خپله میرزا، د کابل قاضي خان، حکیم خان او میرزا اتالیق ټول پر ده معتقد شول.

بایزید د خپلو سفر و او ګرځېدو پر مهال په ټوله پښتونخوا کښې د افغانانو د مظلومیت حال ته ځیر شو، دا چې د لودیانو او سوریانو تېر برم هم ور په یاد و، نو دا فکر ورته پیدا شو چې دا بې وزلي او تیت پرک خلک پر خپل ملي مرکز راغونډ او په دوی کښې داسې حکومت منځته راولي چې د دوی خپل وي او د پښتنو د آزادۍ نغری بیا تود شي.

ځرګنده ده چې د بایزید دا سیاسي نظریه د هند د تیموریانو د هغو ظلمونو او ستمو مخالفت و، چې دوی پر افغانانو کول او په لیدو یې هر حساس پښتون د مخنیوي له پاره پارېده.

په دې اړه دوه تاریخي سندونه را سره شته: لومړی داچې بایزید د مشهور بیرم خان د حمکرانۍ پر مهال د (٩٦٠هـ) کال پر شاوخوا کندهار ته راغلی و او تجارتي مالونه یې راوړي وو لکه په خپله چې ده لیکلي دي: د هغې سیمې حکمران پر کاروانیانو ستم وکړ، د داد خواهۍ پر و خت یې دی هم دربار ته بوت، دی داسې لیکي:

"...په هغه وخت کښې په کندهار کښې یو میر و، چې بیرمخان نومېد، پر هغه کاروان یې ظلم وکړ... نو د ځینو وارثان ټول شول د فریاد

کولو له پاره او زد يې هم له خان سره رهي کړم ... ما وويل حق تعالی به اميران او پاچاهان له عدله وپوښتي او د چا يو ذره عمل نه ضايع کوي، ورښيي يې چې: (فمن يعمل مثقال ذرد خيراً يره) نو بيرمخان ومنل او ويې ويل: چې د حال پوښتنه کوم، خو پوښتنه يې و نه کړه د وعدې مخالفت وشو..."

له دغه بيانه چې په خپله د بايزيد په قلم نقل شوی دی داسې ښکاري چې دا ستر افغاني شخصيت پر خپل قوم باندې د پرديو حاکمانو د مظالمو له ليدو څخه متاثر،-ظالمان يې د عدالت او نياو خوا ته وبلل.

دا شريف احساس چې د پرديو د زړه خوروونکيو ستمو له ليدو څخه بې شکه هر غيرتمن سړی ته پيدا کېږي، د روښاني نهضت اساسي سبب شو چې تذکرة الانصار يې داسې بيانوي: "حکام مغل ظلم و ستم خود را بر افغانان بغايت رسانيدند، تا جاييکه روزی يکی ازين ستم کاران يکنفر زن افغان را ماخوذ داشت و موی سر او را با سنګ آسيا فرو بست، چون پله سنګ بدوران آمدی، آنزن نيز با آن ګشتی و فرياد برآوردی..." بايزيد چې سپېڅلی پښتون و، د دغه ويرجن حالت په ليدو به سره پېچيل کېده او له ګوګله به يې دود خوت، څکه يې نو د هغه ظلم او ستم مخنيوی خپله ملي وجيبه وګڼله او د روحي سير او مراقبت په عالم کښې يې د سرور کائناتﷺ حضور ته عرض وکړ او اجازه يې وغوښتله چې قوم د مظلومانو د خور او ستم د مخنيوي له پاره هڅه وکړي او ظلم پای ته ورسوي تر هغه وروسته چې يې داسې يوه روحاني اجازه واخيستله نو په مېړانه د پرديو ستمکارانو مخې ته ودرېد او د افغانانو په غرو کښې يې يو داسې نهضت منځته راووست چې په هغه کښې د جالندهر يو نوميالي بزرګ، شيخ غوث الکرام داسې وويل: "په غرو کښې بيا يو اور بل شو، خدای دې عاقبت په خير

کړي".

بايزيد د عدل او انصاف پر لار قدم کښېښوو او له هغې سيمې يې د خور او ستم کرغېړني نخښې ورکې کړې.

کېدای شي دا بيان کټ مټ رېښتيا نه وي، خو دا حقيقت ترې لاس ته راځي چې د روښان نهضت علت العلل پر افغان اولس د پرديو د ستمګارۍ مخنيوی و، چې هغه وخت د (ډهلي) د تيموري حکمدارانو د ظلم په اور سوزېدل، ظلم او ناروا تل په خپل مقابل کښې اتلان زېږوي او ننګيالي مېړونه پاروي.

پورتنۍ ليکې د بايزيد روښان د آزادی غوښتلو نظريه او د سياسي عقيدې فلسفه ښکندوي. خو هغه يو داسې مرکب کرکتر (سجيه) درلوده چې ظاهراً يې په نورو سياسې آزادی غوښتونکيو او جنګياليو کښې ښکاره لګېدای نه شي، څکه دی په عين حال کښې چې يو ننګيالی جګړن و، د تصوف، صلاح، تقوا، د نفس د رياضت او ارشاد څښتن هم و چې ده د شخصيت دا اړخ په لاندې ليکو کښې د هغه له تعليل سره لوستل کېدای شي:

د چنګيز او تيمور تر هولناك چور او چپاو وروسته د منځنۍ آسيا په هېوادو کښې له مصره تر هنده د ګوښه ګيرۍ، له ژوندانه څخه دتيښتې او منفي خوا ته د رجوع يو راز احساس پيدا شو چې د هماغو تاريخي بدمرغيو وينو تويولو منطقي نتيجه وه. خلك چې له مادي آلامو څخه ستړي شوي وو، نو د تصوف او روحانيت په لمنه يې منګولې ولګولې او د جګړې، چور او چپاو له ډګره يې د خانقاه ګوټ ته پناه يووړه، د تصوف مسلك بشپړ دود شو، په ټوله منځنۍ آسيا کښې د اولياء الله او د تصوف د خاوندانو ګاونډ د ويرژړليو او ربړېدليو له پاره يوازينی ټاټوبی ګڼل کېده، ان تر

(۹۰۰هـ) کال وروسته په اردبيل کښې د شيخ صفی الدين د خانقاه له ګوټ څخه يوه لويه شاهنشاهي هم را ولاړه شوه، چې وروسته يې پر ټول ايران او د افغاني خاورې پر يوې برخې واکمني درلوده او د دربار رسمي کسان د (صوفي) په لقب ياد شول، په بخارا او هرات کښې د تيمور د اولادې حکومت هم پر روحي بنسټيو ولاړونو د دوي په دربار کښې د نقشبنديانو اغېزه دومره ډېره وه چې د تيمور غوندې مدهش خونخوار هم ورته پر ګونډو شوی او تندی يې پر درشل ورته ايښي و، د هرات په دربار کښې مولانا جامي دومره اغېزه درلوده چې د هغه ستر وزير امير علي شير نوايي د ده په ستاينه کښې شعرونه ويل او له هند نه نامتو وزير محمد کاونان د خپل نياز عرض د ده حضور ته ليکه.

دا مهال د پښتونخوا سيمه چې دهند، ايران او ماوراء النهر تر منځ پرته وه له دې روحي هڅې څخه خورا زياته متاثره شوې وه، تر دې چې يوه سړی د پير بابا په نامه له اټکه تر کابله د خلکو د ځان او مال څښتن و او ټول يې تر روحي اغېزې لاندې وو.

دا نافذ او جذاب شخصيت سيد علي نومېده چې د قنبر علي زوی، د سيد احمد نور لمسی، د سيد يوسف نور کروسی او د محمد نور کوسی و، چې د محمد زوی د تيمور لنګ له خوريانو څخه و، د ده اولادې د تيموري پاچاهانو له دربارو سره اړه دلوده، د سيد علي پلار له ترمذه کندوز ته راغی، له هغه ځايه د بابر له زوی همايون سره هند ته لاړ، په خپله سيد علي په مانك پور کښې د شيخ سالار رومي لاس ونيو او استفاضه يې څنې وکړه، بيا له هغه ځايه د افغانانو غرو رغو ته راغی سيد علي تر (۹۰۰هـ) وروسته زېږېدلی او د (۹۶۲هـ) کال په شاخوا کښې د اټك او خيبر تر منځ سيمو ته راغی، ده چې د تيمور له کهاله سره خپلوي او اړه درلوده او له بلې

خوا هاغه مهال د همدغو سيمو خلکو د ډهلي تيموري امپراتورۍ ته تل سر درد پيدا کاوه، نو ځکه نوموړيو سيمو ته د سيد علي راتګ له سياسي مقاصدو څخه تش نه و او دغو سيمو ته له رارسېدو سره يې د يوسفزيو د دولت زيټبرديوه لوی ملك لور وکړه او د روحاني اغېزې د خپرولو په ترڅ کښې يې خپل سياسي مقصدونه هم پر مخ بيول. غوښتل يې چې په دې سيمو کښې د دين او روحانيت له لارې د ډهلي د دبار مخالفان نوم بدي او ناکام کړي او د ډهلي د ډبار اطاعت ته د خلکو پاملرنه وګرځوي.

سيد علي دلته مخلص او خونګرمه مريدان پيدا کړل، په پښتونخوا کښې تر دېرشو کالو پورې بې تاج و تخته پاچا و، چې د ډهلي له درباره مادي او مانيزه مرسته ورسره کېده، د ده سياسي او روحاني مرکز په بونير غرو (پاچاکلی) و، چې همدلته پر (۹۹۱هـ) کال مړ شو. دغه سيد او د ده مريدانو په خپل ټول ځواك د بايزيد روښان تکفير او ناکامۍ ته ملا وتړله او په راز راز وسيلو يې (لکه پروپاګند، وعظ او خطابه او د کتابو د ليکلو له لارې) په پير روښان پورې د الحاد، بد بينۍ او بد اعتقادۍ تور وتاړه.

اوس به تاسې ته روښانه شوې وي چې د بايزيد د پيدايښت په چاپېريال کښې تصوف او طريقت، پيرۍ او مريدۍ څومره غښتلې اغېزه او دود درلود؟ ځکه نو که بايزيد له آره يو آزادي غوښتونکی جنګيالی مېړه هم و، خو د خپل چاپېريال د غوښتنې له مخې اړ و، چې خپله متاع د بازاريانو له غوښتنې سره سمه عرضه کړي او خپل ځان په هغه وسله سمبال کړي چې د ده د سياسي مخالفانو په لاس کښې وه او د ده پر ضد يې کاروله ځکه نو بايزيد تصوف، رياضت او طريقت له خپل سياسي مسلك سره چې په دې سيمو کښې يې تاريخي وياړنې، افغاني پاچاهۍ منځته راوړل او سياسي مرکز جوړول و، ګډ او يو داسې عجيب مرکب يې څنې جوړ کړ چې

هم يې روحي اړخ لاره او هم مادي.

تر دغه ځايه مو د روښاني نهضت د پيدايښت او د دغو خلکو د تفکر بڼه او د دوی د تحريك د فلسفې په شاوخوا کښې لنډ څه وويل.

اوس د دغه ستر مېړه په اړه پاتې ټکي ليکو:

بايزيد په زليمتابه کښې شمسيه نومي لودي پېغله په جالندهر کښې په نکاح کړه، چې د دې افغاني مېرمنې له نسه يې نوميالي اولادونه وزيږېدل، لکه د دبستان مذاهب مؤلف چې ليکي: د ۹۶۹هـ کال تر شاوخوا پورې د بايزيد شهرت هرې خوا ته خپور او ډېر ځواك يې وموند افغانانو د ده بلنه ومنله او د ده مرستې ته يې ملا وتړله.

بايزيد لومړی د دَبَار او سياست د واکمنو په لاربښوونه لاس پورې کړ او د (صراط التوحيد) د کوچنۍ رسالې له لارې يې خپل نصيحتونه دوی ته ورسول، ده مخلص مريدان هم پيدا کړل چې د مړينې تر وخته پورې يې د ده ملا وتړله، د هغو نوميالیو له ډلې څخه دا درې اديبان او د پښتو ژبې شاعران ورونه هم وو:

ارزاني (په پښتو شعر کښې د ديوان خاوند) ملا محمد عمر او ملا علي محمد مخلص (په پښتو شعر ديوان څښتن).

همدارنګه ملا پاينده، ملا دولت اکوزی، دولت لوڼ او ميرزا انصاري (دواړه په پښتو کښې د ديوان خاوندان) هم د ده ملګري وو.

بايزيد چې د پرديو پر خلاف د جهاد اعلان وکړ او په کابل او پېښور کښې يې د ډهلي حکمرانان ووېرول، نو ځکه دولتيانو او د دوی طرفدارانو چې د سيد علي (پير بابا) له تابعانو څخه وو، د ننګرهاري آخون درويزه په روحاني او علمي لاربښوونه (چې په فارسي کښې د تذکرة الابرار او په پښتو کښې د مخزن الاسلام مؤلف ؤ.) د بايزيد مخې ته ودرېدل. د ده

مرکز دا وخت د پېښور په شمال کښې د اشنغر د (کله دير) د ملا دولت مومند په کاله کښې و او د (۹۷۰هـ) په شاوخوا کښې د کابل صوبدار محسن خان د سيد علي او اخون درويزه په مرسته پرده باندې لښکر را ويوست، دی د هغه د لښکريانو لاس ته ورغی او کابل ته يې بوت، هلته يې په سياه چال کښې بندي کړ چې دغو پېښو د (۹۸۰هـ) تر شاوخوا پورې دوام وموند.

بايزيد په کابل کښې لږ موده بندي و، لکه د مخه چې مو ولوستل د ده استعداد او د استدلال نفوذ او قوت د کابل پر حکمران اغېزه وکړه نو دی يې په ډېر درناوي له بنده خوشې کړ، ننګرهار ته ورسېد، هلته يې بيا د آزادۍ غوښتلو غږ پورته او خپل سياسي مرکز يې د "تيرا" په غرو کښې وټاکه او له همدغه ځايه بايزيد روښان د "افغاني حکومت" بيرغ ورپاوه.

د (۹۸۰ هـ) کال په شاوخوا کښې اپريديو، اورکزيو او اتمانخېلو زړوورو قبيلو د ده اطاعت ومانه، خو څنګه چې د هغه ځای زياترو خلکو د دښمنانو ملا تړلې وه، نو روښان د هغو ملګرتيا و نه منله او ويې ويل: "دا چې ستاسې زړونه له مغول سره تړلي دي نو د پښتنو منځته راتلای نه شي" خو هغو خلکو خپل لاسونه وتړل او د پښېمانۍ او توبې په توګه د ده حضور ته ورغلل، بايزيد د دوی لوی ګناهکاران ووژل او پاتې ديارلس سوه تنه يې له تيرا څخه وشړل، په دې توګه يې هغه سيمه د پرديو له اغېزې او اثارو څخه بېخې پاکه کړه، خو د پرديو لښکر د تيرا پر "چوري" نومي ځای يرغل وکړ، د بايزيد پيروانو چې وسله نه درلوده د هغو تېرونلانو په واسطه يې د يرغلګرو مخه ونيوله چې د تيرا په غرو کښې شنه کېږي، هغوی ته يې سخته ماته ورکړه او د جګړې د روښان د ملګريو په ګټه پای وموند.

درويزه وايي چې: بايزيد له تيرا څخه د پردي پرستو، رينښي بيخي

وایستلې، دوه سوه او شل تنه یې تر تېره تیغ تېر کړل، پاتې کسان د ملي کسات (انتقام) له ډاره ننګرهار ته وتښتېدل، تر هغې وروسته بایزید د ملي قواو په ترتیب او تجهیز لاس پورې کړ او د افغانانو د تېر عظمت درس یې د غرو د ننګیالیو اوسېدونکیو غوږو ته ورساوه.

د غرو زرګونه پلي او سپاره ننګیالي یې خدمت ته راغلل او د ډیلي حکومت د راپرځولو له پاره یې د ملي جهاد غږ پورته کړ، دوی د بایزید په مشرۍ له تېرا څخه د ننګرهار خواته راوخوځېدل او په "برو" نومي ځای کښې کښته شول، د کابل صوبدار محسن خان چې په دغه غورځنګ خبر و، له خورا لوی لښکر سره یې په جلال اباد کښې انتظار یوست، د دوی مخې ته راووت او د شینوارو په "تورراغه" نومي ځای کښې دواړه قوتونه سره مخامخ شول، سخته جګړه ونښته او د غرو ننګیالي پښتانه چې په تشو لاسو د غرو په لرګیو او نیانو یې جنګ کاوه، د ډهلي د پاچهۍ د وسله والو قواو په مقابل کښې چې د اور او اوسپنې وسلې یې درلودلې په ډېره مېړانه ودرېدل، بایزید هم د خپلو پیروانو په منځ کښې په ډېره مېړانه جنګېده، چې د همدې خونړۍ جګړې په ډګر کښې ووژل شو، ځکه نو د تور راغه جګړه د یرغلګرو لښکرو په ګټه پای ته ورسېده.

په ثقه وینا دی د (۹۸۸هـ) کال په شاوخوا کښې پر ۵۶ کلنۍ شهید شوی، هدیره یې معلومه نه ده خو زیات اټکل دادی چې په وزیرستان کښې به وي.

بایزید پر خپل ژوندانه د پردیو په مقابل کښې د ملي غورځنګ بنسټ کښېښوو او هم یې خلکو ته د افغاني حکومت جوړولو فکر پیدا کړ، دی پر سیاسي او جګړه ییزو اثارو سربېره ادبي او علمي اثار هم لري، ده په څلورو پښتو، عربي فارسي او هندي ژبو خبرې او لیکنې کړای

شوې، خو په پښتو ژبه کښې د فني نثر لیکنې یعنې د مسجع نثر د ادبي مکتب بنسټ ایښوونکی ګڼل کېږي، چې خپل مشهور کتاب "خیرالبیان" یې په همدغه نیم منظوم نثر چې فارسي، عربي او هندي ژباړې هم لري لیکلی دی. د ده نور کتابونه یو "صراط التوحید" نومېږي چې پر (۹۷۸هـ) کال یې په هغه کښې د خپل ژوندانه پېښې، د کامل پیر د لټولو موضوع او نصیحتونه لیکلي دي، بل کتاب یې حالنامه د خپل ژوندانه بیان دی چې د دبستان مولف له هغه څخه روایت کوي او څلورم کتاب یې د مقصود المومنین په نامه په عربي ژبه لیکلی چې د اخلاقو، تصوف او طریقت بحثونه لري. د دغو څلورو کتابو پر لیکلو سربېره یې د پښتو ژبې له پاره یو لیکدود هم جوړ کړی، چې د دې ژبې مخصوص آوازونه یې په خاصو اشکالو کښې ښوولي وو.

بایزید په ناکامۍ له دنیا تېر شو، خو د ازادۍ غوښتلو هغه تخم چې ده په پښتونخوا کښې وکاره تر هغه وروسته شین شو، چې ثمره یې په پښتونخوا کښې د ازادۍ غوښتلو پرله پسې غورځنګونه وو لکه په کندهار کښې د میرویس غورځنګ او په خیبر کښې د خوشال او ایمل هڅې او بالاخره د احمد شاهي لویې شهنشاهۍ جوړېدل، درویزه د پیر روښان مخالف قطب دده او د ده د اولادې دا سیاسي مفکوره داسې بیانوي چې دوی وویل: "لښکرې راغونډوو، هندوستان نیسو، عامه ناره یې وکړه چې افغان سپاره دې پر موږ راټول شي، د اکبر پاچا خزانې زموږ دي."

له بایزید څخه دوې سلسلې ماثر پاتې دي: ادبي ماثر چې **یوې ډلې پښتو** لیکونکیو لکه: درویزه، بابو جان، قاسم او نورو د ده په نیم منظوم مسجع سبک د نثر کتابونه ولیکل.

دویم د ده حربي او سیاسي ماثر دي چې د ده اولادې د پښتونخوا

په غرو کښې تر يوې پېړۍ پورې د خپلواکۍ غوښتلو جګړه پر مخ بوتله.

بايزيد حنفي مذهبه مسلمان او فقيه متصوف دی چې په تصوف کښې د اهل شهود مذهب ملاتړی دی، خو کله کله د سکر په حالت کښې د وجوديه په مشرب هم ګروهېږي، په تصوف او طريقت کښې يې خپلو مريدانو ته اته پوړه ټاکلي دي: شريعت، طريقت، حقيقت، معرفت، قربت، وصلت، وحدت، او سکونت چې دا هره يوه مرتبه خاص دودونه او آداب لري.

خو د ده سياسي پروګرام پر څو بنسټو ولاړ ؤ:

لومړی: د **افغانانو**آزادي تر دغه پلان لاندې:

الف: د پرديو د ظلم پر وړاندې د کرکې را ويښول.

ب: له حکومتيانو لرې والی چې په انګريزي يې (نن ګواپريشن) بولي.

ج: د آزادۍ لپاره جګړه اوسربښندنه.

دويم: له اداري او مالي جنګي تشکيلاتو سره افغاني حکومت جوړول.

درېيم: په هند کښې دافغاني شهنشاهۍ او د غوريانو، خلجيانو او لوديانو د وياړونو راژوندي کول.

دا وو د روښاني غورځنګ د بنسټ ايښوونکي د څرنګوالي لنډيځ، اوس به وګورو چې تر ده ورسته څه پېښ شول؟ او دا ملي غورځنګ کوم ځای ته ورسېد؟

د خپلواکۍ او آزادۍ غوښتنې هغه اور چې بايزيد د پښتونخوا د غرو د خلکو په سينو کښې بل کړی و، د ده په وژلو مړ نه شو، تره ده وروسته يې زوی جلال الدين پر څلوارلس کلنۍ د پلار د روحاني او سياسي رياست په ګدۍ کښېناست، د ډهلي د دربار مورخان ابو الفضل، خافی خان

او بدواني د ده نوم (جلاله) ليکي او وايي چې: د هند پاچا اکبر دی په دغه نامه باله:

د دبستان ليکونکی وايي چې: جلال الدين په خپلواکۍ حکومت کاوه، عادل او ضابط سړی و.

پر (۹۸۹هـ) کال چې اکبر له کابله هند ته راغی جلال الدين په افغاني قبيلو کښې په مشرتابه او رياست پېژندل شوی و، اکبر هغه خپل حضور ته ور وغوښت، خو جلال الدين چې د درباريانو په دروه او چل خبر و، نو د خپل پلار مرکز ته چې د تيرا په غرو کښې و- ولاړ او پښتانه قبايل چې د پېښور د تيولدار سيد حامد بخاري له خوره ډېر په تنګ شوي وو، پر جلال الدين را غونډ شول، او نوموړی ستمګر حکمران يې وواژه، دا وخت د پښتنو ملي قوت د جلال الدين تر بيرغ لاندې شلو زرو پليو او پينځوزرو سپرو ته رسېده.

جلال الدين اکبر چې د هند لوی امپراتور ؤ، د روحاني جلال الدين ورکاوي ته يې کلکه ملا وتړله، پر (۹۹۴هـ) کال يې کنورمان سنګ او خواجه شمس الدين خافی له يوه ويروونکي پوځي ځواك سره د جلال الدين د مخنيوي له پاره وګمارل، څنګه چې د پېښور شاوخوا د يوسفزيو، غوريه خېلو او مومندو قبيلې ټولې ورسره وې نو د خيبر په غرو کښې خورا سختې جګړې وشوې، د اکبر لښکرو د جلال الدين په وړاندې څه ونه شو کړی، نو څکه اکبر يو بل لوي لښکر له زين خان کوکه سره د خپل مخکيني لښکر د ملاتړ له پاره را واستاوه او جګړه لا توده شوه.

دا جګړه تر دا بل کاله جاري وه، خو چې د اکبر دويم لښکر هم د افغانانو پر وړاندې څه ونه شو کړی، نو اکبر هغه وترټل او پر (۹۹۵هـ) کال يې بل نوی لښکر راوستاوه، چې د بنګښ له لارې يې د جلال الدين پر

ځواکونو يرغل وکړ، امان سنکهه د بګرام له خوا راووت، خو جلال الدين له خپلو زرو سپرو او پينځلسو زرو پليو سره پر هغه بريد وکړ په دې جګړه کښې د ده يو نيم زر تنه ووژل شول او اکبري تيري کوونکيو ته هم درانه تلفات ورسېدل.

تر دې جګړې وروسته جلال الدين وکړی شول چې خپل نفوذ له تيرا څخه د پېښور شمال خوا ته په اشنغر کښې خپور او زړور يوسفزيان هم د ځان ملګري کړي، هغه وو چې پر (۹۹۶هـ) کال يې د همدغو قبيلو په ملاتړ د سوات او باجوړ په سيمو کښې د آزادی غوښتنې غږ پورته کړ، د اکبر له لښکرو سره ونښت او بېرته تيرا ته راغی د اکبر دربار چې د دغه سرسخته رقيب د مقاومت له لاسه په تنګ شوی و، يو درونډ لښکر يې د صادق خان په مشرتابه د تيرا خوا ته وګماره چې د جلال الدين د لښکر پر زړه حمله وکړي، صادق د اپريديو او اورکزيو پر قبيلو بريالی شو، او د جلال الدين د لښکريو مشر ملا ابراهيم يې ونيو خو په خپله جلال الدين د (وزيرستان) د کاڼي ګورم له لارې پر شاشو او د اکبر لښکرې تر ډېرې مودې د يوسفزيو له هغو قبيلو سره په جګړه اخته وې چې له جلالي آزادي پالو سره يې لار او اړه درلوده (۹۹۶هـ).

دا وار جلال الدين څلور کاله د جګړې له ډګره مخ واړاوه، وايي چې توران ته لاړ، خو پر (۱۰۰۰هـ) کال يې بيا افغاني ځواکونه را غونډ کړل، د اکبر له درباره هم ازمايلي شوي کسان لکه جعفر بيګ اصف خان او قاسم خان کابلي د ده د له منځه وړلو له پاره غوره شول او تر سختو جګړو وروسته د جلال الدين د کهاله څو تنه چې د ده ورور وحدت علي (واحد علي) هم پکښې و د اصف خان لاس ته ورغلل.

د ډېلي دربار چې د جګړې په ډګر کښې د لښکر په زور جلال الدين

مات نه کړی شو نو دروه او رشوت ورکولو ته يې لاس واچاوه او په خپله په افغانانو کښې يې ببلتون راوست، د دروه او رشوة له لارې يې د قبيلو ځينې مشران د ده پرضد وپارول، چې له هغې جملې څخه ملك حمزه اکوزه په (سرکاوی) کښې لاس ور واچاوه خو جلال الدين هغه مات کړ بيا يې د مينې په شاو خوا کښې هم حمزه پرشاو شاړه خو ترهغه وروسته اکبر د حمزه د ملاتړ له پاره خورا زيات لښکر را واستاوه او ټول اکبري ځواکونه پر جلال الدين راتوی شول، په دې جګړه کښې د لازاکو په (توره بيله) کښې د جلال الدين دوه نوميالي ورونه شيخ عمر او خير الدين ووژل او بل ورور نور الدين يې مومندانو وواژه، خو په خپله جلال الدين چې ډېر تلفات وررسېدلي وو د تيرا غرو ته لاړ.

جلال الدين د غرني اتل په توګه په تيرا کښې په مهمو لښکرې سمبالتياو لاس پورې کړ زيات قبايل يې له ځان سره يو کړل او تر (۱۰۰۱هـ) کال پورې يې د **افغانانو** تازه دمه لښکر پر خپل ملي مرکز را غونډ کې، شهنشاه اکبر هم دا پلا خپل ډېر مهم او لومړی درجه سړي د ده د مخنيوي له پاره وګمارل چې مشري يې زين خان کوکه او شيخ فيضي کوله وروسته تر هغه راجه بيربل، سعيد خان او نور يې له لسو زرو سپرو سره ملاتړ ته راغلل، خو جلال الدين په کلکه هغه لښکر مات او پر شا يې وشاړه د ډهلي دربار د مورخانو په وينا له اکبري څلوېښت يا پنځوس زريز سپاره لښکر څخه د زورورو افغانانو له لاسه يو هم ژوندی پاتې نه شو او ان د اکبر د شهنشاهۍ د ټولو چارو چلوونکی او د اکبري دربار مهم غړی راجه بيربل هم په دې لاره کښې سر بايلوو، زين خان کوکه له نورو اميرانو سره د اټك خوا ته وتښتيد او نور نو له هغې جګړې څخه يو تن هم نجات و نه موند.

د اکبر دربار ته چې ددې تباهۍ خبر ورغی نور راجه تودرمل يې

د قاسم خان کابلي په مرسته د لار څارنې له پاره واستاوه او دغو داوړو په ډېر چل و ول زین خان کابل ته ورسولای شو.

تر هغه وروسته د ډهلي قواو تر څو کالو پورې د قاسم خان کابلي په مرسته د کابل او پېښور لاره ساتله، پر (۱۰۰۴هـ) کال بیا جلال الدین پر اکبری لښکر برغل وکړ، اکبر پاچا قلیچ خان د ده د مخنیوی له پاره راولېږه، دا سړی هم تر څو جګړو وروسته د کابل خوا ته پر شا شو، جلال الدین د پښتونخوا پر ټولو غرو له خیبره تر تیرا پورې او د کابل پر جنوبي سیمو تر غزني پورې بریالی شو، پر (۱۰۰۷ هـ) کال یې د غزني ښار هم د تورې په زور د پردیو له منګولو څخه ونیو او تر دوو کالو یې پر هغو سیمو حکومت کاوه، پر (۱۰۰۹ هـ) کال د اکبر لښکر د غزني په ښار کښې اووه ورځې له ده سره جګړه وکړه او هم یې د هغه ډېر خلك د ده پر وړاندې وپارول، د جګړې په یوه ډګر کښې شادمان نومي دی ټپي کړ، تر هغه وروسته جلال الدین رباط غره ته ولاړ، شریف خان اتکه چې د ډهلي د دربار حکمران و، مراد بیګ نومي په ده پسې وګماره، نوموړي هغه نومیالی اتل ټپي چې څو کاله یې د آزادۍ له پاره د پردیو پر وړاندې جګړه کړې وه شهید کړ، د ده له شوره ډك سر یې اکبري دربار ته واستاوه، حال دا چې د ده ورور کمال الدین لا د مخه په اکبري زندان کښې مړ شوی و.

هغسې چې د ډهلي دربار ګڼلې وه، د جلال الدین په وژلو هم د افغانانو د آزادۍ غوښتنې تلوسه مړه نه شوه، تر ده وروسته یې وراره احداد د عمر شیخ زوی او د بایزید لمسی چې د ده زوم و د خپلواکۍ غوښتنې بیرغ پر خپلو اوږو پورته کړ، د خپلو غیر تمنو اسلافو په شان یې هنګامه توده وساتله. د دبستان لیکونکي په وینا احداد یو عادل، ضابط او د خپل نیکه پر ایین ثابت ولاړ سړی و، افغاني قبایل ورباندې راغونډ شول او د

(۱۰۲۰ هـ) کال پر صفره یې جهانګیري حکمران چې معزالملك بخشي نومېد مات کړ، د کابل پر ښار یې برید وکړ، په دې جګړه کښې د احداد یو ملګری "بارکی" نومي مړ شو، د ډهلي لښکر د ناد علي میداني او قلیچ خان په ملاتړ له ده سره جګړه کوله چې احداد په دې جګړه کښې پر شا شو.

څلور کاله وروسته احداد د کابل جنوبي خواته په څرخ کښې بیا نوی لښکر راټول کړ او جهانګیر پر (۱۰۲۴ هـ) کال یو دروند او لوی لښکر د ده د مخنیوي له پاره وګماره، په خپله جهانګیر په دې اړه داسې وایي:

"احداد افغان که از دیر باز در کوهستان کابل در مقام سرکشی وفتنه انګیزیست وبسیاری از افغانان آن سرحد بروجمع شده اند و از زمان والد بزرګوارم (اکبر) تا حال که سال دهم جلوس من است افواج همیشه بر سر او تعیین بوده اند رفته رفته شکستها خوردو پریشانیها کشید" (تزوك جهانګیری).

د څرخ ډاګونه د دواړو خواوو په وینو سره شول، تر سختې جګړې وروسته د جهانګیر لښکرو بری وموند، د احداد ملګري د درو زریو تنو په شاوخوا کښې ووژل شول، خو په خپله احداد د کندهار خواته ولاړ او د لښکر مرکز یې د دښمن د لښکریانو لاس ته ورغی.

پر (۱۰۲۸ هـ) کال احداد د جهانګیري لښکر په مقابل کښې بیا لښکر راغونډ کړ، د ډهلي د نامتو درباري مهابت خان زوی امان الله خان ورسره وجنګېد، په دې جګړه کښې هم د احداد لښکر ته سخت تاوان ورسېد او غرو ته وخوت.

د ډهلي له لښکر سره د احداد وروستنۍ جګړه پر (۱۰۳۵ هـ) کال په تیرا کښې وشوه، د جهانګیر لښکر د افغانانو له ملي قواو سره ونښت، په کابل کښې د جهانګیر حکمران د خواجه ابوالحسن زوی ظفر خان خورا

لوی لښکر را ویوست او په تیرا کښې یې پر نواغر (لواغر) چې د احداد د ملي ریاست مرکز و، یرغل وکړ؛ احداد. یې هلته کلا بند کړ، یو شپه چې تیري کوونکي پر کلا وروختل احداد د ژوند تر پایه په مېړانه ورسره وجنګېد او په مېړانه یې خپل سر د ملي خپلواکۍ ساتنې په لار کښې کښېښوو، شهید شو - د ډهلي لښکرو د ده سر پرې کړ او د احمد بیګ د زوی افتخار خان په لاس یې د جهانګیر دربار ته سوغات واستاوه، هغه ورځ چې د شهنشاه دربار ته د دغه افغان ملي مجاهد سر ورسېد نو جهانګیر خدای ته پر سجده شو، شکر یې ویوست او د خوښۍ د ساز او سرود د ږغولو امر یې وکړ - خو:

سر کشته بر نیزه میز د نفس
که معراج مردان همینست و بس

احداد د روښان په کورنۍ کښې تر جلال الدین وروسته خورا زړور او لوی سړی و، صمصام الدوله د ده په اړه لیکي:

"شجاعت و بهادری او ناسخ داستان رستم و افراسیاب است، و در عهد جهانگیر آویزش های سخت باعسا کر پادشاهی نمود" (مآثرالامرا).

د دبستان لیکونکی د ده د اخلاقي ښېګڼې داسې ښيي:

"احداد مر دی بود عادل و ضابط... و حق مردم رسانیدی و خمس اموال که از جهاد بهم رسیدی، در بیت المال داشتی وآنرا نیز بغا زیان رسانیدی..."دبستان". تر احداد وروسته یې زوی عبدالقادر چې د جلال الدین د لور علایي له نسه و د پلار پر مسند کښېناست او دوه کاله یې په تیرا کښې حکومت وکړ، خو چې شاهجهان پر (۱۰۳۷ هـ) کال ظفر خان د کابل په صوبدارۍ وټاکه او د عبدالقادر په مقابل کښې یې راواستاوه خو

عبدالقادر پر ظفر خان بری وموندد هغه ډېر ملګري یې ونیول او سزا یې ورکړه، او یوازې د ظفر خان مېرمن له دې معرکې څخه په ډېر مشکل ووتله. دا خونړۍ جګړه د تیرا په خرمانه درې کښې وشوه.

تر هغه وروسته عبدالقادر له خپلو تره زامنو کریمداد او محمد زمان سره تل د تیرا د ملي لښکر مشرتوب کاوه، پر (۱۰۳۹ هـ) کال یې له پېښور څخه اووه میله لیرې په یولم ګذر کښې د افغان کمال الدین په هغه غورځنګ کښې ګډون وکړ چې د پېښور په شاوخوا کښې د ډهلي د لښکر پر وړاندې منځته راغلی و خو پر (۱۰۴۴ هـ) کال عبدالقادر د کابل د صوبدار سعید خان لاس ته ورغی او هند ته یې وتښتاوه. همدارنګه د جلال الدین زوی الله داد چې په دغو ملي هڅو کښې د عبدالقادر ملګری و او د افغانانو د ملي تولیو مشرتوب یې کاوه د ډهلي د لښکریانو په لاس هند ته واستول شو، همدا راز د جلال الدین بل زوی کریمداد د (۱۰۴۷ هـ) کال په روژه کښې د شاهجهان په امر په پېښور کښې ووژل شو.

په دې توګه د بایزید روښان کهاله وروستۍ رڼا تر یوې پېړۍ مجاهدې وروسته مړه شوه، خو له ظلم او ستم سره ددغه کهاله مبارزې او د دوی آزادي غوښتنه، مېړانه او خپلواکي غوښتنه به زموږ په ملي تاریخ کښې د تلپاتې یادګار په توګه لیکل شوي وي.

نومیالي روښانیان:

۱-بایزید پیر روښان د عبدالله اورمړ انصاري زوی د (۹۴۹ هـ - ۹۸۸ هـ) پر شاوخوا.

۲- جلال الدین د بایزید روښان زوی (۹۸۸ - ۱۰۰۹ هـ)

۳- احداد د عمر شیخ زی او د بایزید لمسی (۱۰۰۹ - ۱۰۳۵ هـ)

۴- عبدالقادر د احداد زوی (۱۰۳۵ - ۱۰۴۴ هـ)

(وګورئ ۷۴ نومره نسب پاڼه)

اخځلیك:

د اخوند درویزه تذکرة الابرا روالا شرار - د پښتو د شاعر دولت قلمي دېوان - د بدایونی منتخب التواریخ - د اخون درویزه مخزن اسلام- ماثر الامرا - منتخب اللباب - پادشاه نامه - تزك جهانګیری - عمل صالح - اقبال نامه - دبستان مذاهب - اکبر نامه - طبقات اکبري - ددولا فوز تاریخ هند - فرشته - سروی لسانی هند، لسم ټوك - حیات افغانی - مجلهٔ معارف ۱۹ ټوك - صراط التوحید - تاریخ مرصع - مجلهٔ آثار عتیقهٔ هند د بمبیٔ چاپ دپښتو ادبیاتو تاریخ دویم ټوك - افغانستان در عصر تیموریان هند - د خیر البیان پښتو خطي نسخه.

توخیان

(۱۲۰۰ هـ)

د غلجیو افغانانو یو ټبر چې په زابل، د ترنك او ارغند او پر غاړو، د کلات په غرو کښې د مقر تر بریدونو اوسېږي توخي نومېږي.

د ډهلي د تیموریانو او د ایران د صفویانو په وختو کښې د توخیو یوه کهاله ددغو دوو شهنشاهیو په منځ کښې خپل واك ساته، چې پر (۹۶۲هـ) کال د همدغو خلکو یو نومیالی شاه محمد کلاتي په کندهار کښې حکمران و، چې همایون هغه ولایت ورسپارلی و. تر شاه محمد وروسته د اورنګزیب پر مهال له دغه کهاله ځخه "ملخی" نومي د کلات حکمران، چې د اورنګزیب دربار رسماً د سلطان ملخي په لقب وپېژاند په هغه فرمان کښې چې د (۱۰۹۳ - ۱۶۸۱م) کال د دریمې خور (جمادی الاولی) پر (۹) د عالمګیر له درباره دده په نامه صادر شو، دی یې د ټولو غلجیو ملك وګاڼه چې د حکمرانیٔ برید یې له یوې خوا د صفوي هېواد تر شاوخوا او بلې خوا د هند د عالمګیر دولت تر پولې رسېده، د ده د زړو کلاو کنډوالې تر اوسه د شاه جوی او کلات تر منځ شته.

د ده په وخت کښې د صفویانو او غلجیو ټبرو تر منځ سختې جګړې وشوې چې جبار خان سلیمانخېل (چې د کابل او جلال آباد پر لار په خاك

جبار کښې ښخ دی) يې په ترڅ کښې ووژل شو، ملخي د ابدالي تېر له مشر سره چې خدا داد سلطان نومېد يو تړون وتاړه تر خپلو منځو يې د کندهار د جلدك د ګرماوناوه ويش او بريد وټاکه، دی د اېنځرګي او سرې ډېرې (سرخ سنګ) تر منځ د دروازګی په جګړه کښې ووژل شو، دا پېښه د (۱۱۰۰ هـ ۱۶۸۸م) په شاوخوا کښې وشوه او پر ځای يې حاجي عادل کښېناست. تر يوه وخته پورې ده په خپله او د ده زوی بايی خان پر کلات او ځېرمه سيمو حکومت کاوه، د ترنك درود پر غاړه د کلات او جختران کلاوې د دوی مرکز و، چې په پای کښې بای خان هم ووژل شو، ښالم (شاه عالم) د علی خان زوی، د ملخي وراره او زوی يې خوشال خان هم څه موده حکمراني وکړه، د دغه کهاله وروستني محلي حکمرانان د خوشال خان زامن اشرف خان او الهيار خان وو چې اشرف د اعليحضرت احمد شاه ابدالي له خوا تر غزني پورې د کلات حکمران شو او پر هند باندې په لومړۍ حمله کښې له احمد شاه سره ملګری و، د تيمور شاه په وختو کښې د اشرف خان زوی امو خان ته د غلجيانو مشرتوب ورسېد، د دغه کهاله پايڅوړ د امير عبدالرحمن خان تر وختو واك درلود.

نوميالي توخيان:

۱- شاه محمد کلاتی (د ۹۶۰ هـ شاوخوا)
۲- سلطان ملخی (د ۱۰۹۰ هـ شاوخوا)
۳- حاجی عادل د ملخي زوی (د ۱۱۰۰ هـ شاوخوا).
۴- بای خان د عادل زوی (د ۱۱۱۵ هـ شاوخوا)
۵- شاه عالم (مشهور په ښالم خان) د علی خان زوی (د ۱۱۵۰ شاوخوا)

۶- اشرف او الله يار د شاه عالم زامن (د ۱۱۶۰ هـ شاوخوا)
۷- اموخان د اشرف خان زوی (د ۱۲۰۰ هـ شاوخوا)

مأخذونه:

پټه خزانه - صولت افغانی - حيات افغانی - خورشيد جهان - آريانا ۲ - ټوك،تاريخ سلطانی - د توخيو شفاهي روايتونه.

ابدالیان

(۴۴۰ - ۱۱۴۴هـ)

د افغانستان او هند په تاریخ کښې ابدالیان نامتو تېر دی چې د نامه ریښه یې د (۴۰۰م) شاوخواسپین پوستې آریایې قبیلې ته چې اپتل (Aptal) یا هپتالي نومېده رسېږي. دغې قبیلې په باختر او تخارستان کښې یو غښتلی دولت جوړ کړ، د بریتانیکا دایرة المعارف په وینا مورخانو یې نوم "ابدلوی" هم راوړی دی چې په تاریخونو کښې یې مختلف شکلونه هپتل (اودل) = ابدل، هیطل - یفتل لیکل شوی دی.

اروپایان دا ارایایي هپتالیان سپین هونان (White Huns) بولي. د (هون - هان) د کلمې ریښه په پښتنو کښې تر اوسه د "خان" په شکل پاتې ده، ځکه چې د فیلالوژۍ له مخې پر "خ" د "ه" اوښتل روا وو لکه د "هوارزم" اوښتل پر (خوارزم) او د "هو" اوښتل په "خه" (خوب). دغو خلکو تر اسلام دمخه د اسیا په زړه کښې حکومت کاوه، او د ایران د ساسانیانو له شهنشاهۍ سره وجنګېدل چې د عربو مورخان دوی د "هیاطله" په نامه لیکي. د ددوی پایځوړ په زابلستان کښې د عربو د راتو او د اسلام د خپرېدو تر وخته و، چې ډېرلیکونه یې تر اوسه د کندهار شمال خوا ته په روزګان کښې شته د ځینو پاچهانو نومونه یې هم پښتو دي لکه میرکولا

(میر- لمر) او (کولا - کهول).سربېره پردې د دوی ښې، اندامونه او جګې پوزې (چې د دوی پر سکو کښل شوي) هم پښتنو ته ورته دي، داسې څرګندېږي چې دا سپین نژادي ارایي قبایل وروسته تر هغه چې افغانستان ته راغلي د پکهت (پښتون) له پخواني عنصر سره یو ځای شوي او د دغه هېواد له پخوانیو کورنیو عناصرو سره ګډ شوي دي.

د اسلامي دورې په تاریخ کښې لومړی نامتو سړی چې د "ابدال - اودل" په نامه یاد شوی د پښتنې قبیلو مشهور نیکه دی چې له خپل نامتو کهاله سره په سلیمان غره کښې اوسېد، دی د ترین زوی، د ښرخبون لمسی او د سړه بن کړوسی و، دده نوم په پښتو ادبیاتو او پخوانیو نسخو کښې (اودل - او د جمع منسوب په ډول اودالی -ابدال) راغلی دی چې د (۴۴۰ هـ ۱۰۴۸ م) په شاوخوا کښې یې پښتانه قبایل پر ځان راټول کړي وو، د ده له توکمه (نژاده) ملك سلیمان د عیسی زوی چې په زیرك مشهور و، پښتنې قبیلې له سلیمان غره ځخه د کندهار سیمې ته بوتلې او هلته یې میشتې کړې د خپل ژوندانه په پای کښې یې خپل زوی ملك بارك په یوه لویه جرګه کښې پر خپل ځای کښېناوه، تربارك وروسته د زیرك بل زوی ملك پوپل خپل نفوذ د (اوسني بلوچستان) تر شال او ژوبه ورساوه او تر پینځه شپېته کلن مشرتابه وروسته د ۸۹ کالو پر عمر مړ شو. تر هغه وروسته یې زوی ملك حبیب او بیا د ملك حبیب زوی ملك بامی د کندهار د قبایلو ولسوالان وو، له سلطان سکندر لودي سره یې (۸۵۵ - ۹۰۰ هـ) د ملګرتیا اړیکي لرل نوموړي سلطان د ملك حبیب مشرتوب رسماً پېژندلی و.

تر هغه وروسته بهلول د کاني زوی او د بامي لمسی او ملك صالح د معروف زوی او د بهلول لمسی تکړه ولسوالان وو، صالح د شیر شاه سوري (۹۴۷ - ۹۶۰ هـ) له دربار سره ښه اړیکي درلودل، او خپل نماینده ګان یې

هند ته ولېږل، تر ده وروسته ملك سدو د صالح ورور چې د سدوزيو لومړی نيکه دی په يوه لويه قومي جرګه کښې د کندهار د ولسوالۍ او مشرتابه پر مسند کښېناست (د ۹۶۵ هـ - ۱۵۵۷ م کال د ذيحجې پر ۱۷ زېږيدلی) او د کندهار ارغسان يې خپل مرکز وټاکه خپل دښمن حاجي زله خان يې له منځه يوړ. محمد د بارکزيو مشر (د محمدزيو لومړی پلار) د سدو هممهالی و، د سيد جمالالدين افغان او نورو مورخانو په وينا د صفوي شاه عباس دربار هم په رسميت پېژندلی و (د ۱۰۱۰ هـ - ۱۶۲۱ م شاوخوا) هغه مهال چې سد و د خپل وخت پياوړی سيمه ييز حکمران (۷۵) کلنی ته ورسېد، نو په يوه لويه قومي جرګه کښې يې له خپلو پينځو زامنو (خواجه خضرخان، مودود (مغدود) خان، زعفران خان، کامران خان او بهادرخان) څخه خواجه خضرخان پر خپل ځای ولسوال او قومي مشر وټاکه څلور نوميالي ورونه يې د شاهجهان هممهالي وو چې پر (۱۰۴۷هـ - ۱۶۳۷م) کال د شاهجهان لښکر و، د دوی په مرسته کندهار ونيو او د هغه له خوا د کندهار ولسوالان وپېژندل شول، دوی له ډهلي دربار سره ښه اړيکي نه لرل پر (۱۰۵۰ هـ - ۱۶۴۰م) کال ملك مغدود خان او کامران خان ډهلي ته ولاړل او شاهجهان يې په درناوي هرکلی وکړ. ملك مغدود پر (۱۰۵۳هـ -۱۶۴۳م) کال له کابل حکمران امير يحيی سره جګړه وکړه او ووژل شو، کامران فاضل سړی و، پر (۱۰۳۸ هـ - ۱۶۲۸ م) کال يې په پښتو ژبه د "کليد کامراني" په نامه يو کتاب هم ليکلی و. د ګريفن په وينا خضر خان پر (۱۰۳۶ هـ - ۱۶۲۶م) کال مړ شو، ترهغه وروسته يې زامن خداداد سلطان مشهور په خودکی) او شيرخان د کندهار مشران او ولسوالان وو.

خداداد خان له خپلو ګاونډيو غلجيو قبيلو سره دوستانه اړيکي وساتل، په قومي جرګو کښې يې له سلطان ملخي سره مفاهمه وکړه او د

دوستي ترون يې وتاړه، د دواړو خواو تر منځ يې د ولسواليو ويش له کندهار څخه پنځوس ميله ختيزې خوا ته د جلدك ګرماو او د برين پل وټاکه، د روب او بوري ځمکې يې د سليمان غره تر لمنو ونيولې، د (۱۱۰۵ هـ - ۱۶۹۳م) کال په شاوخوا کښې يې ورور شيرخان د کندهار له صفوي حکمران سره ونښت او د کوړك په بند کښې يې صفوي لښکر پوپنا کړ، ده د مغدود خان پر زوی شاه حسين باندې برې وموند او حسين يې ملتان ته وشاړه، همدغه حسين ته عالمګير په سيالکوټ او رنګپور کښې جاګير ورکړی و، د ګريفن په وينا د دکن په جګړه کښې له عالمګير سره پر اووه زريز منصب ملګری و، د ده ورور الله داد خان د دو سوو سپرو د مشرۍ رتبه درلوده، حسين خان پر (۱۰۶۹هـ - ۱۶۵۵ م) کال په رنګپور کښې مړ شو، شجاع خان د احمد شاه ابدالي په وختو کښې، شريف خان د تيمورشاه په دوره کښې او مظفرخان رکن الدوله چې د ملتان د ناظمانو په توګه ټاکل شوي وو، د همدغه حسين اولاده وه.

د سدوزيو ورونو مرکز عموماً له کندهار څخه ديرش ميله ختيزې خوا ته د ښار صفا سيمه وه، چې له صفوي درباره هم د "ميرزا" په لقب پېژندل شوي وو، د ډهلي دربار شيرخان ته د "شهزاده" لقب ورکړی و، له کندهاره تر فراه پورې د ابدالي قبيلو مشرانو لکه بدال خان باميزي، ميرالکوزی او نورو د ده مشرتوب منلی و، تر شير خان وروسته يې زوی سرمست خان او تر هغه وروسته د سرمست خان زوی دولت خان د کندهار ولسوالان شول او د پلرني مشرتابه پر ځای کښيناستل د سلطان خداداد زوی حيات سلطان هم د کندهار ولسوالي دولت خان ته وسپارله او په خپله له خپل ورور لښکرخان او شپږو زرو ابدالي کورنيو سره ملتان ته و لاړ، دولت خان د کندهار ښار له صفوي حکمران سره سختې جګړې وکړې او د

خپلواکۍ بیرغ یې تر غزني او سلیمان غره پورې اوچت کړ، دا هغه وخت و چې د ایران صفوي او د ډهلي تیموري دولتونه په خپلو منځو کښې د کندهار ښار پر سر په نزاع سره اخته وو، لکه مخکښې چې مو وویل شاهجهان او عالمګیر څو څو ځله کندهار ته لوی لښکر راواستول.

دولت خان چې ددغه ډګر پهلوان و، خپل اقتدار یې خپراوه، دواړې خواوې د ده مرستې ته اړ وې دویم صفوي شاه عباس په هغو لیکونو کښې چې د (۱۰۵۹ هـ - ۱۶۴۹ م) کال پر سر یې دولت خان ته رالېږلې وې دی یې "ایالت پناه" کوټوال قلعهٔ قندهار بللی دی او د یوې داسې خورا لویې صوبې د حکومت دور سپارلو ژمنه یې ورسره کړې وه چې په ایران او هندوستان کښې یې ساری نه و (عباس نامه)

څنګه چې د دولت خان د واکمنۍ لمنه خپره شوه نو پنځوس کاله یې په بریالیتوب حکومت وکړ؛ د صفوي دولت د بېګلربېګۍ واك او اختیار یې یوازې د کندهار په کلا کښې کلا بند کړی و، ځکه نو تر (۱۱۰۶هـ - ۱۶۹۴ م) کال وروسته شاه حسین صفوي زمان خان د کندهار له حکمرانۍ څخه ور وغوښت او د هغه پر ځای یې نصراني ګرګین خان ګرجي د شاهنوازخان په لقب د کندهار بیګلربیګي وټاکه، دغه ظالم سړی چې د صفوي دولت د ماتې سبب شو، د شپې له خونخوارو سپرو سره په ښارصفا کښې د دولت خان پر کور ورولوېد، دولت خان او د هغه زوی نظر محمد خان یې (د ۱۱۱۵ هـ - ۱۷۰۳م پر شاوخوا) ووژل. ابدالي قبیله د خپل مشر دولت خان په وژنه ډېره خواشینې شوه د هغه زوی رستم خان یې په خپل مشر تابه وټاکه، رستم لایق سړی و، د سرورخان بامیزي او کته خان اکوزي په ملاتړ یې د ولسوالۍ چارې پرمخ بیولې، د ده کشر ورور زمان خان په کرمان کښې د یرغمل په توګه د صفوي حکومت په لاس کښې و، ځکه نو رستم

خان له صفویانو سره ځرګند مخالفت نه شو کړای خو د کندهار په جنوب کښې یې د بلوڅانو په لاس صفوي لښکر تباه کړ څلور کاله وروسته چې رستم مړ شو، نو ابدالي قبیلې هم بې مشره پاته او سره تیت شوې. د پښتنې قبیلو مشرتوب د هوتکو کهاله نامتو مؤسس حاجي میرویس لاس ته ورغی، ابدالي مشران هرات ته ولاړل هلته یې خپله حکمراني پر پښو و دروله (د ۱۱۱۹ هـ - ۱۷۰۷ م).

دمخه مو وویل چې: حیات سلطان ابدالی د دولت خان پر مهال په ملتان کښې اوسېده هغه وخت چې پر (۱۱۲۳هـ - ۱۷۱۱م) کال کیخسرو خان په کندهار کښې له پېنځه ویشت زریز صفوي لښکر سره د میرویس خان له لاسه تباه شو، عبدالله خان د حیات سلطان زوی له خپل زوی اسدالله خان سره له ملتانه راغی او په هرات کښې یې پرصفوي بیګلر بیګي عباس قلي خان شاملو یرغل وکړ د هرات لوېدیز خوا ته د غوریان د دوښاخ په غره کښې ابدالي قبیلې او هراتیان ورسره یو ځای شول، اسفزار یې ونیو او صفوي نوی حکمران - جعفر خان یې مات کئ. دغه افغاني لښکر د (۱۱۲۹هـ - ۱۷۱۶ م) کال د روژې پر ۲۶ هرات هم ونیو، غوریان، کوسان، بالامرغاب او بادغیس یې د هرات له ټولو سیمو سره په خپل حکومت پورې ونښلول. هغه وخت چې فتح علي خان ترکمان له اصفهانه له ستر لښکر سره د دوی پر وړاندې راووت د غوریان په کوسویه کښې یې هغه ټول لښکر تر تیغ تېر او په هرات کښې یې ملي حکومت اعلان کړ، اسدالله په هغه جګړه کښې چې پر (۱۱۳۲هـ - ۱۷۱۹م) کال یې د خاش رود پر غاړه په دلارام کښې له شاه محمود هوتك سره وکړه ووژل شو. عبدالله خان چې د خپل زوی په مړینه ډېر ویرجن شوي و، د هرات د ملیونو مشرتوب یې د الکوزی مشر عبدالغني خان پر سلا د دولت خان زوی زمان خان ته چې یوتګړه سړی و، وسپاره. ده

ابدالي قبيلې د هرات له ټولو ملي ځواو سره يو کړي او د صفويانو جګړن
امیران يې له جعفرخان بيګلربيګي سره يوځای د هرات په ښار کښې ووژل،
صفوي دربار صفي قلي خان ترکمان له لوی لښکر سره له مشهده د هرات
خوا ته راوکوچاوه، خو د هرات ملي لښکر د زمان خان په مشرۍ صفي قلي
او د هغه لښکر د کافر کلا په ډګر کښې ووژل، زمان خان تر دوو کالو او
پينځو مياشتو پورې په ډېر برياليتوب حکومت وکړ او پر (۱۱۳۵ هـ -
۱۷۲۲م) کال مړشو.

د زمانخان تر مړينې وروسته د عبدالله خان زوی محمد خان د
کندهار له ښوراوکه راغی او د هرات د حکمرانۍ واګې يې په لاس کښې
ونيولې تر مشهده پر مخ ولاړ هغه ښار يې څلور مياشتې کلابند (د ۱۱۳٦هـ
- ۱۷۲۳م په شاوخوا کښې) او خپل واك يې په خراسان کښې خپور کړ، د
غوريان لوېديځ خوا ته يې د سنګان کلا ونيوله، خو ابداليانو دی بي واکه
کړ، پر ځاې يې د زمانخان مشر زوی ذوالفقارخان د کندهار له ښوراوکه
راوغوښت او خپل امير يې وټاکه (۱۱۳٦هـ) د زړه بدي د ليرې کولو له پاره
ملي جرګه جوړه شوه، دې جرګې د باخرز و بادغيس حکمراني ذوالفقارخان
ته ورکړه او د عبدالله خان زوی رحمان خان يې د فراه په حکمرانۍ وګماره
او په هرات کښې يې د مليونو د مرکزی حکومت له پاره د عبد الله خان بل
زوی الله يارخان له ملتانه راوغوښت (۱۱۳۸ هـ - ۱۷۲۵ م).

الله يارخان او ذوالفقارخان زړور مېړونه وو، د نادرشاه افشار د
تيري ګرو لښکرو پر وړاندې يې سخت جنګونه وکړل، پر (۱۱۳۹ هـ) کال چې
نادرشاه مشهد ونيو او اته زريز لښکر يې د سنګان کلاته واستاوه نو د هرات
حکمرانانو په يوه ملي جرګه کښې د نادر پر وړاندې خپل ملي خواك راټول
کړ او پر (۱۱۴۱ هـ - ۱۷۲۸م) کال الله يارخان په تربت جام کښې د نادري

لښکر مخه ونيوله، نادر د يوه ليك په لېږلو الله يارخان ته د روغې وړانديځ
وکړ خو ونه منل شو په کافر کلاکښې جګړه ونښته او د نادر پښه ټېټې شوه
د هرات لښکر پر شاشو هرات ته راغی خو الله يار خان بيا له خپل لښکر سره
له هرات څخه دوه فرسخه ليرې د پريان په رباط کښې د نادر مخې ته
ورغی، ذوالفقار هم د جبهې شاته د ده ملاتړ کاوه، نادرشاه اړشو چې له دوی
سره روغه وکړي او پر هرات باندې د دوی د حکمراني ومني، هغه و، چې
تردوو مياشتو پرله پسې جګړو وروسته د (۱۱۴۱ هـ - ۱۷۲۸ م) کال د
ذوالحجې د مياشتې پر څلورمه بېرته مشهد ته ولاړ.

يو کال وروسته د هرات مليونو د عبدالغني الکوزي په قيادت الله
يارخان مروچاق ته واستاوه او د هغه پر ځاى يې د هرات حکومت ذوالفقار
خان ته وسپاره (۱۱۴۲ هـ - د شوال ۳) ذوالفقار د لښکر په سمبالتيا لاس
پورې کئ او په اتوزرو تنو يې د مشهد ښار کلابند کړ د (۱۱۴۳هـ -
۱۷۳۰م) کال د محرم تر ۱۳مې يې جنګ وکړ او بېرته هرات ته لاړ، له
هاخوا د نادر شاه له لورې بيا د هرات د نيولو په تکل راغی او پر (۱۱۴۳
هـ ۱۷۳۰م) روژه يې دا ښار کلابند کړ، څنګه چې له کندهاره شاه حسين
هوتك هم د هرات له ساتونکيو مليونو سره مرسته وکړه ځکه نو ذوالفقار هم
په ډېره مېړانه جګړه کوله او ښار يې دښمن ته نه سپاره، دا مهال بيا الله يار
له مروچاق څخه راغی او (د ۱۱۴۴ هـ - ۱۷۳۱ م کال د صفري پر ۱۸)
هرات ته ننوت، ذواالفقار هم د جګړې واګې ده ته وسپارلې او په خپله له
خپل کشر ورور احمدخان سره (چې وروسته احمدشاه ابدالي شو) کندهار ته
ولاړ همدا بېلتون کټ مټ د مليونو د کار د سستيدو سبب شو. الله يارهم
له نادر سره په مېړانه وجنګيد او تريوکال پورې يې هرات وساته خو په پاى
کښې له هغه ښاره ووت او د ملتان خواته لاړ، نادر پر هرات برى وموند او

پر هرات باندې د ابداليانو د مشر تابه دوره د (١١۴۴هـ - ١٧٣١م) کال د روژې پر لومړۍ پای ته ورسېده، تر هغه وروسته پر (١١٦٠هـ - ١٧۴٧م) کال په کندهار کښې احمدشاه ابدالي بیا د افغاني سلطنت بنسټ کښېښوو او هرات د پخوا په شان د افغاني هېواد یوه برخه شوه.

د هرات د ابدالیانو د حکمرانۍ سیمې:

هرات ښار او شاوخوا یې - اوبه - شافلان - کوسویه - غوریان - پوریان - جام - لنگر - خواف - باخرز - زوزن د مشهد تر بریده - او جنوب خوا د هلمندله غاړو تر میوند، فراه او سیستان پورې او شمال خوا بادغیس او آب مرغاب.

د کندهار ابدالیان:

١ - ملك اودل = ابدال د ترین زوی (۴۴٠ هـ شاوخوا)

٢ - ملك سلیمان زیرك د عیسی زوی (د ٧۵٠ هـ شاوخوا)

٣ - ملك بارك د زیرك زوی (د ٧٦٠ شاوخوا)

۴ - ملك پوپل د زیرك زوی (٧٨٣ هـ شاوخوا)

۵ - ملك حبیب د پوپل زوی (د ٨٠٠ هـ شاوخوا)

٦ - ملك بامي د حبیب زوی (د ٨۵٠ هـ شاوخوا)

٧ - ملك بهلول د کاني زوی او د بامي لمسی (د ٨٩٠ هـ شاوخوا)

٨ - ملك صالح دمعروف زوی اودبهلول لمسی (د ٩۵٠ هـ شاوخوا)

٩ - ملك سدو د مغروف زوی د بهلول لمسی (پر ٩٦۵ هـ زیږېدلی او پر ١٠٣١ هـ مړدی)

١٠- خضر خان د سدو زوی (پر ١٠٣٦ هـ مړ دی)

١١ -ملك مغدود دسدو زوی اوکامران دسدو زوی(١٠۵٠هـشاوخوا)

١٢ - خدادادسلطان او شېرخان د خضرخان زامن (١٠٧٠هـشاوخوا)

١٣ - سرمست خان د شیر خان زوی (د ١١١٠ هـ شاوخوا)

١۴ - دولت خان د سرمست خان زوی (د ١١١۵ هـ شاوخوا)

١۵ - رستم خان د دولت زوی (د ١١١٩ هـ شاوخوا)

د هرات ابدالیان:

١٦ - حیات سلطان د خداداد سلطان زوی (د ١١٢٣ هـ شاوخوا)

١٧ - عبدالله خان د حیات سلطان زوی (د ١١٣٠ هـ شاوخوا)

١٨ - زمانخان د دولتخان زوی (١١٣٢ هـ - ١١٣۵)

١٩ - محمدخان دعبداللهخان زوی (د ١١٣٦ هـ شاوخوا)

٢٠-ذوالفقار خان دزمانخان زوی (١١٣٦ هـ - ١١۴۴ هـ)

٢١ - الله یارخان د عبدالله خان زوی (١١٣٨- ١١۴۴هـ)

٢٢ - رحمان خان د عبدالله خان زوی (١١٣٨ -١١۴۴ هـ)

اخځونه: بریتانیکا دائرة المعارف-آریانا مجله ٣ ټ کابل - پټه خزانه د کابل چاپ - مخزن افغاني قلمي - تاریخ سلطاني د سلطان محمدخالص کندهاري د ١٢٩٨ د بمبیي چاپ - تذکرة الملوك د راورټي په حواله - لوی احمد شاه بابا د کابل چاپ - آئین اکبري - تاریخ احمد قلمي - خورشید جهان - تتمة البیان - تاریخ نادرشاه - روضة الصفای ناصري ٨ ټوك - جهانکشای نادري - عمل صالح ٢ ټوك - تاج التواریخ ٢ ټوك - تاریخ ایران د سرپرسی سایکس - خلاصةالانساب خطی - کابل مجله ٢ ټوك - نادرنامه، منظوم خطی - پښتانه شعراء، لومړی ټوك ١٩۴۵ کال کابل کالني - صولت افغاني - مجمع التواریخ - مشاهیرابدالیان - عباسنامه - تاریخ روسای پنجاب- شوکت افغانی - احمد شاه بابا د کابل چاپ د میر غلام محمد غبار تالیف.

(۷۵ نومره نسبلیك وګورئ.)

هوتکیان

(۱۱۲۰هـ - ۱۱۵۰ هـ)

د دغه لنډ تاریخ په پیل کښې مو د پښتون کهاله په اړه ولوستل چې د پښتون له درو زامنو څخه یو هم بیټنی یابیټ نیکه نومېد، د دغه شیخ له پښته او د متو له نسه چې د ده لور وه، د (غرزي - غلجي- غلزي) په نامه د پښتنو د مشهورو غلجیو قبیلو ټبرونه مشهور شول.

دا نوم بېشکه "غرزی" د "کوهزاد" په مانا دی، ځکه چې په افغانستان کښې د سرېو او ځایو د زیاتو نومو رېښې د پښتو د "غر" له کلمې څخه راوتلې دي او ان د غور - غرچه - غرج- غلج- خلج ټولو کلمو رېښې له دې کلمې څخه جوړې دي، چې په منځنۍ آسیا کښې د ځایو او قبیلو له پاره کارېږي.

توماسچك وايي چې د گر "GAR" یعنې غر کلمه لرغونې باکتري دري کلمه ده او "غرچه" د آمو لوړې خوا ته د غرني ولایت د آریایي اوسېدونکیو نوم دی، له دې کبله نو غرچه، خلج، غلج او غرج د غره د زوی یا غرزی او (کوهزاد = کهزاد) په مانا دی.

د "غر" کلمه چې اوس په پښتو کښې د غره په مانا ژوندۍ ده د اوېستا په "هوم یشت" کښې "گیری" راغلې چې په خورده اوېستا کښې هم

لیدل کېږي، په سنسکریټ کښې هم "گیر" او "گیری" "GIRI" د غره په مانا و، ان عربانو د پخواني گرشاه لقب (ملك الجبال) په معرب ډول جرشاه کړی دی. (د تاریخ طبرستان ٥٦ - ۱۸۳ مخونه)

په پښتو کښې غرڅه - غرڅنی د (کوهي - غرني) په مانا دی چې د غرچه او غلچه = غلجی نوم له هغه څخه راوتلی دی او غلجیان د پامیر او زرافشان د رود په درو کښې اوسي.

عربي جغرافیا لیکونکیو هم دغه ټکي ته اشاره کړې ده چې "غر" د "جبل" په مانا د غرشستان او غرجستان په تاریخي نومو کښې دخیل و، یاقوت د البشاری په حواله وايي چې: غرج اصلاً د غره په مانا دی خراساني مؤرخانو چې دا کلمې له خپلو هېوادوالو څخه اورېدلې دي د "غرجستان" نوم یې په اصلي شکل "غرستان" لیکلی دی چې له غر+ستان څخه عبارت دی (غر - د کوه، په مانا او "ستان" د ظرفیت پخوانۍ علامه ده).

لکه منهاج سراج جوزجاني چې د دغه هېواد له خلکو څخه و، زیاتره د عربو د غرجستان او غرشستان پر ځای غرستان لیکي، د طبقات ناصري په زړو خطي نسخو کښې څو ځایه غرستان لیدل کېږي.

په هر حال غلجي = غلزي یو پخوانی نوم دی چې مانایې د غره زوی ده. د افغاني غلجیانو لومړی نیکه په همدغه نامه یادېده، ده درې زامن لرل چې نومونه یې هم آریایي زړو نومو ته بېخي ورته دي:

توران - تولر - بولر - موړ پوهېږو چې "تور" له هغو پخوانیو آریایي نومو څخه دی چې په اوېستا کښې راغلی دی دا نوم تر اوسه په پښتنو کښې په بېلا، بېل ډول (تور- توراني- تورك- توري) رواج لري، همداراز "بولر" یا "بلور" یو زوړ نوم دی چې د گلگت تر سیمو د نورستان پر خلکو اطلاقېده، د ((بارتولد)) په وینا تر اوسه هم د هغه ځای ځینې تور پوښه قبایل ځانونه

"بلور" بولي، دا کلمه تر ۱۸ پېړی پورې په چیني کتابو کښې لیدل کېږي . محمد حیدر دوغلت چې د (۹۳۲هـ) په شاوخوا کښې ژوندی و، پردې سیمو یې حکمراني کوله نو د کشمیر له ناوې څخه د کابل ترناوې پورې او شمال خوا تر یارکند او کاشغر پورې یې داسیمې بلور او بلور ستان وبللې ترده دمخه منهاج سراج او محمد غوفی د غوري دوری مؤرخان د شغنان، تخارستان او درواز د غرو په لړ کښې بلور هم راوړي مستربیلو وایي چې:

بولر یابلور د باختر د کلمې طبیعي تحریف دی. په هر صورت د غلجي، توران، تولر، بولر کلمې او نومونه ټول دا رابښیي چې دوی پخوانی آریایي ریښې لري او هم دا زیاتوي چې افغاني غلجیان هم له ارایایي نژاد سره ټینګه اړه لري.

خو (هوتك) (د کندهار او کلات له غلجیو قبیلو څخه) د هوتکو د قبیلې لومړي نیکه چې د پښتو اشعار یې د پټې خزانې په واسطه موږ ته رارسېدلي، د انساب پېژندونکیو په وینا د بارو زوی او د پورتني نومړي تولر لمسی و، چې ده د ملکیار، یوسف، دولت او عرب په نومونو څلور زامن درلودل، د هوتکو د پاچهي د موسس میرویس خان پلار ښالم خان په اتم پلار په دې توګه ده ته رسېږي:

ښالم د کرم زوي، د مند لمسی، د عمر کړوسی، د جلال الدین کوسی، د قطب کودی چې هغه بیا د اسحاق زوی، د حسین لمسی، د ملکیار کړوسی او د هوتك کوسی دی.

د هوتکو کهاله غرې د ترنك او ارغنداو پرغاړو سیمه ییز ولسوالان و، لکه چې وویل شول له چنګیزیانو سره یې سختې جګړې وکړې، خو د دوی د ژوندانه ښکاره څرنګوالی لاس ته رانه غی، یوازې دا معلومه ده چې تر میرویس خان دمخه د کندهار له جلدکه تر غزني د غلجیو قبیلو مشر تابه

او ولسوالي په سلطان ملخي توخي پورې اړه درلوده چې دمخه یې یادونه وشوه.

د میرویس خان پلار ښالم خان چې د خپل وخت له مشرانو څخه و، د سلطان ملخي لور نازو نومې یې په نکاح کړه، چې د هغې له نسه څلور زامن حاجي میرخان، عبدالعزیز، عبدالقادر، او یحیی خان و زیږېدل.

له دغو زامنو څخه حاجي میرخان یا میرویس خان هغه نومیالی و، چې له غزني څخه ترکندهاره یې خپل نفوذ خپور کئ، د توخي او ابدالي د دوو ټبرو (چې له کندهاره ترغزني یې حکومت کاوه) او د ډهلي او اصفهان د دوو شاهنشاهیو د تاریخي نفوذ تر منځ یې په ولسي چارو کښې لوی لاس درلود، په کندهار کښې یې د خپلواك سلطنت بنسټ کښېښو، د سید جمال الدین افغاني او سلطان محمد خالص په وینا دی د متین فکر او لوړو اخلاقو څښتن او هم ښه ژبور سړی و، دا چې له یوې خوایې مور د توخي حکمرانانو له کهاله وه، او له بلې خوایې د ابدالي کامران خان (چې د مخه یې یادونه وشوه) خانزاده نومې لورکړې وه، څکه نو ابدالي او توخي قبیلو دواړو د ده ملاتړله. له بل پلوه د ده خپل کهول هم له ډېرو پېړیو راهیسي په هوتکو کښې نفوذ درلود او ولسوالي یې کړې وه.

د همدغو ورتیاو له مخې میرویس د کندهار د ابدالیو او غلجیو د ټبرو له خوا د "بابا" په لقب وپېژندل شو، هغه وخت چې صفوي نصراني حکمران ګرګین خان کندهار ته راغی او پر خلکو یې هغسې ستمونه وکړل چې د زغملو نه وه، نو میرویس څلور واره اصفهان ته ولاړ د شاه حسین صفوی دربار ته یې د خلکو فریاد ورساوه او هم یې د دربار اوضاع له نژدې څخه وکتله، دده یو ملګري "ریدي خان" په خپل منظوم کتاب "محمود نامه" کښې چې د میرویس د زوی په نامه یې نظم کړی دی د میرویس دا د خواهی

او د شاه حسین صفوي ځواب داسې بیانوي:

چې میرخان تللی اصفهان ته ونه
مخ یې مکې د پاك سبحان ته ونه
پاچا تې عرض کړ تول حال د پښتون
د ګرګین ظلم بد احوال د پښتون
پاچا ویل: زه نسوای کولای چاره
د ګرګین خان ظلم و ستم د پاره
که یې معزول کړم کندهار نه پرېږدي
جور وستم او خپل شعار نه پرېږدي
ګرګین خو ګرګ دی ګرګ خو ظلم کوي
وینې تووینه هم پسونه څیري
زه هم خایف یم چې به څه کړم ګرګین
نامسلمان دی، ارمنی دی، بې دین
نه په اسلام کښې ځان پا بند ګڼینه
نه نصراني نه له عیسی بیرینه
بیرېږم زه چې خدای کړي قهر ښکاره
د سلطنت په رڼا کور سي تیاره
میرخان ویل: ای حسین پاچا وګوره
حال د حاکم او رعایا وګوره!
ګرګ دی ایله کئ پررمه سو شبان
جور و ستم کاندې بیحد ګرګین خان
موږ له طاقت نسته چې کړو به زیاتي
صبر پر ظلم د ظالم ارمني

دا څلورم واردی راځم سلطانه
عرض د ظالم له لاسه کړم سلطانه!
که پاچا نه کړي داد خواهي د مظلوم
ظالم حاکم کا، ظلم ډېر په محکوم
جور چې ډېر شي سلطنت شي برباد
د ظلم قصر پوپنا بې بنیاد

عربیه:

الملك یبقی مع الکفر ولایبقی مع الظلم
کافر کولای سلطنت شي مدام
که وکړي داد، نه وي جابر پرانام
مګر ظالم خو نسي کړای سلطنت
خالق رحیم دی، ورکوی خلافت
چا ته؟ چې زړه یې وي په مهر ودان
د خدای عیال ګني پر مځکه انسان
سلطانه! واوره په ښې غوږ دا وینا
مکړه ستم د خلق الله په هر چا
د ستمګارو پای ورانی دی، خراب
د ظلم اور یې کا په خپله تراب
د مظلوم آه داسې کاري وي ګوره
چې اور یې نه خي د ظالم له کوره
لمبې په بلي کا د ظلم په کور
تولـه به کاندې بېنوا په دې اور

ښـايـي ظـالـم چې رحم وکــا پـه ځـان
په ظلم خوار نه کړي خپل ځان او جهان
سلطانه! ګـوره پـر ځـان رحـم وکـــړه
خپـل کـلـي کـور پـه جـور مـه ورانـوه"

خو دا چې صفوي پاچا د میرویس فریاد وا نه ورید او د اصفهان له درباره نا امیده شو، نو له هغه ځایه بیت الله ته ولاړ، د عربو له عالمانو څخه یې له ګرګین سره د جنګ جواز او د هغه د وژلو فتوا واخیسته، په اصفهان دربار کښې یې هم دومره نفوذ وموند چې درباریان یې پر ګرګین بد ګمانه کړل، تر هغه وروسته حاجي میرویس کندهار ته راغی، هلته یې د ارغنداو پر غاړه (له کندهار د اوسني ښار څخه شپږ میله لیرې) په کوکران کښې یوه لویه ملي جرګه جوړه خلکو ته یې د اصفهان د دربار او ضاع بیان او د حجاز د علماوو فتوا ښکاره کړه او له دوی څخه یې تعهد واخیست.

په دویمه جرګه کښې چې د کندهار ښار ختیځ ته شل میله لیرې په مانجه کښې جوړه شوه او په هغه کښې د کندهار د زیاتو قومو مشرانو لکه سیدال خان ناصر، بابو خان بابی، بهادر خان، پیر محمد میاجي هوتك، یوسف خان هوتك، عزیز خان نورزی، ګلخان بابر، نورخان بړیڅ، نصرو خان الکوزی، یحیی خان د میرویس ورور، محمد خان د هغه وراره او یونس خان کاکړ ګډون کړی و، د خپلواکۍ د اعلان وثیقه لاسلیك شوه او ټولو په قران عظیم الشان لوړه وکړه.

تر هغه وروسته میرویس د کندهار د ټولو قومونو په مرسته د صفویانو بیګلربیګي ګرګین خان او د هغه ټول لښکریان ووژل، کندهار ښار یې ونیو او د ګرګین وراره الکسندل میرزا د هغه ستمګر مړی واخیست او له ښځو او کوچنیانو سره یې هرات ته وتښتید.

وروستني مؤرخان د دغه ملي مشر د آزادۍ غوښتلو د غورځنګ پر نېټه اختلاف لري: مثلاً شېر محمد یې د (۱۱۲۰هـ) کال د صفري میاشت او سلطان محمد یې د (۱۱۲۱هـ) کال صفره لیکي، خو نواب صمصام الدوله د هغې پېښې کال (۱۱۲۰ هـ) ګڼلی او خافی خان مؤرخ وایي چې پر (۱۱۱۹هـ) کال په هند کښې د محمد اعظم شاه دربار ته د ګرګین د وژلو خبر ورسېد کلنل ملیسون د افغانستان په تاریخ کښې (۱۷۰۹م - ۱۱۲۱هـ) کال لیکلی دی، آو میرزا محمد خلیل صفوی (۱۱۲۲هـ) کال ښوولی دی.

خو د پټې خزانې روایت لیکونکی تر ټولو مؤرخانو موثق او د اعتبار څښتن دی. هغه پېښې په خپلو سترګو لیدلي او هم یې مستقیماً له خپل پلار څخه روایت کړې دي چې: "پر ۲۹ د ذیقعدة الحرام سنه (۱۱۱۹) هجري د حاجي میر خان د خپلواکۍ دغه پاڅون د ګرګین او صفویانو د لښکر په وژل کېدو پای ته ورسېد.

کندهار د جغرافیي موقعیت له اړخه د ایران او هند د دوو شاهنشاهیو تر منځ ډېر ارزښت لاره، هغه وخت چې ملي مجاهدینو د میرویس په مشرۍ په کندهار کښې د خپلواکۍ بیرغ پورته کړ، د هند تیمور دربار د دغه خبر په اورېدو ورېږدېد او د پښتنو خپلواکۍ یې د ځان له پاره لوی ګواښ وباله، دا ځکه چې د هند تیموري حکمداران د غوریانو، خلجیانو او لودیانو د امپراتورۍ او له بیا راژوندي کېدو څخه وېرېدل، لکه صمصام الدوله او خافي خان چې لیکي:

هغه وخت چې د افغانانو د خپلواکۍ د اعلان خبر د هند تیموري دربار ته ورسېد نو په ښکاره یې د مجبوریت په سبب د افغانانو خپلواکي تر یو ځایه په رسمیت وپېژنده، خو په پټه یې د اصفهان له دربار سره مخابره او مفاهمه وکړه چې د دې پېښې د مخنیوي له پاره چې د خافي خان په

تصریح د دوارو هېوادو او ولسونو له پاره د صایبې رایې مخالفه پېښه وه ډېر ژر زیار وباسي (منتخب اللباب) خو حاجي میرویس چې د دوی قوي شاهنشاهیو تر منځ خپل خطرناك موقعیت ښه پېژانده، په درېمه جرگه کښې یې د اولس مشران راغونډ کړل وروسته تر هغه چې د افغاناولس سیاسي دریځ یې د دوو ختیزو او لوېدیزو دولتو تر منځ وښووه او د هغوی قوتونه یې څرگند کړل نو ویې ویل: "که زما سره یو شئ او زما ملا وتړئ نو د خپلواکۍ بیرغ به هسك وساتو، او پرې به نه ږدو چې بیا د پردیو مریتابه کړی. زموږ په غاړه کښې ولوېږي، هغه کسان چې د پردیو مریتوب مني موږ له هغه سره هېڅ اړه او خپلوي نه لرو او نور دې زموږ په هېواد کښې نه اوسي".

ملي جرگې چې د ملي مشر وینا واورېده نو ده ته یې د موافقت لاس ورکړ او ټینګه ژمنه یې ورسره وکړه چې د ژوند تر وروستۍ سلگۍ پورې به د خپلې ملي خپلواکۍ او آزادۍ ساتنه کوي". (تتمة البیان)

د گرگین او د هغه د ملگریو د وژلو خبر د گرجي د لښکر د هغه بقیة السیف په واسطه اصفهان ته ورسېد چې د گرگین له خوا د پښین سیمې د ترین تېر د مخنیوي له پاره هغې خواته تللي وو، د بېرته راګرځېدو په وخت کښې میرویس شړلی او پارس ته تښتېدلي وو، پخپله میرویس هم صفوي پاچا ته لیك واستاوه، د افغان او فارس جگړې د کتاب لیکوال په وینا په هغه لیك کښې یې لیکلي وو چې: پاچا دې له تدبیره کار واخلي، کندهار ته دې لښکر نه رالېږي، ځکه ټول افغانان د دوی وژلو ته توره په لاس ولاړ دي، او که مجبوره شي ښایي چې کندهار د ډهلي پاچا ته وسپاري، ځکه نو ښایي چې صفوي پاچا ددغه هېواد سیاسي موقع په نظر کښې ونیسي" همداشان یې د ډهلي دربار ته لیك واستاوه او په هغه کښې یې د دوارو خواو، یادونه وکړه او تمه یې ورپیدا کړه چې که د هند دربار دده مرسته وکړي په

راتلونکي وخت کښې به د صفوي توابعو یوه برخه د اصفهان پر خلاف وپاروي.

خو صفوي دربار وغوښتل چې میرویس د گواښلو او بیرولو له لارې د خان تابع کړي، ځکه یې میرویس ته یو استازی راوستاوه، چې د ملیسون په وینا جاني خان او د مرجان ملکم او سید جمال الدین افغاني په وینا محمد جامي خان نومېد، دغه استازي له صفوي درباره یو پیغام راوړی و چې: د ایران پاچا د گرگین وژل بخښي، خو میرویس باید اطاعت ته غاړه کښېږدي او صفوي لښکر کندهار ته پرېږدي. سربېره پر هغه نوموړي استازي افغاني مشر د مقابل لوري له عظمت او شوکت او د دغه کار له ناوړې پایلې و ډاراوه خو میرویس چې کلك زړه او ټینګ اعصاب لرل په ډېره مېړانه یې داسې ځواب ورکړ:

"ته فکر کوې چې عقل او حکمت یوازې په ناز او نعمت کښې لاس ته راځي او زموږ په غرو کښې کښې یې اثر نه شته - ستا پاچا که څه کولای شوای خپل کار یې په زور پر مخ بېوه، دغو بې گټو خبرو ته به اړنه و ..." (سرجان ملکم).

میرویس امرو وکړ چې: هغه درې ملي صفوي استازي زندان ته بوځئ، د ملیسون په وینا په دغه کار کښې یې دوه لوی مقصده درلودل، لومړی دا چې د ایران د دربار ځواب ځنډنی شي چې لښکر رالېږل هم وځنډېږي، بل دا چې د اصفهان دربار ته څرگنده شي چې د افغاني خپلواکۍ بیرغ ټیټېدونکی نه دی او د صفوي دربار تهدید او تطمیع د ده او نورو زړورو افغانانو پر روح څه اغېزه نه لري.

څنگه چې د لومړي سفیر را استول د میرویس خان آزادۍ پال هوډ مات نه کړ نو د اصفهان درباریانو له یوې بلې وسیلې څخه کار واخیست او د هرات حکمران محمد خان بلوڅ یې چې د میرویس پخواني دوست او د حج

په سفر کښې هم ورسره و، د سفارت په توګه کندهار ته واستاوه، چې په دوستانه ډول له افغان ملي مشر سره خبرې وکړي، او د خپلواکۍ تود نغرى په دوستانه نصیحتو سوړ کړ، خو افغان مشر نوي استازي ته وویل:

"خدای ته شکر باسه چې ستا د ملګرتیا حق مې سترګو ته درېږي، که دا نه وای نو تابه هم د نورو په شان پاداش لیدلی وای - زموږ د غرو آزاد خلك د بیا مریتابه په کړۍ کښې نه شي لوېدلای، زړورو زمریانو زنځیر شلولی دی او له تیکو را ایستلی شوې توري بېرته په تیکو کښې نه ننوځي.

"میرویس د دوستۍ د درناوي په بنسټ محمد خان په ښه عزت وساته او په دې وسیله یې د اصفهان دربار ته څرګنده کړه چې: دی او د ده قوم به خپله ملي خپلواکۍ بیا له لاسه ور نه کړي، د میرویس د دغه مېړني دریځ نه ماتیدونکی هوډ پر وړاندې د اصفهان دربار د هرات حکمران ته چې د محمد خان پر ځای ټاکل شوی و، پر (۱۱۲۲هـ - ۱۷۱۰م) کال امر وکړ چې پر کندهار یرغل وکړي، خو میرویس له پېنځو زرو پښتنو سپرو سره د هغه مخه ونیوه او سخته لویه ماته یې ورکړه.

په راتلونکو (۱۸) میاشتو کښې د اصفهان له خوا څلور ځله پر میرویس او آزادی غوښتونکیو **افغانانو** باندې لښکرکښۍ وشوې، خو ټول بېرته ناکام پرشاولاړل، وروستۍ پلا پېنځه زریز لښکر د تبریز د حکمران محمد خان په مشرۍ دې خوا ته وګمارل شو چې یوازې پنځوسو پښتنو سپرو پر شا وشړل، تر زرو زیات کسان یې په جنګ کښې ووژل او ټپیان پر ډګر پاتې شول، په خپله حکمران هم له درو زامنو سره د پښتنو جنګیالیو په لاس کښیووت.

دغو پرله پسې ماتو او ناکامیو د اصفهان دربار اړ کړ چې لویه لښکرکښي وکړي، ډېر په قهر شو او خورا لوی خونخوار لښکر یې راوېوست

د دغه لوی لښکر سالارې یې د ګرجستان حکمران او د وژل شوي ګرګین وراره خسرو خان یا کیخسرو خان ګرجي ته وسپارله چې د دربار له زبردستو کسانو څخه و، دا ځکه چې ګوندې خسروخان به د خپل تره د غچ اخیستلو له لارې له جوشه ډك کار پر مخ بوځي، هغه و، چې خسرو د کندهار خوا ته پر مخ راغی او په فراه کښې یې واړول، په دې لویه لښکرکښۍ کښې د خراسان ټول امیران، د هرات حاکم او د کرمان حکمران علي قلي هم د خسرو ملګري وو. دا مهال میرویس خان د پټې خزانې د لیکوال پلار داود خان هوتك په فراه کښې د افغاني ځواکونو مشر وټاکه، چې همهلته له خسرو سره ونښت، خو خسرو پر مخ راغی او میرویس له لږ قوت سره ګرشك ته نژدې د هلمند پر غاړه تیار ناست و، د میرزا محمد خلیل په وینا د خسرو لښکر پنځوس زره سپاره او پلي لرل، چې بشپړه توپخانه او خزانه هم ورسره وه او په هغه کښې (۱۲۰۰) نه خالص ګرجیان وو، چې خاص د ګرګین د غچ اخیستلو له پاره راغلي وو، بالمقابل پښتني ملي قواوې لږې وې، ځکه نو را پر شاشوې، او د خسرو لښکرو کندهار کلابند کئ (۱۱۲۳هـ - ۱۷۱۲م).

کندهاریانو د ښار په ساتلو کښې په ډېره مېړانه پښې ټینګې کړې او په هره حمله کښې یې صفوي لښکر پرشا وواهه، په خپله میرویس هم خپل قوتونه له سره نوي راغونډ کړل او د کندهار د جنوب له خوا یې د بلوڅو د پښین د ترینو او نورو قومونه د وطن ساتنې له پاره راوپارول او د خسرو پر لښکر یې یرغل وکئ، د ذخیرو د رارسېدلو لاره یې پر وتړله. خسرو چې خپل نیم لښکر په دې اخ وډب کښې بایللی و، ویې غوښتل بېرته پارس ته وتښتي، خو میرویس له خپلو (۱۶) زرو تنو سره پر هغه یرغل وکئ، د جان ملکم په وینا د صفوي تېرکوونکیو له (۲۵) زرو تنو څخه یوازې پېنځو سوو تر اووسو تنو پورې له مرینې ځان وژغورلای شو.

خسروخان هم په جګړه کښې د خپل اکا په څیرو وژل شو، د اد (۱۱۲۳هـ) کال د روژې پر ۲۸ مه (او د مجمع التواریخ په وینا پر ۱۱۲۴هـ) پیښه شوه، تر دې خونړۍ جګړې وروسته چې کندهاري ننګیالیو، صفوي تېري کوونکي ټول ووژل، د اصفهان دربار یوبل لوی خونړی لښکر د محمد رستم خان په مشرۍ کندهار ته راواستاوه، خو دا چې د ملي مشر مټ او بازو د ولس په یووالي او مرسته ډېر سخت غښتلی و، نو ځکه دغه لښکر هم هېڅ ونه کړای شول او مات شو، رستم د دې له پاره چې د خپلو اسلافو په برخلیك اخته نه شي بېرته پارس ته پرشاسو (۱۱۲۶هـ - ۱۷۱۴م).

همدارنګه محمد زمان قورچي باشي هم له اصفهانه له لوی لښکر سره کندهار ته راواستول شو، چې د میرزا خلیل په وینا د بسطام په سیمه کښې دی هم ووژل شو. ځکه چې په دې وخت کښې چې د هرات ملیون هم (لکه چې ووېل شول) د ابدالي امیرانو په مشرتابه له متجاوزو صفویانو سره مقامت کاوه، ځکه نو تر هغه وروسته کندهار ته د صفوی لښکر را استول ممکن نه شول او میرویس هم په کندهار کښې د ښه واك خاوند او غښتلي ملي مشر شو، چې خلکو ورته د "بابا" لقب ورکړ.

ده په دې وخت کښې د ډهلي له دربار سره خپل سیاسي اړیکې ډېر ښه ساتل او د کندهار ملي دولت یې هغه دربار ته په رسمیت ور پېژندلی و په پای کښې یې دسیاسي دوستانه اړیکو د لاټینګښت له پاره خپل ورور حاجي امکو د سفیر په توګه د هند تیموري پاچا فرخ سیر ډهلي دربار ته واستاوه او د هغه په لاس یې دوستانه سوغاتونه ورولېږل، د ډهلي دربار هم د کندهار ملي حکمران په رسمیت وپېژاند او د حاجي امیرخاني "خطاب یې د "توري" او "پیل" له سوغاتو سره د میرویس ملي دربار ته راواستاوه (مجمع التواریخ) چې په دې سیاسي وسیله میرویس د خپل هېواد له ختیز اړخه تر

یوه ځایه ډاډه شو. د میرویس د حکمرانۍ بریدونه له فراه، شین ډنډ (سبزوار) او سیستان څخه نیولي تر پښین او د سلیمان غره تر لمنو او شمال خوا تر غزني پورې رسېدل، پر ابدالي او غلجي قبیلو یې په مساوي توګه حکومت کاوه بلو ځانو هم ورسره مرسته او ملګرتیا کوله. ده د شاهۍ لقب ونه مانه، او په هغه جرګه کښې چې د کندهار قومو د ده د سترو خدمتو د ستایلو له پاره دی په خپله پاچهۍ مانه ده خلکو ته ویل چې: "ما د دې له پاره ستاسي خدمت نه دی کړی چې پاچهۍ وکړم یا د پاچهۍ پر تخت کښېنم او خولۍ کږه کښېږدم، زه په دې ښه نه ایسم چې پر تاسې پاچهي وکړم، بلکې په دې ښه ایسم چې ستاسې خدمتګاري وکړم ما ته همدا بس ده چې ولس راته "بابا" ووایي، نور نو نه جواهر غواړم او نه سره زر او سپین زر، زما همدابس دی چې ستاسي خدمت وکړم او تاسې د خپلو زامنو په څېر وروزم. زما پاچهي د لاسه نه کېږي، زه ستاسې کوچنی خادم یم!"

د ده د دغو خبرو مطلب د دري ژبې یو شاعر داسي منظوم کړی دي:

نه خدمت نمودم که شاهی کنم
بتخت شهی کج کلاهی کنم

نزیبد مراشاهی و سروري
سر افرازم از افسر چاکري

مرا بس که گویند قومم " پدر "
ندارم طمع گوهر وسیم وزر

همین افسرم به که خدمت کنم
شما را چوفرزند خود پرورم

نه دیهیم شاهی بود درخورم

شما را همی کمترك چاکرم

میرویس یو ځیرك، پوه او ډیپلومات سړی و، د ګاونډیانو په سیاسي اوضاع ښه پوه او صفوي دربار یې ښه پېژاند، د حکمدارۍ په دود او دستور ښه پوهېده، اته کاله یې د یوه مشربابا په توګه د خپل ولس مشرتوب وکړ، خلك یې خوښ وساتل تل یې د خلکو خواخوږي کوله او د مهربان پلار په څېر یې وروزل. په افغانستان کښې خلك ورته "بابا" وايي او د یوه بزرګ قطب په شان د ده د مزار زیارت کوي د ښینو ناروغیو له پاره د ده د مزار خاوره شفا بولي. وايي چې: دغه نومیالی مشر جګه ونه، قوي اندامونه او سپینه اوږده ږیره درلوده، پر سر یې وېښتان نه وو، سپین پرتوګ اوسپین کمیس یې اغوستل او یو پټو یې درلود چې د کلیو په ملي جرګو کښې به یې پر مځکه د خلکو په منځ کښې غوړاوه او د کلیوالو په څېر به پر هغه کښېناست، نور به یې هم پر خپل پټو کښېنول او ملي پېښې او قضایا به یې د خپل صایب فکر په مرسته حل کول، خلك به یې له یو بل سره دوستۍ، ښېګڼې، همدردۍ او مرستې ته بلل.

میرویس د خپلو هېوادپالو مجاهداتو په پای کښې د افغاني سلطنت او ملي برم مړه ډیوه بیا په کندهار کښې بله کړه، د خپلواکۍ او آزادۍ هېر شوی درس یې د خپلو خلکو غوږو ته ورساوه او د ۱۱۲۷هـ کال د ذیحجةالحرام پر ۲۸ مه نېټه له دې دنیا ولاړ په افغان تاریخ کښې یې د تل له پاره نیك او ښه نوم پرېښوو، دی د کندهار ښار لوېدیځ خواته د کوکران په کلي کښې د لوی سړك پر غاړه ښخ او دا بیت یې پر مزار لیکلی دی:

بر سر مرقد ماچون گذری همت خواه

که زیارتگهٔ مردان جهان خواهد بود

(وګورئ ۷۶ - ۷۷ عکس)

له میرویس څخه دوه زامن پاتې شول یو محمود چې د پلار د مړینې پر وخت ۱۸ کلن و او حسین چې ۱۴ کلن و. د میرویس تر مړینې وروسته یې ورور پرځای کښېناست چې د ملیسون، جان ملکم او سید جمال الدین په وینا "عبدالله" او د ده د همهالیو لکه جهانگشای نادري، مجمع التواریخ، پټه خزانه او همدارنګه د سلطان محمد، شېرمحمد، روضةالصفای ناصری او انسکلوپیډیای اسلامي په موثوق قول "عبدالعزیز" نومېد. دغه سړی د خپل ستر ورور په شان لوړ همت نه درلود، همدا چې واکمن شو ملي جرګه یې راوبلله او خلکو ته یې د صفویانو د اطاعت منلو وړاندیز وکړ، ملي جرګې دغه جوغ ته غاړه کښې نه ښووه، خو عبدالعزیز د اصفهان دربار ته استازی ولېږه او په درو شرطو یې د اصفهان دربار اطاعت ومانه:

لومړی، د هغه باج او خراج معافول، چې د ګرګین په وختو کښې افغان اخیستل کېده.

دویم، کندهار ته د صفوي لښکر نه راتګ.

درېیم، د عبدالعزیز په اولاده د پاچهۍ دوام.

پښتانه چې د عبدالعزیز په دغه ناوړه وضعیت خبر شول، د دوی ځلوېښتو زرو مشرانو د میرویس له مشر زوی محمود سره لاسونه یوکړل، عبدالعزیز یې وواژه.

خو په پټه خزانه کښې لیکلي شوي دي چې:

"میر عبدالعزیز چې د حاجي میر خان ورور و، په کندهار کښې مشر شو، خو د اولس رعایت یې کم کا. څو چې په (۱۱۲۹) سنه هجري د شپې د نارنج له قصره له بامه خطا شو او راولوېد مړشو." (پټه خزانه - ۱۰۹مخ)

ملیسون د دې پېښې نېټه د (۱۷۱۶م) کال مارچ لیکي چې له

همهغه (۱۱۲۹م) کال سره برابره ده.

د کندهار خلکو دا پردی پال سړی په سزا ورساوه او پرې یې نه ښوو چې خپله ملي خپلواکي چې د زړو افغان زلمیانو په وینو اخیستل شوې وه، له لاسه وباسي، د عبدالعزیز تر مړینې وروروسته یې د میرویس مشر زوی چې محمود نومېد خپل مشر وټاکه، محمود تر (۱۱۳۴هـ - ۱۷۲۱م) کال پورې د کندهار د پاچا په توګه حکمراني وکړه ده چې د پلار په شان یې لوړ همت درلود، د ملي حکومت د پراختیاپه فکر، کښې شو، پر همهغه کال یې د فراه او سیستان له لارې پر کرمان یرغل وکړ او د هغه ځای د حاکم "لطف علي" سره تر روغې وروسته بېرته کندهار ته راغی خو آرام نه کښیناست، بیا یې پر همهغه (۱۱۳۴هـ) کال په کندهار کښې ملی تازه دمه قواوي راغونډې کړې او د صفوي دولت پر پایتخت اصفهان یې حمله وکړه ښار یې کلابند کړ، تر اتو میاشتو کلابندۍ وروسته (۱۱- ۱۵ - محرم ۱۱۳۵هـ.ق - ۱۷۲۲م) د صفوي کورنۍ وروستی پاچاشاه حسین د ایران تاج او تخت محمود ته وسپاره او پایتخت یې د افغاني بریالي لښکر ته پرېښوو.

شاه محمود د ایران فاتح د اصفهان تر نیولو وروسته د خپلې شهنشانۍ په وختو کښې د خپلو لویو سپه لارانو لکه سیدال خان ناصر، پیر محمد میاجي، محمدخان او عبدالله خان بلوځ په واسطه لوی لښکرکښۍ وکړې چې تر دوه نیمو کالو پاچهۍ وروسته د (۱۱۳۷هـ - ۱۷۲۵م) کال د برات پر ۱۲ شپه په اصفهان کښې د دماغي ناروغۍ له امله د (۲۷) کالو پر عمر ووژل شو، دا د سلطان محمد، شېرمحمد مآثرالامراء او روضةالصفای ناصری وېناده، خو سید جمال الدین او ملیسون د ده د وژلو نیټه (۱۷۲۵م ۱۱۳۸هـ) کال لیکلې دي.

د اصفهان د فاتح شاه محمود تر وژلو وروسته د میرویس وراره د

عبدالعزیز زوی شاه اشرف په اصفهان کښې د افغاني سلطنت پرتخت کښیناست او په ځیرکۍ سره یې د سلطنت چارې په ډېره ښه او سمه توګه اداره کړې، سیدال خان ناصر یې بیا د افغاني لښکرو سپه سالار وټاکه او هرې خواته یې لښکرکښۍ او فتوحات وکړل. دده د وخت له مهمو پېښو څخه یوه هم د بغداد د والي احمد پاشا لښکرکښۍ وه چې د شاه اشرف د پاچهۍ پر درېیم کال د (۱۱۳۹هـ کال د برات له ۱۲ څخه د ۱۱۴۰ هـ - ۱۷۲۷م کال ترمنځ) وشوه. شاه اشرف په خپل لښکر تور کان مات کړل، خو نور یې پښتانه نه پرېښوول چې له تورکانو سره ونښلي، دا ځکه چې شاه اشرف نه غوښتل د ترکانواو افغانانو تر منځ زیات مرګ او ژوبله وشي، هغه و، چې د شاه اشرف د ښه سیاست په اثر دا پېښه تر (۹) میاشتو وروسته په روغه او صفا پای ته ورسېده، د ده د پاچهۍ پر پېنځم کال (۱۱۴۲- ۱۷۲۹م) د عثماني خلیفه درېیم سلطان احمد خان له خوا راشد پاشا د سفیر په ډول د شاه اشرف دربار اصفهان ته راغی او هم له افغاني درباره محمد علیخان بلوځ د ایلچي په توګه عثماني دربار ته ولاړ او په دې توګه د افغاني او عثماني دولتو تر منځ ښه اړیکي ټینګ شول.

تر هغه وروسته شاه اشرف د ایران له شمال څخه د روسي قواو د تیري مخه هم ونیوه، خو په داخل کښې له نادرافشار غونډې بده (حریف) سره مخامخ شو او د افغاني قوت رسۍ سره وشلېده، دا ځکه چې له کندهاره چې د هوتکي پاچهۍ مرکز و، په ایران کښې افغاني لښکرو ته مرسته نه رسېده، له همدې کبله اشرف څو ځایه ماتې وکړه تر پېنځو کالو او (۷) میاشتو پاچهۍ وروسته له ایرانه راپر شا شو، د هلمند پر غاړه د ګرمسیر ملخان کلا ته راغی، له هغه ځایه یې کوز ښوراوك زردکوه ته پناه یووړه او همهلته د عبدالله خان بلوځ د زوی ابراهیم نومي له لاسه ووژل شو، دا پېښه

د (۱۱۴۲ هـ - ۱۷۲۹ م) په پای کښې وه.

خو په کندهار کښې چې د هوتکو د پاچهۍ مرکز و، تر (۱۱۳۵هـ) کال وروسته چې شاه محمود اصفهان ونیو د ده کشر ورور شاه حسین حکومت کاوه دی عالم ادیب او ادب پال پاچاه و، د ده د پاچهۍ وخت په کندهار کښې په آرامۍ او هوسایۍ تېر شو، د پټې خزانې په وینا چې د ده په دربار کښې لیکل شوې، د ده امر له هراته، فراه او شین ډنډ (سبزوار) څخه نیولې تر غزني او ګومل پورې چلېده او هم یې د شال (کوټې) او پښین سیمې د پنجاب د حدودو تر ډېره اسماعیل خان او ډېرهٔ غازي خان پورې ونیولې همدارنګه د کندهار ځواکونو له خوا د ملتان صوبه تر تهدید لاندې ونیول شوه او د افغاني قواو پر مختګ تر ملتانه ورسېد. دا مهال د هوتکو شهنشاهي د اوسني بلوچستانٔ په ګډون د دجلې له غاړو څخه تر ملتان پورې رسېدلې وه، چې لوېدیځ ته شاه محمود او شاه اشرف ختیځ ته شاه حسین حکومت کاوه. د شاه حسین د پاچهۍ آرامې دورې تر (۱۱۴۹هـ - ۱۷۳۶م) پورې دوام درلود، همدغه کال د رجب پر (۱۷) نادرافشار د افغانستان د سیمو د نیولو په تکل لښکر راویوست، څکه چې ده په پارس او ګرجستان کښې د افغاني قواو پایڅوړ سره تیت او پرک کړي و، دا مهال یې د کندهار د هوتکي دولت له ماتولو پرته بل کارنه لارده، هغه وو چې نادرشاه د کوچنی اختر د میاشتې پر دویمه له سیستانه راتېر او د شوال پر ۱۸ مه د دلخك او دلارام له لارې د هلمند پرغاړه ګرشك کلا ته راورسېد، د هغه ځای تر نیولو وروسته د کوچنی اختر د میاشتي پر (۱۱)مه له هلمنده راپوریووت او د (۱۱۴۹هـ - ۱۷۳۶م) کال د ذیقعدې د میاشتې په سرکښې یې د کندهار ټینګه کلا چې هوتکي پایتخت و، کلابنده کړه.

د کندهار زلمی مدافع شاه حسین د نامتو سپه سالار سیدال خان

ناصر په ملاتړ تر یوه کال او څو میاشتو پورې د کندهار ښار په ډېره مېړانه وساته او نادرشاه یې پرې نه ښوو، چې له خپل ډېر غښتلي پوځي ځواك سره سره کندهار ونیسي.

د (۱۱۵۰هـ - ۱۷۳۷م) کال د ذیحجې د میاشتې په سر کښې د شاه حسین نظامي مقاومت پای ته ورسېد څکه چې تر هغه دمخه لا د ده زړور سپه سالار سیدال خان د ده له زوی محمد سره د کلات په کلا کښې د نادرافشار لاس ته ور غلی و، او سیدال د نادر په امر ړوند کړای شوي و.

څکه نو شاه حسین نادرشاه ته غاړه کښېښووه، د کندهار له ماتې سره د هوتکو د شاهنشاهۍ ستوری هم ولوېد، ټول افغانستان د نادر افشار لاس ته ورغی د سلطان محمد په وینا شاه حسین تر ۱۵ کالو پاچهۍ وروسته د نادر په امر مازندران ته و شړل شو او همهلته د ۱۱۴۹ هـ کال (ښايي ۱۱۵۱ هـ - ۱۷۳۸م وي) د برات د میاشتې پر لسمه د نادري قهر په زهرو له دنیا ولاړ. (وګورئ ۷۸ - ۷۹ - ۸۰ نومره عکسونه).

د افغانستان په تاریخ کښې د هوتکو د حکمرانۍ دېرش کلنه دوره د خپلواکۍ غورځنګ د راپاریدو له پلوه خورا غوره پېر دی، څکه چې په دغه دوره کښې څوواره پرله پسې په کندهار کښې د داخلي او ملي حکومت بنسټ کښېښوول شو، چې وروسته بیا احمد شاه بابا پر هغه بنسټ د افغاني سلطنت مانۍ ودانه کړه. دې دورې افغان ولس دنیا ته په زړورتوب وروپېژاند، په خپله میرویس غښتلی او ملي شخصیت درلود، د پوهې او پښتنې روزنې په غېږ کښې پالل شوی و، مور یې "تازو" د سلطان ملخي لور عالمه او شاعره میرمن وه، چې پټه خزانه ددې او د میرویس خان د لور "زینبې" پښتو شعرونه راوړي.

سربېره پر دې د هوتکو په دوره کښې ډېر ادیبان او د تورې او قلم

خاوندان وو، لکه سیدال خان ناصر ستر پښتون سپه سالار، بهادرخان، پیر محمد میاجي او داود خان چې د هغې دورې، هم جنګیالی سالاران او هم پوهیالي عالمان او شاعران وو. د هوتکو په وخت کښې د پټې خزانې کتاب د پښتو د لرغونیو او معاصرو شاعرانو د ژوندانه د پېښو په اړه د شاه حسین د دربار د منشي محمد هوتك په قلم و لیکل شو، همدارنګه ملابازمحمد توخي، ملایارمحمد هوتك (د ارکان خمسه مولف)، ملایونس توخي، ملا اکبر (په پښتو کښې د جامع الفرایض مولف)، ملازعفران توخی (د سلطان محمد په وینا تره کی او د امیر عبدالرحمن په وینا توخي) د شاه حسین وزیر او د "ګلدستهٔ زعفراني" مولف، الله یار اپریدي د پښتو شاعر او د دیوان خاوند، ریدي خان (د شاه محمود هوتك د فتوحاتو په باب کښې په پښتو ژبه د محمود نامې ناظم)، ملاعادل (په پښتو د محاسن الصلوة مولف) او ملانورمحمد (په پښتو د نافع المسلمین مولف) د هوتکي عصر شاعران او مولفان وو.

شاه حسین د کندهار ښار په نارنج شاهي مانۍ کښې چې کنډوالې يې تراوسه شته ادبي جرګې درلودې عالمان او ژبور ادیبان یې پالل، میان عبدالحکیم کاکړ (مشهور په کاکاصاحب چې د اوسني بلوچستان په چتیالی کښې ښخ دی) د همدغه عصر له نومیالو روحانیونو او صوفیانو څخه و چې په نقشبندیه طریقه کښې د خپل وخت له اقطابو څخه ګڼل کېږي.

هوتکیان:

۱ - میرویس خان د ښالم خان زوی (۱۱۱۹ - ۱۱۲۷ هـ)

۲ - عبدالعزیز د ښالم خان زوی (۱۱۲۷ - ۱۱۲۹ هـ)

* ۳ - شاه محمود د میرویس زوی (۱۱۲۹ - ۱۱۳۷ هـ)

* ۴ - شاه اشرف د عبدالعزیز زوی (۱۱۳۷ - ۱۱۴۲ هـ)

* ۵ - شاه حسین د میرویس زوی (۱۱۳۵ - ۱۱۵۰ هـ)

اخخونه:

مخزن افغانی - تذکرة الابرار - جغرافیاي تاریخي ایران - معجم البلدان - طبقات ناصری - حیات افغانی - ماثرالامراء- منتخب اللباب ۲ ټوکه - تاریخ افغانستان د ملیسون تالیف - تتمة البیان - سرجان ملکم - پټه خزانه - روضةالصفای ناصری - تاریخ افغانستان د علی قلی میرزا- تاریخ نظامي ایران لومړی ټوك - تاریخ ایران د سرپرسي سایکس - نادرنامه (قلمي) - سیرالمتأخرین - مجمع التواریخ - میرویس بابا د کابل چاپ - تاریخ کرمان خورشید جهان - تاریخ سلطانی - صولت افغانی - د صفویانو سقوط او پرپارس باندې د افغانانو سلطه د لوکهارت انګلیس تالیف ۱۹۵۸ م - د محمد علی حزین د احوال تذکره - بدایع الوقایع.

ځلوبښت زره افغان زړور سپایان د نور محمد خان غلجي په مشرۍ چې لقب یې "میرافغان" و، په خپل لښکر کښې واخیستل او د سیاسي ځیرکۍ له امله یې پر خپلو افغاني عسکرو بشپړ باور وکړ، نادرشاه د زمان خان ابدالي زوی احمدخان او ذوالفقار خان چې په کندهار کښې د شاه حسین هوتك په امر بندیان وو، ونازول او په مازندران کښې یې جاگیر او تنخا ورته وټاکله (۱۱۵۱ هـ - ۱۷۳۸ م).

نادرشاه بې له ځنډه د کابل خواته لاړ، د غلجیو کلات یې ونیو او خپل لښکر یې غزني او کابل ته واستاوه، دا مهال د کابل حکمران د ډهلي د دربار له خوا ناصرخان یو غښتلی، زړور او د خلکو خوښ سړی و، خو دا چې ډهلي دربار یې ملاتړ نه کاوه او تنخا یې هم نه ورکوله ځکه یې ځان ټینگ هم نه کړای شو، خو سره له هغه ناصرخان د شرزه خان او نورو افغاني قبیلو په مرسته کابل ساته، رحیمداد خان کوتوال په ښار کښې کلابند و، چې په پای کښې نادرشاه د کابل ښار کلاوې ورانې او ویې نیولې (۱۱۵۱هـ) د نادر زوی د بامیان، ضحاك او د هندوکش د لمنو د نورو کلاو نیولو ته مخه وکړه د کابل او پېښور د لارې خانان عباس خان او سعدالله خان هم نادر ونیول، خو ناصرخان د کابل او پېښور تر منځ افغاني قبایل د نادر پر وړاندې جنگ ته چمتو کړل او د نادر دزوی شهزاده نصرالله له لښکر سره ونښت ناصر خان په یوه جگړه کښې تېپي او ونیول شو، خو نادرشاه هغه بیا د کابل او پېښور په حکمرانۍ وگماره او په خپله ده د ایران او افغان په تازه دمه لښکر پېښور ونیو، لاهور او ډهلي پورې پر مخ ولاړ (۱۱۵۲هـ - ۱۷۳۹م).

نادرشاه د ډهلي ترټولوژنې، چور او چپاو وروسته د انگریزي، اووه اتیانیم ملیونو پونډو په اندازه شتمني او جواهرو له شاه جهاني تخت طاوس سره پېښور ته راوړل (۱۱۵۲ هـ) خو چې تراټك راپورې ووت له یوسفزیو سره

سدوزیان

(۱۱۶۰ - ۱۲۵۸هـ)

دمخه مو ولوستل چې نادرشاه د امام قلي افشار زوی (۱۱۴۸هـ - ۱۷۳۵م) له ایرانه راغی د هوتکو پاچهي او په هرات کښې یې د ابدالیانو حکمراني رنگه کړه او په تېره بیا د کندهار په نیولو یې د هوتکو پاچاهي بیخي ختمه کړه.

نادرشاه د کندهار د زاړه ښار د کلابندۍ په وخت کښې د کندهار د اوسني ښار لوېدیځ خوا ته پر نمناکو ځمکو د "نادرآباد" په نامه یو ښار ودان کړ او په هغه کښې یې پر (۱۱۵۰هـ - ۱۷۳۷م) کال په خپل نامه سکه ووهله زوړ ښار یې تر نیولو وروسته ونړاوه چې تر اوسه هماغسې ویجاړ پاتې دی. نادر پر همهغه کال د افغانستان شمالي ولایتونه له بدخشانه تر بلخ، میمنې او آمو سینده د خپل زوی رضا قلي په واسطه ونیول. د کندهار تر نیولو وروسته یې د سلطان محمود او بابر سیاست و چلاوه، له افغاني مشرانو سره یې نرمه لار غوره کړه عبدالغني خان الکوزی یې د هرات د ابدالیو قبیلو د مشر په توگه و پېژاند او پیر محمد خان هروي ته یې د بلوخو او خاران حکومت ورکړ حاجي اسماعیل الکوزی یې د هرات د اسفزار حاکم وټاکه او اشرف خان غلجي ته یې د کلات حکومت وسپاره ده نېژدې

ونښت او په ډېره بیړه د خیبر تر درې راتېر شو چې تر کابل پورې سیمې یې خپلې کړې. تر هغه وروسته د کابل له جنوبي لارې د کورم، بنګښ، ډېره جاتو او سند خوا ته ولاړ د سند د سیند ټولې لوېدیزې ځمکې یې ونیولې او د بولان د درې له لارې کندهار او هرات ته ولاړ، پر (۱۱۵۳هـ) کال یې د خپلو فتوحاتو جشن چې له ماوراءالنهر او خوارزم څخه نیولې د سند تر سیند، دجله، فرات او سیحون پورې رسېدل، په مشهد کښې جوړ کئ د (۱۱۵۴هـ - ۱۷۴۱م) کال په شاوخوا کښې یې احمد خان ابدالي له مازندران څخه را وغوښت او د ابدالي لښکر په مشر یې خپل همرکاب وټاکه. احمد خان شپږ کاله له نادر شاه سره په حضر او سفر کښې د جهاندارۍ په چارو کښې تجربه وکړه او داغستان او ایروان ته یې د نادرشاه په جنګي سفرو کښې خپل جنګي رشادتونه وښوول، تر دې حده یې د نادر ځانګړې پاملرنه ځان ته واړوله چې نادر به تر ځان وروسته پر ده باندې د پاچاهۍ مقام د نیولو زېری کاوه.

نادر شاه تر زیاتو فتوحاتو وروسته د مزاج اوښتلو له امله له خپل طبیعي حالته ووت، د خپلو شاوخوا خلکو په وینو توېولو او وژلو یې لاس پورې کئ چې د ده خپل نژدې درباري خلک ځیني وبیرېدل او د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د دریېمې خور (جمادی الاخری) پر ۱۱ مه د یکشنبې پر شپه د خبوشان په فتح آباد کښې د محمد خان قجر، موسی افشار، خوجه بیګ افشار او صالح قرتلوي له خوا د نورو اویا تنو دربار په خوښه ووژل شو.

نادرافشار یو زړور، هوښیار او خونکار سړی و، د ده سیاست په افغانستان کښې له قهر او ناز سره ګډ و، ده د هرات د ابدالیانو ملي مشرتوب له بیخه ویوست او بیا یې په کندهار کښې د هوتکو پاچاهي هم له منځه یووړه، د دغو دواړو تېرو مشران چې په افغانستان کښې یې د

خپلواکۍ بیرغ جګ ساته، د ده له لاسه ژوبل مړه او برباد شول، خو له دغه قهر او ناز سره سره یې په ټول افغانستان کښې د نوموړیو قبیلو له پاتې مشرانو سره جوړ شو، ویې نازول او ډېر افغاني زړور زلمیان یې په خپل لښکر کښې د افغاني سالارانو په قیادت واخیستل او ویې پالل.

که له یوې خوا نادرشاه د افغاني ملي حکومت په هرات او کندهار کښې رنګ کړ (چې د کندهار د زاړه ښار کنډوالې تر اوسه د ده د ورانکاریو نښې دي) نو له بلې خوا به د احمدخان ابدالي غونډې میره پالنه چې تر ده وروسته یې په کندهار کښې بیا د افغاني لویې پاچهۍ خښته کېښښووه هم د ده له ښو یادګارو څخه وګڼل شي.

د نادرشاه تر وژلو وروسته احمدخان ابدالي او نورمحمدخان میرافغان د افغان او ازبکو سپایانو په مرسته د نادرشاه حرم د یاغي لښکریانو له چور او چپاو څخه وژغوره، چې د دغه خدمت په بدل کښې د نادر د حرم له خوا د "کوه نور" مشهور الماس چې په هند کښې له افغاني لودیانو څخه بابر او د هغه کورنۍ ته پاتې شوی او د ډهلي تر نیولو وروسته د نادرشاه لاس ته ورغلي وو، ورکړل شو او ټولو افغاني قواو هرات ته مخه کړه، د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د درجب پر میاشت کندهار ته ورسېدل، افغاني مشرانو ژر تر ژره د نادرآباد نوې کلا ته نژدې د شیرسرخ پر هدیره ملي جرګه جوړه کړه چې په هغې کښې د افغاني مشهورو قبیلو مشرانو لکه نورمحمدخان میر افغان د غلجیو مشر، محبت خان د پوپلزیو مشر، موسی خان د ساکزیو مشر، نصرالله خان د نورزیو مشر، او حاجي جمال خان د بارکزیو مشر ګډون کړی ؤ.

دې ملي جرګې له شوره ډکې اته غونډې وکړې، خو د قبیلو مشرانو ونه شو کړای چې یو د بل حکمراني پر ځان ومني، نورمحمدخان میرافغان

د مشرتابه، تجربې او نفوذ له پلوه د دغه کار وړ ښکارېده، خو څنګه چې د تند مزاج خاوند و، ونه ټاکل شو، دویم سړی چې حاجي جمال ؤ، هم دومره پوخ، متین او د نفوذ څښتن ؤ، چې نور مشران دده له راتلونکي استبداد، قدرت او استیلا څخه ډارېدل. ټولو د پاچاهۍ له پاره داسې سړی لټاوه چې د افغاني آزاد مزاج، ملي دیموکراسۍ و قوي جرګې له اصولو سره یې سمون له لاری په راتلونکي کښې یې پر دوی په استبداد او زور حکومت نه کولای او په عین وخت کښې د غښتلې او قوي قبیلې خاوند هم نه وای.

د دې لویې تاریخي جرګې په نهمه غونډه کښې د ټولو خلکو سترګې احمدخان ابدالي ته واوښتلې چې " ۲۵ " کلن نوښتګر، زغمونکي پوه او ازمیلی زلمی و، چې هم یې قبیله کوچنۍ وه "سدوزي ډېر لږ وو" او پښتنو مشرانو دا باور درلود چې دا کشر زلمی پر دوی په استبداد او شدت حکومت نه شي کولای څکه یې نو دی په پاچاهۍ ومانه، او د دې ښه انتخاب په سبب یې د افغانانو له لاسه وتلی لرغونی برم و پرتم بیا را ژوندی کئ.

په دې وخت کښې صابرشاه نومي یو ملنګ د استاد لایخوار کابلي زوی چې د شیرسرخ په هدیره کښې اوسید، له خپلې کوډلې راووت، او هدیرې ته نژدې له کروندې یې څو غنم وړی پرې او د دغه نوي انتخاب شوي زلمي پاچا په پګړی کښې یې د "خول " په توګه وټومبل، دا د (۱۱۶۰هـ ۱۷۴۷م) کال د رجب (جولای) پر میاشت پېښه شوه).

احمد شاه بابا

احمدشاه ابدالي د هرات د حکمران زمان خان (چې دمخه یې یادونه وشوه) زوی، په خټه ابدالي سدوزی په (۱۱۳۵هـ ۱۷۲۲م) کال د زرغونې نومې مېرمنې له نسه چې په خټه الکوزۍ وه، په ملتان یا هرات کښې وزیږېد، سره له دې چې د سن له مخې کشر ؤ، خو د خپل سلطنت په وختو کښې یې افغانستان ته لوی خدمت وکئ، چې په همدې سبب د افغانستان خلکو ورته د "بابا" لقب ورکئ. دده پر خپل مهر چې طاوسی شکل ئې درلود دا جمله لیکلې وه:

"الحکم لله یافتاح - احمد شاه در دران" د "دراني" کلمه که څه هم پخوا په تاریخو کښې څرګنده استعمالېده، خو تر هغه وروسته یې بیخي د "ابدالي" کلمې ځای ونیو چې تر اوسه ټول ابدالیان ځانونه "دراني" بولي.

احمدشاه په افغانستان کښې اداري، لښکري، مالي او مدني تشکیلات تاسیس او وزیران یې وټاکل، چې اشرف الوزراء بګی خان بامیزی مشهور په شاه ولیخان د ده سر وزیر ؤ او په (۱۱۷۴هـ ۱۷۶۰م)کال یې د "احمد شاهي ښار" په نامه د کندهار د اوسني ښار بنسټ کښیښود، پر (۱۱۶۶هـ) کال یې د کابل جنګي حصار ودان او هم یې د هندوکش په شمال کښې د تاشقرغان ښار جوړ کئ او په سند کښې یې د حیدرآباد ښار د بنسټ

ډېره کېښوده (۱۱۸۲هـ). په کندهار، مشهد، اټك، ډهلي، روهيلکنډ، پېښور، ټټه، ډېره غازيخان، کشمير، کابل، ملتان او هرات کښې يې په خپل نامه سکه ووهله، د ده سرو زرو، سپينو زرو او مسو د احمدشاهي دولت رسمي نښان (دوه څوکې توره، د غنمو وږى او ستوري) کيندل شوى. او پر ځينو سکو دا بيت هم ؤ:

حکم شد از قادر بيچون باحمد پادشاه
سکه زن برسيم و زر از پشت ماهي تا بماه

احمد شاه په منځني توګه يو لك عسكر ساتل او له پنجاب، کشمير او سنده نيولې د آمو تر سيند، مشهد او بحيرۀ عرب پورې د ده د هېواد ټول عايدات (۳۱) مليونو روپيو ته رسيدل، خو جنګي ولجې، خزانې او نور زيات ثروتونه چې د هند په جګړو کښې لاس ته ورتله له دغه شمېره بېل دي.

ده د خپلې پاچاهۍ پر مهال دغه جګړه ييز سفرونه بشپړ کړي دي:

د احمدشاه بابا جګړه ييز سفرونه

۱- د (۱۱٦۰هـ -۱۷۴۷م) کال په پاى کښې يې غزني، کابل او پېښور ونيو او په کابل او پېښور کښې يې (تيموري او نادري پخوانى حاکم) ناصرخان مات کئ، عبدالصمد خان مومندزى د اشنغر يو مشر له احمد شاهي لښکر سره يو ځاى شو. احمد شاهي سپه سالار سردار جهانخان، ناصر خان د اټك هاخوا ته وخغلاوه او په خپله احمدشاه کندهار ته ولاړ.

۲- پر (۱۱٦۱هـ - ۱۷۴۸م) کال له ډېرشو زرو پليو او سپرو سره له کندهاره راووت او د کابل او پېښور له لارې د اټك او جيلم غاړو ته ورسيد. د لاهور حمکران شهنوازخان د وزيرالممالك قمرالدينخان په واسطه له ډهلي څخه مرسته وغوښتله، او د چناب د سيند پر غاړه له احمد شاهي لښکر سره مخامخ شو، خو د جنګ له ميدانه وتښتېد او احمدشاه لاهور ونيو، تر هغه وروسته يې ډهلي ونيو، د محمد شاه لښکر يې مات او د ربيع الاول پر ۱۳مه ۱۱٦۱ د سرهند ښار ته ننوت.

د ۱۱٦۱هـ کال د لومړي خور پر ۲۲ مه د جمعې پر ورځ تر مالوپور په جګړه کښې وزيرالممالك قمرالدين خان ووژل شو، څکه نو د ډهلي ګورګاني پاچا محمدشاه د لاهور ولايت د هغه خلف مېرمنو معين الملك ته وسپاره، احمد شاه له ډهلي دولت سره روغه وکړه، د سند سيند يې د دوو هېوادو تر منځ بريد وټاکه او د پېښور - کابل له لارې بېرته کندهار ته راغى.

۳- پر ۱۱٦۲هـ د کابل او پېښور له لارې لاهور ته لاړ، د لاهور له حکمران مېرمنو معين الملك سره يې هم روغه وکړه، د سيالکوټ، ګجرات، پنجاب د اورنګ آباد او امرتسر ماليات يې د مېرمنو پر غاړه کښېښووه چې

هر کال به یې احمد شاهي اعلی دیوان ته رسوي، کندهار ته بېرته د رسېدو پر وخت یې د قبیلو ځینې مشران لکه: نورمحمد خان میرافغان غلجي، ګدوخان او محبت خان پوپلزی چې د ده پر خلاف یې دسیسه جوړه کړې وه ووژل.

۴ - پر ۱۱۶۳ هـ ۱۷۴۹م کال هرات ته ولاړ هغه ښار یې تر ځلورو میاشتو کلابندۍ وروسته له امیر عالم خان څخه ونیو او د سردار جهان خان پوپلزي په مشرۍ یې پینځه زره سپاره تر بت جام ته ولېږل، هرات یې درویش علي خان هزاره ته وسپاره او په خپله مشهد ته لاړ، هغه ښار یې تر ځلورو میاشتو کلابندۍ وروسته د نادرشاه لمسی شهرخ میرزا ته ورکئ او په خپله د نیشاپور خوا ته ولاړ، خو چې د نیشاپور حاکم عباس قلي خان بیات مقاومت وکئ او له بلې خوا د ژمي سخت موسم راغی، نو احمدشاه د هرات له لارې کندهار ته راوګرځېد.

۵- د بلوچستان سفر: د احمد شاه "بابا" په وخت کښې د کلات حکمران او د براهوی خان د نادرشاه له خوا د میرعبد الله زوی میرمحبت خان ؤ، خو بلوڅان چې د هغه د کشر ورور امیر نصیر خان پر خوا وو او د احمد شاه حضور ته یې عرض کړی ؤ، نو ځکه پر ۱۱۶۳ هـ کال چې احمدشاه د خراسان له سفره راوګرځېد، سمدستي یې له کندهاره د بلوڅو کلا ته مخه وکړه، په دغه وخت کښې میرنصیرخان د سند په خدا آباد کښې میا نورمحمد کلهوره ته ناست ؤ، مور یې بي بي مریمه په کندهار کښې وه او دواړو شاهي مرسته غوښتله.

احمد شاه مستنګ ته تر رسېدو وروسته کلات ته رهي شو، میر محبت خان حاجي رحیم خان بابي له قرآنکریم سره د احمدشاه حضور ته شفیع واستاوه، احمدشاه هم د سمدستي له پاره د کلات خاني میرمحبت خان

ته پرېښووه بېرته کندهار ته راغی. نوموړي خان خپله یوه خور چې بي بي میرګوهر نومیده د آخون محمد حیات په وسیله په غزني کښې د احمدشاه حضور ته واستوله او هغه هم واده کړه. څو میاشتې وروسته د بلوڅو د خانۍ د ستونزې د هوارۍ له پاره د هغې سیمې ټول نومیالي سرداران کندهار ته د احمدشاه حضور ته راوغوښتل شول، میر نصیر خان هم له خپلې مور سره هلته و چې په پای کښې احمدشاه، میر محبت خان د طهماسپ خان په لاس بندي او میر نصیرخان یې د کلات په خانۍ وګماره (۱۱۶۴).

خو میر نصیر خان په کلات کښې د خپلسرۍ بیرغ اوچت کړ. هغه ؤ، چې د بلوڅو د قبیلو یوې برخې په کندهار کښې د احمد شاه حضور ته استغاثې وکړې، احمدشاه چې دا خبر واورېد ژر وخوځېد او کلات یې دوولس ورځې کلابند کئ، خو د جنګ او وینو تویولو امر یې و، نه کئ، په پای کښې نصیر خان د آخون محمد حیات او وزیر شاه ولي خان په واسطه د احمدشاه حضور ته ورسېد او وبخښل شو چې تر دې وروسته یې په احمد شاهي لښکر کښیو کښې ګډون کاوه.

٦ - په ۱۱٦۴هـ کال بیا احمدشاه له خپل لښکر سره د هرات له لارې پر نیشاپور حمله وکړه، د نیشاپور کلا یې په لویو توپو وویشته او ویې نیوله، د هغه ځای حکومت یې بېرته عباس قلي خان بیات ته چې تسلیم شوی و، وسپاره. احمدشاه د خراسان شاوخوا ونیول. د مشهد له حمکران شاهرخ میرزا سره یې په دې شرط روغه وکړه چې سکه او خطبه به د ده په نامه وي او د جام، باخرز، تربت، خواف او تر شیرازه ولایتونو احمدشاه ته وسپارې، تر هغه وروسته شاهرخ خپله سکه په دې بیت کښلې کړه:

یافت از الطاف احمد پادشاه   شاهرخ بر تخت شاهی تکیه ګاه

احمد شاه له مشهده هرات ته راغی او وزیر شاه ولي خان یې مرو،

میمنه، اندخوی، بلخ، بامیان او بدخشان ته واستاوه، نوموړي وزیر د افغانستان ټول شمالي ولایتونه د هېواد په مرکز پورې وتړل.

۷ - پر ۱۱۶۵هـ ۱۷۵۱م کال د پنجاب د نیولو له پاره لاهور ته ولاړ. مېرمنو معین الملك تر ځلور میاشتو پورې مقابله وکړه، خو تر هغه وروسته تسلیم شو او احمد شاه دی د هغه ځای حاکم په توګه ویېژاند.

په دغه سفر کې د احمد شاه له حضوره (ایشیك آقاسی) شاغاسي عبدالله خان د کشمیر نیولو ته وګمارل شو او هغه هم ونیو، خواجه عبدالله کوچك یې د کشمیر حاکم او سکجیون هندو یې د هغه ځای مستوفي وټاکه، قلندر خان پښتون یې د ډهلي دربار ته سفیر واستاوه او ګورګاني احمد شاه ومنله چې پنجاب، سند او کشمیر دې د احمد شاهي هېواد برخه وي.

احمد شاه د پنجاب، ملتان او کشمیر د چارو تر سمون وروسته د سند د سیند ښۍ غاړې ته راپورې ووت، بنو او کابل ته راغی او له دې ځایه بېرته کندهار ته ولاړ.

۸ - د ۱۱۶۷هـ کال په سر کښې احمدشاه سند ته یو سفر وکئ، چې شرح به یې وروسته راشي، خو د همدغه کال په منځ کښې له کندهاره هرات ته ولاړ او د خراسان تر نیولو وروسته یې مشهد کلابند کئ، د نادرشاه لمسي شاهرخ میرزا د ده اطاعت ته غاړه کښېښووه، احمدشاه د ړانده شاهرخ نیابت نورمحمد خان افغان ته وسپاره، جام، باخرز، خاف، تربت او تر شېرازه یې په هرات پورې وتړل او شاه پسند خان یې د شاهرود بسطام او سبزوار د نیولو له پاره واستاوه.

تر هغه وروسته، عباس قلي خان بیات په نیشاپور کښې کلابند او غاړې ایښودو ته اړکړ او بیا یې هم دی د نېشاپور په حکومت وګماره، د هغې طایفې ځو کورنۍ یې غزني او کابل ته ولېږلې او په ۱۱۶۸هـ کال بېرته

کندهار ته وګرځېد.

۹- پر ۱۱۶۷هـ چې مېرمنو معین الملك مړ شو، احمد شاه د هغه زوی میر مومن د لاهور حکمران وټاکه. خو دی چې کوچنی ؤ، نو د خپلې مور مغلاني بیګم په لاربښوونه یې حکومت کاوه. په دې وخت د مغلاني بیګم او امیرانو تر منځ اختلاف پېښ شو، د نواب عبدالصمد خان زوی خواجه عبدالله خان نوموړي میرمن بندی کړه او له احمد شاهي حضوره یې د لاهور د حکمران مقام وغوښت. احمدشاه د جهان خان سپه سالار ورور امان خان پوپلزی د لاهور د چارو د سمون له پاره ور واستاوه، خو هغه څه و نه شو کړای او پر (۱۱۷۰هـ) کال آدینه بیګ د ډهلي له لښکر سره لاهور ونیو او پر کال یې دېرش لکه روپۍ ډهلي ته ورکولې.

دا وخت په کشمیر کښې سکجیون هندو هم د احمدشاه له اطاعته سر وغړاوه او افغاني حکمران خواجه کوچك یې وواژه، د ډهلي په لمسانه یې د کشمیر حکمراني ونیوله، همهغه وو چې احمدشاه له کندهاره لاهور ته ولاړ او د هغه سیمو تر نیوو وروسته یې نورالدین خان بامیزی کشمیر ته واستاوه هغه سکجیون ونیو او کشمیر یې بېرته په افغاني هېواد پورې وتاړه.

احمد شاه له لاهوره ډهلي ته مخه وکړه او په کرنال کښې یې د اصالت خان یوسفزي زوی نواب نجیب الدوله مخې ته راغی، د (۱۱۷۰هـ) کال د درېیمې خور (جمادي الاولی) پر ۷ مه د جمعې په ورځ ډهلي ته ننوت، دویم عالمګیر یې د ډهلي پر تخت کښېناوه او د هغه د ورور شهزاده عزیزالدین لور یې شهزاده تیمور ته وکړه د ډهلي د وزارت چارې یې د قمرالدین خان زوی نظام الدوله ته وسپارلې او نواب نجیب الدوله یې د هند سپه سالار وټاکه. احمدشاه د ډهلي د شاوخوا تر نیولو او د هغه ځای د یاغیانو تر وهلو وروسته عبدالصمد خان اشنغری مهمندزي د سر هند حاکم،

سرفراز خان يې د دوآبه ستلج او بياه حاکم، شجاع خان ابدالي يې د ملتان حاکم او شهزاده تيمور يې تر سند او تته پورې د لاهور حاکم وټاکه. سپه سالار جهان خان يې د سکانو مخنيوي ته وګماره، بلند خان سدوزی ته يې د کشمير حکومت وسپاره او د (۱۱۷۰هـ - ۱۷۵٦م) کال په پای کښې کندهار ته را وګرځېد.

۱۰ - د پاني پت غزا:

احمد شاه چې پر (۱۱۷۰هـ) کال له هنده را وګرځېد په پنجاب کښې نوې فتنې پيدا شوې او د فيروز جنګ زوی غازي الدين خان او آدينه بيګ پورته شول.

سيکانو هم په پنجاب کښې قوت وموند او د لوېديځ له خوا هم د مرهټه لويو قوتو د ډهلي پاچاهي ګواښله او پنجاب يې هم ونيو، چې شهزاده تيمور او سپه سالار جهان خان د دغو ټولو ځواکو د ګواښ له مخنيوي څخه عاجز شول، دا مهال د هند اسلامي مشرانو او د ډهلي اميرانو احمدشاه راوباله چې د هند د اسلامي پاچاهۍ د ساتلو او ژغورلو له پاره هند ته راشي. امام الهند شاه ولي الله دهلوي هم د احمدشاه حضور ته ليکونه واستول او دی يې هند ته وباله، څکه نو احمدشاه له کندهاره پر (۱۱۷۱هـ) کال د بلوڅو کلات ته خوځېد او هلته يې نصير خان چې خپل سری شوی و د روغې جوړې له لارې تسليمېدو ته اړويست. بيا نو د کندهار له ډېرشو زرو او د بلوڅو له لسو زرو عسکرو سره د نصير خان او سراوان جاله وان د سردار مير عبدالنبي د ورور مير عبد الکريم او نورو په مشرۍ د بولان له درې څخه تير (۱۱۷۲هـ) او د سند د سيند غاړو ته ورسېد، له هغه ځايه د لاهور خوا ته وخوځيد او سارنپور ته ولاړ.

هلته د هند د پښتنو ستر مشران لکه سپه سالار نجيب الدوله، سعدالله خان روهيله، حافظ الملك رحمت خان او د هغه زوی عنايت خان، دوندي خان او قطب خان له لسو زرو تنو لښکر سره د احمدشاه حضور ته راغلل. دا وخت د احمدشاه ټول لښکر چې په هغه کښې د کندهار، پېښور، بلوڅو او د هند د افغان غازيان راغونډ شوي وو، شپېتو زرو پليو او سپرو ته رسېده چې توپخانه هم ور سره وه.

احمد شاهي لښکرو له هندوانو او سيکانو سره تر ډېرو جګړو وروسته "چې دښمنانو ته يې ډېرې ماتې ورکړې" وروستنۍ ټاکونکې جګړه د پاني پت پر ډګر له لسو لکو مرهټانو او هندوانو سره وکړه او په دې جګړه کښې يې د دښمن په زرو زرو جګړن (دوه لکه) کسان تر تېغ تېر کړل، د (۱۱۷۴هـ ۱۷٦۰م) کال د څلورمې خور (جمادی الاخرى) په شپږمه نېټه يې لويه سوبه (فتح) په برخه شوه، چې د دې سترې غزا جنګي ولجې او غنايم (۵۰) زره آسان، دوه لکه غوايي، پنځه سوه پيلان، څو زره اوښان او ۲۲ زره بنديان لاس ته ورغلل، چې له يوه ابراهيم نومي پرته يې نور ټول وبخښل شول.

احمدشاه د پاني پت تر ټولو لويې سوبې او له مرهټانو څخه د هند د مسلمانانو تر ژغورلو وروسته د دويم عالمګير زوی شاه عالم په ډهلي کښې پاچا او ميرزا جوان بخت زوی يې ور نايب السلطنه کی، نواب شجاع الدوله يې د فرزندخان او رستم هند په لقب وزير اعظم او پښتون نواب نجيب الدوله يې سپه سالار وټاکه د پنجاب حکومت يې زين خان مومند ته ورکړ، په خپله کندهار ته راغی او شهزاده تيمور يې د هرات په حکمرانۍ ولېږه.

۱۱ - د سیکانو ترټل:

هغه وخت چې احمدشاه د پاني پت تر سوبې وروسته کندهار ته راوګرځېد په پنجاب کښې جیسا سنګهه د بغاوت بیرغ پورته کئ، چې د رنجیت نیکه چهرت سنګهه او الاجت هم په دې بغاوت کښې لاس درلود د پنجاب نایب الحکومه زین خان یې کلابند کئ.

احمدشاه د دې شخړې د مخنیوي له پاره د (۱۱۷۵هـ۱۷۶۳م) کال په لومړۍ نیمايي کښې لاهور ته ولاړ، په ۴۸ ساعته جګړه کښې یې د امرتسر خوا ته ۱۳۵ میله واټن وواهه او په "روهي" کښې د سیکانو له دوه سوه زریز لښکر سره مخامخ شو، د ۱۱۷۵هـ کال د رجب د ۱۱ مې نېټې په جګړه کښې یې د شلو زرو سکانو په شاوخوا کښې ووژل او مات یې کړل. د پټیالي او سرهند حکومت یې امېر سنګهه ته ورکئ او د ۱۱۷۵هـ کال د برات تر ۷ مې پورې لاهور ته بریالی را وګرځېد، نورالدین خان بامیزی یې کشمیر ته واستاه، هغه یاغي مستوفي سکجیون بندی کئ او کشمیر یې بیا ونیو.

احمدشاه تر ۱۱۷۷ هـ کال پورې د پنجاب د چارو په سمون اخته و او د ملتان ډېره اسمعیل خان له لارې ګومل او غزني ته راغی، خو په دغه سفر کښې سختې ګرمۍ ناروغ کړ.

۱۲- بخاراته تلګ:

پر ۱۱۸۱هـ کال وزیر شاه ولي خان له شپږو زرو سپرو سره له کندهاره بلخ او بدخشان ته واستول شو.

د بخارا حکمران شاه مراد بي چې د افغانستان په شمالي سیمو کښې یې یاغیان پارول، ځکه نو پر همدغه کال په خپله احمدشاه د هرات له

لارې میمنه، اندخود، بلخ او شبرغان تصفیه کړل، د بخارا پاچا د آمو په شمال قرشي کښې لښکر راغونډ کړی و، خو احمدشاه د بخارا له مسلمان لښکر سره جګړه له خپل شان سره وړ ونه بلله؛ د بخارا له پاچا سره یې روغه وکړه، او آمو سیند یې د دواړو هېوادو برید وټاکه.

په دغه سفر کښې وزیر شاه ولي خان د جوزجان له فیض آباد څخه خرقه شریفه کندهار ته راوړه چې تر اوسه په دغه ښار کښې ده.

۱۳ - خراسان ته تلګ:

څه مهال وړاندې د احمدشاه له خوا د نادرشاه ړوند لمسي شاهرخ میرزا د خراسان پاچا ټاکلی شوي او د احمدشاه تر شاهنشاهۍ لاندې و، خو دا چې د ۱۱۸۳هـ په شاوخوا کښې د شاهرخ زلمی زوی نصرالله میرزا او د تون او طبس حاکم علي مردان خان خپل سري شوي وو او د فارس پاچا کریم خان زند دربار ته یې رجوع هم کړې وه ځکه نو د ۱۱۸۴هـ کال په پای کښې احمدشاه له کندهاره هرات او مشهد ته ولاړ په دغه سفر کښې د بلوڅو پاچا نصیرخان چې د احمدشاهي دربار تابع و له شلو زرو تنو سره د خراسان په جګړو کښې ښې کارنامې وکړې او د ترشیز په کلا کښې یې علي مردان مات کئ، چې د دې خدمتو په مقابل کښې د احمدشاه له حضوره د ډېرهٔ غازیخان د داجل او هرند سیمې او د بلوڅو ولجې هم ده ته وبخښلې شوې.

خو احمدشاه د مشهد تر لنډې کلا بندۍ وروسته د نصرالله میرزا عذر ومانه او د شاهرخ لور ګوهر شاده یې شهزاده تیمور ته وکړه او نصر الله میرزا ته یې د "فرزندخاني" لقب ورکئ د خراسان پاچاهي یې شاهرخ ته وبخښله او ۱۱۸۴هـ کال د صفرې پر ۸ مه د هرات له لارې کندهار ته راغی.

احمد شاه او سندهـ

پر (١١٦٠هـ) کال چې نادر شاه افشار ووژل شو، احمد شاه ابدالي په کندهار کښې د افغانستان په پاچاهۍ وټاکل شو، په سندهـ کښې ميان نور محمد کلهوره د نادري تر امر لاندې اسير ؤ، پر (١١٦١هـ) - (١٧٤٨م) کال احمد شاه هند ته سفر وکئ. ده په سندهـ کښې د ميان نور محمد کلهوره امارت په رسميت وپېژاند او هغه ته يې د "شاهنواز خان" لقب ورکئ. هغه هم د کندهار دربار ته د کالنيو ماليو دور کړې ژمنه وکړه.

خو چې وروسته ميا نور محمد د خراج په ورکړه کښې سستي وکړه احمد شاه يو فرمان ور واستاوه او په هغه کښې يې د ماليو ورکړه وغوښته چې "خايف" سندهي د هغه فرمان مضمون د احمد شاه له خولې د "نامهٔ نغز" په دې بيت کښې داسې ځاى کړې دى:

رساندى تو گر گنج درباج ما　　　شدي ايمن از تاب تا راج ما

دا فرمان چې د سندهـ دربار ته ورسېد، ميان نور محمد د اطلس، کمخاب، ديبا او وريښمو د کاليو او قرنفل، مشك، عود او عنبر قيمتداره سوغاتونه د يوې درې کسيزې جرګې په لاس د بهاى خان کلهوره په مشرۍ د کندهار دربار ته واستول او وې ويل:

سلامی رسانش بعجز ونياز　　كه اى شاه افغان گردن فراز
منـم بندهٔ تاجدار تـو ام　　به فرمانبداري نامراد تـو ام
من ازلطف تو چشم دارم بهي　　بر شاه مـن ميكنـم آگهى

دا سفارتي جرګه چې احمد شاهي دربار ته ورسېده د دواړه دربارو دوستانه اړيکې؛ تر پخوا لا ښه شول او د شيخ محمد مريد قانوګو زوى شيخ محمد محفوظ سر خوش د سندهـ دربار له خوا کندهار او کابل ته د وکيل په توګه وټاکل شو، چې تر ١١٦٨هـ کال پورې په کابل کښې و. خو سره له دې هم هغه ماليې چې د ورکړې وعده يې شوې وه له سنده کندهار دربار ته راونه رسېدې، ځکه نو احمدشاه د سردار جهان خان سپه سالار په مشرۍ د هند د سفر له پاره يو لښکر چمتو کئ، چې پر (١١٦٦هـ ١٧٥٣م) کال په سندهـ کې سپه سالار د ورتلو اوازه ګډه شوه، خو د همغه کال په پاى خرګنده شوه چې په خپله پاچا هم د سندهـ خوا ته رهي شوي دى.

د (١١٦٧هـ کال د محرمې پر څلورمه - ١٧٥٣م د نومبر پر لومړۍ نېټه) احمد شاه د محمد آبادٌ شکې (ريګستان) ته رسېدلى و، د سندهـ دربار په ډېره بېړه ديوان ګدومل د سفير په توګه دده حضور ته واستاوه، چې د ميان نور محمد د اطاعت او انقياد خبر وروړى او په وروستۍ هڅې د احمد شاه د پرمختګ مخه ونيسي.

ګد ومل سکهرپل ته نژدې شاهي لښکرګاه ته ورسېد، خو تر دوو ورځو پورې يې پاچا و نه ليدلاى شو، څو چې شاهي موکب نوښار ته راغى هلته ګدومل د پاچا حضور ته ورغى او د پاچا راضي کولو کښې يې ډېر زيات زيار ويوست. وايي چې احمد شاه ډېر غضبناك و، خو ګدومل هم هوښيار، ژبور او کارپوه سفير و، چې په لطايف الحيل يې د شاهي غضب په آراملو کښې زيار ويوست. دى په دې پوه و چې احمد شاه اولياء الله ته عقيده لري، نو څو جواله يې له خاورو ډك کړل او له نورو سوغاتو سره يې وړاندې کړل، احمد شاه پوښتنه وکړه: په دې جوالو کښې څه شى دى؟ ګدومل ورته وويل: د سند ډېر ښه سوغات، يعنې د سندهـ د اولياوو د قبرو

پاکې خاورې.

احمد شاه هغه سوغات ته په درنه سترګه وکتل، قهر يې کښېناست، او د سنده له خلکو سره يې نرمه رويه را واخيستله، خو ميان نور محمد خان په دې وخت کښې سنده پرېښوو او ختيځ خوا ته جيسلمير ته ولاړ. هلته د (۱۱۶۷هـ کال د صفر پر ۱۲ - ۱۷۵۳م ددسمبر پر ۹مه) د کورهره په سرکهات کښې د ستغې (خناق) په ناروغۍ مړ شو.

په تذکرهٔ مخاديم کهرا کښې د احمد شاه يو فرمان دی چې د ۱۱۶۷هـ کال د محرم پر ۲۱ مه ليکلی شوی، له هغه ځخه ځرګندېږي چې احمد شاه د همغه کال په سر کښې سنده ته تللی و، د زياتو مؤرخانو څېړنې هم دې ليکنې سره سمون خوري، لکه چې وويل شول احمد شاه د همدغه کال په منځ کښې له سنده نه خراسان ته ولاړ، يعنې د بېرته راګرځېدو پر مهال يې مخ خرسان ته شو.

د ميان نور محمد تر مېرېنې وروسته يې زوی محمد مراد ياب خان د ده پر ځای کښېناست، د احمد شاه حضور ته يې يو وکيل واستاوه او د ماليات ورکړه يې ومنله. احمد شاه هم دی د سنده د حکمران په توګه ومانه او د "سربلند خان" لقب يې ورکړ.

ښکار پورښار چې تل د کلهوره حکمرانانو او بلوڅو د داود پوه تره قبيلو تر منځ د شخړې ځای و. ځکه نو احمد شاه هغه ښار د سبي په ولايت پورې وتاړه اداره يې افغان حاکم ته وسپارله، په دې ډول د افغانستان تجارت د ښکارپور له لارې تر ماوراء النهر او خراسان پورې جاري شو، دغه ښار د سوداګرۍ يوه غوره ځای شو سربېره پر دې احمد شاه په سند کښې اسماعيل خان پنې د شهنشاهي دربار استازی وټاکه او اسماعيل، محمد آباد ته ورغی څو تنه عاملان يې د سيد شاه مخمد تر اداري لاندې تته او نورو

ښارو ته واستول، چې له هغې جملې ځخه صالح خان تته ته ولاړ او د پخواني حاکم ګل محمد خان خراساني ځای يې ونيو او د ماليو په ټولولو يې لاس پورې کړ.

په دې وخت کښې احمد شاهي سفير محمد بيګ شاملو هم تته ته راغی، او آقا محمد صالح يې د تته حکمران وټاکه د ښار سپين ږيري او مخ روبي يې شهرياريَ حضور ته وروستل، خو چې د اسماعيل او شاملو د ګمارل شوي تر منځ اختلاف راټوکېد، نو ځکه قاضي محمد محفوظ د تته حکمران وټاکل شو.

دا مهال محمد مراد ياب خان د احمد شاه له خوا دسند د امير په توګه وپېژاند شو، د "سر بلند خان" لقب ورکړه شو، په دې ټوله موده کښې يې د ميان نور محمد مرحوم سفير ديوان ګدومل شاهي دربار ته فعاليت کاوه، چې د کلهوراد امارت د کاله مشران يې دربار ته نژدې کړه او احمدشاه دوی په رسميت وپېژندل، د محمد مراد ياب خان کوچنی ورور محمد عطر خان يې په شاهي دربار کښې د يرغمل په توګه مېلمه وساته، په دې روغه جوړه کښې محمد مراد ياب خان احمد شاهي دربار ته د سنده تر ټاکلې ماليې څه ډېره منلې وه.

تر هغه وروسته د سنده مشران او مخ روبي په امر کوټ کښې د خپل نوی امير محمد مراد ياب خان حضور ته ورغلل او هغه يې د امير مرکز ته بوت (د ۱۱۶۷هـ کال د صفر ۱۶مه) او شيخ ظفر الله د تته په حاکمی وګمارل شو.

دغه مهال ديوان ګدومل له احمد شاهي فرمان او فخر وړ سوغاتو سره د احمد شاه له حضوره امرکوټ ته ورسېد، هغه فرمان او سوغاتونه يې نوي امير ته وړاندې کړل، نصر پورته نژدې په يوه ميدان کښې د محمد

مراد یاب خان د تخت ناستې جشن جوړ شو، چې همدلته د نوي ښار (مراد آباد) بنسټ کېښېښوو شو، (د ۱۱۷۰هـ محرمه- ۱۷۵۷م ستمبر).

محمد مراد یاب خان درې کاله په کامرانۍ حکومت وکړ، خو ځینې منبران ورسره مخالف شول او د ۱۱۷۱هـ د ذیحجې په ۵،۱۷۵۷م) یې دی په خپل تاټوبي کښې بندي کړ، بله ورځ یې دده ورور میان غلامشاه پر تخت کښیناوه، ده د سند د خلکو او مشرانو په تسلۍ کښې زیار یوست. د فتح نومي په وینا مراد یاب خان عیاش او لاابالي سړی و ژوند یې په چټیاتو تېراوه او خلك ځنې زړه بدي وو، ځکه نو میر بهرام خان له نورو مشرانو سره لاس یو او د امیري له تخته یې وغورځاوه، خو د مراد یاب خان سکنی ورور یار محمد خان چې په خدا آباد کښې او د بهار شاه زوی مقصوره فقیر چې له مخ روبیو ځخه و، مخالفان پاته شول.

دا وخت د سندهـ کورنی اوضاع ګډه وډه وه، عطر خان د امیرانو بل ورور چې د کندهار په شاهي اردو کښې یې د یرغمل په توګه ژوند کاوه د خپلو حقوقو په اړه یې د دربار د مشرانو په واسطه د احمد شاه حضور ته عرض وکړ او له شاهي حضوره هم یو فرمان صادر او عطرخان د سندهـ امیر وټاکل شو.

احمد یار خان د دغې پېښې په اورېدو سره یو لښکر غونډ کړ، خو سرایي مشرانو چې د عطرخان په نامه د احمد شاه فرمان صادرېدل واورېدل په احتیاط یې ګام اخیسته، میان غلام شاه چې په دې منځ کښې څه چانس نه درلود، د (۱۱۷۱هـ کال د صفر پر ۲۵مه - ۱۷۵۷م د نومبر پر ۸ مه) له خپلو قواو سره د سند د ریګستان خوا ته وخوځېد، په همدې وخت کښې مقصوده فقیر ته د عطر خان لیکونه ورسېدل، چې د هغو په اغېز محمد مراد یاب خان له بنده خوشې شو، د سرایي له یوې ډلې مشرانو سره د نوي

ټاکل شوي امیر عطر خان لیدو ته ورغئ، او میان غلام شاه د راجه لیکهي او خپلو نورو طرفدارو مشرانو سره لیرې پاتې شو.

عطر خان چې سند تش ولید بې له کومه خنډه ور ننوت، احمد یار خان چې دا خبر واورېد نوښار خوا ته پر شا شو او د ۱۱۷۱هـ پر دویمه خور د ۱۷۵۷م پر دسمبر) محمد مراد یاب خان هم ور سره یو ځای شو.

د سرایي مشرانو او دغو دواړو ورونو داسې ګڼله چې عطر خان به د دوی د مشر تابهٔ حقوق وپېژني او دوی به د سندهـ په امارت ومني، خو عطر خان تر دوی زیات چلباز او ځان پالی و، د ورونو تر لیدو دمخه یې پر دوی د بندیګرت او خدا آباد ته د بېولو حکم وکړ. له همدغه وخته د عطر خان په اړه د خلکو او مشرانو بدګمانې پیل شوه. احمد شاهي دربار ته یې د مالیو په ټولولو او ورکړه کښې زیار ویوست، خلك یې تنګ کړل، خو دا کار یې تر سره نه کړای شو، نو په لږه موده کښې خلکو وغوښتل چې دی د امارت له تخته را وغورځوي.

دا مهال میا غلام شاه چې ادي پور ته شړل شوی و، بهاولپور ته ورسېد، خپل زوی میان سر فراز خان یې هلته پرېښوو، په خپله سندهـ ته ولاړ او د (۱۱۷۱هـ) کال د روژې په پای کښې په روهړی کښې له عطرخان سره مخامخ شو.

تر څو جګړو وروسته د شوال پر لومړۍ عطرخان او ورور یې احمد یار خان له مقصوده سره مات او وتښتېدل، میان غلام شاه بریالی شو او د سرایي له مشرانو سره سیوستان ته راغی (د ۱۱۷۱هـ د شوال لومړۍ ۱۷۵۸م).

لږ وروسته محمد مرادیاب خان مړ شو او میا غلام شاه د خلکو او مشرانو رضا وګټله چې په کامرانۍ سره یې امارت کاوه، خو عطر خان او

احمدیار له سنده د کلات نصیر خان ته پناه یووړه او د سنده د وکیل ګدومل په لاس یې خپل عرایض د احمد شاه حضور ته ولیکل. احمد شاه له کندهاره د دوی د ملاتړ له پاره یو لښکر ور واستاوه احمد یار خان په شاهي دربار کښې پاتې شو او عطر خان د شاهي لښکر له افسرا عطایی خان سره بیا پر سنده یرغل وکړ، د فتحنامې د لیکوال په وینا د احمد شاه له حضوره یو فرمان د داؤد پو تره د قبیلو په نامه ولېږل شو چې له عطر خان سره مرسته وکړي، ځکه نو داؤد د پو تره یو لوی لښکر دبهادر خان یو غوري په مشرۍ د عطرخان خدمت ته چمتو شو.

میا غلام شاه د (۱۱۷۲هـ- ۱۷۵۹م کال تر دوهمې خور "ربیع الثاني" وروسته) په لښکر سمبالونه پیل وکړ، د دواړو خواو لښکرې په چاکچیکان کښې سره مخامخ او سختې جګړې ونښتې، نو میر بهادر خان تالپور چې د غلام شاه له خوا جنګېده د جګړې په ډګر کښې ووژل شو، عطر خان روغه ومنله او د روغلیك (صلح نامې) له مخې یې سنده پر درو برخو وویشه، یوه برخه میان غلام شاه ته ورکړ شوه او دوې برخې یې عطر خان او ورور ته ورکړې شوې.

خو د دغو دوو وروڼو تر منځ هم شخړه پیدا شوه او میا غلام شاه د ۱۱۷۲هـ ۱۷۵۹م کال په روژه کښې پر عطر خان یرغل وکړ، له نوښاره یې وځغلاوه او ټول سنده یې ونیو، پر (۱۱۷۵هـ ۱۷۶۲م) کال په کندهار کښې د سنده د سفیر ګدومل په زیار له احمد شاهي درباره یو فرمان د امارت له سوغاتو سره غلام شاه ته ورسېد او دی یې د "شاه وردی خان" په لقب د سنده د امیر په توګه وپېژاند، تر هغه وروسته پر (۱۱۷۷هـ- ۱۷۶۴م) د کچه تر سوبو وروسته له احمد شاهي حضوره د "صمصام الدوله" لقب هم ورکړه شو، احمد شاهي فرمانونه یو د ۱۱۷۷هـ کال د دویمې خور پر ۲۰مه

او بل د ۱۱۷۷هـ کال د دریېمې خور پر لومړۍ د ده په نامه صادر شول، پر (۱۱۸۱هـ ۱۷٦۷م) کال دېره غازي خان او ډېره اسماعیل خان د احمد شاه بابا له خوا میا غلام شاه ته وسپارل شوې ده پر ۱۱۸۲هـ کال په پخواني نیرون کوټ کښې د حیدر آباد کلا ودانه کړه او هلته استوګن شو، خو د (۱۱۸٦هـ) کال د دریېمې خور پر ۳ مه (۱۷۷۲م د اګست پر ۲مه)د ګوزن (فلج) په ناروغۍ مړ شو.

د عبدالمجید جوکیه په وینا "غلام شاه یو ځل د خپل حماسي جوش په ترڅ کښې وویل: "زما لښکر ټول باید چمتو اوسي چې احمد شاهي ښار (کندهار) نیسم". د همدې وینا په وخت کښې د فالج ناروغی ور باندې راغله خبرې یې ودریدې او ژر مړ شو."

د میا غلام شاه تر مړینې وروسته د سنده مخ روبو او مشرانو د ده زوی محمد سرفراز خان پر تخت کښیناوه دوې میاشتې وروسته چې احمد شاه ابدالي په کندهار کښې له دنیا ولاړ، میان سرفراز خان، میر بهرام خان تالپور د درناوي او اطاعت له پار د افغانستان نوي پاچا تیمور شاه د احمد شاه زوی ته را وستاوه د کندهار دربار د سنده د حکمرانۍ فرمان له سوغات سره د ده په نامه ور ولېږه او د خدایار خان لقب هم ورته ورکړ شو.

د احمد شاه مړینه او د هغه خویونه:

احمد شاه د خپل ژوند په پای کښې د پر له پسې جګړه ییزو سفرو د کړاوو له امله کمزوری شو او دی یې د کندهار له ښاره د کوږك، توبې غره ته چې لوړ او ښه هوا یې درلوده بوت، تر څو میاشتو وروسته د (۱۱۸٦هـ) کال د رجب پر شلمه د جمعې پر شپه همهلته د خوراړه (آکله) په ناروغۍ وفات شو، وزیر شاه ولي خان او یاقوت خان خواجه سرا دده مړی کندهار ته راوړ او په هغه ځای کښې یې ښخ کړ چې دده د مخه ټاکلی و، د مړینې پر وخت ۵۱ کلن و او ۲٦ کاله یې پاچاهي وکړه.(وګوري ۸۱ نومره عکس)

هغه ګنبده چې اوس په کندهار کښې د دغه نومیالي پاچا پر مزار ولاړه ده، د دوو تاریخي قطعو په استناد چې میرزا هادي خان د دربار منشي باشي ویلي دي په (۱۱۹۰هـ) کال د تیمور شاه په امر ودانه شوې ده او له دې دوو مصرعو څخه:

بګو "فیض آباد عالی مقام"

او

"مزار شاه فردوس برین ګو"

د دې ګنبدې د ودانۍ نېټه څرګندېږي.

(وګورئ ۸۲ نومره عکس)

احمد شاه متشرع، حنفي مذهبه، عالم او په دیني احکامو پابند باسواد سړی ؤ، د ده د پښتو اشعارو دیوان پر ۱۳۱۹هـ ش کال د عبدالحی حبیبي په زیار په کابل کښې چاپ شوی چې په هغه کښې د ده عشقي،

تصوفي، حماسي او اخلاقي کلام په دوه نیم زره بیتو کښې راغلي او د شعر مشهور اقسام: غزل، رباعي، قطعه، مخمس او مربع لري.

د ده په کلام کښې د تصوف بڼه ښه ښکاره ده او ځینې اخلاقي او وطني اشعار هم پکښې شته دي، د خپل عصر د دوو تنو عارفانو د جلال آباد د حصارك شاه فقیر الله ته چې په ښکار پور کښې ښخ دی او د پېښور میا محمد عمر ته (چې پر ۱۱۹۰هـ مړ دی) ارادت درلوده، له ده څخه په تصوف او عرفان کښې هم ځینې منثور کلمات او ملفوظات پاتې دي چې د پېښور قاضي ملا محمد غوث پر هغو باندې د شرح الشرح په نامه په دري ژبه شرح لیکلې وه.

خو په سیاست کښې احمد شاه تل د اسلامي وروروګلوۍ، نرمۍ او دوستۍ پر خوا و. په ډهلي، بخارا، خراسان، بلوچستان او سندھ کښې یې له خپلو همهالیو امیرانو سره د روغې له لارې سوله ییز چلند لاره، پر شهنشاهۍ، برم او پوځي ځواك سر بیره یې هغه ټول امیران چې سرکښي به یې کوله څو واره عفو کړه او تاج بخښنې یې وکړې چې حتې د هغه وخت سترګور او د نظر خاوندان د ده دې تاج بخښنۍ او د نظر وسعت ته هیښ حیران پاتې شوي دي. د شاه ولي الله دهلوي ـه وینا، د ابدالي دارویه "د دې مادي دنیا په چارو کښې حساب نه وه".

احمد شاه له جهانګیرۍ سره سره د مسلمان له وینو تویولو څخه ځان ژغوره، د جهاندارۍ په چارو کښې یې له عدالت او انصاف څخه کار اخیست او خلك یې د خپلو زامنو په شان پالل، نو ځکه افغانان ده ته "بابا" وایي او دا هغه لقب دی چې بې له میرویس او رحمانه د بل چا په برخه شوی نه دی.

احمد شاه جنګیالی او فاتح و، خو د ده له ټولو فتوحاتو او عسکري

اعمالو څخه څرګنده ده چې یو غارتګرو خرابکاره ستم پیشه او مظلوم وژونکی نه ؤ او که یو کار د روغې او مسالمت له لارې پر مخ تلای له مسلمانانو سره یې په جګړه لاس نه پورې کاوه، د ورور پر مخ یې توره نه ایستله. احمد شاه زموږ په ملي تاریخ کښې د اوسني افغانستان د بنسټ ایښوونکي او د افغانستان د خلکو د عظمت مجدد او د یو متحد هېواد او یو اولس جوړوونکي په حیث لوړ مقام لري، علامه اقبال وایي:

از دل و دست گهر ریزی که داشت
سلطنت هابردو بي پروا گـذاشت

له همدغه امله ځینې لیکونکي ده ته ګوته نیسي چې ده ولې د ډهلي پاچاهي ناپوهو واکمنو ته پرېښووه؟ خو که د شاه ولي الله دهلوي او د نورو هندي مسلمانانو نومیالو او امیرانو لیکونه وکتل شي، را څرګندېږي چې هغه وخت احمد شاه هند ته د چور او چپاو د پاره نه ؤ تللی، دده یوازنی هدف دا و، چې د هغه ځای مسلمانان چې له ده څخه یې غوښتنه کړې وه - نجات ومومي بل دا چې ده نه غوښتل د خپل ملي قوت مرکز یعنې افغانستان پرېږدي، د پښتنو د نورو پاچاهانو لکه خلجیان، سوریان، لودیان او نورو کورنیو په شان په هند کښې ورك او مستهلك شي او یا دا چې د جهاد فی سبیل الله خالص خدمت به یې په دنیوي ککړتیاوو ولړي، د ډهلي د پاچاهۍ د نیولو او د جهانګیرۍ په حرص بې ککړ کړي، له همدې امله کټ مټ همدغه رویه یې څو واره د افغانستان له نورو ګاونډیو امیرانو سره په بخارا، خراسان، سند او بلوچستان کښې هم و کړه.

د افغانستان طبیعي بریدونه تل د احمد شاه په نظر کښې وو، که یې د ختیز خوا ته د پنجاب او کشمیر ځمکې تر خپلې اداري لاندې ساتلې دا کار یې د خپل هېواد د ساتنې له پاره ؤ، دی پوهېده چې د ده د پاچاهۍ،

واك او قدرت چینه په خپله د افغانستان خاوره او د افغانستان خلك دي، ځکه نو که د پاني پت د فتح او د ډهلي له نیولو سره یې د خپلې پاچاهۍ او قدرت مرکز پرېښی وای، د خپلې انساني، فکري او اداري قواوې یې د هند په ارت هېواد کښې مستهلکی کړې وای ممکنه وه چې د ده هېواد افغانستان د پاچاهۍ د مرکزیت له نعمته بې برخې پاتې شوی وای او د ده کهول به هم د هغو نورو هندي شویو افغاني کهولو په سرنوشت اخته شوی وای چې بیخي له منځه تللي دي.

احمد شاه د ده د اشعارو د دیوان په شهادت د خپل وطن او خپلو خلکو سره توده مینه درلوده، په عین حال کښې صوفي مشر به دینداره سړی و، نه یې غوښتل چې د هند پاتې مسلمان امیران او خپل ګاونډی مسلمان امیران د خپلې جهانګیرۍ او د خپل دولت او جاه د حرص له پاره له منځه یوسي او د خپل ملي مرکزیت په محوه کولو خپلې مراندې په خپله پرې کړي. ځکه نو د ده سیاست تل دا و چې خپل ګاونډي، امیران یې د شهنشاهي تر بیرغ لاندې د دوستۍ او پلار ګلوۍ په توګه ساتل او خپل ځان یې د کوم هېواد نیوونکی قهار او سرابښ جهانګیر نه ښوو.

تر احمد شاه وروسته

د احمدشاه بابا تر مړینې وروسته یې له اتو زامنو څخه کشری زوی، شهزاده سلیمان د وزیراعظم شاه ولیخان په زیار په کندهار کښې پاچا شو، د ده مشر زوي تیمور چې د پلار پر ژوندانه د لاهور او ملتان حکمران و او هلته یې سکه هم وهله په دغه وخت کښې هرات کښې حکمراني کوله دستي کندهار خوا ته راغی (وګورئ ۸۳ نومره عکس) سلیمان یې له تخته واچاوه او شاه ولي خان یې وواژه، لږه موده وروسته یې پایتخت له کندهار کابل ته یو وړ، قاضي فیض الله دولت شاهي یې وزیر او د حاجي جمال الدین خان محمدزي زوی سرادر پاینده خان یې د سرفرازخان په لقب د کندهار د درانیو قبیلو مشر وټاکه او د خپلې پاچاهۍ دوره یې په کامرانۍ او د دښمنانو پر ټکولو تېرولې د خراسان خلك درې واره نادري شهزاده شاهرخ میرزا ته پورته شول. تیمورشاه هم درې واره د هغه ملاتړ وکړ، دریمه پلا، احمد خان نورزي پورته شوي کسان خورا سخت پر سر وټکول، پر (۱۱۸۸هـ ۱۷۷۴م) کال عبدالخالق خان سدوزی تیمورشاه نه یاغي شو، خو تیمور هغه مات او ړوند کړ او بیا پر (۱۱۹۳هـ ۱۷۷۹م) کال د پېښور او خیبر مشران لکه فیض الله خان خلیل او ارسلان خان مومند د پېښور په بالاحصار کښې تیمورشاه کلابند کړ، خو تیمور پر دوی بریالی شو او ټول یې ووژل، څنګه چې د سیکانو لښکر پر ملتان حمله کړې وه، نو څکه تیمورشاه پر(۱۱۹۶هـ ۱۷۸۱م) کال هغه ښار بېرته ونیو په سندهـ کښې هم میرفتح علي خان تالپوری یاغي شو، خو د تیمورشاه د لښکر پوځي مشر مدد خان د تالپور

قبیلې پر سر وټکولې او بېرته یې میرفتح علي خان د هغه ځای حکمران کړ (د ۱۲۰۱هـ ۱۷۸۶م په شاوخوا کښې). دوه کاله وروسته په کشمیر کښې آزادخان سر واخیست، خو تیمور هغه بېرته آرام کئ (۱۲۰۳هـ ۱۷۸۸م). څنګه چې د بخارا پاچاهان د سدوزیو د دولت مطیع او دوستان وو، څکه نو احمدشاه هم تل د دوی دوستی ته درناوی کاوه، خو د تیمورشاه په وخت کښې شاه مراد معصوم منغیتي مرو ونیوله، څکه نو تیمورشاه له سلزریز لښکر سره د کندوز او آقچې له لارې ورغی، او له شاه مراد سره یې روغه وکړه او آمو سیند یې برید وټاکه (۱۲۰۴هـ ۱۷۷۹م). هېواد یې پر خپلو زامنو داسې وویشه چې کندهار یې همایون، هرات یې محمود، پېښور یې عباس، کابل یې زمان، غزنه یې شجاع او کشمیر یې کوندل ته وسپاره او خپله دی تر دوویشتو کالو پاچاهۍ وروسته په داسې حال کښې چې پلرنی هېواد یې له کشمیر، پنجاب او سنده تر آمو او د خراسان تر مشهده ساتلي وو، د (۱۲۰۷هـ ۱۷۹۳م) کال د شوال پر اوومه په کابل کې مړ شو. څلورویشت زامن یې پاتې شول، چې د هغو له جملې څخه زمانشاه چې مور یې یوسفزۍ وه د سردار پاینده محمد خان محمدزي په مرسته د کابل پرتخت کښېناست او خپل ورونه یې د کابل په بالاحصار کښې بندیان کړل، خو همایون ورور یې له کندهاره د ده مقابلې ته راووت، د غلجیو په کلات کښې یې ماته وکړه او بلوچستان ته وتښتېد.

زمانشاه دننه په هېواد کښې په سختو کورنیو جګړو اخته شو د افغانستان بهرنیو دښمنانو د ورونو له دغه نفاقه ګټه واخیسته د شمال له خوا د بخارا منغیتی پاچاهانو، د لوېدیځ له پلوه د سندهـ میرانو د لویدیځ له خوا آقا محمد قاجار او له ختیځ پلوه سیکانو د هېواد سرحدونه وګواښل څکه نو زمانشان پر (۱۲۰۸هـ ۱۷۹۳م) کال د سیکانو د خطر د مخنیوي له

پاره د پنجاب خواته متوجه شو، خو چې پېښور ته ورسید همایون ورور یې د سندهـ امیرانو په مرسته د بولان له خوا راغی او کندهار یې و نیو، شاه زمان ونه کړای شو د پنجاب سیمه تصفیه کړي، دستي یې په کندهار یرغل او همایون یې ونیو ړوند یې کئ او له هغه ځایه سندهـ د تالپوز د امیرانو د سرکوټلو له پاره د بولان تر درې تېر شو او له فتح عالي تالپور سره یې د درې لکو طلاوو په اخیستلو روغه وکړه بېرته د خپل ورور محمود مقابل ته چې له هراته یې لښکر را ایستی ؤ، ورغی هغه یې په فراه کښې مات کئ، او د محمود د مور په سپارښتنه یې هغه بېرته د هرات حکمران وټاکه تر هغه وروسته یې بلخ هم د بخارا له اوزبکو پاچهانو څخه ونیو او پر (۱۲۱۰هـ - ۱۷۹۵م) کال له خپل لښکر سره تراټك پوربوت او په حسن ابدال کښې یې د سیکانو لښکر سره ومروړل او له ډېرش زریز لښکر سره یې لاهور بیاونیو څنګه چې محمود ورور یې په هرات کښې بیا سر اخسیتی او یاغی شوی و بېرته کابل او کندهار ته وګرځېد محمود له هراته ایران ته وتښتېد او زمانشاه، هرات خپل زوی شهزاده قیصر ته وسپاره (۱۲۱۲ هـ - ۱۷۹۷م).

زمانشاه یو لوړ همته او ادعا طلبه سړی و او په کابل کښې یې د یوه لوی لښکر په جوړولو لاس پورې کئ چې پر هند یر غل وکړ د احمدشاه شهنشاهي بیا نوي کړي او هم د انګریزانو د متجاوزو قواو په مقابل کښې د هند له مسلمانانو سره مرسته وکړي په دغه وخت کښې ناپلیون هم مصر ته رسېدلی و او د زمانشاه دربار ته یې یو پیغام راواستاوه چې په هند کښې د انګریز د متجاوزو او بریالیو قواو مخه ونیسي او فرانسه امپراتور ته د دوستۍ او همکارۍ له لارې ور وړاندې شي څکه نو زمانشاه هم په هند کښې د انګریز د استعماری قواو د مخنیوۍ لپاره ملا وتړله او د هند د نیولو په غرض له خورا درانه قوت سره پېښور ته لاړ (د ۱۷۹۸ م د اکتوبر

۲۵مه - ۱۲۱۳هـ) ده په لاهور کښې له رنجیت سنګهـ سره سیاسي خبرې اترې وکړې او هغه یې خپل اطاعت ته اړکړ او پر ډهلي باندې یې د یرغل له پاره خپل لښکر سمبالاوه.

انګریزي سیاست پوهانو چې په هند کښې یې تر اوسه خپل مخ ته داسي څېږ خنډ نه و لیدلی او له بلې خوا یې د زمانشاه په مقابل کښې لښکري قوت هم نه شو رایستلای، نو په سیاسي فعالیت یې لاس پورې کئ، لارډ ولزلي د هند ګورنر جنرال د برتانیا د دولت یو سفیر کپتان جان ملکم د ایران دربار ته واستاوه د (۱۸۰۱م کال د جنورۍ د لسمې نېټې) تړون یې له ایران سره لاسلیك کړ چې د هغه له امله د ایران پاچا ژمن شو چې که افغان پاچا پر برتانوي هند حمله وکړي، د قاجار لښکر به پر افغانستان وردانګي او که افغان پاچا یا فرانسه پر ایران یرغل وکړي، د ایران پر سمندریزو کڅو تېری وکړي، انګریز دولت به خپل پوځونه د ایران مرستې ته واستوی، پر دغه تدافعي او حربي تړون سربېره د برتانیا سفیر جان ملکم لا پخوا د آقامحمد قاجار پر ځای ناست فتح علیشاه پر خراسان او هرات یرغل ته پارولی و، چې په دې توګه د جبهې تر شاه زمانشاه ته ګواښ پېښ او هغه پر هند باندې له یرغل څخه منصرف کئ (۱۲۱۴ هـ ۱۷۹۹م) څکه چې د زمانشاه دغو لښکرکښیو په هند کښې لوی بدلون پېښ کړی و او نژدې و چې د احمدشاه د فتوحاتو تاریخ بیا له سره شي.

د "ولزلې" د اسیاسي فعالیت چې د ایران په دربار کښې یې د ملکم په واسطه کړي و، بریالی شو، د قاجار لښکر چې د انګریز په پارونه، پر خراسان یرغل وکئ، زمان شاه مجبور شو چې د پېښور او کندهار له لارې خپل ځان هرات ته ورسوي، فتح علیشاه په خپل مقصد کښې چې د هند له نیولو څخه د شاه زمان راګرځول و، بریالی شو، نو خپل لښکر یې له خراسانه

ببرته وغوښت.

خو زمانشاه د هند نیولو تکل پرې نه ښوو، بیا یې له افغاني ځواکونو څخه یو لوی لښکر جوړ کړ او په پېښور کښې یې په هر اړخیزه سمبالونه لاس پورې کړ، انګریزي ښکېلاکګرو چې دی په هند کښې د ځان خورا غښتلی رقیب باله، نو د ده له پاره یې اساسي چاره وسنجوله او و یې غوښتل چې د ده د وروڼو له رقابت او له افغاني کورني نفاق (زموږ د ملي تباه کوونکي ناروغۍ) څخه کار واخلي او خپل دا خطرناك رقیب بېخي له منځه یوسي. دا ځل د انګریز سیاست پوهانو پام د زمانشاه شړل شوي ورور شهزاده محمود ته وراواوښت، چې هغه وخت یې له سردارفتح خان بارکزي سره په ایران کښې یوځای و، سردار پاینده خان د فتح خان پلار چې د شاه زمان په امر وژل شوی و ځکه نو فتح خان هم د شاه زمان له مخالفانو څخه ګڼل کېده.

د ویلو وړده چې: هاغه مهال فتح خان یو غښتلی، هوښیار او متنفذ شخصیت و، چې په درانیو قبیلو کښې له فراه تر کندهاره یوازینی مرد میدان او د ملي قوت خاوند ګڼل کېده. ده ډېر غښتلي ورونه درلودل او د ده کهول تر شاهي کهاله وروسته د افغاني قوت یوازینۍ ښېلګه وه.

د قاجار په دربار کښې انګریزکار کوونکیو شاه محمود د شاه زمان د رقیب په حیث وپېژاند چې په ترټلي او پرېشانه حالت له هېواده وتلی او د ایران خاورې ته یې پناه وړې وه، ځکه یې نو دا وار محمود د قاجار د پاچا په وسیله وپاراوه او د سردار فتح خان په ملګرتیا د سیستان او فراه له لارې د افغانستان خاورې ته راننه ووت، دوی د درانیو او بارکزیو قبیلو په مرسته چې د ایران له بریده تر کندهاره پرتې وې سیستان، فراه او کندهار ونیول او بیا چې یې یو لوی او غښتلی لښکر تیار کړ نو د سردار فتح خان په مشرۍ

یې د کابل خوا ته مخه وکړه، شاه زمان چې په پېښور کښې د هند نیولو په تکل لښکر جوړاوه د دغه خبر په اورېدو کابل ته راغی، د خپل ورور او سردار فتح خان د مخنیوي له پاره تر غزني تېر شو، د دواړو وروڼو لښکر د غزني او مقر تر منځ په تازي کښې سره وجنګېدل، په دې جګړه کښې زمانشاه مات شو، د خپل ورور په لاس کښېوت او ژر تر ژره یې ړوند کړ، انګریزانو په دې لویه پېښه خپل خطرناك رقیب له منځه یووړ او هم یې په افغانستان کښې د کور پر کور جګړو اور بل کړ، چې تر هغې وروسته هېڅچا د هند نیولو فکر ونه کړ" داوه د کور پر کور جنګېدو او داخلي نفاق بده نتیجه چې ټل یې د افغان کور وران کړی دی."

محمود چې د کابل پر تخت کښېناست (۱۲۱۵هـ - ۱۸۰۰م) سردار فتح خان محمدزی یې خپل وزیر وټاکه (چې تفصیل به یې د محمدزیانو په برخه کې راشي)، افغانستان د وزیر فتح خان د وروڼو په لاس ورغی او محمود تش په نامه پاچاو.

شجاع الملك د زمانشاه سکنی ورور چې له لیرې دا ویرجنې پېښې لیدې، په پېښور کښې یې لښکر جوړ او د محمود مقابلې ته راووت، د شاه محمود د رېزریز لښکر چې له کابله راغلي وو، په اشپان نومي ځای کښې یې د شجاع الملك له لښکر سره جنګ وکړ او شجاع الملك یې د خیبر غرو ته پر شا کړ (۱۲۱۶هـ - ۱۸۰۱م). خو کورنیو جګړو شامحمود هم غلی پرې نه ښوو، پر (۱۲۱۷هـ - ۱۸۰۲م) کال له غلجیانو او هم په پېښور کښې له شجاع او اپریدیو سره او د هېواد په شمالي سیمو کښې د اوزبکو له حکمرانانو سره چې له جیحونه یې تیری کړی و، لوی جنګونه پېښ شول د ایران قاجاري دولت هم د نادري کهاله پایځوړ چې په خراسان او مشهد کښې یې د افغاني پاچهانو تر لاس لاندې حکومت کاوه له بېخه ویوست او مشهد

يې ونيو، له بلې خوا د بلوڅو اميرانو ته هم د خپلواکۍ فکر پيدا شو پردغو ټولو فتنو سربېره شاه محمود چې عياش او خېټور سړی و، په خپله يې کارنه کاوه او د هېواد چارې يې ټولې وزير فتح خان او د هغه ورونو ته سپارلې وې، ځو چې خلکو بلوا وکړه او د شاه ولي خان باميزي :زوی مختارالدوله شېرمحمد خان چې د ده پيشکارو شجاع الملك ته د کابل د پاچهۍ له پاره بلنه ورکړه، شجاع هم پر (۱۲۱۸هـ - ۱۸۰۳م) کال له پېښوره کابل ته راغی او د پاچهي پرتخت کښيناست شاه محمود يې لرې کئ او ويې باخښه، د محمود زوی شهزاده کامران او وزيرفتح خان چې په کندهار کښې وو ځکه نو شاه شجاع د زمان شاه زوی شهزاده قيصر د هغو د مخنيوي له پاره واستاوه، هغه کندهار بې جنګه ونيو او کامران يې فراه ته پرشا وشاړه؛ وزير فتح خان خپل ځان شاه شجاع ته تسليم کئ او دګرشك جنوبي خواته د بارکزيو د ناوې د "ادې" په کلا کښې ظاهراً منزوی شو، خو په باطن کښې يې د سياست په چارو کښې له مداخلې څخه لاس نه و راټول کړی، پر (۱۲۱۹هـ - ۱۸۰۴م) کال چې شاه شجاع په پېښور کښې دېرش زريز لښکر غونډ کئ او د کشمير، پنجاب او سند د تصفيې له پاره رهي کېده په کندهار کښې شهزاده قيصر د خپل اکا پر خلاف راپورته شو، شاه شجاع د خپل وراره غوږونه تاو کړل او بېرته يې د کندهار حکمران کئ په خپله يې د سند د تالپور پر شورشي اميرانو يرغل وکئ او تر ۳۲۰ زره روپيو اخيستلو وروسته يې روغه ورسره وکړه، خو داخلي اوضاع نا آرامه او ښوريدلې وه او د پاچا ناپوهو وريرونو کامران او قيصر تل د مخالفت هڅې کولې شاه شجاع چې د کشمير او پېښور په جګړه اخته و، د داخلي مخالفانو د مقابلې له پاره يې فرصت نه درلود، نو ځکه د افغانستان او ضاع بحراني، تيت پرکه او پرېشانه وه. دا مهال انګريز ښکېلاکګرو ځواکونو هندوستان تر لودهياني

پورې ونيو، خو دا چې د ايران په دربار کښې د فرانسې، له ورځ پر ورځ زياتېدونکې اغېزې څخه بېربدل او غوښته يې چې د هند په فتوحاتو کښې خپل اروپايي رقيبان بيخي له منځه يوسي او د هند پرلويه مځکه يوازې خپله واچوي، ځکه نو د برتانوي هند د حکومت له خوا يو ايلچي "الفنستون" له مستر استر چې سره د (۱۸۰۹ م کال د مارچ پر ۵ مه) په پېښور کښې شاه شجاع ته راغله، دی يې پر افغانستان باندې د ايران له احتمالي حملې څخه و بېراوه، له دې کبله د شاه شجاع او برتانوي هند تر منځ د دوستۍ لومړی تړون وتړل شو، چې هغه بيا د (۱۸۰۹م کال د جون پر ۱۷ مه، ۱۲۲۴هـ) د هند ګورنر جنرال لاردمنتو تصديق کئ، دغه تړون دفاعي بڼه درلوده، ځکه چې په لومړۍ او دويمه ماده کښې يې ويلي شوي چې: که فرانسه او ايران د افغان پاچا پر متصرفاتو تېری وکئ، د برتانوي هند دولت به د کابل له پاچا سره مرسته کوي او پر افغانستان.به د تېري مخه نيسي. دربيمه ماده يې د دواړو خواو دوستانه روابطو او يووالي ته اشاره کوي چې افغان پاچابه خپل هېواد ته هېڅ يو فرانسوی نه پرېږدي او دواړي خواوې به يو د بل په هېواد کښې مداخله نه کوي او تل به‌دوستۍ ته په درنه سترګه ګوري.

دغه تړون شاه شجاع ته ګټورنه و، دی يې خلکو ته سپك کئ او شاه محمود بياد فتح خان په مرسته دی دوه کاله په هېواد کښې دننه په جګړو او فتنو اخته وساته - چې په پای کښې يې ماته وکړه او په هندوستان کښې يې برتانوي دولت ته پناه يوړه (۱۲۲۶ هـ - ۱۸۱۴م) خو دويمه پلا بيا د انګريزانو په ملاتړ پر تخت کښيناست دی په هند کښې برتانوي هند دولت د دې له پاره ساتلی و چې په راتلونکی کښې يې په افغانستان کښې و کاروي.

خو شاه محمود چې دویمه پلا پرتخت کښېناست د هېواد د چارو واکې اصلاً د وزیر فتح خان په لاس کښې وې دغه زړور وزیر بلوچستان، سند او کشمیر د ځان تابع کړل او د شاه محمود په نامه یې پر هېواد حکم کاوه. افغانستان یې خپلو وروڼو ته سپارلی و. چې دا مهال رنجیت سنګهـ اټك كلا ونیوه، نو فتح خان په ضلع هزاره کښې تر یوې سختې جګړې وروسته هغه مات کئ او کشمیر یې هم خپل ورور سردار محمدعظیم خان ته ورکئ (۱۲۳۰ هـ - ۱۸۱۴م).

دا وخت هرات د محمود د ورور حاجي فیروزالدین په لاس کښې و، پر (۱۲۳۲ هـ - ۱۸۱۶ م) کال فتح علي شاه قاجار د هرات نیولو اراده وکړه ځکه نوفتح خان د کابل له لښکر سره هرات ته ولاړ، لومړی یې حاجي فیروزالدین ونیو کابل ته یې واستاوه او بیا یې د هرات لوېدیځ ته د کهسان په جګړه کښې د قاجاریانو د لښکر لس زره تنه ووژل او له هراته یې وشړل، په خپله د هرات د چارو په سمون بوخت شو، خو په دې وخت کښې یوه بدمرغه پېښه وشوه او هغه دا چې "سردار دوست محمدخان" د وزیر ورور په هرات کښې د حاجي فیروزالدین کاله ته ورننوت، د ښځو ګېنې، پسول جواهر او دانه نښانه قیمتي ملابند چې د (تاریخ احمدشاه دراني د مولف) شیرازی په وینا پنځوس زره تومانه قیمت یې درلود له نورو نفایسو سره واخیستل او کشمیر ته ولاړ، دې پېښې پرشاه محمود او کامران ډېره ناوړه اغېزه وکړه او د دوی او وزیر فتح خان د کهاله تر منځ بد وردي او کینه پیدا شوه، همدا د کرکې او بدبینی احساس و، چې په زړبوګنوونکې توګه د وزیرفتح خان د وژلو او د سدوزیو او بارکزیو د کهاله تر منځ د دښمنی سبب شو.

شاه محمود خپل ناپوه او کینه ناك زوی کامران هرات ته واستاوه،

کامران د وزیر فتح خان د ورور د اعمالو د کسات اخیستلو په غرض وزیرفتح خان ونیو او د هغه پوه وزیر په سترګو یې سیخ وماندہ او ړوند یې کئ (۱۲۳۳ هـ - ۱۸۱۷م) د شهزاده کامران دا کار په ظاهره د فتنې آرامولو سبب وګڼل شو، ځکه سدوزي کورنی دا کارونه د وزیر په اشاره ګڼل، خو رانده وزیر ډېر غښتلي وروڼه لرل، هغو چې د خپل مشر ورور د ړندېدو خبر واورېد، په ټول هېواد کښې له کشمیره تر هراته فتنې وخوټېدلې او د قهر او غضب اور لمبې پورته شوې، سردار دوست محمد خان له کشمیره راوګرځېد کابل یې ونیو او شاه محمود یې غزني ته وشاړه.

له هاخوا کامران له ۱۲ زرو لښکریانو سره په غزني کښې د خپل پلار مرستې ته راورسېد له بلې خوا سردارمحمدعظیم خان له کشمیره د سردار دوست محمدخان مرستې ته راغی او د کابل او غزني په منځ کښې سره وجنګېدل، خو محمود او کامران مات شول په همدغه وخت کښې یې ړوند وزیرفتح خان هم د وردګو په سیدآباد کښې د کسات له مخې په ډېر بد عذاب ووژاه او بند پر بند یې پرې کئ (۱۲۳۴ هـ - ۱۸۱۸ م) دوی په خپله هرات ته ولاړل او هلته د حکومت پر سر د محمود او حاجي فیروزالدین تر منځ شخړه پیدا شوه کامران پر دواړو بریالی شو او دوی یې ووژل (۱۲۴۵هـ - ۱۸۲۹م) په خپله کامران تر (۱۲۵۸ هـ - ۱۸۴۲م) کال پورې پر هرات حکومت وکئ.

دا مهال چې پر ټول هېواد د نفاق اور بل و، د ایران قاجاري دولت بیا پر (۱۸۳۲ م) کال د تزاري روسیې په پارونه او د عباس میرزا په قوماندانی دېرش زرېز لښکر د هرات نیولو له پاره را واستاوه خو د انګریز له خوا له دغه کار څخه د قاجاریانو مخنیوی او خپل هېواد "افغانستان" ته د هراتیانو وفاداري د دې لامل شول چې هرات د پخوا په څېر د افغاني

سلطنت په پلازمینې پورې نښتی پاتې شي.

سدوزي پاچاهان:

* ۱- احمدشاه "باباابدالي" د زمانخان زوی (۱۱۶۰هـ ۱۱۸۶م)
۲- سلیمان د احمدشاه زوی (۱۱۸۶هـ)
۳- تیمورشاه د احمدشاه زوی (۱۱۸۶هـ ۱۲۰۷هـ)
۴- زمان شاه د تیمورشاه زوی (۱۲۰۷هـ - ۱۲۱۵هـ)
۵- شاه محمود د تیمورشاه زوی (۱۲۱۵هـ ۱۲۴۵هـ)
۶- شاه شجاع د تیمورشاه زوی (۱۲۱۸هـ ۱۲۵۸هـ)
۷- فیروز الدین د تیمورشاه زوی (په هرات کښې د ۱۲۳۰هـ شاو خوا).
۸- کامران د شاه محمود زوی (په هرات کښې ۱۲۳۴هـ - ۱۲۴۵هـ)

اخـځـلیـك:

حیات افغاني، سراج التواریخ، تحفة الحبیب- تاریخ سلطاني- خورشید جهان- سیر المتاخرین، د سرجان مالکم تاریخ - تاج التواریخ - احمدشاه بابا، لوی احمدشاه بابا، مجمل التواریخ بعد نادریه، د فروغي تاریخ ایران، د عباس اقبال تاریخ عمومي - جهانکشاء نادري، دایرة المعارف اسلامي، صولت افغاني، تاریخ احمدی (قلمي)- تتمة البیان - نادر نامه (قلمي) - خلاصة الانساب (قلمي)، رهنمای افغانستان، مجمع التواریخ، ریاض المحبة - خصایل السعادة، مکتوبات سیاسی شاه ولي الله، مکتوبات شاه فقیر الله، رنجیت ظافر نامه، حیات حافظ رحمت خان، تاریخ نظامي ایران، تاریخ پښتون شوکت افغاني، تاریخ پشاور، شمس النهار کابل (جریده)، سراج الاخبار (جریده)، تاریخ افغانستان دملیسون، احمدشاه درانی د ګنډاسنګ په انګریزی، تاریخ احمدشاه دراني د سید حسین شیرازی، عماد

السعاده د سید غلام علي خان، راجګان پنجاب د ګریفن په انګریزي، تاریخ بلوچستان خزانهٔ عامره، تاریخ سندهـ د مولانا مهر، تاریخ سند په انګریزي، ګزیټیر سندهـ، تاریخ کلهوره په انګریزي، تحفة الکرام.

✿✿✿✿✿

اوومه برخه

محمدزایان

له (۱۲۱٦ هـ) تر (۱۳۳۸ هـ)

محمدزي د کندهار د بارکزیو درانیو یوه پښنه ده. د دوی پخوانی نیکه "محمد" د کندهار د ابدالیو د قبیلو د حکمران ملك سدو همعهالی ؤ چې د (۱۰۰۰ هـ -۱۵۹۱م) پرشاوخوا یې د کندهار جنوب ختیز خوا ته په ارغستان کښې له خپلې کوچنۍ قبیلې سره ژوند کاوه.

محمد د عمر زوی د دارو او بارك په ټبر پورې چې د سړبن ابدالي پښتنو یوه څانګه ده اړه لرله. د محمد نیکه مزار اوس هم د کندهار په ارغستان کښې دی. د محمد اولادې د بارکزیو قبیلو په منځ کښې د ریاست مقام لاره، مرکز یې د بارکزیو ناوه ګرشك و چې د هلمند پر غاړه پروت دی. تر اوسه هلته د ادې کلا شته دا د دغه کهاله پخوانی ځای دی.

لکه مخکې چې مو ولوستل د شهر سرخ په جرګه کښې چې د پادشاه د ټاکلو له پاره جوړه شوې وه د دغې قبیلې مشر حاجي جمال خان د حاجي یوسف زوی د یارو لمسي او د محمد کړوسي هم ګډون کړی و، هغه وروسته د احمدشاه په دربار کښې مشاور ګڼل کېده چې پر (۱۱۸۴هـ) مړ او

د کندهار په جنوب سیمه "ذاکر کلي" کښې ښخ شو. تر ده وروسته یې زوی سردار پاینده خان د کندهار په جنوب کښې له ارغستانه د هلمند د بارکزیو تر ناوه پورې د بارکزیو قبیلو د مشر په توګه وپېژندل شو. تیمور شاه ده ته مهم منصوبونه ورکړل. ده د کشمیر د آزادخان او د عبد الخالق سدوزي د پاڅون په ټکولو او د مومندو لالپورې ته د تیمور د زوی شهزاده عباس په شړلو کښې، تیمورشاه ته غوره خدمتونه وکړل چې له همدغه امله د سرفرازخان په لقب و ویاړل شو.

خو د تیمورشاه تر مړینې وروسته زمانشاه د ده پر ځای رحمت الله خان سدوزي ته د وفادارخان په لقب وزارت ورکړ او سردار پاینده خان د هلمند غاړې ادې کلا ته وشړل شو. خو دا چې نوموړی ځای د خلکو د ورتګ ځای و، نو زمان شاه دی له څینو همکارنو سره په کندهار کښې وواژه (د روژې (۱۳مه ۱۲۱۴هـ - ۱۷۹۹م). سردار پاینده خان شل تکړه او مېړني زامن لرل چې د پلار تر وژل کېدو وروسته په افغانستان کښې خواره شول، د سردار پاینده خان مشر زوی، سردار فتح خان له کندهاره د زمانشاه ورور شاه محمود ته چې په ایران کښې اوسېده پنا ورووړه، هماغسې چې د سدوزیو په اړه مو وویل: دا مهال زمانشاه پر هند د یرغل له پاره سل زریز لښکر جوړ کړی و، انګریز سیاسي استازیو د دغه لښکر د ناکامېدو له پاره هرې خوا لاس او پښې وهلې، ډېر ډاربدل چې ناپلیون د زمانشاه له دربار سره له سیاسي خبرو او اړیکو څخه ګټه وانه خلي، ځکه یې د ایران د قاجاریه حکومت په مرسته شاه محمود ولمساوه او افغنستان ته یې د زمانشاه پر خلاف راواستاوه. سردار فتح خان هم د سیستان او فراه له لارې هېواد ته راستون شو. د محمود د خواکونو په مشرۍ یې پر کندهار یرغل وکړ، د "تازي" په جګړه کښې یې شاه زمان مات او د محمود په حکم یې هغه ړوند

کړ. دوی کابل هم ونیو او د شازمان وزیر رحمت الله خان سدوزی یې وواژه.

همدا چې شاه محمود د کابل پر تخت کښېناست، سردار فتح خان یې د" شاه دوست" په لقب خپل وزیر وټاکه، ټول هېواد یې هغه او د هغه ورونو ته پرېښوو (۱۲۱٦ هـ ۱۸۰۱م). د سردار پاینده خان محمدزي زامن له همدغه مهاله د افغانستان حکمرانان شول، فتح خان چې هراړخیز واك یې لاره خپل ټول ورونه یې د افغانستان پر ولایتونو حکمرانان کړل. یوازې یو ورور سرداردوست محمد خان یې له ځان سره په مرکز کښې وساته، محمد عظیم خان او بیا وروسته عبداالجبار خان ته یې کشمیر ورکړ، پېښور یې تر اټکه یار محمدخان او سلطان محمدخان ته وسپاره، سند او ښکارپور یې رحمدل خان، غزني یې شېردل خان، بامیان یې کهندل خان، کندهار او د هغه خواوشا له کلاته تر بولان درې او فراه پورې مهردل خان او پردل خان ته او دېره جات تر پنجاب او د پېښور تر غرنیو سیمو پورې نواب عبدالصمد خان او د هغه زوی نواب زمان خان ته ورکړ شو. په دغه کشمکش کښې هېواد د جګړو او وینو بهولو ډګر شو خو په هرات کښې وزیر فتح خان د شهزاده کامران د وزیر عطامحمد خان په لاس ړوند کړای شو (۱۲۳۴هـ ۱۸۱۸م). دغې پېښې بارکزي ورونه غچ اخیستو ته اړ کړل او سخت اړدوړ پیل شو. وروسته تر هغې چې د سدوزیو د کهاله وروستی تغر یې ټول کړ، د وزیر فتح خان د ورونو تر منځ هم د پادشاهۍ پر سر شخړې را وزیږېدې. تر هغې چې سردار دوست محمد خان په کابل عیدګاه جومات کښې خپل امارت اعلان کړ او د کابل امیر په توګه یې په نامه خطبه ولوستل شوه، (۱۲۵۴هـ - ۱۸۳۸م).

امیر بې له ځنډه په افغانستان کښې خپل ټول زامن پر خپلو سیمو وټاکل خو رنجیت سنګهه د افغانستان له کورنیو شخړو ګټه واخیسته

او ګرد پنجاب یې تر پېښوره ونیو، سردار سلطان محمد خان هم د بالا کوټ په جګړه کښې د میراحمدخان بریلوي او مولوي اسماعیل په مشرۍ د مجاهدینو په شهادت او د پېښور په صوبه کښې د یار محمد خان او د هغه د ورور په مړینه، کمزوری شوی و، دا وېره هم وه چې رنجیت سنګهه به پر خیبر یرغل وکړي، ځکه نو امیردوست محمد خان د یوه لیك له لارې د هند له ګورنر جنرال لاردبنټك څخه د پېښور د بېرته نیولو په چار کښې مرسته وغوښته او د باسول له لارې یې له شپېته زریز لښکر سره د پېښور پر لوري حرکت وکړ. خو سردار سلطان محمد خان د امیر لښکر تار پر تار او امیر بېرته ناکام له پېښوره خیبر او جلال آباد ته راستون شو. په دې توګه اشنغر تر کوهاټ او ټله د امیر ورور سلطان محمد خان ته پاتې شو (۱۲۴۵هـ ۱۸۳۸م).

امیر دوست محمد خان د رنجیت سنګهه د ماتولو په تکل د لیکونو له لارې له انګلیس، ایران او زاري روس دولتو څخه مرسته وغوښته. د هند وایسرای لاردآکلیند پر (۱۸۳٦ - ۳۷م) د بریتانوي هند له خوا سر الکساندر برنس، میجر لیچ، لفټننت او دومسترلارډ د لومړني سیاسي او اقتصادي هیئت په توګه کابل ته ولېږل.

په عین وخت کښې د روسیې یو نفر نماینده ویتکویچ (۱) هم کابل ته رسېدلی و، چې د کابل دربار او د کندهار حکمرانان یې په سند او پنجاب کښې د انګلیس د پرمختګ پر خلاف هڅـول، امیر دوست محمد خان له الکساندر برنس سره په دې شرط مفاهمه وکړه، چې که د انګلیس دولت دوه

۱- Vitkievitck په ۱۳۳۸ کښې کابل ته راغی، خو دا سفیر په غیر رسمي ډول د روسیې د وزیر مختار له خوا په تهران کښې کابل ته رالېږل شوی ؤ. (اریانا- ټ ۲- ګڼه ۱).

زره ټوپك وركړي او د سند درياب د لوېديځ ځمكې هم ده ته پرېږدي نو دی به تل د انګليسانو دوست او همكار وي.

مګر د هند برتانوي دولت د روس له احتمالي حملو څخه د هند د ساتلو له پاره پر شاه شجاع سدوزي چې له سلطنت څخه خلع او په لودهيانه كښې فراري و نظر درلود پر دې اساس لارډآكليند د اكتوبر پر لومړۍ (۱۸۳۸ م) د افغان او انګليس لومړی جنګك پيل او د امير دوست محمد خان د خلع او ريښې كښلو له پاره يې ملا وتړله.

شاه شجاع چې په دغه وخت كښې د خپل تخت و تاج د لاس ته راوړلو له پاره هر ډول پستۍ ته حاضر و، د مارچ پر ۱۲ (۱۸۳۴م) يې خپله لومړۍ تړون چې ۱۴ مادې يې لرلې له مهاراجه رنجيت سره وتاړه كه څه هم مخلوع پاچا په دغه وخت كښې هېڅ ډول حقوقي او رسمي حيثيت نه لاره، خو په معاهده كښې يې ټول كشمير، پنجاب او د اټك، پېښور ځمكې تر خيبر او سند پورې، رنجيت ته پرې ښوولې، دواړو خواو د (۱۱ - ۱۳ - ۱۴) مادو پر بنسټ د خطر په وخت كښې د يوه بل لښكري مرسته قبوله كړه؛ د تجارت د جريان په هكله يې هم ځينې مواد په دغه تړون كښې ځای كړل، خو څرنګه چې دغه تړون يوازې د شاه شجاع او رنجيت تر منځ و او انګليسانو په هغې كښې ګډه نه درلوده د هند بريتانوي دولت هغه ونه منله پر هغې پسې د لاهور تړون د (جون ۲۶ - ۱۸۳۸م) د بريتانوي ګورنر جنرال، مهاراجه رنجيت سنګهه او شاه شجاع الملك تر منځ په شمله كښې د جولای پر ۲۵مه ۱۸۳۸م وتړل شوه {دا هغه كال دی چې روسي نماينده ويټكويچ كابل ته راغلی و} په دغه معاهده كښې چې ګورنر او رنجيت سنګهه حقوقي شخصيتونه وو او اختيارات يې درلودل دريم شخص شجاع الملك په هېڅ ډول د خپل هېواد د استازي صلاحيت نه لاره؛ په دغه وخت كښې دی يو

فراري او له ملي حقوقو فاقد سړی و.

په هر حال د لاهور تړون د مسټر ډبليوايچ مكناټن په ذريعه چې د لارډآكليند د هند د نائب السلطنه له لوري يې استازي توب لاره، په "۱۸" مادو كښې لاسليك شو، شاه شجاع د افغانستان د تاج و تخت د بيا نيولو د وعدې په مقابل كښې د افغانستان له ټولو ځمكو چې په ماوراء بولان او خيبر كښې وې لاس واخيست او پر كال يې دوه لكه روپۍ باج له پېنځه زريز لښكر سره ومانه چې د تاج و تخت تر لاس ته راوړو وروسته يې رنجيت ته وركړي او له بل هېڅ دولت سره چې د انګليس او مهاراجه د دولت مخالف وي د دوستۍ او سياسي اړيكو تړون و نه كړي. په هرات كښې به هم خپل وراره حكمران وپېژني او د هرات په امورو كښې به مداخله نه كوي.

اتلسمه ماده د پوځي يووالي د تضمينولو تړون و چې كه له تړون كوونكيو څخه يو (انګليس، رنجيت او شاه شجاع) د كوم طرف تر خطر لاندې راشي نور به له ده سره د خطر په دفع كولو كښې لښكري مرسته كوي، په دغه عجيبه تړون كښې چې د دوو حكومتو او يوه فراري له خوا لاسليك شو، انګليس لښكريانو د سرجان كين په قوماندانۍ. شاه شجاع د (۱۸۳۹م فبروري ۱۲۵۴ه). د سند او بولان له لارو راوست او پر كندهار يې حمله وكړه د اپريل پر ۲۰ - ۱۸۳۹م = ۱۲۵۵ هجري يې د كندهار ښار ونيو او د امير وروڼه ايران ته وتښتېدل شاه شجاع د كندهار پر پاچهي تخت باندې كښېناست د (صفر ۲۳ - ۱۲۵۵ هجري). په كندهار كښې مكناټن له شاه شجاع څخه ژمنه واخيسته چې د انګليس عسكر به له يوه نفر سياسي نماينده سره د تل له پاره په افغانستان كښې پرېږدي او په دغه ډول د بريتانيې عسكر د شاه شجاع په ملګرتيا د غزني له لارې او همدا رنګه "كپتان ويډ" له شهزاده تيمور د شاه شجاع له زوی سره د خيبر او جلال آباد

له لاري پر کابل باندې حمله وکړه د (اګست پر ۱۷ - ۱۸۳۹م - غره جمادی الاخر ۱۲۵۵هجري) شاه شجاع يې په کابل کښې پر پاچهۍ کښېناوه. امير دوست محمد خان له خپلو زامنو سره بخارا ته ولاړ خو په هغه ځای کښې د بخارا پاچا دی بندي کړ. د هند ګورنر جنرال لارډآکلينډ د کابل د فتح او د امير دوست محمد خان د ويستلو له کبله د لندن دربار له خوا د ارل Earl په لقب وياړل شو.(۱۸۳۹م).

دغه مهال چې د حکومت مشران او امير له هېواد څخه ولاړل او وطن يې دښمن ته پرېښووئ، افغان ملت د انګليس متجاوز لښکر ته د غزا اعلان وکړ او له هر لوري پر انګليسي لښکرو د افغاني ډلګيو له خوا حملې پيل شوې، يو کال وروسته امير دوست محمد خان له خپل زوی محمد افضل خان سره له بخارا څخه راغی، له آمو څخه را تېر شو مګر په ايبك کښې يې د انګليس له لښکر څخه ماته وخوړه او تاشقرغان ته ولاړل (۲۸ ستمبر ۱۸۴۰م ۱۲۵٦ هجري). تر دې وروسته امير خپل ځان انګليس ته تسليم او کلکتې ته ولېږل شو (نوامبر ۱۸۴۰). خو ملي مجاهدينو د کابل په شمال کښې د مسجدي خان سلطان محمد نجرابي او نورو په مشرۍ د فرنګي متجاوزانو په مقابل کښې په غزا لاس پورې کړ عبدالله خان اڅکزی، امين الله خان لوګری او نورو هم د ۱۲۵۸هجري د مني په سر کښې د کابل په شاوخوا کښې د خلکو په اتفاق پر شاه شجاع او فرنګيانو را پورته شول، سردار محمداکبرخان د اميردوست محمد خان زوی هم د شمال له لورې له دوی سره يو ځای شو او پر انګليسانو باندې يې کار تنګ کړ په دغه کش و ګير کښې مکناټن Sir.w Macnaghten د ستمبر په ۲۳ مه نېټه ۱۸۴۱م د سردار محمد اکبر خان په لاس په کابل کښې ووژل شو او الکساندربرنس هم د نومبر په ۲ مه نېټه ۱۸۴۱ م

د غازيانو له خوا ووژل شوی و. وروسته په خپله شاه شجاع هم په کابل کښې د غازيانو په لاس ووژل شو (د صفر ۲-۱۲۵۸ هجري د اپريل ۳-۱۸۴۲م) (وګورئ ۸۴ نومره عکس). څرنګه چې د انګليس عسکر د دغه کال په ژمي له کابل څخه د جلال آباد په لوري ولاړل؛ په لار کښې د افغاني غازيانو په لاس ټول ووژل شول.

انګليسانو په دغه جنګ کښې ډېر زيانونه وليدل يعني (۳۰) زره تنه يې ووژل شول او (۲۱) کروړه هندي روپۍ يې مصرف شوې، په پای کښې د خپل ځان له ساتلو څخه هم عاجز شول او د افغاني غازيانو له لاسه، له يو تن پرته چې ډاکتر (۲) بريډون نومېد، يو هم ژوندی پاتې نه شو؛ بېرته يې امير دوست محمد خان له هند څخه راووست، امير د خپل مجاهد زوی وزير اکبرخان په همت د کابل پر تخت بيا کښېناست، ورونه يې له ايران څه راغلل پر کندهار باندې حکمرانان شول او هرات د يارمحمدخان الکوزي د شهزاده کامران د وزير په لاس کښې پاتې شو.

اميردوست محمد خان د خپل امارت په دويمه دوره کښې د لومړي جنګ مشهور مشران چې د هېواد د ساتلو په لاره کښې يې قرباني ورکړې وې لکه نايب امين الله خان لوګری، سردارسلطان احمد خان سرکار، محمد شاه خان بابکر خيل، نواب محمد زمان خان او زوی يې شجاع الدوله خان، محمد عثمان خان او نواب جبارخان، مسجدي خان او نور تر باور لاندې رانه وستل، او د هېواد په چارو کښې يې شامل نه کړل پر عکس ټول هېواد يې د خپلو زامنو تر واك لاندې وساتئ، پر دې اساس سردارسلطان احمد خان د

۲- William Brydon وليم بريډون (۱۸۱۱ - ۱۸۷۸م) د انګليسي لښکرو ډاکتر چې له ديارلس زريز لښکر څخه يوازې دی ژوندی پاتې شو او جلال آباد ته ورسېد. د جنورۍ ۱۳مه - ۱۸۴۲م (انډين بيوګرافي ۵۸).

امير وراړه او زوم چې له ده څخه مايوس شوی و کندهار ته لاړ او له هغه ځايه يې له پېنځه زرو کندهاري لښکرو سره پر کابل حمله وکړه، خو امير ده ته په مقر کښې ماته ورکړه تر هغه وروسته سلطان احمد خان ايران ته فرار شو او د امير نامتو مجاهد زوی وزير اکبرخان هم په مزار شريف کښې له دې دنيا څخه لاړ (۱۲۶۳ هجري = ۱۸۴۶م). (وګورئ ۸۵ نومره عکس).

سردار محمد اکرم خان د امير زوی په شمالي ولاياتو کښې ايشان اوراق د مير بلخ، ايشان صدور د اقچې، مير حکيم خان د شبرغان والي، مير بابا بيګ د ايبک رئيس، غضنفرخان د اندخوی سالار، ګنج علي د خلم مهتر، محمودخان د سرپل د اور او شاه مراد د قطغن بريد ساتي مطيع کړل، تر آمو پر مخ ولاړ، او د هېواد شمالي بريد يې وساته (۱۲۶۵ هجرى ۱۸۴۸م) په دې ډول يوازې کندهار او هرات د امير له امارت څخه د باندې پاتې شول. څو کاله وروسته کندهاري سرداران د امير وروڼه (کهندل، پردل، مهردل) مړه شول او رحمدل پاتې شو، ده له خپلو وريرونو سره جنګ وکړ. پر (۱۲۷۱ هجرى = ۱۸۵۵م) د رجب ۱۱ مه امير دوست محمد خان خپل وليعهد سردار غلام حيدرخان جمرود ته ولېږه چې د سرجان لارنس د پنجاب چيف کمشنر د اندريومارکويس د هند له ګورنر جنرال استازي سره يې وکتل وکړ او د پېښور تړون چې د مارچ پر ۳۰ مه - ۱۸۵۵م شوی و او درې مادې يې لرلې، د هند له بريتانوي دولت سره يې وکړه.

دغه تړون د دوستۍ د مراسمو او د يو او بل د هېواد په چارو کښې د طرفينو د نه ګوتوهنې متضمن وه، دريېمې مادې ويل چې تړون کوونکي به يو د بل دوست - دوست او دښمن به دښمن بولي.

په دغه تړون سره امير له ختيځ لوري مطمئن شو، ضمناً يې د کندهار په نيولو کښې بريتانوي هند دولت پلوي هم تر لاسه کړه، تر هغه

وروسته يې له کابل څخه لښکر ويوست کندهار يې ونيو او خپل زوی غلام حيدر خان ته يې وسپاره په دې ډول کندهار مستقيماً د کابل په امارت پورې اړه پيدا کړه.

خو په هرات کښې د سدوزيو د کورنۍ پايڅوړ د يارمحمد خان الکوزي د کامران د وزير په لاس له منځه لاړ، يارمحمد خان الکوزی هم په (۱۲۶۷هـ = ۱۸۵۰م) کال وفات شو او نالايق زوی يې چې سيد محمد خان نومېده د ده پر ځای کښېناست، خپل مسکوکات يې د ناصرالدين شاه قاجار په نامه ووهل، خو د هرات خلکو دغه وضع خوښه نه کړه هغه يې وواژه او شهزاده يوسف د حاجي فيروزالدّين لمسی چې د سدوزيو له پاتې شونيو څخه و، د هرات په پاچهۍ وټاکه (محرم ۱۲۷۲هـ = ۱۸۵۵م) تر هغې چې ناصر الدين شاه هرات ته لښکرې راولېږلې او هاغه ښار يې ونيو (۱۲۷۳هـ).

افغاني مشرانو هرات د افغانستان پخوانی نه بېلېدونکې برخه ګڼله او نه يې غوښتل چې پردي هېوادونه دې په هغه کښې لاس ولري، پر دې اساس امير دوست محمد خان له مرکز سره د هرات راساً يو ځای کېدل غوښتل. په دغه وخت کښې امير دوست محمد خان انګليسانو جمرود ته دعوت کړ او د سرجان لارنس په ذريعه يې د پېښور تړون پر (جنوري ۲۶- ۱۸۵۷م = ۲۹ د جمادی الاول ۱۲۷۳هـ) کال له ده سره وتاړه، دغه تړون چې د (۱۲) مادو درلودونکی و د هند د ګورنر جنرال جان وايکونت کيننګ له لوري د جان لارنس چيف د پنجاب کمشنر او لفتننټ کرنل ايچ، لی ايدواردس، د پېښور کمشنر په وسيله له امير سره وتړل شو.

تړون وايي: دا چې د ايران پاچا تړون مات او پر هرات يې قبضه وکړه او په افغانستان کښې مداخله کوي، نو د هند انګليسي حکومت به امير دوست محمد خان ته مرسته ورکړي او د ده د ځمکو په ساتلو کښې به د

قاجاريانو پر خلاف زيار وباسي؛ تر هغه وخته پورې چې له قاجاري دولت سره جنګ جاري وي د مياشتې يو لك روپۍ به امير ته ورکوي په دې شرط: چې امير خپل سواره او توپخانه لښکر له (۱۸) زره پليو سره ډېر ښه وساتي او تل (۱۳) زره روزل شوی لښکر ولري. په کابل کندهار بلخ او يا په هر ځای کښې چې له قاجاريانو سره جنګ ونښلي، د انګليس نمايندګان به له هندي عملې سره مقرر وي څو د مرستې پيسې د دوی تر نظارت لاندې په لښکري چارو کښې ولګول شي، خو په کورنيو چارو کښې به ګوتې نه وهي او يوازې به له جنګي پېښو څخه خبر اخلي.

امير دې خپل يو نماينده په پېښور کښې مقرر کړي او سربېره به پر مياشتنۍ مرستې پينځه لکه روپۍ نقدې ده ته ورکوي. په مقابل کښې امير نه شي کولای په پټه يا ښکاره له بل دولت سره په سياسي مفاهماتو لاس پورې کړي څلور زره ټوپك يې هم د دغه تړون پر اساس امير ته په تل کښې وسپارل.

سربېره پر دې انګليس دولت پر قاجاري دولت هم سياسي فشار راووست چې هرات چې د افغانستان د مځکې پخوانۍ برخه ده ژر خوشې کړي همدارنګه يې پر نومبر ۱۸۵۷ م = ۱۲۷۳ هجري يو لښکر له جنګي کښتيو سره د عرب د بحيرې له لارې پر بوشهر باندې وروهڅاوه، هغه ښار يې ونيو او د هغه پرېښوول يې د هرات په پرېښوولو پورې اړ کړه.

دا چې د پردې ترشا يا د سياست په فضا کښې د هرات په باره کښې په هند، لندن، تهران او کابل کښې فعاليت کېده د تړون د نص او د انګليس له بحري لښکرکښيو څخه ښکاره ده، خو د افغانستان او هرات خلك هم د قاجاريانو تر بار لاندې رانه غلل، هر طرف ته ملي حرکتونه وليدل شول، سرښندويه خلك د آزادۍ په لار کښې پر خوځښت راغلل او له هرات

څخه يې د متجاوزو لښکرو ايستل وغوښتل. پردې اساس قاجاريه لښکر د جولای پر ۲۷مه-۱۸۵۷ = ۱۲۷۳ هجری هرات تخليه او مشهد ته ولاړل، خو په دغه وخت هماغه کښې سردار سلطان احمد خان سرکار د امير وارره هرات ته راغی او دی يې د هغه ځای حکمران وپېژاند، په دغه ډول زړورو هراتيانو خپل ښار د پرديو له واکمنۍ خلاص کړ.

دغه سرادر د انګليس له مخالفو عناصرو څخه ؤ، چې په لومړي جنګ کښې د ملي مجاهدينو له مشرانو څخه ګڼل کېده، پر دې اساس په هرات کښې د ده شتوالی د هند دولت له پاره خاطر جمعي نه وه.

هرات ته د سردار له راتلو سره خلك پرده باندې راټول شول او سياسي فعاليت هم شروع شو، د بريتانيا حکومت يو سياسي هيئت د ميجرتيلر په مشرتابه له بغداد څخه هرات ته ولېږه په دې توګه د روس دولت يو هيئت د خانيکوف په رياست د سردار دربار ته راولېږه، سلطان احمد خان د انګليس لېږلي په ناکامۍ له هراته وويستل (۱۲۷۴ هجری) او په آزادۍ سره يې حکم چلاوه.

د هغه بل لوري امير دوست محمد خان چې له مرکز سره د هرات په يو ځايوالي د خلکو هيله وليده په خپل لښکر باندې ګوتې ووهلې او پر هرات يې حمله وروړه، د صفر پر لسم ۱۲۷۸ هـ ۱۸۶۱م خپل وراره او زوم سلطان احمدخان يې په هرات کښې کلابند کړل.

کلابندي ۱۸ مياشتې اوږده شوه، سلطان احمدخان له نړۍ سترګې پټې کړې، زوی يې شهنواز خان هم تر دوو مياشتو پورې مقاومت ته دوام ورکړ، خو تر دوو مياشتو وروسته د امير په لاس ورغی (د ذيحجې اتمه ۱۲۷۸ هـ ۱۸۶۱م)، خو امير په خپله څو ورځې وروسته د سالنډۍ په مرض د ۷۷ کالو په عمر له دې دنيا څخه لاړ او په هرات کښې د خواجه عبدالله

انصاري د مزار تر څنګ په ګازرګاه کښې ښخ شو، د ذيحجې (۲۱ - ۱۲۷۸هـ =۱۸۶۱م). هغه ګټور کار چې امير د خپل عمر په پای کښې د هېواد د يووالي په خاطر وکړ، په افغاني مرکزي دولت پورې د هرات ترل و چې سياسي وحدت او د هېواد پخواني حدود يې تامين کړل. (وګورئ ۸۶ نومره عکس)

امير دوست محمد خان د محمدزيو کورنۍ، امير او په (امير کبير) مشهور دی چې د سپينو زرو د روپيو پر سکه باندې يې دغه بيت ليکل شوی و:

سيم و طلا شمس و قمر ميدهد نويد
وقت رواج سکۀ پاينده خان رسيد

دی يو جاه طلب، نرم خويه او عشرت دوست سړی، خو زړور او مدبر و چې ۱۴ منکوحه ښځې او په سل هاو سراری او (۵۲) اولاده يې درلودل (۲۹) تنه اولاد يې د ده تر مرګ وروسته په افغانستان کښې د ويروونکيو کورنيو جنګو لامل وګرځېدل.

په لومړي امارت کښې چې امير دوست محمد خان کابل ونيو د خپلو ورونو جرګه يې جوړه کړه او د ۱۲۴۲ هجري کال د ربيع الثاني د مياشتې د تړون له مخې چې اصل يې د کابل په موزيم کښې موجود دی، هېواد يې په خپل منځ کښې وويشه د دغې جرګې رياست نواب عبدالصمد خان کاوه چې تر ټولو مشر و او دغه لانديني تړون يې دده په ضمانت سره وکئ:

۱ - کوهاټ وهنګو او د هغه توابع چې پخوا بنګښ ورته ويل کېدل: نواب عبدالصمد خان ته.

۲ - پېښور سردار يار محمدخان، سلطان محمدخان، پير محمدخان

او سيد محمدخان ته: اشنغر او د هغه توابع، له يو لکو روپيو سره د کابل له عايداتو چې امير دوست محمد خان ورکولې.

۳ - د حصارك غلجايي سيمه د کابل ختيز خوا نواب عبدالجبار خان ته.

۴ - کابل، کوهدامن، لوګر او د هغه توابع تر باميان پورې امير دوست محمد خان او سردار امير محمد خان د ده سکه ورور ته.

۵ - نواب محمد زمان خان او د ده سکه وروڼوته (د نواب اسد خان زامن د پاينده خان لمسي) د کابل د ختيزه خواږ لغمان، جلال آباد تر خيبر او د هغه تر توابعو پورې.

٦ - سردار حبيب الله خان او سردار محمد اکرم خان (د سردار محمد عظيم خان دامير د مړه ورور زامن) ته لوګر، بتخاك، خرخ، ميدان او غوربند.

۷ - کندهاريو سردارانو پينځو وروڼو (پردل، کهندل، شيردل، رحمدل، مهردل) ته کندهار له شاه جوی څخه تر فراه پورې.

د هېواد په دغه اوو برخو کښې پورتنيو اشخاصو حکم چلاوه، نواب اسد خان ډېره جات په خپل واك کښې لاره او رحمدل خان د بولان پر درې تر ښکارپور پورې حکمراني کوله.

د بارګزيي وروڼو د هڅو دغه نتيجه وه چې سدوزيو د سلطنت له ضعف څخه وروسته هېواد په خپل منځ کښې وويشي. د احمد شاه بابا د شاهنشاهۍ قوي مرکزيت له منځه ولاړ پردې اساس قوی او نيرومند هېواد موقتاً په ناتوانۍ او تجزيې محکوم شو.

د موهن لال په په قول چې د سيد حسين د کابل مستوفي او د مستوفيت د غړو ديوان ميتها او ديوان بيربا او له "يارام" څخه يې اورېدلي دي د ده د امارت په لومړۍ دوره کښې د امير د قلمرو ټول عوايد

(۲،۵۰۹،۲۳۸) کابلۍ روپۍ وې، چې د کابل او د هغه له شمالي سمت څخه له غوربند میدان وردګ، غزني، بهسود، بامیان، زرمت ګردیز هزاره کورم، خوست، جلال آباد او لغمان څخه لاس ته راتلې.

د کندهار تر یووالي او د کندهاري سردارانو د خپلواکۍ تر پای ته رسېدو وروسته، د امارت عایداتو د فراه له شاوخوا څخه تر کندهار او شاه جوی د کابل په مرکز پورې اړه پیدا کړه، د فیض محمد هزاره په وینا امیر له دغو عوایدو څخه (۱۵) لکه روپۍ تنخواه د کندهار پاتې سردارانو ته چې د ده ورېرونه وو مقرر کړې.

خو د پېښور، اشنغر او د هغۀ تړابع حکمرانانو سردارانو عایدات د کال (٦۹۲) زره روپیو په شاوخوا کښې وو، چې هره روپۍ "لس شاهي" له لسو آنو سره برابره وه او پردې سربېره د خوراکه بابو د مالیې، د هندوانو د جزیې او له نورو متفرقاتو څخه هم د (٦۲) زره روپیو په شاوخوا کښې عاید و چې ټول (۷۵۴) زره روپۍ شي. (د پېښور تاریخ).

په دغه ډول که موږ د کابل، کندهار او پېښور پر عایداتو او مالیاتو سربېره د شمالي ولایاتو عایدات یعنې قطغن، بنګښ او ختیزه خوا، لغمان او ډېره جات ټول په جلا ډول سره د (۵۰) لکو روپیو په شاوخوا کښې اټکل کړو نو د بارکزیو وروڼو (امیر دوست محمد خان او وروڼه یې) ټول د لس (۱۰) ملیونو روپیو په شاوخوا کښې کېدې.

په دغه وخت کښې د افغانستان له لارې د هند او بخارا تجارت روان و، له امرتسر او ښکار پور څخه تجارتي قافلې کابل، کندهار، بخارا او مشهد ته تللې، په ځانګړي ډول د کشمیر د شالو او نفیسه پارچو تجارت کېده. څرنګه چې د ۱۸٦۲ په تجارتي راپور کښې راغلي دي چې د افغانستان او هند ټول تجارت ۱۱۸، ۹۳۹ پونډه و او ګمرکي محصول هم

په سلو کښې دوه نیمې روپۍ اخیستل کېده. د کوچیانو په وسیله هم د یو مېلیون او درې لکو روپیو مالونه له افغانستان څخه هند ته وړل کېده او د یو مېلیون او شپږ لکو روپیو مالونه واردېدل په کابل کښې ملا رحیم شاه، غلام قادر او ښکار پورې ګوپالداس او په کندهار کښې ملا جلال اڅکزی او ملانسو لوی تاجران وو، د کابل ګمرك د څلورو لکو روپیو په شاوخوا کښې تجارتي محصول درلوده. په کابل کښې سید حسین خان او وروسته عبدالرزاق خان او میرزا عبدالسمیع خان مستوفي الممالك (د مالیې وزیر) و، میرزا محمدحسن خان د سلطنت دبیر (سرمنشي) شاغاسي شیر دل خان بارکزی د کورنیو چارو او دربار وزیر، غلام محمدخان پوپلزی لښکري مشاور، قاضي عبدالرحمن خانعلوم بارکزی د عدلیې وزیر او قاضي القضاة میر حاجي د میر واعظ زوی د دیني امور مشاور او فراموز خان نورستانی سر لښکر او د امیر د دربار سپه سالار و.

خو د امیر لښکر د مستر کیمپل انګلیسي (چې په لومړي جنګ کښې مسلمان شوی او نوم یې شېر محمد ایښودل شوی و) او امریکایي ډاکتر هارلان چې د رنجیت سنګهه له دربار څخه کابل ته راغلی و، تر اداره او تعلیم لاندې و او نایب عبدالصمد هندي و، چې د هغو شمېر د سلطنت په لومړۍ دوره کښې (۱۲) زره سوعاره، درې نیم زره پیاده ټوپك لرونکي، (۵۰) لوی توپونه او (۲۰۰) کچرو په منځ کښې توپونه وو، سوارانو یو تن (۱۲۰) روپۍ او پلي یو تن (۸۴) روپۍ د کال تنخواه درلوده خو د امیر دوست محمد خان د امارت په پای کښې د ده عسکری تشکیلات داسې وو:

۱ - په کابل کښې دوه پیلي غنډونه له(۱۸) صحرایي توپو سره دوه درانه توپونه یو مورټر او یو زنبورك.

۲ - په بلخ کښې درې پیلي غنډونه او دوه سواره غنډونه له ۱٦

صحرایي توپو سره.

۳ - په بامیان کښې یو پلی غنډ له دوو جبل توپو سره.

۴ - په کوهستان کښې یو پلی غنډ له دوو صحرایي توپو او دوو جبل توپو سره.

۵ - په فرا کښې یو پلی غنډ او څلور صحرایي توپونه.

٦ - په گرشك کښې یو پلی غنډ او څلور صحرایي توپونه.

۷ - په غزني کښې یو پلی غنډ او څلور صحرایي توپونه.

۸ - په آقچه کښې یو پلی غنډ او دوه صحرایي توپونه.

۹ - په غلز یي کلات کښې یو پلی غنډ د درو جبل توپو او یو صحرایي توپ سره.

۱۰ - په کندهار کښې درې پلي غنډونه او یو سپور غنډ، له دوو ثقیلو، دوو جبل او دوولس صحرایي توپو سره.

۱۱ - په ز مینداور کښې یو پلی غنډ له څلورو صحرایي توپو سره.

په دغه ډول د امیر تر اداري لاندې ځمکو کښې یوولس عسکري مرکزونه وو او هر غنډ ۸۰۰ تنه چې په ورځنیو تمریناتو کښې ٦۰۰ نفر حاضرېدای شول، خو هر غنډ سواره عبارت و له (۳۰۰) تنو څخه چې ټول منظم عسکر یې عبارت وو له:

۱٦ پلي غنډونه، هر غنډ ۸۰۰ تنه - ټول ۱۲،۸۰۰ تنه.

۳ سواره غونډونه ۳۰۰ تنه ټول ۹۰۰ تنه.

٦۷ صحرایي توپونه - ٦ جبل توپونه - ۴ ثقیل توپونه، یو مورتر- چې ټول منظم عسکر - ۱۳، ۷۰۰ تنه له ۸۱ توپو سره وو، پر دې سربېره د ایلجاري لښکرو شمېر د ضرورت په وخت کښې په کابل کښې ۳۱ زره - په کندهار کنیې ۱۸ زره - په هرات کښې ۲۲ زره - په بلخ کښې ۲۹ زره وو

(افغانستان، د لندن طبع ۱۹۰٦م) مگر کورنی امنیت د کوتوال او د کوتوالی د پولیس په ذریعه اداره کېده، شرعي محاکمو، عدلیه امور، اداره کول، چې قاضي د خانعلوم په ذریعه د امیر له حضور تاکل کېده. د امیر د حکمدارۍ او له دوره یو ډول مشترك امارت و چې افغانستان د ده د وروښو تر منځ د پخواني - ترون له مخې وېشل شوی و، هر ورور په خپله حکمدارۍ سیمه کښې خپلواکي درلوده، په دویمه دوره کښې د هېواد مرکزیت قوي شو او د امیر د وروښو نفوذ له منځه ولاړ د ده د امارت توابع د امیر د زامنو تر منځ ووېشل شول، مگر دوی د پلار په اجازه سره حکم چلاوه او د خپلو سیمو له عوایدو څخه یې یوه برخه د خپلو مصارفو له پاره گرځوله او پاتې یې د کابل په خزانه کښې تحویلوله د پلار له اجازې څخه پرته یې ټول کارونه سرته نه شول رسولای، په دویمه دوره کښې د امیر زامنو په دغو سیمو کښې حکم چلاوه:

سردار شېرعلي خان د بنگښ په کورم کښې (د پېښور جنوبي خوا).

سردار محمد افضل خان پر زرمت د کابل په جنوب کښې چې وروسته د بلخ په نیولو او حکمرانۍ باندې مامور شو.

ولیعهد سردار غلام حیدر خان په غزني او کندهار کښې چې وروسته په جلال آباد کښې حکمران او د ده پر ځای سردار شمس الدین د امیر سکه وراره چې په کوهستان کښې حاکم و په غزني کښې وټاکل شو.

سردار محمد اعظم خان پر لوگر د کابل په جنوب کښې، سردار محمد شریف خان پر بامیان د کابل شمال لوېدیځ او وروسته په کلات او فراه کښې.

سردار محمد امین خان په کوهستان د کابل په شمال کښې. سردار محمد اکرم خان پر هزاره جات د کابل په لوېدیځ کښې چې وروسته شمالي

ولایتو او قطغن ته وګمارل شو.

سردار محمد اکبرخان په لغمان او جلال آباد کښې د کابل ختیځه خوا.

د امیر تر مړینې وروسته په هرات کښې، دده ولیعهد سردار شېرعلي خان د امارت اعلان وکړ (د ذیحجی ۱۲ مه - ۱۲۷۸ هجری ۱۸۶۱ م) او په دغه سجع یې سکه ووهله:

جمال دولت پاینده قسمت ازلیست

وصی دوست محمد، امیر شیرعلیست

یو له هغو مهمو سړیو څخه چې له امیرشیرعلي خان سره د تخت ناستي پر مهال په هرات کښې و، سید جمال الدین "افغان" دی چې ده ته یې د کورنې سمون پروګرام او د نوي مدنیت د اصولو طرح ورکړه، خو امیر د خپل لومړي امارت په دوره کښې چې تر (۱۲۸۳ هـ - ۱۸۶۶ م) پورې پېنځه کاله وه، له خپلو وروڼو سره په کورنیو جګړو بوخت و؛ د هېواد د سمون له پاره یې فرصت ونه موند؛ سید جمال الدین هم له هېواده ووت، د اسیا او اروپا هېوادو د ځوانانو اروا یې راوېښه کړه، د اسلامي یو والي غږ یې اوچت او د اروپایي ښکېلاک پر وړاندې یې ستره مبارزه پیل کړه.

مومندو قبیلو پر (۱۲۸۰هـ - ۱۸۶۳م) کال د سعادت خان د زوی سلطان محمد خان په مشرتابه د انګریز پر وړاندې پاڅون وکړ.

امیر شیرعلي خان خپل زوی محمدعلي خان او وزیرمحمدرفیق خان لودین، مومندو ته ورولېږل چې له قبایلو سره خپل اړیکي وساتي، خو انګریز د ده امارت په رسمیت ونه پېژاند، د امیر ورور محمد اعظم خان یې د ده پر خلاف په پېښور کښې وساته، تر ده وروسته د امیر بل ورور محمدافضل خان هم سر غړاو شو او د هندوکوش په "باجګا" دره کښې یې د ده له لښکر سره جګړه وکړه، خو په پای کښې یې غاړه کښېښوده او بندي شو، زوی یې

سردار عبدالرحمن خان بخارا ته لاړ.

تر دې وروسته یې له خپل بل ورور محمد امین خان سره چې د کندهار حکمران و د کلات د ترنك په کجباز کښې جګړه وکړه، په نوموړې جګړه کښې یې ورور محمدامین او زوی محمدعلي دواړه ووژل شول (۱۲۸۲هـ - ۱۸۶۵ م). یو کال وروسته عبدالرحمن خان له بخارا راوګرځېد او د محمداعظم خان په مرسته یې پر کابل یرغل وکړ او ویې نیو. د امیر شیرعلي خان مشر ورور محمدافضل خان یې پر پلاز (تخت) کښېناوه (۱۲۸۳ هـ - ۱۸۶۶م) او امیر شیر علي خان کندهار ته لاړ.

امیر محمدافضل خان د کورنیو جګړو پر مهال تر یوه کال امارت وروسته مړشو (۱۲۸۴ هـ) او دده بل ورور، امیر محمداعظم خان پر کابل تخت کښېناست، وراره یې عبدالرحمن خان د هېواد شمالي ولایتونه ونیول او بیا یې له کابل سره وتړل.

خو کندهار او هرات له امیر شیرعلي خان سره پاتې شول ده هلته نوی پوځ چمتو او د کندهار له لارې یې پر کابل ورودانګل، هغه یې ونیو او امیر محمداعظم خان او عبدالرحمن خان ایران ته لاړل، محمداعظم خان همهغلته مړ شو او روسي حکمران "جنرال کوفمن" په ترکستان کښې د عبدالرحمن خان هرکلي وکړ او په سمرقند و تاشکند کښې یې مېشت کړ.

امیر شیرعلي خان دویم ځل د ټول افغانستان امیر وګڼل شو (۱۲۸۵ هـ - ۱۸۶۸ م).

امیر داخل په کابل کښې په نویو اصولو لښکر جوړکړ؛ نوي ښوونځي یې پرانیستل؛ د "شمس النهار" په نامه یې د افغانستان لومړنی اخبار چاپ او خپور کړ؛ په کابل کښې یې نوې چاپخونه جوړه کړه او په هغې کښې یې ځینې کتابونه "له هغې ډلې": پوځي قواعد له انګریزي نه په پښتو

او دري وژباړل او چاپ يې کړل.

امير شيرعلي خان، سيد نورمحمد شاه کندهاری د سر وزير (صدراعظم) په توګه وټاکه او د وزيرانو لومړنۍ کابينه يې منځته راوسته چې عصمت الله خان د کورنيو چارو، ارسلاخان د بهرنيو چارو، حبيب الله خان وردګ د ماليې، حسين علي خان د دفاع او احمدعلي خان د زېرمو (خزانو) وزيران او محمدحسن خان د دربار سرمنشي و. نوموړې کابينه د افغانستان له استوګنو قامونو څخه، پرته له ژبنيو او قامي توپيرونو جوړه شوې وه چې د شاهي کورنۍ او د امير له خپلوانو څخه هيڅوك هم په کښې نه و، دغه کار دا راښيي چې امير په سياسي چارو کښې په پراخه سينه او اسانۍ چلند کاوه او هېواد والو ترمنځ يې عدل په پام کښې ساته .

د امير له يادونې وړ کارو څخه يو هم د نوي، چمتو او سمبال پوځ جوړول دي، سره له دې چې دغه پوځ هېواد او امير ته د اړتيا او ګواښ پر مهال مرستندوی نه شو، خو بيا د دغې دورې په تاريخ کښې د يادونې وړښکاري.

دغه پوځ په اتو پوځي هډو: کابل، جلال آباد، شيرآباد، کندهار، کورم، هرات، ميمنه او بلخ کښې په لانديني شمير، درې ټولګيه و:

١ - ٦٢ پلي غنډونه، هر غنډ ٦٠٠ جنګيالي - ټول ٣٧،٢٠٠ جنګيالي.

٢ - ١٦ سپاره رر رر رر رر رر ٩،٦٠٠ رر.

٣ - د پيلانو، آسونو، غويانو او کچرو د توپخانو ټول ٥،١٩٠ جنګيالي.

په دې ګڼه د ټولو وسلوالو چمتو پوځيانو شمېر پر (١٨٧٢ م) کال (٥١،٩٩٠) و، سر بېره پردې (٨٠٠٠) پلي او (١٦٠٠٠) سواره ايلجاري (پوځي ډولي) هم وو.

د وسلو ډولونه يې (٤٠،٨٢٥) انګريزي او افغاني ټوپك او (٣٦٩)

انګريزي توپونه وو. بريتانوي هند دولت د (١٨٧٧) تر مارچه پورې امير شيرعلي خان ته نه ويشت زره ټوپك بخښلي وو. (افغانستان هملتون).

امير د توپونو د جوړولو له پاره په کابل او هرات کښې کارخانې جوړې کړې چې په هغو کښې يې ارابه لرونکي درانده توپونه جوړول، همداراز يې د ټوپك جوړولو کارخانې هم لرلې چې تر اوسه هم په هماغو کارخانو کښې جوړ شوي توپونه شته.

د بريتانوي هند دولت چې د افغانستان اوضاع ډاډمنه او سمه وليده، د نوامبر د (٢مې) نېټې (١٨٦٨م). (١٢٨٥هـ، شوال) ليك له لارې يې د امير شيرعلي خان سلطنت په رسميت وپېژاند، دولس زره ټوپك او شپږ سوه زره روپۍ يې ورته راولېږلې.

امير د اريکو د لا ټينګښت له پاره، د هند د وايسرای په بلنه پر (١٢٨٦هـ، ١٨٦٩م) امبالې ته لاړ. د هند ګورنر جنرال د سياسي کنفرانسونو په ترڅ کښې د امير ټولې غوښتنې ونه منلې، د افغانستان په چارو کښې يې د امير په ښېګڼه د نه لاسوهنې ځرګندونه وکړه او (١٢٠٠٠) ټوپك يې له درې سوو زرو روپيو سره امير ته ډالۍ کړې.

امير چې کابل ته راستون شو، خپل کشر زوی "عبدالله" يې خپل ځای ناستی وټاکه او مشر زوی يې "محمد يعقوب" له کابله وتښتېد او په هرات کښې يې اړ دوړ پيل کړ، خو امير دی د هرات حکمران وټاکه او د ناخوالو مخه يې ونيوه.

امير ځينو سياسي پوښتنو ته پام واړاوه، له تزاري روسيې سره يې د افغانستان د شمالي بريدونو په ټاکلو لاس پورې کړ، له ايران سره يې د انګريز په منځګړتابه د هلمند د اوبو وېش پيل کړ او صدر اعظم سيد نور محمد شاه يې تهران ته واستاوه، ورسته بيا نوموړی صدر أعظم د بريتانوي

هند له دولت سره د شملې (۱۸۷۳م) او پېښور (د جنوري ۳۰مه، ۱۸۷۷م) په کنفرانسونو کښې ورګډ شو، خو څه هوکړه ونه شوه. دغه د پيلوماتيکې ويناوې کېدې چې د روسيې دولت پر "خيوا" يرغل راوړ، هغه يې ونيوه او هند ته ګوابښ لا پسې کلک شو (ربيع الاول، ۱۲۹۰هـ).

څرنګه چې دپېښورپه کنفرانس کښې دصدراعظم سيد نورمحمد شاه دريځ کوم ځای و نه نيو او دی هماڵته ناروغ او مړ شو، دا مهال د بريتانوي هند دولت د افغانستان پر بريدونو خپل څرګند سياست "فارورډ پاليسي" ترکار لاندې ونيو او دهند دساتنې له پاره يې تيرې يوازينۍ لار وګڼله.

د روسيې دولت چې خپل استازی "جنرال ستوليتوف"(۱) کابل ته رالېږلی و، دده راتګ دهندسياست چارې اندېښمن کړل، ترهغې چې دافغان-انګريز دويمه جګړه يې پيل کړه او د افغانستان پر خاوره يې تېری وکړ.

د انګريز سمبال جګړه مار د (۱۸۷۸م د نومبر پر (۲۰)مه د خيبر، کورمې او بولان له لارې پر مخ تلل، امير شيرعلي خان د روس د مرستې په هيله په خورا ګډوډۍ کښې کابل پرېښوو او مزار شريف ته لاړ او هلته د ماتې په درشل کښې د ۱۲۹٦هـ ۱۸۷۹م کال د صفرې پر ۲۹ مه د "تقرس" په ناروغۍ مړ شو. (وګورئ ۸۷ نومره عکس)

د امير تر تګ وروسته په کابل کښې ناورې پېښې منځته راغلې

۱- د دغه سياسي پلاوي د هر کلي څرنګوالی چې د روسيې مختار وزير "Stoletoff" په مشرتابه راغلی و د ګولوس "Golos" جريدې د (۱۸۷۸م) کال د نومبر مياشتې په ګڼه کښې چې په سنټپترزبورګ کښې خپرېده راغلی او ژباړه يې د اريانا مجلې د دويم کال په لومړۍ ګڼه کښې چاپ شوې‌ده.

له جنرال ستوليتوف سره ۲۲ قزاقان، (۱۵) قرغيزان او (۴) چوپړي ملګري وو، دی د جنون پر ۱۴ مه له سمرقند راوخوځېد او د ۱۸۷۸م کال د اګست پر ۱۱مه د کابل بالاحصار په شاهي ودانۍ کښې امير ته را ورسېد.

وګړي بې مشرتابه پاتې وو او دښمنان پر مخ راتلل.

دا مهال ځينو مشرانو شهزاده يعقوب خان تر (۸) کالو بند وروسته له زندانه را ووېست او د ۱۲۹٦هـ کال پر ربيع الثاني يې په پاچهۍ وټاکه.

انګريز جګړه مارو په خونړي خواك، افغانستان ونيو او د امير ناپوه زوی يې خپلې پوځې هډې (ګندمك) ته بوت. ګندمك د کابل - جلال آباد تر منځ يو ځای دی چې د افغان غازيانو د لومړۍ جګړې پر مهال، انګريز لښکر تر پايه هلته سټ شوی و، خو اوس د امير دغه ناپو زوی دغلته راکښل شو او د ګندمك کرغېړن تړون يې‌چې د افغانستان په تاريخ کښې يو تور ټکي دی او د دغه هېواد ځمکنۍ بشپړ تيا يې درې ورې کړه-لاسليك کړ. د ۱۲۹٦هـ د جمادی الثاني ۴ = ۱۸۷۹م د مې ۲٦مه).

د ګندمك تړون چې لاسليك شو، په ټول هېواد کښې کلك اړ و دوړ پېښ و. يعقوب خان هم په کابل کښې د پرديو تر سيورې لاندې اوسېده، دی هېڅکله هم د ټول افغانستان د پاچا په توګه ونه پېژندل شو او تر څو مياشتو وروسته له افغانستانه هند ته وتښتېد او د بريتانوي هند په غېږ کښې ولوېد، ځکه نو دغه تړون حقوقي ارزښت نه لري. د نوموړي تړون له مخې خيبر، پښين او کورمه له افغانستانه بېل او بريتانوي هند په خاوره پورې وګڼل شول. سرلويس کيوناري "Sir Piere louis Napoleon Cava Gnari"(۱) چې د ګندمك په تړون کښې د انګريزانو استازی و، د انګريزي استازي په توګه

۱- د جنرال ادولف زوی پر ۱۸۵۷م کال د ايست انډيا کمپنۍ په لښکر کښې شامل شو، وروسته يې په هند او نورو سرحدي سيمو کښې لوړې دندې ومونډې او تر ۱۸۷۷ کال پورې د کوهاټ او پېښور واکمن و. پر ۱۸۸۷م کال د سرچمبرلين د کابل پلاوي غړی و، چې افغاني مامورينو د دغه پلاوي د راتلو مخه ونيوله. (انډين بيوګرافي ۷٦) .

د (۱۹۷۹م کال د جولای پر میاشت) په کابل بالاحصار کښې استوګن شو، خو څو میاشتې وروسته په افغانستان کښې ملي غورځنګ پیل شو او افغان غازیانو د پرنګیانو په وژلو لاس پورې کړ. د کابل بالاحصار پوځیانو هم پاڅون وکړ او د مجاهدینو ملګري شول، تر ټولو لومړی یې په بالاحصار کښې انګریز استازی د هغه له همکارانو سره وواژه (د ۱۲۹٦هـ د روژې ۱٦مه - ۱۹۷۹ د ستمبر ۳مه).

د افغان، انګریز دویمه جګړه ډېره توده پر مخ تله، ستر ملي مجاهدین د جنرال چمبرلین(۱) Sir N. Chamberlain چې د خیبر درې له لارې یې پیاوړي انګریزي ځواک سره یرغل کړی و، جنرال رابرټس(۳) Sir E. Roberts چې د کورمې لـه لارې پـر مـخ راتـلو او جنرال ستیوارټ(۴) J. Stewart چې د بولان درې له لارې یې یرغل کړې و، پر وړاندې یې په مېړانه ودربدل.

د انګریز دغه بشپړ سمبال پوځونه تر پنځوسو زرو لږ نه وو، خو غازیانو ستره مېړانه وښوده، د مجاهدینو مشران لکه: محمد جان خان وردګ، ملا مشك عالم اندړ، صاحبجان تره کی سرادر ایوب خان او محمد عثمان خان ساپي او نورو په بېلابېلو ځایو کښې له یرغلګرو سره جګړې وکړې. له دغو ټاکونکیو جګړو څخه یوه هم چې انګریزان یې وځپل د میوند ډګر جګړه وه. په نوموړې جګړه کښې له هرات او کندهاره د امیر شیر علي خان د زوی سرادر محمد ایوب خان جرنیل تاج محمد خان سلیمانخېل په

۱- پر ۱۸٦۵ کال زوکړی (چارلس چمبرلین زوی چې پر ۱۸۷۳ کال د هند حکومت په لښکري خدمت کښې شامل شو، پر (۱۸۷۸ - ۸۰م) له رابرټس سره په افغان جګړه کښې و. تر دې وروسته په مدراس او کشمیر کښې لښکري منصبدار و، پر ۱۸۹۰ کال د خیبر د قواوو قوماندان او تر دې وروسته په جنوبي افریقا د لارد رابرټس ځانګړی سکرتر و. پر ۱۹۰۰م کال د ایرلنډ د قواوو انسپکټر جنرال و. (انډین بیوګرافي ۷۷).

مشری او د مولوي عبدالرحیم کندهاري او د کندهار د نورو پوهانو په فتوا، ملي ځواکونه راغونډ شول.

سردار ایوب خان له هرات او فراه څخه ګرشك ته راغلی و او انګریز پوځ د جنرال بروس Burrows په مشرتابه د میوند پر ډګر د هغه مخ ته ورغی، توده جګړه ونښته او د (۱۸۸۰م) د جولای د (۲۷مې) تر مازیګري پورې د غازیانو په بري او د پرنګیانو په ماتې پای ته ورسېده، د انګریز ژوندی پاتې لښکر کندهار ته وتښتېد او په حصار کښې دننه پټ شو. جنرال رابرټس تر دوه ویشتو ورځو وروسته خان له کابله کندهار ته ورساوه (د ۱۸۸۰) د اګست له ۹مې تر ۳۱مې) او د سپټمبر پر لومړۍ یې د سردار ایوب خان پوځونه ژوبل کړل، سرادر له خپلو ملګریو سره هرات او له هغه ځایه ایران ته لاړ. په ایران کښې د بریتانوي هند د دولت لاس ته ورغی او د ژوند تر پایه په راولپنډۍ او لاهور کښې استوګن شو. (۱۹۱۴ د اپریل ۱۷مه)

د دغه غازي مزار د پېښور سهیل ته په سید حبیب هډیره کښې دی.

د امیر زوی یعقوب خان هم د ۱۲۹٦ هـ پر ذیحجه -۱۸۷۹) کال له خپل کهاله او خپلوانو سره له کابله وتی و. انګریزانو چې نبغ پر نیغه و نه شو کړای چې په افغانستان کښې پښې ټینګې کړې. ځکه یې د محمد افضل خان له زوي سردار عبدالرحمن خان سره چې تاشکند ته تښتېدلی و، اړیکې ومونډل. سردار په چټکۍ تر امو راواوښت او چاریکار ته راغی، د بریتانوي هند له سیاسي استازي سرلیپل ګریفین (۴) Lepel Henry Griffin سره خبرو

---

* پر (۱۸۴۰م) زوکړی چې پر (۱۸٦۰م) د پنجاب ایالت لوی سکرتر، پر (۱۸۷۰م) په افغانستان کښې سیاسي استازی او تر (۱۸۸۰م) وروسته یې هم په هند کښې لویې چارې لرلې، د ده له لیکنو څخه د پنجاب مشران (۱۸٦۳م) د پنجاب راجګان او نور پېژندل شوي کتابونه دي (انډین بیوګرافي ۱۸۰).

اترو ته کېناست، چاریکار ته له راتلو سره سم يې خپل امارت اعلان کړ (د ۱۸۸۰ د جولای ۲۷مه).

د انګریز سیاست چارو، عبدالرحمن خان چې وسپنېز سړی و، ومانه او په بهرني سیاست کښې د اطاعت منني په شرط د مرستې ژمنه ورکړه.
سردار د اړتیا له مخې و منله او د ۱۲۹٦هـ د روژې پر (۵مه) کابل ته راغی او پر تخت کښېناست.

امیر عبد الرحمن خان چې د ده د کتاب له مخې له کوچنیوالي د اداري په چارو پوه او د ژوندانه ډېرې سړې تودې يې لیدلې وې، ده د افغانستان د خلکو اروا ښه پېژنده او په دې پوهېده چې د خپلې پاچهۍ د ساتلو له پاره د هېواد د قبیلو له مشرانو سره څه ډول کلك چلند وکړي او له بریتانوي هند سره په بهرني سیاست کښې څومره پوست وي چې له هغوی نه هم په خپله کار واخلي.

په دغه ډول نوی امیر پر کابل برلاسی شو او ژر يې په دغه ښار کښې امنیت ټینګ کړ او بیا کندهار ته لاړ.

خو مخکښې تر ده، جنرال رابرټس له لسو زرو جګړنو سره محمد ایوب خان له کندهاره وبښتلی او ایران ته يې شړلی و.

همدا چې امیر کندهار ته ورسېد، انګریزانو هغه ده ته وسپاره، جنرال رابرټس د کندهار او بولان درې له لارې او جنرال ستیوراټ د جلال آباد او خیبر له لارې له افغانستانه ووتل او افغان - انګریز دویمه جګړه پای شوه.

امیر عبد الرحمن خان په کندهار کښې خپل مخالفین ووژل، هغه سیمې يې ګرد سره اپل کړې، د افغانستان د نورو سیمو اپلولو ته يې هم پام واړاوه، ډېر ژر يې خپل مخالفان مړه، بندیان او یا بهر ته وشړل.

د بریتانوي هند دولت هم امیر غښتلی کړ، پر (۱۸۸۰م) کال يې پینځه سوه زره روپۍ، څو سوه توپونه او څو زره ټوپك ورکړل، هر کال يې (۱۸) زره پونډه مرسته ورسره کوله، په دې توګه امیر ژر پیاوړی او پر ټول هېواد واکمن شو. پر ۱۸۸۱ع کال يې هرات او کندهار ونیول او پر (۱۸۸۴م) يې بدخشان او شغنان لاس ته راوړل. په واخان کښې يې علیمردان وپرځاوه او پر ځای يې غفار خان تاتار د حاکم په توګه وټاکه.

تر هغې وروسته يې د افغانستان شمالي ولایتونه تر میمنې او اندخوي پورې پر (۱۸۸۵م) کال ونیول او خپل تره زوی محمد اسحاق خان ته يې وسپارل، خو نومړي سردار پر ۱۸۸۸ع هلته سرغړاو شو.

امیر عبدالر حمن خان سمدلاسه مزار شریف ته لاړ، اسحاق خان يې تر امو ها خوا وشاړه او ګرد سره شمالي ولایتونه يې لاس ته راوړل.

د ده پر مهال غلجیو له غزني تر کلاته پاڅون وکړ، خو امیر هغوی پر سر وټکول او تر دې وروسته يې د منځني افغانستان هزاره ګان هم اپل کړل (۱۳۱۱هـ ۱۸۹۳ع).

د کونړ شمال ته کوهسار او بلورستان چې سپین کالي او تور کالي کافران په کښې اوسېدل او تل به د افغاني حکومت له واکمنۍ نه بهر وو هم پر (۱۳۱۳=۱۸۹۵) د امیر له حکم سره سم د جنرال غلام حیدر خان څرخي تر برید لاندې راغی، ټول وګړي يې اپل او مسلمان کړل او په "نورستان" يې ونوماوه.

امیر په کورنیو چارو کښې زړور، جنګیالی او پیاوړي واکمن و، چې د مخالفانو په وژلو کښې يې ساري نه لاره، دی نوښتګر او په نړیوالو پېښو پوه سړی و، څه نا څه لیك لوست يې هم زده و. په دري ژبه يې (پندنامه) نومې کتاب هم لیکلی او "تاج التواریخ" يې هم د ده په لارښوونه لیکلي او

په دده پورې اړه لري.

د ده د ډاډمنو سپه سالارانو په مشرۍ لکه: غلام حیدر خان "څرخي" فرامرزخان، غلام حید خان "لنډی" پیاوړی پوځ جوړ کړ، په ځانګړې توګه یې د جاسوسۍ اغېزمنه کړۍ منځته راوسته، کارپوه حاکمان یې هر خوا ولېږل؛ په افغاني ولایتو او ښارو کښې یې د پوستې ځانګې پرانیستې؛ شرعي محکمې یې بیا روغې کړې؛ دین پوهان یې د کابل په شاهي مدرسه کښې په ښوونه او روزنه بوخت کړل، چاپخونه یې جوړه او د ټوپك جوړولو یوه کارخانه یې هم ودانه کړه.

د پلازمېنې د مستوفي الممالك او د ولایتونو د مستوفیانو تر څارنې لاندې یې د مالیې ځانګې سمې کړې؛ د کورني تګ له پاره یې دارهدارۍ پاڼې (لارپاڼې) دود کړې او غله، لارشکوونکي او نارامي یې تر کلك څار او ګواښ لاندې ونیول، څکه نو امینت ټینګ شو او سوداګري او صنعت وده ومونده او ټول هېواد د یوازینۍ اداري خاوند شو.

خو په بهرني سیاست کښې:

امیر پوست سړی او ښه ډیپلومات و، له انګلیس دولت سره یې په سړه سینه چلند کاوه، تل به یې د دوستۍ لار هواروله، مادي او معنوي مرستې یې منلې. وروسته تر هغې چې د امارت په پیل کښې یې هېواد اېل کړ او پر ۱۸۹٦ع یې د "ضیاء الملة والدین" بلنوم واخیست او په نوموړي بلنامه خطبه وویل شوه، سکه ووهل شوه، نارامي او سرغړاوي ټول ووژل او پاتې یې وشړل؛ بېغمه د هند د ګورنر جنرال لارد دفرین د لیدو له پاره راولپنډۍ ته لاړ او د دوستۍ مزي یې لا پسې ټینګ کړل. (۱۸۸۵م) څو کاله وروسته یې خپل کشر زوی سردار نصر الله خان لندن او د انګریز ملکې دربار ته هم واستاو. (۱۹۸۵- اپریل، ۱۳۱۲هـ).

له ګاونډیو هېوادونو سره د امیر د مهال غوره سیاسي پېښې:

۱- د تزاري روسیې دولت د هرات پر شمالي سیمه (پنجده) یرغل وکړ (۱۳۰۳هـ، ۱۸۸۵ع) سره له دې چې د افغاني پوځونو قوماندان، جنرال غوث الدین په مېړانه ساتنه کوله، خو پنجده د روسانو لاس ته ورغله.

امیر عبد الرحمن خان په تاج التواریخ کښې په دې اړه داسې لیکي:

د ۱۸۸۴ع کال د جولای پر میاشت د بریدونو د ټاکلو له پاره د انګریزي کمیسیون مشر جنرال سرلمسدون او د روسي کمیسیون مشر جنرل یلتاي غوره شوي وو، خو د کار تر پیل وړاندې روسانو پنجده ونیوه.

تر دې پېښې وروسته یو بل کمیسیون چې مشري یې سرجوزف ویست رجوي Sir west Ridgeway د هند د بهرنۍ ځانګې دویم منشي کوله او غړي یې کرل هیولدیچ، کرنیل ایت او قاضي اسلم خان وو، د هند حکومت له خوا د افغانستان او روس د برید ټاکنې له پاره وټاکل شو. نوموړي کمیسیون د ۱۸۸٦م کال د اکتوبر پر میاشت خپل کار پای کړ.

امیر د هغوی د خدمت او هڅو ستاینه وکړه او د سرو زرو نښانونه یې ورکړل، په پای کښې د ۱۸۸۷م پر جولای د برید ټاکنې وروستۍ هوکړه په سنتپترزبورګ کښې لاسلیك او پنجده په رسمي توګه له افغانستانه بېله شوه.

د رجوي په ترون کښې د ذوالفقار له خولې تر خواجه سالاره پورې سیمې راغلې. امیر له هند دولت څخه غوښتل چې هغه د پامیر تر کوهسار پورې په نخښه کړي، خو داسې ونه شول تر دې وروسته پر ۱۸۹۳ع کرنیل ایت د پخواني ترون پاتې ټکې هم حل کړل، په دې توګه امیر وکړای شول چې د دوو سترو امپراتوریو تر منځ حکمراني وکړي.

۲- بل هغه سیاسي کار چې امیر د افغانستان د خلکو د جرګې له خوښې پرته وکړ او د هغه له کبله د افغانستان په تاریخ کښې ستره ګرمه د ده پر غاړه ده، هغه د ډیورند تړون دی چې د بریتانوي هند له دولت سره یې د افغانستان ختیز او جنوبي بریدونه وټاکل.

امیر وایي: ما له هندي وایسرایانو لاردرپن او لارد سالیسبري څخه هیله وکړه چې د هند د بهرنیو چارو وزیر د برید ټاکنې د کمیسیون د مشر په توګه راولېږي خو زما ناخوښۍ او د سردار اسحاق خان ناراميو هغه وځنداوه.

لاردلنسډون د سلطنت نایب لارډ رابرټس دغه کار ته غوره کړ، خو رابرټس چې په افغانستان کښې ناوړه سابقه لرله او کېدای شوه چې خلك ورته راپورته شي، ما د هغه راتګ وځنداوه چې په پای کښې د ۱۸۹۳م د سپتمبر پر وروستیو د هند د بهرنیو چارو وزیر "سرهنري مارتیمر ډیورنډ Sir Morteimer Durand(۱) د برید ټاکنې د کمیسیون په مشرتابه کابل ته راغی.

د دغه کمیسیون غړي کلنل الیس، کپتان مانریس اسمت، مستر کلارك، مستر واندل او څو نور هندیان وو.

په کابل کښې له امیر سره سیاسي مرکه پیل شوه او په پای کښې یې د ډیورند کرغېړن تړون لاسلیك شو.

نوموړي تړون اووه مادې لرلې چې د هغه له مخې د ډیورنډ برید له بلوچستانه تر چترال او واخان پورې وټاکل شو.

۱- د (۱۸۵۰م) د فبروری پر (۱۳مه) زوکړی، د میجر جنرال سرایچ زوي دی. ایم ډیورنډ پر ۱۸۷۳ د بنګال هېوادني خدمت ته ونیول شو، پر (۱۸۷۹م) په کابل کښې د رابرټس سیاسي سکرتر و، له (۱۸۸۴ - ۹۴م) کالو پورې د هند حکومت د بهرنیو چارو سکرتر او وروسته په تهران کښې د انګریز سفیر و. (مادرید، واشنګټن هند بیوګرافي، ۱۲۸).

د چمن، پښین، چغنی، وزیرستان، بلند خېل، کورمه، پاړه څنار، اپریدي، باجوړ، سوات، بنیر، دیر، چیلاس او چترال چې د افغانستان ځمکه وه، له افغانستانه بېله او په هند پورې وتړل شوه او د انګریز له لوري امیر ته د یو مېلیون و دوو سوو روپیو پر ځای د کال یو مېلیون و اته سوه زره روپۍ وټاکل شوې همدا راز یې د وسلو د مرستې ژمنه هم ورکړه.

په دغه ډول ډیورند تړون د ګندمك کرغېړن تړون رېښتیني کړ، خو امیر زوی یعقوب خان په بېړني، ګډوډ حالت او د پردیو لښکرو د یرغل په ترڅ کښې په زور د ګندمك تړون لاسلیك کړی و، همداراز دی چې د خلکو استازي او د هېواد پاچاه نه و، ځکه نو هاغه تړون هم حقوقي ارزښت نه لاره.

امیر عبد الرحمن خان د ملت د استازیو او ولسي جرګې له منلو یا نه منلو پرته په ځانګړې توګه ډیورنډ تړون منلی و.

په هرډول د ډیورنډ کمیسیون د (۱۸۹۳م) د نوامبر پر۱۴له کابله ووت.

امیر عبد الرحمن خان د خپل امارت په پیل کښې د ۱۳۰۰هـ شاوخوا ۵۸,۷۴۰ پوځیان لرل، خو په کابل، هرات، کندهار، بلخ، جلال آباد، اسمار، امو غاړه او د ایران او هند په بریدونو کښې یې د امارت تر ټینګښت وروسته دغه چمتو او یلجاري پوځیان لرل:

- (۸۰) پلي غنډونه هر غنډ (۷۰۰) سري ټول (۵۶۰۰۰) سري.
- (۴۰) سواره غنډونه هر غنډ (۴۰۰) سري ټول (۱۶۰۰۰) سري.
- (۱۰۰) د توپخانې بتریي هره یوه (۱۰۰) سري له (۶) توپو سره ټول (۱۰ر۰۰۰) سري.
- شاهي ځانګړي پلي (۴) غنډه (۱۰۰۰) سري ټول ۲,۴۰۰ سري.
- پولیس ځواك ټول (۲۰ر۰۰۰) سري.

- سواره ایلجاري ټول (۱۰،۰۰۰) سرې

په دې توګه د ټول وسله وال پوځ شمیر ۱۴۸،۴۰۰ ته رسېده چې امیر د هغوی په مرسته وکړای شو چې په هېواد کښې بېساری امنیت ټینګ او سرغړاوي وټکوي.

امیر عبدالرحمن په کابل کښې د سکې وهلو، د کارتوسو، ټوپکو، وسپنګری، توپ جوړولو، عرق وېستلو، خرمنې، بوټ جوړولو، سابون، د ګنډنې کارخانې، چاپخونه او صحافي جوړې کړې.

پوځي، کورنی، عدلیه، د ودانولو، روغتیا، کانو، سوداګری، د پوستې خانګې او دینې مدرسې یې پرانیستې، ځو ماڼۍ او کابل شاهي ارګ یې ودان کړ او ټول هېواد یې تر یوازینۍ اداري لاندې راوست چې دغه هڅې یې د منني وړ دي.

امیر عبد الرحمن خان تر (۲۱) کالو امارت وروسته په کابل کښې د "تقرس" په ناروغۍ مړ شو (۱۹ جمادی الثاني ۱۳۱۹ = ۱۹۰۱م) (وګورئ ۸۸ نومره عکس).

ده خپـل زوي تـه داسـې ابـل او لـه سـرکښـو تش هېـواد پرېښوو چې خلك یې د نامه په اورېدو لړزېدل او تر مرګ وروسته یې هم د ده مړینه نه باوروله.

تر ده وروسته یې مشر زوي حبیب الله خان د "سراج الملة و الدین" په بلنامه د کابل پر تخت کښېناست د اکتوبر ٦مه ۱۹۰۱م) او پر (۱۹۰۴م) یې خپل مشر زوی عنایت الله د هند وایسرای لارډکرزن لیدو ته واستاوه، وروسته د هند د بهرنیو چارو سکرتر لویس ولیم کابل ته راغی او له امیر سره یې د (مارچ پر ۲۱ - ۱۹۰۵م= ۱۴ محرم۱۳۲۳هـ) ترون لاسلیك کړ.

د امیر حبیب الله خان د (۱۸) کلن سلطنت پر مهال، پرته له یوه

پاڅونه چې په جنوبي کښې د جانداد احمدزي په مشر تابه شوي و، بله پېښه نه ده لیدل شوې ځکه چې پلار یې وړاندې هېواد، د کار له سرېو تش کړی و، په دې توګه امیر په وړ چاپېریال کښې په سړه سینه ژوند کاوه.

پر ۱۳۲۵ کال یې کندهار، هرات، میمنه او بلخ وکتل، او د ۱۹۰۷م پر جنوری د سلطنت د مرستیال لاردمنتو په بلنه هند ته لاړ او د همدغه کال د مارچ پر (۷) د پېښور او خیبر له لارې بېرته راستون شو.

امیر له وزګارتیا او کورني امنیت سره سره هم په هېواد کښې کوم غوره کار و نه کړ، ده د نوي مدنیت ځو کوچنی نخښې راوړې، له هغو ځو وړو کارو څخه چې ده وکړل، د حبیبیې په نامه د یوه ملکي ښوونځي پرانیستل، یو پوځي ښوونځی او په کابل کښې ځو نور لومړني ښوونځي دي.

همدا راز یې (سراج الاخبار افغانیه) خپور کړ او په کابل کښې یې دوې چاپخونې، ځو ماڼۍ، باغونه، سرك او دمه ځایونه ودان کړل.

د لویې جګړې (۱۹۱۶م) پر مهال یې ځان ناپیلي وباله.

د امیر کورنی سیاست، د پلار په توپیر پوست و او خلك یې نه ازارول، په خپله یې دیني حکمونه (روژه لمونځ) پر ځای کول، خو د اداري په ډول، تشکیل، مالیې غونډولو او نورو هېوادنیو چارو کښې یې د وخت له غوښتنو سره سم بدلون رانه وست او هماغه له پلاره پاتې زوړسیستم یې پر ځای پاتې شو.

امیر حبیب الله خان د ۱۳۳۷هـ د جمادی الاولی (۱۸) د پنجشنبې پر شپه (۱۹۱۹م) د لغمان د کله ګوش په ښکارځي کښې د تومانچې په ګولۍ وویشتل شو او له نړۍ یې سترګې پټې کړې. (وګورئ ۸۹ نومره عکس)

په جلال آباد کښې یې وررور د پاچهۍ غږ پورته کړ خو د افغانستان

خلکو د خپلواکۍ او ځمکنۍ بشپړتیا د ګټلو له پاره د اتلولۍ غورځنګ پیل کړ، افغان خپلواك غوښتونکیو د (۱۲۹۷ل = ۱۳۳۷ق = ۱۹۱۹م) د مارچ پر لومړۍ د امیر حبیب الله خان دویم زوی سردار امان الله خان د پاچهۍ پر تخت کښېناوه او د خپلواکۍ جګړه پیل شوه.(٦)

❁❁❁

٦ - د نوي خپلواکۍ او نوي افغانستان تر جوړېدو را وروسته پېښې ښېل تاریخ نیکلو ته اړتیا لري، ځکه نو دغه کتاب دلته پای شو.

ټولنیزه او فکري اوضاع

د کندهار هوتکي دولت تر ړنګېدو او د نادر افشار تر لنډې **واکمنۍ** وروسته چې لس کاله کېږي، پر (۱٦۰۱ هـ ق) کال د احمد شاه **غورځنګ** او د آزاد افغانستان نوی جوړښت د هغو پر له پسې پېښنو نتیجه ده چې د افغانستان په تاریخ کښې پخوا منځته راغلې وې، د افغانستان خاورې او اقتصادي اوضاع دا غوښتل چې د روښان، خوشال او میرویس د هڅو او غورځنګو له امله دې یو افغاني آزاد او غښتلی دولت منځته راشي.

د افغانستان خلکو د هرات د تیموریانو دولت تر ړنګېدو وروسته څو پېړۍ د صفویانو او بابریانو د یرغلو په پېښنو کښې د سختۍ، تریخوالي او کور پر کور جګړو په درشل کښې تېرې کړې او د خپل ملي مرکزیت له نه درلودلو څخه متحسس وو، څو چې د کندهار هوتکیانو او د هرات ابدالیانو د ایران د صفویانو پردۍ واکمني پر شا وشړله او له منځه یې یووړه.

روښانیانو، خوشال خان ختك، ایمل خان مومند، شېرخان ترین او نورو د هند د بابري پاچهانو د پایځوړ - مقابلې وکړې او خپل ولس یې له ښکېلاکه وژغوره.

په دغو ترخو جګړو کښې خلك په کلکه مبارزه اخته وو، د علومو، ادبیاتو او فرهنګ پالنې ته یې فرصت نه درلود، خو بیا هم لیدل کېږي چې

په کندهار کښې د شاه حسین هوتك دربار د ادب او ادبیانو او پوهانو ځای و او د دغه دربار سرمنشي محمد هوتك د پټې خزانې کتاب ولیکه چې د (۱۱۴۰هـ ق) شاوخوا د فکري او ادبي حرکت یوازنی ښکارندوی دی.

د احمد شاه دربار هم له فکري نظره روښانه ښکاري، ځکه چې په خپله احمد شاه د ښې قریحې خاوند شاعر او تصوف خوښوونکی سړی و، چې د پښتو شعر دیوان لري، د ده په کورنۍ کښې تیمور شاه د دري او پښتو دیوان څښتن او شاه شجاع د دري شعر د دیوان لرونکی و. د شاه زمان زوی شهزاده عبدالرزاق چې دري یې تخلص کاوه او د شاه شجاع زوی شهزاده نادر او نور څو تنه شهزادګان باذوقه شاعران وو.

احمد شاه د خپل هېواد په ښارو کښې علمي کورنۍ وروزلې چې د هغو پایڅوړ په وروستیو دورو کښې د خورا لویو فکري، ادبي او سیاسي کارنامو مصدر وګرځېد، لکه د کندهار د بارکزیانو د خانعلوم کورنۍ چې د خپلواکۍ تر جګړې پورې د قاضي القضات منصب په همدې کورنۍ پورې اړه لرله چې دا منصب اوس د عدلیه وزیر له منصب سره سم و په دې کورنۍ کښې د علمي تالیفاتو خاوندان هم تېر شوي دي او یا د دوی په تشویق نورو مولفانو د کتابو په تالیف لاس پورې کړی دی لکه ملا محمد سعید بارکزی چې د سدوزي شاه محمود په وخت کښې قاضي القضات و او د هغه زوی قاضي عبدالرحمن خان د نصیحة المومنین رسالې لیکوال دی، د عبدالقادر سلیمان خیل زوی اختر محمد د امیر شیرعلي خان په وختو کښې یې د الدفعه رساله د خانملاعبدالسلام د محمد سعید د زوی په هڅون لیکلې وه.

د الکوزي ملا اسماعیل کورنۍ هم د احمد شاه ابدالي پر مهال په کندهار کښې وه چې زوی یې ملا احمد د معقول او منقول استاد د احمد شاهي ښار قاضي او بیان الوافیه لطوایف الصوفیه و تعلیم السلوك او د

کاشفه او فارقه رسالو مولف و، چې د ۱۲۳۳ هـ کال د دویمې خور (ربیع الثاني) پر ٦ مړ دی. د ملا احمد ورور پیر محمد هم په کندهار کښې د هغه مهال نامتو عالم و، چې پر ۱۲۳۳ هـ کال یې د عقیدة المشایخ والعلما کتاب په عربي ژبه لیکلی دی.

قاضي غلام محمد هوتك هم د کندهار نامتو عالم او د ښار قاضي و، چې پر ۱۲٦۴ هـ کال یې د ارشاد الحق کتاب په عربي ژبه ولیکه، د هغه زوی عبدالاحد په کندهار کښې له سید جمال الدین سره آشنایي درلوده، د توخي محمد حسن زوی محمد نور هم د جامع السلوك په نامه په عربي ژبه د ۱۲۳۰ هـ په شاوخوا کښې کتاب لیکلی دی چې د میا فقیر الله جلال آبادي شاګرد و.

د ملا بابړ موسی خېل علمي کورنۍ د هوتکیانو له وختو په کندهار کښې وه چې زوی یې مولوي فیض الله په احمد شاهي عصر کښې د اشرف الوزرا شاه ولي خان د کورنۍ استاد او په منطق کښې د تدریسي رسالې مولف و، تر هغه وروسته د سدوزیو د وختو په پای کښې د فیض الله زوی مولوي حبیب الله مشهور په محقق قندهاري په کندهار کښې ژوند کاوه (۱۲۱۳-۱۲٦۳ هـ) چې په عربي، دري او پښتو ژبو یې په معقولو او منقولو علومو کښې ۳۳ ټوکه کتابونه لیکلي دي، په ریاضي منطق اصول فقه او نورو اسلامي مروجو علومو کښې یې تازه او بکر انتقادي آثار لیکلي دي، تر ده وروسته یې زوی مولوي عبدالرحیم او لمسی یې مولوي عبدالروف او د هغه زامن مولوي عبدالواسع او مولوي عبدالرب د راوروستیو دورو نامتو عالمان وو چې په صحافت، معارف او د عدلي قوانینو په ترتیب کښې یې د ستاینې وړ خدمتونه کړي دي.

د هرات د سلجوقیانو علمي کورنۍ د ملا محمد له اولادې څخه

وه چې په روزآباد کښې ښخ دی، احمد شاه بابا د هغه زوی علامه ملا میرزا هرات ته راوست، د پای حصار مدرسه یې وروسپارله، له دې کورنۍ څخه ډېر عالمان او مدرسان پیدا شول چې د هغو له جملې څخه عبدالاحد خلیفه، ملا محمد عمر د محمد ایوب زوی، د نورالدین لمسی او د ملا میرزا کړوسی و، څو کتابه یې لیکلي دي چې یو له هغو څخه په اصول فقه کښې الملهم نومې کتاب دی (د ۱۲۶۰ هـ شاوخوا) همدا راز د محمد صدیق زوی ملا محمد رفیق سلجوقي د رسالهٔ نحو مولف، محمود مشرف او خلیفه محمد حسین خوش نویس د هغې کورنۍ پوهان او هنرمندان غړي و.

یوه بله علمي او سیاسي کورنۍ په پېښور کښې ډېره مشهوره وه، چې ستر نیکه یې د تاج خان زوی اخون ترکمان، د کندهار له غوري مرغۍ څخه تللې او د پېښور د شمالي سیمې په امازي کښې اوسېد، زوی یې ملا محمد غوث د حاجي محمد سعید واعظ شاګرد په علم او عرفان مشهور او پېښور کښې د احمد شاه له خوا قاضي و، چې په منطق کښې یې پر میرزا کلان حاشیه لیکلې وه، د احمد شاه په نامه یې د ده د عرفاني وینا په شرح کښې د شرح الشرح په نامه په دري ژبه یو کتاب لیکلی دی، د ده لمسی د داد الله زوی قاضي عبدالکریم د نصاب التوحید په نامه یو کتاب ولیکه، خو د محمد غوث لمسی د قاضي اکبر شاه زوی قاضي محمد حسن چې په خان علما ملقب و، د سردار پاینده خان د کورنۍ استاد او د شاه شجاع وزیر و، چې د ده له خوا پر ۱۸۳۸م کال د لاهور درې خواییز (مثلث) تړون لاسلیکوونکی و. همدا راز قاضي طلا محمد د قاضي حسن زوی د علم او ادب خاوند د شعر دوه دیوانونه په دري او عربي ژبو درلودل او د جواهر نغز، سلوة التقریر فی ترجمه التحریر، نفحة المسك او تسلیه العقول او سلوة الکییب مؤلف او د قصیدهٔ بائیه وویونکی و. قاضي عبدالقادر د فضل قادر

زوی د قاضي حسن لمسی د امیر شیر علي خان د دربار عسکری سر منشي او له انګریزي څخه په پښتو او دري د عسکري قواعدو د کتاب ژباړن و، چې دا کتاب د کابل د شمس النهار په مطبعه کښې چاپ شوی دی.

د هرات د برنا باد د میرزایانو کورنۍ هم د فرهنګ او ادب پوهان لرل چې د هغو له جملې څخه میرزا ارشد د خواجه محمد صلاح منشي او متخلص په فایض د هرات د ابدالیانو او درانیانو منشي او خطاط و، دا شعارو د یوان او ډېره خوږه مثنوي یې درلوده (د یوولسمې پېړۍ منځ) بل میرزا ابو طالب د ده مشر وراره چې مایل یې تخلص و، هم د دري اشعارو دیوان درلود، د محمد کاظم زوی میرزا رضا د اشعارو مجموعه درلوده او داربعین او د برناباد منثوری تذکرې خاوند په هرات کښې د هادي متخلص په عشرت هروی په هرات کښې د شهزاده تیمور منشي و، چې د ملا عبدالله روزی ملك سنجر د غور د ملکانو اولاد او یا سهل وملا مسکین (دهزاره لهجی شاعران) په هرات کښې د ده معاصرین وو.

د سدوزیو په دوره کښې او تر هغو وروسته د مجددیانو کورنۍ هم زیات روحاني شهرت درلود، عالمان او ډېر قریحې شاعران په کښې پیدا شوي دي، چې په ټوله منځنۍ آسیا کښې له خراسانه نیولې تر سر هند ماوراء النهر او د چین د خاورې تر څنډو پورې د نقشبندي طریقت د تلقین مرجع و او یو ډول خراساني اسلامي ثقافت یې روزلی دی چې مدار یې شریعت او تصوف و، خو په نقشبندي طریقت کښې یې تصوف تل د خلکو په ګټه او د اخلاقو د سمون له پاره بې له انزوا او رهبانیته کاراوه، نقشبندي مجددیانو چې د افغاني پاچهانو له دربارو سره رابطه درلوده ځکه یې نو په سیاست، فرهنګ او ټولنه کښې هم لوی لاس درلود.

دا فاروقي کورنۍ د شهاب الدین فرخشاء اولاده ده، چې د کابل

شمال ته د پنجشیر. فرخشاه په دره کښې ښخ دی. امام رفع الدین له همدې کورنۍ څخه له کابله سرهند ته ولاړ. دده له اولادې څخه شیخ احمد مجدد الف ثاني د مولانا عبدالاحد زوی چې د نسب سلسله یې په ۲۸ واسطه حضرت عمر فاروق ته رسېدله، د ۹۷۱ هـ کال د شوال پر ۱۴ په سر هند کښې وزیږېد او په طریقت کښې یې د خواجه محمد باقي کابلي (چې پر ۱۰۱۲ هـ مړ دی) لاس ونیو. او استفاضه یې وکړه په هند او افغانستان کښې یې ستر علمي او روحاني شهرت درلود (د ۱۰۳۴ هـ کال د صفری پر ۲۸ د سه شنبې پر ورځ د ۶۳ کالو په عمر په سرهند کښې مړ شو.

د سدوزیو د شهنشاهۍ په وختو کښې له دې کورنۍ څخه شاه غلام محی الدین مجددي د غلام صادق زوی د حضرت مجدد شپږم لمسی او د هغه زوی شاه نظام الدین متخلص په نظام د دری دیوان خاوند په ښکار پور کښې روحانی شهرت او د کرهنې ډېرې ځمکې درلودې د غلام صادق بل ورور چې شاه غلام محمد نومېد (پر ۱۱۷۸ هـ کال په پېښور کښې مړ دی) د کندهار د مجددیانو نیکه دی. د دوی د بل ورور شاه عزت الله اولاده په یار کند کښې او سید له اوشاه صفی‌الله متخلص په صفی د دری د دیوان خاوند و او څلور نور کتابونه یې هم تالیف کړي وو (۱۱۵۶ - ۱۲۱۲هـ) د یمن په حدیده کښې ښخ دی اولاده یې په کابل او ننګرهار کښې وه چې د هغو له جملې څخه شاه عبدالبقي متخلص په باقي (چې پر ۱۲۸۷ هـ کال په کابل کښې مړ دی) د دري اشعارو دیوان درلود، چې د کابل د شوربازار د حضرتانو نیکه دی، زوی یې غلام عمر مخلص په عمر (د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې) او د هغه زوی ناصرالدین متخلص په جانان او شمس المشایخ فضل محمد متخلص په فضلي د دیوان خاوندان شاعران وو، شاه فضل الله د شاه غلام نبي زوی او د شاه غلام محمد لمسی (۱۱۸۴- ۱۲۳۸هـ) د

عمدة المقامات لیکوال او په دري شعر د دیوان خاوند د تیمور شاه او شاه زمان د دربار له لویو روحاني کسانو څخه و، محمد حسن د عبدالرحمن زوی او د شاه فضل الله درېیم لمسی د انساب الانجاب او انیس المریدین او نورو لیکوال دي. میر احمد متخلص په اظهر (۱۲۰۶ - ۱۲۶۹هـ) د پېښور او بدخشان له حضرتانو څخه د هفت مجلس، اربعین، سبیل الرشاد او مناقب الطاهرین مؤلف د غزلیاتو دیوان او شپږ مثنوي او څو نور کتابه لري.

د علي خان پوپلزی کندهاری د زوی وکیل الدوله عبدالله خان کورنۍ هم اداري لښکري خلك او د فرهنګي او د ادبی ذوق خاوندان درلودل، د هغو له جملې څخه په خپله عبدالله خان (چې پلار یې پر ۱۲۰۱هـ مړ دی) دري شعر وایه د هغه زوی محمد علم خان وکیل الدوله متخلص په "علم" هم په دری ژبه شعر جوړاوه (دی پر ۱۲۹۳ هـ مړدی) میر هوتك خان متخلص په افغان د زمان خان پوپلزی زوی (د ۱۲۱۸ هـ په شاوخوا کښې) له هنرمندو شاعرانو څخه و، په دری ژبه یې دیوان درلود، بل ورور یې الله یارخان راسخ هم شعر وایه او مولوي محمد ابراهیم بل ورور یې د خپل وخت له عالمانو څخه و، دې کورنۍ د هنر، ادب او فرهنګ په خپرونه کښې لوی لاس درلود.

بله ادبي او روحاني کورنۍ د شیخ سعدالدین احمدانصاري د عبدالغفار د زوی ده، چې صوفي او ادیب سړی و، د ده آثار د معدن وحدت او دیوان شور عشق او نور تر ۴۳ ټوکو پورې رسېږي، دی د کابل په ده یحیی کښې پر ۱۲۲۵ هـ کال وفات شوی او زوی یې میرظهورالدین ظهور د شعردیوان لري او دطب د کتابو مؤلف و، د ده بل زوی میرامام الدین متخلص په درویش د پښتو او دري ژبو شاعر او د احوال و اثار حاجي صاحب پای منار مؤلف دی، میرقطب الدین متخلص په فارغ د دري ژبې

شاعر د مثنوی سمرقند مؤلف و، میر حسام الدین احمد، میرنجم الدین احمد، میر نظام الدین او هم میرسیف الدین عزیزی د میرمقام الدین زوی (د ۱۲۸۲ هـ په شاوخوا کښې) د دری شعر د قریحې خاوندو.

د دې دورې نور شاعران او لیکونکي دادي:

سیدابوالحسن عنوان چې پر ۱۱۲۳ هـ کال د بدخشان په جرم کښې زیږېدلی او پر ۱۳۰۶هـ کال وژل شوی دی، عبدالرحمن عارض بدخشي چې پر ۱۲۲۳ هـ مړدی، میرزامحمد واصل فروغی د شاه زمان معاصر، امیرسبحان قلي خان دروازی (د ۱۲۳۰ هـ په شاوخوا کښې) لعل محمد عاجز د پیرمحمد زوی ملقب په عبدالشافي په دري ژبه د اشعارو د دیوان خاوند چې پر ۱۲۳۸ هـ کال مړ او د تیمور شاه د دربار طبیب و، میرعصمت الله متخلص په کشوری د عبدالله زوی د بلخ د دهدادي دی د اشعارو د دیوان خاوند و، چې پر ۱۲۵۷ هـ مړدی، جنیدالله حاذق د صوفي اسلام هروی زوی چې پر ۱۲۵۹ هـ کال په کندهار کښې مړ دی د اشعارو دیوان او د یوسف و زلیخای حاذق په نامه یې مثنوی درلوده، شهاب ترشیزی هروی د تیمور شاه د وختو شاعر او د دیوان خاوند، میر محمد نبي احقر بدخشي چې پر ۱۲۶۹ هـ کال په رستاق کښې مړ دی په عروضو کښې د حدایق الحقایق د کتاب د قوافي رسالی، په فلسفه حکمت او دینیاتو کښې د هشت بهشت مؤلف د لیلی او مجنون، د حضرت امام حسین د شهادتنامې د مثنویاتو ناظم، میرزا احمد خان مستوفي کابلی (په ۱۲۸۰هـ مړ) د دیوان خاوند شاعر، د میرزاعلي خان زوی میرزا محمد محسن دبیر (۱۲۲۷ - ۱۲۸۲ هـ) د محمدزیو پاچهانو د دربار منشي، د لعل محمد خان عاجز کابلی زوی میرزا عبدالواسع "۱۲۰۸ - ۱۲۸۳ هـ" د اشعارو دیوان درلود او د دربار طبیب و د سیدانو د تنګي د سعدالله زوی میر سعدالدین "۱۱۹۸هـ -

۱۲۸۴" د اشعارو د دیوان خاوند، علي نقي متخلص په وصفی "د ۱۲۰۰هـ په شاوخوا کښې" د اشعارو د دیوان څښتن، فرحت هروي د اشعارو د دیوان لرونکی، ولی طواف کابلي د محمدعلی زوی "د ۱۲۸۸ هـ په شاوخوا کښې" د دري ژبې ناخوانه شاعر، د محمد نبي خلمی زوی دا ملا عبدالقیوم صوفي مشر به شاعر چې "پر ۱۲۶۵ هـ زیږېدلی د اشعارو د دیوان او د تنبیه المرایې او قیامت نامې د مثنوی او د دری او تورکي د مجمع الاشعار، د درةالشهزاد د مثنوي خاوند، محمد غلام غلامی د ملا تیمور زوی د انګریز او افغان د لومړی جګړې د پیښو په اړه د جنګ نامې په نامه د منظومې ویونکی، د میرواعظ د کورنۍ "د ۱۲۵۶ هـ شاوخوا" میر محترم حافظ جي د دری اشعار د دیوان خاوند، د مرتضی کابلی زوی میرمجتبی متخلص په الفت "چې پر ۱۲۲۴هـ زیږېدلی" د اشعارو د دیوان څښتن، د مراد محمد بدخشي زوی دا ملاعبدالله چې د خپلو اشعارو دیوان یې پر ۱۲۹۸هـ کال ترتیب کړی دی، میرزامحمود سالك بالاحصاری "د ۱۲۶۰هـ په شاوخوا کښې" د اشعارو د دیوان خاوند، د وزیرفتح خان منشي شرر کابلي د اشعارو د دیوان خاوند، په بخارا کښې ګل محمد افغان د اشعارو د دیوان څښتن، د محمد علي پادخابي لوګري زوی مولانامحمد عثمان د عجایب الاخبار، ګلشن اسرار، بزم طرب، نزهةالمشتاق، ګلچین بساتین، مشرق انوار او نورو کتابو مؤلف "د ۱۳۰۰ هـ په شاوخوا کښې" د نذرعلی زوی قربان په کاتب د ناظم الوقایه او مفاتیح الاعجاز ناظم او د اشعارو د یوان لرونکی.

میرعنایت الله بدخشی د اصول المعیشت ناظم او د اشعارو د دیوان خاوند "چې پر ۱۲۹۰ هـ مړ دی" د میریوسف علي بدخشی زوی برهان الدین لاغردجام جم او روضهٔ نور ناظم او د اشعارو د دیوان خاوند د ۱۲۹۱هـ په شاوخوا کښې) د میراحمدشاه بدخشي زوی میرمحمود شاه د اشعارو د دیوان

خاوند (چې پر ۱۲۹۵ هـ مړ دی) د عبدالصمد رستاقی زوی سید جعفر د گلشن عشق او چمن عشق ناظم او د اشعارو د دیوان لرونکی (چې پر ۱۲۸۴هـ مړ دی) نعمت الله محوی میمنوی د اشعارو د دیوان خاوند، د سکندر هروی زوی احمد قلي د اتش فشان په نامه د شاعرانو د تذکرې لیکونکی (د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې) محمد رسول شهید مارملی بلخي شاعر د دیوان خاوند (د ۱۲۷۰هـ په شاوخوا کښې) د یعقوب علي بارکزي لور عایشه د دري ژبې شاعره او د تیمورشاه په وختو کښې د دیوان خاونده، د سکندرخان لور محجوبهٔ هروی د دري ژبې شاعره (د ۱۲۶۴ هـ په شاوخوا کښې) د سیدمحمد عظیم لور مستورهٔ غوري د غور د پرچمن اوسیدونکی (د ۱۲۴۵ هـ په شاوخوا کښې) د اشعارو د دیوان خاونده، د سید عبدالله کرخی هروی لور مریم د دري ژبې شاعره او د دیوان خاونده (۱۲۵۷ - ۱۳۰۸هـ) د میرحسین زوی سید محسن بالاحصاری کابلی شامل (۱۲۳۸ ۱۳۰۵ هـ) په دري ژبه د دوو دیوانو خاوند، د محمد هاشم ملقب په دبیرالملك زوی میرزا محمد نبي واصل "۱۲۴۴ - ۱۳۰۹هـ" د امیر شیرعلي خان او امیر عبدالرحمن خان د دربار سرمنشي په دري ژبه د دیوان خاوند، د محمد امان دروازی زوی شمس الدین شاهین د بدایع الصنایع مولف د لیلی مجنون او تحفهٔ دوستان ناظم، احمد علی شاه کندهاري په دري ژبه د د دیوان خاوند (چې پر ۱۳۱۱ هـ مړ دی) سید میرمشواني هروی (۱۲۸۰ - ۱۳۳۳هـ) په دري ژبه د دیوان خاوند او رسام، خطاط چې ډېر متین اشعار یې درلودل، سید فخرالدین مجنون شاه کابلی (۱۲۴۲- ۱۳۰۵) د بستان خیال مولف، رحمت بدخشي د میرزا اسمعیل زوی (د ۱۳۰۰هـ په شاوخوا کښې)، په دري ژبه د پېنځو دیوانو څښتن، صاحبزاده عشرت کندهاری (د ۱۳۰۰هـ په شاوخوا کښې) عبدالغفور ندیم کابلی (۱۲۹۶ - ۱۳۳۴ هـ) په

دري ژبه د دیوان خاوند د رحمت الله زوی ندیم بلخي (۱۲۵۴ - ۱۳۳۶ هـ) د شعر د دیوان خاوند، محمد ابراهیم حریت کابلی (۱۲۵۰ - ۱۳۳۸هـ) د دیوان شاعر او د مخمس د پېنځو کتابو او د تحفهٔ شهنشاهی ناظم، او د شهاب الدین زوی سیداحمد مشهور په ادیب پشاوری (۱۲۶۰ - ۱۳۴۹هـ) د پخو او متینو اشعارو د دیوان خاوند و او د عربی قصیدو او قیصر نامې ویونکی.

پښتانه شاعران:

عبدالرحیم هوتك د دیوان خاوند، عبدالحمید مومند (۱۱۰۰ - ۱۱۵۰هـ) د درومرجان په نامه د دیوان او د شاه و گدای په نامه د مثنوی خاوند، همدا شان نیرنگ عشق او شرعةالاسلام په پېنځلسو زروبیتو کښې د دد آثار دی (۱۱۴۸هـ). پیرمحمد کاکړ چې د اشعارو دیوان یې پر ۱۱۹۶هـ کال بشپړ شوی او هم یې د پښتو گرامر کوچنی کتاب د معرفة الافغاني په نامه پر ۱۲۳۸هـ کال لیکلی دی، شمس الدین کاکړ کندهاری چې پر ۱۲۳۸هـ د شعر دیوان او د سراج الموتی په نامه کتاب او نور منظوم کتابونه یې درلودل، شاه حسین هوتك، د عبدالله زوی مسعود د آدم خان او درخانی د نکل ناظم (د ۱۲۰۰ هـ په شاوخوا کښې) ملاپیرمحمد هوتك د سرور زوی د ۱۱۴۰هـ شاوخوا کښې د افضل الطرایق ناظم، د داودخان کندهاري زوی محمد هوتك د پټې خزانې او خلاصةالفصاحة مولف (د ۱۱۴۲هـ په شاوخواکښې) د حسین زوی عبدالرشید (پر ۱۱۶۹ هـ کال) په فقه کښې د رشیدالبیان مولف،مریدي خان مومند د شاه محمود هوتك د حالاتو په اړه د محمودنامې ناظم (د ۱۴۰۰ هـ په شاوخواکښې) شېر محمد هوتك (۱۰۹۲ ۱۱۷۵هـ) د اسرارالعارفین او تجوید افغاني مولف، اخوند گدا د نافع

المسلمین مولف او د اشعارو د دیوان خاوند (د ۱۱۶۰ هـ په شاوخوا کښې) محمدی صاحبزاده (۱۱۸۰هـ کال) په پېښور کښې د اشعارو د دیوان لرونکی، حافظ مرغزی پر (۱۱۷۶هـ کال د احمدشاهي شهنامې ناظم، محمد مظفر د اسماعیل زوی د ۱۱۲٦ هـ په شاوخوا کښې) د اعثم کوفي د تاریخ مترجم، د حافظ رحمت برېڅ زوی نواب الله یارخان د ۱۲۲۸هـ په شاوخوا کښې د عجایب اللغات پښتو مولف، عبدالکریم کاکړ کندهاري پر ۱۲۳۴هـ کال د زین العلم ناظم چې له عربي عین العلم څخه یې ژباړلی و، حافظ الپوری (پر ۱۲۰۰ هـ کال) د دیوان خاوند، قاسم علي اپریدي د څو کتابو مولف، عبدالعظیم سواتی د اشعارو د دیوان لرونکی (۱۱٦۷-۱۲۵۳هـ ملاحسن تلوکانی کندهاری د اشعارو د دیوان خاوند چې پر ۱۲۴۵ هـ کال مړ دی ، رحمت داوی کندهاری د اشعارو د دیوان او د لیلی و مجنون د مثنوی خاوند د (۱۲۱۰هـ په شاوخوا کښې)، میانعیم متي زی پر۱۲۳۰ هـ کال د شعر د دیوان خاوند، معین الدین پېښوری پر ۱۲۵٦ هـ کال دوامق او عذراناظم، عبدالرسول کندهاری د اشعارو د دیوان، د سفرنامې او آزادنامې څښتن (۱۲۹۰هـ) ملاجمعه بارك زی کندهاری شاعر چې پر ۱۲۵۹هـ مړ دی، عزیز خان رناخیل د ۱۲۵۰هـ په شاوخوا کښې د هرات د جنګنامې ناظم، د عبدالرحمن زوی مراد علي کاموی پر۱۲۸۲ هـ کال د تفسیر یسیر مولف، دوست محمد ختك کندهاری پر ۱۲۹۰ هـ د بدرمنیر، بحرالعلوم او اخلاق احمد مولف، معزالله مومند پر ۱۲۰۰هـ د شعر د دیوان خاوند، میرزاحنان کندهاری، صدیق اخوند زاده او ګل محمد هلمندی د اشعارو د دیوانو خاوندان.

د پښتو شاعرانې:

نازو توخی د سلطان ملخي لور او د حاجي میرویس خان هوتك مور پر ۱۰٦۱هـ زېږېدلې ده، د میرویس خان لور زینبه هوتکي (پر ۱۱۲۷هـ مړه ده) او سپینه هروي (د ۱۲۵۵ هـ په شاوخوا کښې).

له عالمانو څخه مولوي محمداعظم اندړ د غزني د شلګر اوسېدونکی، مولوی عبدالله غزنوي او ملاعبدالحق د کندهار د خرقې شریف متولي، صوفي محمد رسول ساکزی (پر ۱۲۸۷ هـ په کندهار کښې مړ دی)، ملامشك عالم اندړ غزنوی او ملاسکندر (چې د امیرشیرعلي خان د لښکر قاضي و) ملامحمود او ملا عبدالله د انار درې قاضي، ملا عبدالفتاح او ملا ابوالحسن (د ۱۲۷۰ هـ په شاوخوا کښې د هرات عالمان)، محمد حسین د مداح الکوزي کندهاري زوی چې د میرزاهد هروي د تصور او تصدیق پر حاشیې باندې د شرح انکشافیه مولف دی، مسعود ګل د قاضي عبدالرحمن پېښوری زوی پر ۱۲۲٦هـ د عجایب الاخبار مولف، عبدالحلیم کاکړ کندهاری پر ۱۲۳۴ هـ درد حلیمیه علی مطاعن احمدیه مولف، ملاعبدالحق د عبدالغفور خروټی زوی د پښتو د یاقوت السیر ناظم او د شرح اربعین مولف، ملاقطب توخي چې په کندهار کښې یې پر ډېرو ادبي کتابو شرح لیکلی دي، مولاناعبداللطیف د تیمورشاه د دربار صدرالعلما (چې پر ۱۱۹۵هـ مړ دی) مولوی محمد عمر ساکزی چې د تجوید په علم کښې یې په پښتو یو کتاب تالیف کړی او پر ۱۲۰۵ هـ مړدی، سعدالله خروټی چې پر جلالین او پر مولوي عبدالغفور یې شرح لیکلې او پر ۱۲۰۹ هـ مړ دی.

• سره له دې چې په دې عصر علمي او ادبي هڅه بیخي پر خای ولاړه نه وه او لکه چې و مو لیدل د هېواد په هر ګوټ کښې پوهان وو، خو که په انتقادي او پرتلیز نظر یې وګورو دا دوره نسبت پخوا ته د علم او ادب د

زلمیتوب او فعالیت دوره ګڼلای نه شو، بلکې دا د تقلید او انتحال دوره ده، ځکه نو په دې دوره کښې، علمي او فکري بکر آثار لږ لیدل کېږي.

د دري ژبې ادبیاتو هم د دغه عصر په نثر او نظم کښې د انحطاط دوره وهلې او کوم نوښت په کښې نه لیدل کېږي ښایي وویل شي چې حضرت نورالدین عبدالرحمن جامي د دري ژبې خاتم شعراء وو، خو پر عکس د پښتو ژبې ادب ښه وده وکړه، د پیر محمد کاکړ کندهاری، حمید مومند او نورو غونډې د ابتکار او ښې قریحې خاوندان شاعران په کښې پیدا شول، په تېره بیا حمید او کاظم خان ختك متخلص په شیدا د هندي سبك چاشني پر پښتو ګډه کړه.

د سدوزیو دوختو په دري ادبیاتو کښې داسې شاعران لرو چې د حافظ، جامي، د خراسان او عراق د سبك پیروان دي، خو تر ۱۲۵۰ هـ وروسته په دري ادب کښې یوه هڅه او خوځښت وینو چې زموږ شاعران د هند د سبك پېښې (تقلید) کوي دا هغه اغېزه ده چې د میرزا عبدالقادر بېدل د اشعارو او هغه د اشعارو د کلیات پشپړ مقبولیت په نتیجه کښې منځته راغلې ده، په غزل کښې : دغه سبك لومړی پیرو سردار مهردل خان د سردار پاینده خان زوی دی چې مشرقي یې تخلص و. تر هغه وروسته سردار غلام محمد خان طرزي او زوی یې محمد امین عندلیب هم ددغه سبك ډېره پیروي کوي، خو په ـــ ي کورنۍ کښې د سردار پاینده خان ورونه سردار هارون خان، سردار غلام حیدرخان او سردار احمدخان د امیر دوست محمد خان زامن دري واړه شاعران او په دري ژبه دیوانونه لري، سردار شهنواز خان د سردار سلطان احمد سرکار زوی، خوشدل خان د مشرقي زوی، سردار محمد حسن خان سیاه د تیمور قلي خان زوی او د وزیر فتح خان ورور (د ۱۳۰۰ شاوخوا)، سردار محمد عزیز د سردار شمس الدین خان زوی د (۱۳۱۰هـ پر

شاو خوا) او سردار عباس خان د سردار سلطان محمد خان زوی شاعر او د ګل عباسي، جواهر خمسه، عناصر اربعه مولف او د تفسیر کلام الله مفسر (۱۲۵۲ ـ ۱۳۴۳ هـ) هم په دري ژبه شعر ویلی دی، خو د دوی په کلام کښې د هند د سبك پیروي اغېزه او د هغه سبك شاعرانه تلازمات او د تخیل طرز لږ لیدل کېږي.

د احمد شاه بابا له وختو بیا د امیر عبدالرحمن خان د دورې تر پایه (د ۱۳۲۰ هـ شاوخوا پورې) دري شعر د پخوانیو شاعرانو په تېره بیا د هند د سبك د فکري او عروضي تقلید په قالب کښې پاتې شو، هغه شاعران چې په دې دوو پېړیو کښې منځته راغلل ټول د تېرو دورو د شاعرانو مقلدان و، خو د افغان او انګریز تر لومړۍ او دویمې جګړې وروسته چې د هند د شمال له خوا د اروپایي نوي مدنیت اغېزې افغانستان ته راورسېدلې، د دغه ځای پر ادب یې هم اغېزه وکړه او همدا د (۱۳۲۰ هـ ق شاوخوا) د افغانستان په نویو ادبیاتو کښې د نوي فکر ځرك ښکارېږي.

هغه بدلون چې د اروپا د صنعت او مدنیت اغېز د دغه وخت په ادب کښې راووست هغه فکري بدلون دی چې د شعر پر ظاهري سبك او قالب یې اثر ونه کړ. زموږ شاعرانو همهغه پخواني عروضي قالبونه ښه وبلل، خو لږ تر لږ زموږ پر ملي ادب د نوي فکر اغېزه ولوېده او وینو چې مولوي محمد سرور او اصف کندهاری د جهان اوضاع ته د ځیر کېدلو او نوی مدنیت ته د ترغیب او تشویق په اړه یوه قصیده ویلې ده او د ۱۲۹۰ هـ په شاوخوا کښې د امیر شیرعلي خان پر مهال لومړي ځل د "شمس النهار" په نامه یوه جریده د کابل له بالاحصاره خپره شو، تر هغې وروسته پر ۱۳۲۳هـ کال د سراج الاخبار افغانستان لومړۍ ګڼه د مولوي عبدالروف خان کندهاري په مدیریت د پوهانو د یوې ټولنې له خوا چاپ شوه، د معارف د خپرېدو،

د ښوونځیو او مطبوعاتو د تأسیس او د ادبي نویو عصري اثارو د لیکنې، ژباړنې هڅه هم پیل شوه. د دغې نوې فکري او ادبي هڅې مخکښ د سردار غلام محمد خان طرزي کندهاري زوی محمود طرزي چې پر ۱۳۸۴هـ کال په غزني کښې زیږېدلی او د ۱۹۳۳م کال د نومبر پر ۲۲ مه په استانبول کښې مړ شوی دی، پر ۱۳۲۹هـ ق کال سراج الاخبار افغانیه چې پر ۱۳۲۳هـ ق کال یې یوازې یوه ګڼه خپره شوې وه بیا راژوندی کړ او هغه یې تر اتو کالو پورې د یوې پینځلس ورځنۍ موقوتې جریدې په توګه خپره کړه، چې د افغانستان د خلکو د ویښتابه او خپلواکۍ غوښتنې هڅوونکې شوه، د دري ژبې په نثر او نظم کښې یې نوی فکر او نوې انشاء وروزله؛ شل کتابه یې له تورکي څخه په دري ژبه ترجمه او یا تألیف کړل، دی لومړی سړی دی چې د افغانستان د صحافت او لیکنې په ډګر کښې یې د فکرې او ادبي نوي مکتب بنسټ کښیښوو.

دا مهال د پښتو او دري ژبو نورو لیکونکیو او شاعرانوهم افغاني ادب ته نوی فکر ننه یوست د عبدالعلي مستغني (۱۲۹۳ ـ ۱۳۵۲ هـ ق) قاري عبدالله (۱۲۸۸ هـ ق ـ ۱۳۲۲ هـ ش)، عبدالغفور ندیم، عبدالهادي داوي، مولوي صالح محمد هوتك، مولوي غلام محی الدین افغان، مولوي عبدالرب کندهاري او نورو لیکونکیو او شاعرانو په شان منځته راغلل، سره له دې چې د دوی لیکنې په زړو کلاسیکي قالبو کښې وې، خو څه نا څه یې نوي افکار او مفاهیم چې شلمې پېړۍ زیږولي وو هم وروزل.

د ۱۹ پېړۍ پر لومړۍ نیمایي د انګریز ښکیلاك چې د نوي تمدن او صنعتي بدلون نښې ورسره وې پر ټول هندوستان د سند د سیند تر غاړو خپور شو او زموږ د هېواد له ختیزو طبعي سرحد و سره ونښت، د افغان او انګریز لومړۍ جګړه چې پر ۱۸۳۹م کال د سند د لښکر (اندس ارمی) له خوا

پیل شوې وه تر پینځو کالو وروسته د افغان ملي څواك په بري او د یرغلګرو په غوڅه ماتې پای ته ورسېده، تر هغې وروسته د هند د ریل پټلۍ دې لورته راوغځېده، د بمبیي او کراچۍ بحري بندرو هم افغاني سرحدو ته د سمندریزو لېږدونو لار پرانیسته، د هېواد لوېدیز خوا ته په قاجاري ایران او د شمال پلو ته په تزاري روسیې کښې هم د نوي مدنیت بنسټونو او نوي فکر وده موندله؛ دغو ټولو اغېزناکو عواملو د افغانستان د خلکو پر ژوندانه، فکر، سیاست او اداره هم اغېزه کوله.

د دې فکري هڅې او حرکت له ممثلانو څخه یو هم سید جمال الدین د کونړ د سید صفدر زوی و (۱۲۵۴ ـ ۱۳۱۵ هـ ق) چې خپل جهاد یې له افغانستانه د ختیځ د بدمرغۍ د دریو عاملو (استعمار، استبداد او خرافاتو) پر ضد پیل، په هند، ایران، عثماني ترکیه او مصر کښې یې فکري او اصلاحي نوی نهضت راووست، نړیوال شهرت یې ومونده، ده ته د افغانستان او ختیزو هېوادو د ویښتابه او نوی فکر لومړی روزنکی ویل کېدای شي. خو د ښکیلاك دسیسو، په افغانستان کښې د شهزادګانو کورنیو جنګو او په هېواد کښې د مرکز نشتوالي پرې نه ښوو چې دا فکری هڅه او حرکت خپل طبعي تګ ته دوام ورکړي، څو چې امیر شیرعلي خان پر خپله دویم ځل پاچهۍ وکړای شول لومړی افغاني کابینه د سید نور محمد شاه کندهاري صدراعظم په مشرۍ تاسیس او شمس النهار جریده، منظم لښکر او یوه برخه عصري تشکیلات منځته راولي، په سیاست کښې یې هم آزاد خپلواك تګلوری پر مخ بوت. خو د افغان او انګریز د دویمې جګړې پیل (۱۲۹۵ ـ ۱۲۹۷ هـ ق) دا لړۍ پریکړه او د امیر عبدالرحمن خان دوره (۱۲۹۷ ـ ۱۳۱۹ هـ ق) د استبداد تر فشار لاندې په یو ډول فکري جمود کښې تېره شوه، تر هغې چې پر ۱۳۲۳ هـ ق کال په کابل کښې سراج الاخبار

ټولنه تاسیس او په نوی فکري هڅه یې بیا لاس پورې کړ، مولوي عبدالرؤف کندهاری سراج الاخبار خپور کړ او په کابل کښې دارالعلوم حبیبیه هم تاسیس شو چې دا نو د ساینس او نویو مضمونو د تدریس پیل و.

دغې فکري هڅې سره له دې چې کورني او بهرني خنډونه یې **درلودل** پر ۱۳۲۹ق کال د سراج لاخبار افغانیه د بیا راژوندي کولو په واسطه د محمود طرزي له خوا ادامه وموندہ، د "اخوان افغان" په نامه په کابل کښې لومړی افغاني سیاسي ګوند تاسیس شو، چې مرام یې "مشروطیت، خپلواکي او داخلي اصلاحات" وو، خو د دغه ګوند غړي پر ۱۳۲۵ هـ ق کال یا ووژل شول او یا بندیان شول تر ۱۳۲۹ ق چې سراج الاخبار د محمود طرزی په واسطه بیا خپور شو همدا دا خوان افغان ګوند هم بیا راژوندی شو، تر ۱۳۳۷هـ ق پورې د افغاني روښن فکرانو په تنظیم او د معارف په خپرونه کښې یې زیار ویوست، د هېواد د بشپړې سیاسي آزادۍ ګټلو او د خپلواکۍ د جهاد له پاره د ولس په عمومي پاڅون او د افکارو په تنویر کښې ددې ټولنې زیار ګټورو او چې پر ۱۹۱۹م افغان ولس خپله خپلواکي بېرته وګټله ټولو روښن فکرانو دنیا ته د نوي آزاد افغانستان د وروپېژندلو، د اداري د نوي تشکیل، د مدني چارو په ترتیب د ښوونځیو د تاسیس او مطبوعاتو د پراختیا په لاره کښې زیار ویوست چې دا ګټور زیار تر اوسه پر مخ ځي.

پای

اخځلیکونه:

هغه کتابونه چې د دغه کتاب په لیکلو کښې ګټه ترې اخیستل شوي:

۱- د سید جمال الدین افغان "تتمة البیان" د قاهرې چاپ ـ ۱۹۰۱م.
۲- د افغان او فارس جګړه ـ له لاتیني ښخه په انګریزي د جارج نیون هامفورد ایزك ژباړه ـ د لندن چاپ.
۳- زندګانی نادرشاه ـ د نور الله لارودي لیکنه، تهران ـ ۱۹۳۹ م.
۴- روضة الصفای ناصري ـ ۸ ټوك د رضا قلي هدایت لیکنه ـ تهران ۱۳۰۲هـ ق.
۵- پټه خزانه او پایښورې یې د حبیبي په قلم، کابل ۱۹۴۴ م.
۶- ایین اکبري ـ د ابو الفضل لیکنه ـ لکنهو ۱۳۱۰ هـ ق.
۷- تاریخ افاغنه (اردو) د سید ظهور الحسن موسوي لیکنه ـ د هند چاپ ـ ۱۳۳۰ هـ ق.
۸- تاریخ نظامي ایران ـ لومړی ټوك ـ تهران ۱۳۱۵ هـ ش.
۹- نادرنامه (خطي) د حبیبي د کتابتون نسخه ـ مولف یې څرګند نه دی.
۱۰- سیرالمتاخرین ـ د غلام حسین لیکنه، د لکنهو د نولکشور چاپ.
۱۱- درهٔ نادره ـ د میرزا مهدی استر آبادي لیکنه ـ بمبیي ۱۳۰۹ هـ ق.
۱۲- مجمع التواریخ د میرزامحمد خلیل مرعشي صفوي لیکنه ـ

تهران ۱۳۲۹هـ ل کال.

۱۳ - کاوه مجله - ۲ کال - د برلین چاپ ۱۳۰۳ هـ ل.

۱۴- تاریخ ایران د سرجان ملکم - بمبیي - ۱۸٦۷م

۱۵- تاریخ افغانستان . د ملیسون تالیف د لندن دویم چاپ - ۱۸۷۸م.

۱٦- تاریخ سلطاني . د سلطان محمد خالص کندهاري تالیف . بمبیي ۱۲۹۸هـ.

۱۷ - خورشید جهان - د شېرمحمد لیکنه . ګنداپور . لاهور ۱۸۹۴ م

۱۸ - منتخب اللباب . د خافي خان . ایشیاتك سوسایتی . کلکته ۱۸۹٦م.

۱۹ - حیات افغاني . د محمد حیات خان . لاهور ۱۸٦۷م.

۲۰ - میرویس نیکه . د بېنوا لیکنه، کابل ۱۳۲۵ هـ ل.

۲۱ - آریانا مجله د تاریخ ټولنې له خپرونو څخه.

۲۲ - عباسنامه - د محمد طاهر وحید قزوینی، تهران - ۱۳۲۹هـ ل.

۲۳ - خلاصة الانساب ابدالي (قلمی).

۲۴ - مشاهیر ابدالیان . د حبیبي - کابل ۱۳۲۵ هـ ل.

۲۵ - رهنمای افغانستان . کابل . ۱۳۲۸ هـ ل.

۲٦ - لوی احمد شاه بابا . د حبیبي . کابل . ۱۳۱۹ هـ ل.

۲۷ - دول اسلامیه . د خلیل ادهم . استانبول ۱۹۲۷م.

۲۸ - مخزن افغاني . د نعمت الله هروي . (قلمي).

۲۹ - تذکرة الابرار والاشرار . د اخون دریزه . پېښور هندو پریس چاپ، ۱۳۰۸هـ ق.

۳۰ - صولت افغاني . د محمد زردار خان افغان . د لکنهو د نولکشور چاپ . ۱۸۷٦ م.

۳۱ - تاریخ افغانستان . لومړی او دویم ټوك د کهزاد . کابل ۱۹۴٦ م.

۳۲ - افغانستان درقرن نزدهم - دسیدقاسم رشتیا. کابل چاپ ۱۳۲۹هـ ل.

۳۳ - اکبرنامه . منظومه . د حمید کشمیری . کابل ۱۳۳۰ هـ ل.

۳۴ - در زوایای تاریخ معاصر افغانستان، د احمدعلي کهزاد-کابل ۱۹۵۲م.

۳۵ - مشاهیرالشرق . د جرجی زیدان . لومړی ټوك . قاهره . ۱۹۱۰ م.

۳٦ - المسالك و الممالك . د ابن خرداذبه، لیدن . ۱۳۰٦ هـ ق.

۳۷ - دائرة المعارف اسلامی . لیدن . ۱۹۲۷ م.

۳۸ - ایرانشهر . د مارکوارت . برلین چاپ ۱۹۰۱ م.

۳۹ - د کرستن سین د"ساسانیانو په وخت کښې ایران" ژباړه . د ډهلي چاپ ۱۹۴۱ م.

۴۰ - فتوح البلدان . د بلاذری . قاهره ۱۹۰۱ م.

۴۱ - مجمل التواریخ والقصص . د بهار چاپ . تهران ۱۹۳۸ م.

۴۲ - تاریخ سیستان . دبهار چاپ - د تهران ۱۹۳۴ م.

۴۳ - تاریخ طبری . د بلعمی ژباړه . لکنهو ۱۹۱٦ م.

۴۴ - چچنامه- د علي حامد کوفي سندي . داود پوته چاپ ډهلي . ۱۹۳۹م.

۴۵ - د امان افغان جریده . د کابل چاپ ۱۹۱۹ م.

۴٦ - د پښتنو تاریخ . د قاضی عطاء الله، د پېښور چاپ . ۱۹۴۷ م.

۴۷ - د ابن الندیم الفهرست . قاهره . ۱۳۴۸ هـ ق.

۴۸ - د پېښور د موزیم کتیبې . د عبدالشکور . پېښور ۱۹۴۸ م.

۴۹ - تاریخ التمدن الاسلامی . د جرجي زیدان، قاهره . ۱۹۰۲ م.

۵۰ - تاریخ ادبیات فارسي . د براون . لندن ۱۹۰۲ . ۱۹۲۴م.

۵۱ - کتاب الخراج . د قدامه بن جعفر. لیدن ۱۸۹۲ م.

۵۲ - تاریخ روابط سیاسي ایران ـ د نجف قلي معزی ـ تهران ـ ۱۹۴۷ م.

۵۳ - تاریخ هند ـ د دولافوز ـ تهران ـ ۱۹۳۶ م.

۵۴ - اقبال نامهٔ جهانگیری ـ د معتمد خان بخشی ـ کلکته ۱۸۸۵ م.

۵۵ - تزک جهانگیر ـ د فیروز هادی چاپ ـ لکنهو ـ ۱۳۲۷ هـ.ق

۵۶ - مآثر رحیمی ـ د عبدالباقی ـ کلکته ۱۹۲۵ م.

۵۷ - تزک بابر ـ د عبدالرحیم خان خانان ژباړه، بمبیي ۱۳۰۸ هـ ق.

۵۸ - رقعات عالمګیر ـ د دارالمصنفین اعظم ګډه چاپ ـ ۱۹۴۵ م.

۵۹ - منتخب التواریخ ـ د عبداقادر بدایونی ـ د کلکتې چاپ.

۶۰ - اکبر نامه ـ دابو الفضل ـ کلکته ۱۸۸۶ م.

۶۱ - عالمګیر نامه ـ د محمد کاظم ۱۸۶۸ م.

۶۲ - طبقات اکبری ـ د نظام الدین هروی ـ کلکته ۱۹۳۱ م.

۶۳ - مآثر الامراء ـ د صمصام الدوله ـ کلکته ۱۳۰۹ق.

۶۴ - بابر ـ د فرانسوی فرنارد ګروناد ـ د پاریس چاپ ـ ۱۹۲۶ م.

۶۵ - فارس نامه ـ د ابن البلخی ـ د کمبرج چاپ ۱۹۲۱ م.

۶۶ - افغانستان در عصر تیمویان هند ـ د حبیبي، د کابل چاپ ۱۳۴۱ هـ.ل

۶۷ - تاریخ فرشته ـ د محمد قاسم ـ د لکنهو چاپ ۱۳۲۱ هـ ق.

۶۸ - زینت الزمان فی تاریخ هندوستان ـ د ملك الکتاب شیرازی ـ بمبیي ۱۳۱۰ هـ ق.

۶۹ - تاریخ مختصر هند-د ابو ظفر ندوی- د اعظم ګډه چاپ ۱۳۵۵هـ ق.

۷۰ - مجمع السلاطین ـ د نواب محمد غوث خان بمبیي ۱۲۷۹هـ ق.

۷۱ - تاریخ ایران ـ د عبدالله رازی ـ تهران ۱۹۳۶م.

۷۲ - کیمبرج هستری آف انډیا ـ ۴ ټوك، لندن.

۷۳ - مطلع سعدین ـ د عبدالرزاق سمرقندی (خطي ـ کابل).

۷۴ - روضة الصفا ـ د میر خواند ـ لکنهو.

۷۵ - تاریخ سند ـ د سید معصوم ـ بمبیي ۱۹۳۸ م.

۷۶ - مفتاح التواریخ ـ د جان ولیم بیل ـ لکنهو.

۷۷ - لب التواریخ ـ دیحیی قزوینی ـ تهران ۱۹۳۵ م.

۷۸ - پر بابر نامه باندې د بیورج تعلیقات، لندن ۱۹۲۲ م.

۷۹ - تاریخ هند ـ د ارسکن ـ لندن ۱۸۵۴ م.

۸۰ - تاریخ ګزیده ـ د حمدالله مستوفی ـ لندن ۱۹۱۰ م.

۸۱ - مخزن اسلام ـ پښتو ـ داخون درویزه (خطی).

۸۲ - سلوك الغزات ـ پښتو ـ د ملامست زمند (خطی).

۸۳ - تارخ مرصع دافضل خان خټك، هر تفورد ۱۸۶۰

۸۴ - دخوشحال خان د کلیاتو مقدمه ـ د حبیبی ـ کندهار ـ ۱۹۴۰ م.

۸۵ - پښتانه شعرا ـ ۱، ۲ ټوك ـ د حبیبی ـ کابل ۱۹۴۰ م.

۸۶ - تاریخ افغاني ـ د شیخ امام الدین خلیل (خطی ـ کابل)

۸۷ - الکامل ـ د ابن الاثیر ـ د مصر د بولاق چاپ ۱۲۹۰ هـ ق.

۸۸ - زین الاخبار ـ د عبد الحی ګردیزی ـ تهران د ۱۹۳۵.

۸۹ - طبقات ناصري ـ د منهاج السراج ـ د ع، حبیبي په زیار، کابل ـ دوه ټوکه ۱۳۴۲هـ ل.

۹۰ - تذکرة الاولیاء پښتو ـ د سلیمان ماکو ـ د پښتانه شعراء په لومړی ټوك کښې ـ کابل ۱۹۴۰ هـ ل.

۹۱ - تاریخ بیهقی ـ دابو الفضل بیهقی ـ ۳ ټوك، تهران ۱۹۴۷ م.

۹۲ - تاریخ یمینی ـ د ابو نصر العتبی ـ قاهره ۱۲۹۰ هـ ق.

۹۳ - تاریخ بخارا ـ د محمد نرشخی تهران ۱۹۳۷ م.

۹۴ - حدود العالم . مؤلف يې معلوم نه دى. تهران ۱۹۳۲م.

۹۵ - پادشاهان متأخر افغانستان، د يعقوب علي خوافي، كابل ۱۹۵۳م.

۹۶ - قابوس نامه . د تهران چاپ، ۱۹۴۰ م.

۹۷ - جغرافياى تاريخى ايران، د بارتولد، تهران ۱۹۲۸.

۹۸ - مسالك الممالك . د اصطخرى . ليدن ۱۹۲۷م.

۹۹ - احسن التقاسيم . د المقدسي . ليدن ۱۸۷۷ م.

۱۰۰ - چهار مقالهٔ عروضي او د محمد قزويني تعليقات، ليدن ۱۹۰۹م.

۱۰۱ - جوامع الحكايات . د عوفى (خطي) . كابل.

۱۰۲ - لباب الالباب . د عوفى . لندن ۱۳۲۱ - ۱۳۲۴هـ ق.

۱۰۳ - منتخبات آداب الحرب والشجاعة د فخر مدبر . لاهور.

۱۰۴ - طبقات سلاطين اسلام . د لن پول . تهران ۱۳۱۹ هـ ل.

۱۰۵ - تاريخ مختصر ايران د پاول هورن . تهران ۱۹۳۴م.

۱۰۶ - تاريخ ادبيات ايران . ددكتور شفق . تهران ۱۹۴۲ م.

۱۰۷ - اخبار الدولة السلوقية د صدر الدين على . لاهور ۱۹۳۳ م.

۱۰۸ - ذيل جامع التواريخ . د حافظ ابرو . تهران ۱۹۳۷ م.

۱۰۹ - جهانكشاى جويني . تهران ۱۳۱۵ هـ ل.

۱۱۰ - تاريخ مفصل ايران . د عباس اقبال . تهران ۱۹۳۲ م.

۱۱۱ - حبيب السير . د خوان مير . بمبيي ۱۲۷۳ هـ ق.

۱۱۲ - سيرة جلال الدين . د محمد نسوي . تهران ۱۳۴۴ هـ ل.

۱۱۳ - تاريخ هرات . د سيفى هروى . كلكته ۱۹۴۳ م.

۱۱۴ - ظفر نامه دشرف الدين على يزدى، د كلكتي چاپ.

۱۱۵ - د تعديل نسب نامه آل كرت مقاله . د حبيبى په قلم . آريانا مجله ۶۸مه گڼه كابل ۱۹۴۸ م.

۱۱۶ - رياض الانشاء . د محمودگاوان . حيدر آباد دكن

۱۱۷ - نسب نامهٔ افاغنه- د محمد عبدالسلام خان عمر خيل، هند . ۱۹۱۴م.

۱۱۸ - ظفرنامه رنجيت د امرنات لاهور، ۱۹۲۸م.

۱۱۹ - عمل صالح . د محمد صالح لاهورى - كلكته ۱۹۳۹ م.

۱۲۰ - تزك افغاني . دمحمد عباس خان رفعت . دهندچاپ ۱۲۹۹هـ ق.

۱۲۱ - فرهنگ او ستا دبمبيي چاپ.

۱۲۲ - خوشال خان ختك . د دوست محمد كامل پيښور ۱۹۵۱ م.

۱۲۳ - تاريخ افغانستان . دعلى قلي ميرزا . تهران.

۱۲۴ - تاريخ ايران . د فروغى . تهران ۱۳۱۸ هـ ق.

۱۲۵ - تحفة الحبيب د فيض محمد هزاره (خطى).

۱۲۶ - تاج التواريخ، د امير عبدالرحمن . بمبيي ۱۳۳۲ هـ ق.

۱۲۷ - مجمل التواريخ بعد نادريه . د ابن محمد امين . تهران ۱۹۴۰م.

۱۲۸ - احمد شاه بابا. د مير غلام محمد غبار . كابل ۱۹۴۴ م.

۱۲۹ - رياض المحبة . د نواب محبت خان (قلمى).

۱۳۰ - د شاه ولي الله دهلوى سياسى مكتوبات، د خليق احمد نظامى چاپ . على گدهٔ ۱۹۵۰م.

۱۳۱ - د شاه فقير الله علوى مكتوبات . لاهور.

۱۳۲ - حيات حافظ رحمت خان . د سيد الطاف علي بدايون ۱۹۳۳م.

۱۳۳ - سراج التواريخ . ۲ ټوك، د فيض محمد هزاره، د كابل چاپ . ۱۳۳۱ هـ ق.

۱۳۴ - دامير دوست محمد خان ژوند . د موهن لال . كلكته . ۱۸۳۲م.

۱۳۵ - د باركزيو عروج . د الايسيس . لندن.

۱۳۶ - د کابل پاچهي - د الفنستن - لندن ۱۸۵۱ م.
۱۳۷ - د هند د غرب شمال سرحد - د سرولیم بارټن - لندن.
۱۳۸ - د افغان دویمه جګړه - د ډیورند - لندن.
۱۳۹ - د غزني او کابل سیاحت - دواین اثر - لندن.
۱۴۰ - دسنداردو - د هوك اثر - لندن.
۱۴۱ - د هند شمال ته سفر - د کونولی - لندن.
۱۴۲ - افغانستان - د سر مکموهن - لندن ۱۹۲۹م.
۱۴۳ - د افغانستان بربادی - د جنرال سیل - لندن.
۱۴۴ - د هند سرحدونه - د هولدیچ - لندن.
۱۴۵ - افغانستان - د کپتان ګری - لندن.
۱۴۶ - بلوچستان - د پوتنچر - لندن.
۱۴۷ - تاریخ افغانستان، دسر پرسی سایکس - لندن.
۱۴۸ - د پښتو ادبیاتو تاریخ- ۱، ۲ ټوك د حبیبی، کابل ۱۹۵۰م.
۱۴۹ - مورخان ګمنام افغان، د حبیبی، کابل ۱۹۴۶ م.
۱۵۰ - محاربهٔ کابل - د قاسم علی - اګره ۱۲۷۲ هـ ق.
۱۵۱ - فتوح السلاطین - منظوم - د حسامی - اګره ۱۹۳۸ م.
۱۵۲ - تاریخ احمدی - د منشي عبدالکریم - نولکشور ۱۲۶۶ هـ ق.
۱۵۳ - نوای معارك - د عطا محمد - د حبیبی په زیار او سریزه- کراچی- ۱۹۵۹ م.
۱۵۴ - د پښتو ګرامر - سریزه راورتی - کلکته ۱۸۵۶ م.
۱۵۵ - الاصابه فی تمییز الصحابه - دابن حجر عسقلانی-مصر - ۱۳۲۳هـ.ق.
۱۵۶ - کتاب البلدان - د یعقوبی - لیدن ۱۸۹۲ م.
۱۵۷ - سیاست نامه - د خواجه نظام الملك - د تهران چاپ.

۱۵۸ - ریسز آف افغانستان - د دبلیو بلیو - کلکته.
۱۵۹ - فتوحات عرب در آسیای میانه - د ګب - لندن- ۱۹۲۳ م.
۱۶۰ - خلافت - دولیم تمبل میور - لندن ۱۹۲۴ م.
۱۶۱ - تاریخ الاسلام السیاسی والدینی و الثقافی والاجتماعی - د حسن ابراهیم - دري ټوکه - دقاهرې چاپ ۱۹۴۸م.
۱۶۲ - تاریخ مبارکشاهی - دیحیی بن احمد سهرندی - کلکته - ۱۹۳۱م.
۱۶۳ - قانون همایوني- د خوند میر - کلکته ۱۹۴۰ م.
۱۶۴ - تذکرهٔ همایون و اکبر - د بایزید بیات - کلکته ۱۹۴۱ م.
۱۶۵ - خصایل السعاده-د محمد سعادت خان ترین لکنهو ۱۸۵۵م.
۱۶۶ - تاریخ عمومی-د عباس اقبال-دویم چاپ - تهران ۱۳۰۵ هـ ل.
۱۶۷ - مرآة الاشباه - دمحمد حسن - داوده چاپ.
۱۶۸ - کابل کالنی - له ۱۹۳۰ څخه تر۱۹۵۳ پورې د کابل چاپ.
۱۶۹ - کابل مجله - ۱، ۲ ټوك د میر غلام محمد غبار د "افغانستان ونګاهی بتاریخ آن" مضمون ۱۹۳۱ - ۱۹۳۲ م.
۱۷۰ - حدیقة الاقالیم - د مرتضی حسین بلګرامي لکهنو ۱۲۹۶هـ.
۱۷۱ - مسکوکات افغانستان در عصر اسلام - د احمد علی کهزاد - کابل ۱۹۳۹ م.
۱۷۲ - منجم العمران - د سید محمد امین خانجی - مصر ۱۳۲۵ هـ ق.
۱۷۳ - فصلی از خلاصة الاخبار - د خواند میر، د ګویا اعتمادی -کابل - ۱۹۴۶ م.
۱۷۴ - اثار هرات - ۳ ټوکه - د خلیل الله افغان - هرات ۱۹۲۹ م.
۱۷۵ - خراسان - دمیر غلام محمد غبار - کابل ۱۹۴۷ م.
۱۷۶ - واقعات شاه شجاع-د شاه شجاع سدوزی - کابل - ۱۹۵۳ م.

۱۷۷ - وفیات الاعیان . دابن خلکان . د مصر بولاق ۱۲۹۹ هـ ق.

۱۷۸ - مروج الذهب . د مسعودی . پاریس ۱۸۶۱ م.

۱۷۹ - تاریخ عرب . د فلیپ هتی . لندن ۱۹۳۴ م.

۱۸۰ - تجارب الامم . د ابن مسکویه . لیدن ۱۹۰۹ م.

۱۸۱ - شوکت افغانی دمحمد عبدالحکیم خان لودی- اکره .۱۳۲۵هـ.ق.

۱۸۲ - دول الاسلام . دشمس الدین ذهبی. حیدر آباد دکن ۱۳۳۳ هـ.ق.

۱۸۳ - تاریخ محمود شاهی . د فیض الله بنیانی (خطی . پېښور).

۱۸۴ - تزك تیموري . بمبیي .۱۳۲۶ هـ ق.

۱۸۵ - سبحة المرجان فی آثار هندوستان . د سید غلام علي بلگرامی . د بمبی چاپ ۱۳۰۳هـ.ق.

۱۸۶ - تذکرهٔ نصر آبادی . تهران ۱۳۱۵ هـ ق.

۱۸۷ - مجالس النفایس . د امیر علی شیر نوایی . تهران ۱۹۴۴ م.

۱۸۸ - تذکرهٔ علمای هند . درحمان علی . لکهنو ۱۲۹۲ هـ ق.

۱۸۹ - د پښتونخوا د شعر هارو بهار . د فرانسوي جم دارمستتر . پاریس ۱۸۸۸م.

۱۹۰ - د افغان د ۱۷ پیړۍ اشعار . د بیدولف . د هرتفورد چاپ . ۱۸۹۰م.

۱۹۱ - هفت اقلیم . د امین احمد رازی . کلکته ۱۹۱۸ م.

۱۹۲ - شمع انجمن . د سید صدیق حسن بهوپال ۱۲۹۲ هـ ق.

۱۹۳ - شکرستان افغانی . دمیر احمد شاه رضواني . لاهور د ۱۳۰۵ هـ.ق.

۱۹۴ - بهارستان افغانی . د میر احمد شاه رضواني . لاهور . ۱۳۰۵ هـ.ق.

۱۹۵ - سکینة الفضلا . د عبدالحکیم رستاقی . ډهلي ۱۳۵۰ هـ ق.

۱۹۶ - قاموس الاعلام . د شمس الدین سامي . استانبول ۱۳۰۸ هـ ق.

۱۹۷ - مذکراحباب . د حسن خواجه بخاری (خطی . برلین).

۱۹۸ - حجة الاورنگ شاهیه . د تاش محمد القندوزی (خطی . کابل).

۱۹۹ - آتشکدهٔ آذر . د لطف علی آذر- د بمبیي چاپ . ۱۳۰۹ هـ ق.

۲۰۰ - گلشن روه . دراورټي . هر تفورد ۱۸۶۰ م.

۲۰۱ - چراغ انجمن . د عبدالحکیم رستاقی . ډهلي ۱۵۲۹ م.

۲۰۲ - تذکرهٔ حسینی-د محمد حسین سنبهلی لکنهو ۱۲۹۲ هـ ق.

۲۰۳ - کلید افغانی . د هیوز- لاهور ۱۸۹۳ م.

۲۰۴ - جامي . د علی اصغر حکمت . تهران ۱۹۴۰ م.

۲۰۵ - خزانهٔ عامره - د غلام علی آزاد . د هند چاپ.

۲۰۶ - تاریخچهٔ شعر پښتو د عبدالحی حبیبی . دکندهار چاپ . ۱۹۳۵م.

۲۰۷ - ریاض الشعراء . دواله داغستانی (خطی . کابل)

۲۰۸ - مرآة الخیال . د امیر شیر علی لودی - د هند چاپ.

۲۰۹ - تذکرة الخواتین . دعبدالباری آسی . د لکنهو چاپ.

۲۱۰ - خزینة الاصفیاء-د مفتی غلام سرور لاهوری، لکنهو ۱۹۱۴م

۲۱۱ - د عبد القادر خان ختك د دیوان مقدمه . د عبد الحی حبیبی . د کندهار چاپ ۱۹۳۷ م.

۲۱۲ - فوایدالشریعة . پښتو . داخون قاسم پاپن خیل . د لاهور چاپ.

۲۱۳ - تاریخ روسای پنجاب . د سرلیپل گریفن لاهور.

۲۱۴ - د پېښور تاریخ . درای گوپال داس . لاهور ۱۸۷۰م.

۲۱۵ - البرامکه . د محمد عبدالرزاق . د هند چاپ.

۲۱۶ - د گنداهارا پخوانۍ جغرافیا . د موسیوفوشه . کلکته ۱۹۱۵ م.

۲۱۷ - اخبار برامکه د عبداعظیم گرگانی . تهران - ۱۲۱۲ هـ ل.

۲۱۸ - تاریخ تمدن ایران ساسانی - د سعید نفیسی - د تهران چاپ- ۱۳۳۱هـ ل.

٢١٩ - تهذیب و تمدن اسلامی . لومړی او دوهم ټوک . دزشید اختر ندوی . د لاهور چاپ ١٩٥٢ م.

٢٢٠ - نقود الاسلامیه . د مقریزی . (خطی نسخه . د مشق . د تهذیب او تمدن اسلامي په ذریعه).

٢٢١ - تاریخ طبرستان . د بهاء الدین محمد بن حسن بن اسفندیار . په ٦١٣ هـ ق- د تهران چاپ ١٣٢٠ هـ ل.

٢٢٢ - افغانستان به یك نظر . د میر غلام محمد غبار د کابل چاپ.

٢٢٣ - روضة السلاطین-د فخري هروی . د تبریز چاپ ١٣۴٥ هـ ل.

٢٢۴ - تاریخ ادبیات فارسی - د ډاکټر بروان د لندن چاپ

٢٢٥ - تاریخ ادبیات در ایران . د ډاکټر صفا. دتهران چاپ ١٣٣٨ هـ ل.

٢٢٦ - تاریخ الادب العربی - د برو کلمان - (١٩٦٢ م)

٢٢٧ - د بهارسبك شناسی دري ټوکه - د تهران چاپ ١٣٣٧ هـ ل

٢٢٨ - آریانا انتیکوا - د ویلسن - د لندن چاپ ١٣٣٧ هـ ل

٢٢٩ - طبایع الحیوان مروزی - د مینارسکی چاپ په لندن کښې ١٩۴٢م

٢٣٠ - مجمل فصیحی- ٣ ټوکه په مشهد کښې د محمود فرخ چاپ ١٣٣٩ هـ ل.

٢٣١ - کتاب الهند - د البیروني - د حیدر آباد د کن چاپ ١٩٥٨م

٢٣٢ - آثار الباقیه، د البیروني- د لیبسیك چاپ، ١٨٧٦م.

٢٣٣ - معجم الانسباب - زامباور - د قاهرې چاپ ١٩٥١ م

٢٣۴ - جغرافیای خلافت شرقي - د چی، لی سترینج اردو ترجمه - د حیدر آباد دکن چاپ ١٩٣٠ م

٢٣٥ - الاعلام - د خیر الدین زر کلی - د قاهرې چاپ ١٩٥٩م

٢٣٦ - راحة الصدور راوندی - د تهران چاپ ١٣٣٣ هـ ل

٢٣٧ - الفهرست- د ابن ندیم - د قاهرې چاپ، ١٣۴٨ق

٢٣٨ - احیاء الملوك در تاریخ سیستان - د ملك شاه حسین سیستاني - د تهران چاپ ١٣۴۴-هـ ل.

٢٣٩ - مقالات الشعرا - د میر علی شیر قانع تتوي، د کراچۍ چاپ ١٩٥٧م

٢۴٠- تکلمهٔ مقالات الشعرا - د محمد ابراهیم خلیل تتوي - د کراچۍ چاپ ١٩٥٨ م